

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**XIX. YÜZYILDA İNGİLİZ DIŞ POLİTİKASI
ÇERÇEVESİNDE GÜNEY TÜRKİSTAN'DA BÜYÜK
OYUN VE YANKILARI**

CEM UNCU

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. KEMAL ÖZCAN**

KONYA-2025

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**XIX. YÜZYILDA İNGİLİZ DIŞ POLİTİKASI
ÇERÇEVESİNDE GÜNEY TÜRKİSTAN'DA BÜYÜK
OYUN VE YANKILARI**

CEM UNCU

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. KEMAL ÖZCAN**

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Cem UNCU
	Numarası	18810501002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Kemal ÖZCAN
	Tezin Adı	XIX. Yüzyılda İngiliz Dış Politikası Çerçevesinde Güney Türkistan'da Büyük Oyun ve Yankıları

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “*XIX. Yüzyılda İngiliz Dış Politikası Çerçevesinde Güney Türkistan'da Büyük Oyun ve Yankıları*” başlıklı bu çalışma 21/01/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Kemal ÖZCAN (Danışman)	
2	Prof. Dr.	Abdullah TEMİZKAN	
3	Prof. Dr.	Çağatay BENHÜR	
4	Doç. Dr.	Hasan Ali POLAT	
5	Doç. Dr.	Zahide AY	

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Cem UNCU		
	Numarası	18810501002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	XIX. Yüzyılda İngiliz Dış Politikası Çerçevesinde Güney Türkistan'da Büyük Oyun ve Yankıları			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Cem Uncu

İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Cem UNCU		
	Numarası	18810501002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Kemal ÖZCAN		
Tezin Adı	XIX. Yüzyılda İngiliz Dış Politikası Çerçevesinde Güney Türkistan'da Büyük Oyun ve Yankıları			

Bu çalışma, XIX. yüzyılda İngiltere ve Rusya arasında Asya'daki hâkimiyet mücadelesi olarak tanımlanan Büyük Oyun'u, Afganistan merkezli bir bakış açısıyla ele almaktadır. Çalışma, bu dönemdeki siyasi, iktisadî ve askerî rekabetin etkilerini kapsamlı bir şekilde incelemektedir.

İngiltere, Hindistan'ın güvenliğini sağlama adına Afganistan ve İran'da nüfuz politikaları izlerken, Rusya Kafkasya üzerinden güneye doğru yayılma stratejisi benimsemiştir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, İngiltere'nin bölgedeki ekonomik hakimiyetini pekiştirmiş, Rusya ise ekonomik bağımsızlık ve genişleme amacıyla Kafkasya'nın ardından Türkistan'a yönelmiştir. Afganistan bu süreçte, Türkistan ve Hindistan arasında stratejik bir bağlantı noktası olmuş, İngiltere ve Rusya'nın çıkar çatışmalarına sahne olmuştur. İngilizler, Kafkasya, İran ve Türkistan'daki Rus nüfuzunun ardından Afganistan'ı Rus etkisinden uzak tutmayı amaçlamıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Almanya'nın *Weltpolitik* ve *Drang Nach Osten* politikaları ile 1905 Rus-Japon Savaşı, İngiltere ve Rusya'yı Türkistan, İran ve Afganistan'da iş birliğine zorlamıştır. Tüm bu gelişmelerin nihayetinde, 1907 Antlaşmasıyla Büyük Oyun sona ermiştir.

Çalışma, Büyük Oyun'un jeopolitik dinamiklerini ve Afganistan'ı etkisi altına almaya çalışan bir deniz gücü -İngiltere- ile bir kara gücünün -Rusya- rekabetinin Asya'daki etkilerini inceleyerek, bu mücadelenin XX. yüzyılın başında yeni bir paradigmayla sonlandığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Oyun, İngiltere, Rusya, Almanya, Türkistan, Afganistan, Hindistan.

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Cem UNCU		
	Student Number	18810501002		
	Department	History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Kemal OZCAN		
Title of the Thesis/Dissertation	The Great Game in South Turkestan within the Framework of British Foreign Policy in the XIXth Century and its Echoes			

This study examines the Great Game, defined as the struggle for dominance in Asia between Britain and Russia in the nineteenth century, from an Afghanistan-centred perspective. The study comprehensively analyses the effects of political, economic and military rivalry in this period.

While Britain pursued influence policies in Afghanistan and Iran to ensure the security of India, Russia adopted a strategy of expansion towards the south through the Caucasus. The British East India Company consolidated Britain's economic dominance in the region, while Russia turned to Turkestan after the Caucasus for economic independence and expansion. In this process, Afghanistan became a strategic connection point between Turkestan and India, and was the scene of conflicts of interest between Britain and Russia. Following the Russian influence in the Caucasus, Iran and Turkestan, the British aimed to keep Afghanistan away from Russian influence.

Towards the end of the 19th century, Germany's Weltpolitik and Drang Nach Osten policies and the Russo-Japanese War of 1905 forced Britain and Russia to cooperate in Turkestan, Iran and Afghanistan. At the end of all these developments, the Great Game came to an end with the Treaty of 1907.

By analysing the geopolitical dynamics of the Great Game and the effects of the rivalry between a maritime/naval power -Britain- and a land power -Russia- in Asia, the study reveals that this struggle ended with a new paradigm at the beginning of the twentieth century.

Key Words: Great Game, Britain, Russia, Germany, Turkestan, Afghanistan, India.

İçindekiler

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	v
ÖN SÖZ	vii
GİRİŞ	1
i. ÇALIŞMANIN KONUSU	1
ii. ÇALIŞMANIN AMACI.....	5
iii. ÇALIŞMANIN KAPSAMI.....	5
iv. KAYNAK TANITIMI.....	7
BİRİNCİ BÖLÜM: BÜYÜK OYUN'A GİDEN SÜREÇ	10
1. BÜYÜK OYUN'UN GÜÇ ODAKLARI VE COĞRAFİ ALANLARI	11
1.1. İNGİLTERE.....	12
1.2. RUSYA	13
1.3. ALMANYA.....	14
1.4. İRAN COĞRAFYASI VE KAÇAR DEVLETİ	15
1.5. TÜRKİSTAN	17
1.6. AFGANİSTAN VE GÜNEY TÜRKİSTAN (KUZEY AFGANİSTAN).....	22
1.7. HİNDİKUŞ DAĞLARI.....	27
1.8. OSMANLI DEVLETİ VE COĞRAFYASI.....	31
1.8.a. Kafkasya.....	32
1.8.b. Doğu Sorunu.....	35
2. XIX. YÜZYILDA DÜNYA KONJONKTÜRÜ	36
2.1. XIX. YÜZYILDAKİ GELİŞMELER VE İNGİLTERE	39
2.2. ÇARLIKTAN İMPARATORLUĞA RUSYA VE RUSLARIN ASYA POLİTİKASI	44
2.2.a. Rusların Batı Asya'da İlerleyişi ve Afganistan'a Yaklaşması.....	48
2.2.a.a. Rus-Osmanlı-İran Savaşları.....	48
2.2.a.b. Rusların Kafkasya Politikası ve Çerkesya.....	53
2.2.a.c. Rusların Türkistan'da İlerleyişi.....	57
İKİNCİ BÖLÜM: BÜYÜK OYUN'UN MERKEZİ AFGANİSTAN	69
1. BÜYÜK OYUN VE OYUN'UN TÜRKİSTAN İLE HİNDİSTAN ARASINDAKİ MERKEZİ AFGANİSTAN	69
1.1. HİNDİSTAN VE SÖMÜRGE REKABETİ	73
1.2. BÜYÜK OYUN'UN ODAK NOKTASINI TÜRKİSTAN'A VE AFGANİSTAN'A TAŞIYAN İKİ GELİŞME	81
1.2.a. Kırım Harbi ve Paris Antlaşması	81
1.2.b. 93 Harbi	91
1.3. BÜYÜK OYUN VE AFGANİSTAN	93
1.4. BÜYÜK OYUN'DA TÜRKİSTAN.....	98
1.5. BÜYÜK OYUN'A YÖN VEREN EN ÖNEMLİ UNSUR: İNGİLİZ DIŞ POLİTİKASINDA HİNDİSTAN VE AFGANİSTAN	107
2. AFGANİSTAN'DAKİ GÜÇ MÜCADELESİ	119
2.1. DOST MUHAMMED HAN DÖNEMİ (1826/1834-1863).....	129
2.1.a. Türkistan, Hindistan ve İran İçin Stratejik Bir Şehir: Herat	130

2.1.b. I. Herat Seferi (1837-38).....	132
2.1.c. 1839-1842 I. Afgan-İngiliz Savaşı.....	136
2.1.ç. II. Herat Seferi (1856-57).....	141
2.2. 1869-1873 AFGAN SINIRI MESELESİ VE TAMPON BÖLGE MUTABAKATI	150
2.3. RUSYA-AFGANİSTAN-İNGİLTERE ARASINDA ELÇİ HEYETİ KRİZİ	153
2.4. II. AFGAN-İNGİLİZ SAVAŞI (1878-1880).....	161
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: XIX. YÜZYILIN SONU VE BÜYÜK OYUN’U BİTİREN PARADİGMA DEĞİŞİMİ	167
1. 1880 YILI VE DÜNYA SİYASETİNDEKİ KIRILMA.....	167
2. AFGANİSTAN’DA EMİR ABDURRAHMAN HAN DÖNEMİ (1880-1901).....	169
2.1. PENÇDEH KRİZİ (1885).....	173
2.2. PENÇDEH’TEN SONRAKİ HEDEF HERAT.....	182
2.2.a. Rusya’nın Sefer Hazırlıkları.....	184
2.3. AFGANİSTAN SINIR SORUNLARI	189
2.3.a. 1887 Kuzey Sınırı Tespiti	190
2.3.b. Guşku Kanalları Sorunu (1893).....	191
2.3.c. 1893 Durand Antlaşması.....	192
2.3.ç. 1895 Pamir Sorunu ve Çözümü.....	193
3. XIX. YÜZYILIN SONUNDA DÜNYA SİYASETİNDE DEĞİŞEN PARADİGMA VE BÜYÜK OYUN’A ETKİSİ.....	196
3.1. RUSYA’NIN İRAN, AFGANİSTAN VE HİNDİSTAN’I TEHDİT ETMESİ (1903).....	196
3.1.a. Rus Tehdidine Karşı Önlemler ve Savunma Stratejisi Tartışmaları.....	202
3.2. BATININ YENİ YÜKSELEN GÜCÜ: ALMANYA, “WELT POLİTİK” VE “DRANG NACH OSTEN” ...	208
3.2.a. Bağdat Demiryolu	214
3.2.a.a. Bağdat Demiryolu Projesine İngiliz Engeli	216
3.2.a.b. Bağdat Demiryolunu Basra Körfezine Bağlama Girişimi ve Almanya-Rusya-İngiltere Arasındaki Pazarlıklar	221
3.3. DOĞUNUN YENİ YÜKSELEN GÜCÜ: JAPONYA VE 1905 RUS-JAPON SAVAŞI	236
3.3.a. 1905 Rus-Japon Savaşı	237
3.3.b. Asya’da Kırılma Anı: 1905 Yılı.....	242
4. 1907 İNGİLİZ-RUS ANTLAŞMASI.....	246
4.1. ANLAŞMAYI HAZIRLAYAN FAKTÖRLER	246
4.1.a. Mevcut Konjonktür ve Rus-Japon Savaşı.....	247
4.1.b. Rusofiller	248
4.2. ANLAŞMA SÜRECİ VE MÜZAKERELER	253
4.3. 1907 ANTLAŞMASININ SONUÇLARI	259
4.3.a. 1907 Antlaşması ve İran.....	261
4.3.a.a. 1907 Antlaşması ve Basra Körfezi	263
4.3.b. 1907 Antlaşması ve Afganistan	264
4.3.c. 1907 Antlaşmasının Almanya’ya Etkisi.....	266
4.3.ç. 1907 Antlaşmasının Osmanlı’ya Etkisi.....	271
SONUÇ.....	273
KAYNAKLAR.....	279
EKLER.....	304
ÖZGEÇMİŞ.....	314

KISALTMALAR

a.g.b.	: Adı geçen bildiri
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
АКАК	: АКТЫ Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею (Aktı Sabraniye Kafkazskuyu Arheografiçeskuyu Komissieyu)
Bkz.	: Bakınız
BDOFA	: British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print
B.O.A.	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
сс.	: Страницы (Stranitsı)
çev.	: Çeviren
D.	: Doğum
DgPdeK	: Die große Politik der europäischen Kabinette
D.H.Ş.	: Doğu Hindistan Şirketi
DVN. NMH	: Bâb-ı Âsafı Divân-ı Hümâyûn Nâme-i Hümâyûn
Doc.	: Document
ed.	: Editör
Fasc.	: Fascicle
FO	: Foreign Office
H.	: Hicri
H.D.H.Ş.	: Hollanda Doğu Hindistan Şirketi
HAT.	: Hatt-ı Hümâyûn
HR. SYS	: Hâriciye Siyâsî
IOR	: India Office Records
IOR/L/PS	: Political and Secret Department Records
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ.D.H.Ş.	: İngiliz Doğu Hindistan Şirketi
İ. HR.	: İrâde Hâriciye

km.	: Kilometre
km ²	: Kilometrekare
M.	: Milâdî
m.	: Metre
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
Ö.	: Ölüm
pp.	: Page to page
SdDAAdAA	: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfalar sayısı (sayfadan sayfaya)
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Томъ	: Cilt
Vol.	: Volume
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
VOC	: Vereenigde Oost-Indische Compagnie
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl

ÖN SÖZ

Çalışmamızın konusu en kısa ve genel haliyle XIX. yüzyılda Afganistan'daki İngiliz-Rus nüfuz mücadelesidir. “*Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Kaçar Hanedanı'nın Dış Politikası*” başlıklı yüksek lisans tezimi çalışırken, Afganistan bilhassa da Herat meselesi oldukça ilgimi çekmişti. Hem bu süreçte hem de doktora tezi için yaptığım araştırma-ön okuma sürecinde, Rus yayılcılığıyla paralel bir şekilde Kafkasya'da başlayıp İran'a ve Türkistan'a sıçrayan Büyük Oyun'un kilit noktasının Afganistan olduğunu gördüm. Uzun yıllar sürecektik doktora çalışmamın kıvılcımı işte böyle ortaya çıktı. Bu kıvılcımın ışığını takip ederek, XIX. yüzyılda Afganistan'ı etkisi altına almaya çalışan bir deniz gücü -İngiltere- ile bir kara gücünün -Rusya- rekabetinin Asya'daki etkilerini incelemeye karar verdik. Hem kuzey-güney hem de doğu-batı doğrultusunda Asya'da bir geçit, aynı zamanda bir kilit konumunda olan Afganistan, İngilizlere göre, İngiltere'nin kontrolüne alınmasa bile herhangi bir güç tarafından da ele geçirilmemeli, kontrol edilmemeliydi. Bilhassa da XIX. yüzyılın ikinci yarısının en güçlü kara ordularından birine sahip Rusya tarafından. Çünkü coğrafi konumu ve Asya'daki agresif yayılcı tutumu göz önüne alındığında en büyük tehlike Ruslardı. Bunda İngiltere'nin bir deniz gücü olmasının ve Afganistan'a tüm gücüyle müdahale edemeyecek olmasının payı büyüktür. Zira I. ve II. Afgan Savaşlarında bu durum, İngilizler adına acı bir şekilde tecrübe edilmiştir. Kaldı ki Rusya gibi devasa karasa ordusuna sahip bir güç Afganistan'a girer ve burayı kontrol ederse (doğal müstahkem mevki olmasının da etkisiyle) onları bir daha oradan çıkarmanın pek mümkün olmaması bir yana, İngilizlerin Hindistan'daki sömürü düzenlerinin de bozulması ihtimal dahilindeydi. İşte bu yüzden Afganistan en azından, Hindistan'ın önünde bir tampon gibi tarafsız bölge olarak kalmalıydı. İngiltere'nin ve Rusya'nın Asya politikalarını esas alan çalışmamız boyunca yaptığımız okumalar esnasında XIX. yüzyılın sonlarına doğru Almanya'nın *Weltpolitik* ve *Drang Nach Osten* politikalarının Büyük Oyun'u derinden etkilediği, Asya'daki İngiliz-Rus mücadelesine son veren en büyük etken olduğu tespit edilmiştir. Bu farkındalıkla tezin son bölümüne, dünya siyasetine hızlı bir giriş yapan Almanya'nın Büyük Oyun'a müdahil olması eklenmiştir. XIX. yüzyıl paradigmasını alt üst eden Almanlar, İngiltere ile Rusya'yı anlaşmaya mecbur bırakarak Büyük Oyun'un bitmesine vesile olmuştur.

Çalışmadaki nihai amacımız, deniz gücüyle Asya siyasetine ve ticaretine yön verebilen İngiltere'nin, donanmasıyla ulaşamadığı Türkistan'da ve Afganistan'da Rusya'nın ve daha sonra Almanya'nın hakimiyet kurmasını engellemek adına göze aldığı askerî, iktisadî ve politik hamleleri, Büyük Oyun kapsamında Hindistan'ı koruma bağlamında ele almaktır.

Bunu yaparken, çalışmamızı değerli kılan husus olarak İngilizce ve Rusça kaynaklardan, arşiv belgelerinden faydalandık. Olaylara bakarken ve yorumlarken Büyük Oyun'un iki tarafı olan İngiltere'nin ve Rusya'nın bakış açılarını tahlil etmeye gayret ettik. Hatta gelişmelere onların bakış açılarından bakmanın gerekli, önemli olduğunu düşünüyoruz. Türkiye'de, İngiltere ile Rusya'nın Asya'daki nüfuz mücadelesi ve daha spesifik olarak Büyük Oyun konusunda çalışmalar yapılmasına rağmen bu bağlamda Afganistan'ı merkeze alan çalışmalar oldukça azdır. Büyük Oyun'a Afganistan merkezli bakmanın yanı sıra Büyük Oyun'u bitiren en önemli gelişme olarak değerlendirdiğimiz, yukarıda da zikredildiği üzere tezin son bölümünün en önemli noktasını teşkil eden, Almanya'nın Doğu politikasına ve Türkistan siyasetine de değindik. Bu sebeple çalışmamızda İngilizce ve Rusçanın yanı sıra Alman arşiv belgelerinden ve Almanca kaynaklardan da istifade ettik.

Bu çalışmaya başlamama vesile olan ve tezin başarıyla tamamlanmasında katkıları olan kişilere teşekkürü bir borç bilirim. Öncelikle, bu konuyu çalışma imkânı veren, doktora tezimin konu seçimi ve yazma sürecinde serbest bırakma ile gerektiği yerde müdahale ve düzeltme konusunda muazzam bir denge sağlayan, 2015'te Necmettin Erbakan Üniversitesinde araştırma görevlisi olarak göreve başladığım günden itibaren 10 yıldır hayatın her alanında desteğini esirgemeyen ve üzerimde büyük emeği olan kıymetli hocam tez danışmanım Prof. Dr. Kemal ÖZCAN'a en derin şükranlarımı sunarım. Yapıcı eleştirileri ve sunduğu öneriler, bu çalışmanın şekillenmesinde ve sonuçlanmasında kritik bir rol oynamıştır. Hem iş hem akademik hayatımda, onun gibi bir bölüm başkanına ve danışma hocaya sahip olmak en büyük şansımdı, saygı ve teşekkürlerimle.

Tezimin konu seçiminden itibaren her daim danışabildiğim ve tez konumun şekillenmesinden tez savunma sürecine kadar nokta atışı tespitleriyle, çalışmanın bu hale gelmesinde büyük katkısı olan değerli hocam Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN'a

içtenlikle teşekkür ederim. Ege Üniversitesi Tarih Bölümü 2. sınıftayken, bölümdeki hocalarımdan biri olmamasına rağmen, tanışma şerefine nail olduğum ve 15 yıla yaklaşan tanışıklığımız sürecince lisans, yüksek lisans, doktora süreçlerindeki yol göstericiliği yanı sıra Kafkasya ve Türkistan'a dair elindeki Rusça kaynak eserleri, belgeleri paylaşmaktaki cömertliği için minnettarım. Akademik ve kişisel yolculuğumda her daim örnek aldığım değerli hocamın bilimsel yaklaşımı, etik değerlere bağlı duruşu, bana her zaman ilham kaynağı olmuştur.

6 aylık periyotlardaki tez izleme komitelerinde teze dair fikirlerini paylaşan ve her zaman kaliteli bir doktora tezi ortaya koymam için beni teşvik eden Doç. Dr. Zahide AY'a, tez jürisinde yer alan ve tezi satır satır okuyarak çalışmamızın daha da iyi bir hale gelmesi amacıyla yaptıkları, eleştiri ve tavsiyelerle destek olan hocalarımdan Prof. Dr. Çağatay BENHÜR'e ve Doç. Dr. Hasan Ali POLAT'a ayrı ayrı teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Tez jürisinde yedek olmasına rağmen katkısını esirgemeyen ve farklı bakış açısıyla yorum katan Dr. Öğr. Üyesi Ümit ESER'e ve tezi okuduğu, yaptığı düzeltme ve önerilerle jüri üyelerine daha temiz bir metnin ulaşmasına vesile olduğu için Konya'da İzmir'den bir parça, bir dost olan hoca kardeşim Dr. Öğr. Üyesi Berkay ÇETİN'e, teşekkürü borç bilirim. Doktora süreçlerimizde yarenlik ettiğimiz, doktora savunmamda yanımda bulunan ve her anlamda destek olan Öğr. Gör. Dr. Fatih ÇOLAK'a ve Dr. Yunus GÜLER'e dostlukları için teşekkürleri sunarım.

Ekim 2024'ten beri beraber çalıştığımız TÖMER Müdürü Prof. Dr. Mehmet GÜRBÜZ'e de son derece yoğun işlere, küçüğünden büyüğüne çözmemiz gereken bin bir soruna rağmen, doktora sürecimin son aylarında sağladığı çalışma koşulları için müteşekkirim.

Çalışmanın önemli kaynaklarına ulaşmam noktasında, yardımlarını esirgemeyen *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi*'nden Mehmet ESGİN Bey'e ve *Staats- und Universitätsbibliothek (SuUB) Bremen*'den Frau Susan WINTERMANN'a teşekkürlerimi sunarım (Herzlichen Dank an dieser Stelle). Doktora sürecinde bana ufak bir yardımı dokunup, teze katkı sağlayıp da ismini sayamadıklarımdan af diliyor ve onlara da teşekkürlerimi sunuyorum.

Üniversite yıllarıma gelene değin pek (hatta belki de hiç) çalışkan bir öğrenci olmamama rağmen beni 25 yaşına kadar okutan daha da önemlisi eğiten annem Sema UNCU ile babam Adil UNCU'ya; küçük kardeş olarak tüm gıcıklıklarına ve radikal söylemlerime rağmen bana olan güvenini (yaklaşık 30 sene önce sırf ben de bakabileyim diye koca televizyonun altında kalmadan belliymiş aslında) her daim hissettiren ablam Aslı UNCU'ya, güvenlerini boşa çıkarmamış olmak ümidiyle teşekkür ederim. Ocak 2022 itibariyle Türkiye'nin ve Uncu ailesinin kaosuna dahil olup, her türlü derdimize, sıkıntımıza ve bununla birlikte mutluluklarımıza da ortak olarak, tüm işlere, risklere beraber girerek, hayata dair ortak kararlar alarak nihayetinde doktora sürecime de ortak olan, yaklaşık 3 yıldır "ne zaman bitiyor tez?", "yine mi az uyudun" diye sorarak tez yazım sürecinde yetişemediğim her işe koşturan ve hayatı kolaylaştırmak adına her konuda yardımcı olmaya çalışan İlknur ablama ve Derya'ya gönülden teşekkürler.

Ve son olarak, doğdukları günden itibaren yaşama sevinci veren, hayatımıza anlam katan kızlarımız Gökçe ve Güneş ise akademik çalışmalar nedeniyle onlara daha az vakit ayırdığım için umarım beni affederler. Bu eserin ortaya çıkışında benim kadar emeği olan, ben masa başında çalışırken geri kalan tüm sorumlulukları yüklenen sevgili eşim Neşe Özlem UNCU'ya, tüm kalbimle teşekkür ederim. Zorlu akademik yolculuğum boyunca her daim yanımda olarak bana güç ve sabır veren eşimin desteği olmasaydı bu tezin tamamlanması mümkün olmazdı. Günler, haftalar, aylar değil yıllardır devam eden araştırma, çeviri, okuma ve yazma süreci boyunca gösterdiğin eşsiz anlayışın, fedakarlığın -her ne kadar gözükmese de- bu tezin her bir satırında mündemiçtir. Tüm zorluklara birlikte göğüs gerdiğimiz bu süreçte ve birlikte geçirdiğimiz 16 yıl boyunca seninle yürümek benim için tarifsiz bir şanstı. Eşim, sırdaşım, arkadaşım ve yoldaşım *Neşem*'e sonsuz teşekkür ve sevgimle.

Cem UNCU

Şubat 2025 / Meram

GİRİŞ

i. Çalışmanın Konusu

Büyük Oyun, en net ve kısa hâliyle XIX. yüzyılda İngiltere ile Rusya'nın Asya'ya hâkim olma mücadelesi olarak tarif edilebilir. Büyük Oyun'un tanımı yapılırken uluslararası literatürde, coğrafyayı belirtmek üzere genellikle Orta Asya tabiri kullanılmakla birlikte, biz çalışmamızda zikrettiğimiz argümanlara dayanarak, Türkistan ifadesini kullanılmayı tercih ettik. Ayrıca Büyük Oyun için farklı tanımlamalar ve farklı tarihlendirmeler de yapılmaktadır. Çalışmamızda, bu tanım ve tarihler üzerinde de durulmaktadır.

Öncelikle İngiltere'nin Afganistan-Hindistan meselesine dair yaklaşımına göz atacak olursak: İngilizler, XVII. yüzyıldan itibaren özellikle de coğrafi keşiflerin ardından Hindistan deniz yolu üzerinde bulunan Akdeniz'e, Kızıldeniz'e, Basra Körfezi'ne ve kara yolu üzerinde bulunan Afganistan'a ve İran'a özel bir önem vermiş, buraları kontrolü altında tutmaya özen göstermiştir. Kontrolü sağlamak için de buralardaki sorunları kendi lehine kullanabilmek için ilgi göstermiş, bu bölgelerle ilgilenen diğer devletlere karşı deyim yerindeyse dış göstermiştir. 1600'de kurulan ve XVIII.-XIX. yüzyıllarda İngiliz emperyalizminin bir aracı olarak kullanılan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (İ.D.H.Ş.), operasyonel ve finansal teknikleriyle âdeta Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin devamı niteliğindedir. İ.D.H.Ş. sayesinde artan ticaret ve Basra Körfezi'ndeki Buşehr limanına kurulan bir diğer şirket ile İran-İngiltere ilişkileri de önemli ölçüde artmıştır.¹

XIX. yüzyılda Ruslar artık, emperyalist güçlerin sömürge yarışına katılarak hem hâkimiyet alanını genişletmek hem de ekonomik anlamda bağımsızlığını kazanmak istiyordu. Örneğin Ruslar XVIII. yüzyılın sonlarında, İran ipeklerini dahi İngiltere'den ithal ediyordu. İşte bu sebeple İngiltere'nin, İran'daki ve Hindistan'daki ekonomik tekeline son vermek istemişlerdir. Bu doğrultuda Balkanlar'da, Doğu Avrupa'da ve Karadeniz'de sağladıkları hâkimiyetin ardından, rotalarını güneye doğru çevirmiş ve İngiltere ile Asya'daki sömürge yarışına girerek *Büyük Oyun* olarak adlandırılan

---

¹ Taha İ. Özel, **İngiliz Doğu Hindistan Şirketi**, İstanbul: Vadi Yayınları, 2021, s. 85.

mücadeleye dâhil olmuştur. Bu mücadele kapsamında Rusya'nın Asya'daki yayılma alanında Kafkasya-İran-Türkistan-Afganistan vardır.

Büyük Oyun'un parçalarından, Büyük Oyun'a etki eden ve ondan fazlasıyla etkilenen coğrafyalardan biri de Kafkasya'dır. Kafkasya'nın stratejik konumu sebebiyle çok eski devirlerden itibaren çevredeki kavimlerin ve devletlerin ilgisini çektiği bilinen bir husustur. Ruslar, Kafkasya'yı Türkistan ve İran'ın anahtarı olarak gördükleri için XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölgeye yoğun bir ilgi göstermişlerdir. İngilizlerin ise İran'la-Kafkasya'yla ilgili doğrudan bir emeli yoktur. Bu bölgelerle ilgilenmesinin sebebi dolaylı olarak Hindistan meselesidir. Çünkü Rus yayılmacılığı, İngilizlerin bu bölgedeki sömürgelerini kuzeyden tehdit edebilirdi. Bu sebeple, zaman zaman İran'ı yanında bulundurmamak ve böylece Hindistan ile Basra Körfezi için bir tampon bölge olarak kullanmak istemiştir. Rusya da aynı sebeple, en azından nüfuz olarak İran'a hâkim olmak istemiş, İngiliz engeline takıldığı ve Kaçar hükümetiyle anlaşamadığı zamanlarda Kafkaslar ve Azerbaycan üzerinden İran topraklarına saldırmıştır.²

İngiltere'nin Kafkasya ve Afganistan politikalarının başlangıcı Kafkasya'daki Rus ilerlemesidir. Kafkasya'nın İran, Türkistan ve Hindistan için önemini farkında olan İngilizler bu toprakları Ruslara bırakmamak için yaklaşık on yıl boyunca Kafkasya'da çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. En önemlileri David Urquhart'ın şahsi faaliyetleri ve Çerkes³ milleti oluşturma gayretidir. Ancak İngilizler 1838-1840 yıllarında Kafkasya politikasında büyük ölçüde geri adım atmış ve Kafkaslarda çok nadir görülmeye başlanmışlardır. Vixen Olayı ile en azından göstermelik olarak, resmî açıdan Kafkasya meselesinin kendileri açılardan kapandığını açık bir şekilde deklâre etmişlerdir. İngilizlerin düşüncesi, Kafkasya gibi İngiliz hakimiyetindeki bölgelere her

² Cem Uncu, **Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Kaçar Hanedanı'nın Dış Politikası**, s. 60-63. Bkz.: dokuz sene süren *İlk Kaçar-Rus Savaşı (1804-1813) Yılları* bölümü.

³ Türkiye'de ve dünyada "Çerkes" adlandırması farklı halkları kapsayıcı şekilde yapılmaktadır. Özellikle Türkiye'de, Kafkasya'dan Anadolu'ya gelen tüm halkları kapsayan bir "Çerkes" kavramı ortaya çıkmıştır. Biz ise çalışmamızda Çerkesistan/Çerkesya derken sadece Kafkasya'nın Kuzey Batı kıyılarını, Çerkes derken de bu coğrafyada yaşayan yerel halkı ifade etmek üzere kullandık. Çerkesya ile Kafkasya derken kastettiğimiz farklı coğrafyalardır. Çerkesya, Kafkasya'da özellikle İngiliz ve Batılıların daha çok ilgilendiği bölümdür. Çerkesya, diğer Kafkas coğrafyalarına göre dış dünyaya her anlamda daha açıktır. Burada hem Karadeniz'e kıyısı olması hem de Kafkasya'nın Avrupa'ya en yakın noktası olmasının etkisi vardır.

açıdan uzak bir memleket sebebiyle Rusya'yı açık bir şekilde karşısına almamak olmuştur. Çünkü aynı dönemde Hindistan'ın kapısı olarak görülen Afganistan'da yoğun bir hareketlilik vardır. İşte İngiltere'nin bu politika değişimi ve kırılma, çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. Çünkü 1830'ların son yıllarındaki bu gelişmeler, 1907'ye kadar sürecek konjonktürün paradigmasını oluşturmuştur.

1830'ların başından itibaren hem İngilizler hem de Ruslar açısından Afganistan'da aşırı bir hareketlilik göze çarpmaktadır. Ruslar, 1833'te (veliaht Abbas Mirza'yı etki altına alarak) İran üzerinden Herat'a bir sefer düzenlemişlerdir. Anlaşılan o ki Ruslar, Afganistan'ın kontrolünün önemini ve gerekliliğini 1830'larda kavramıştır. Bu hamleden şu çıkarımı da yapabiliriz: İngilizlerin, Rusya'nın arka bahçesi olarak gördüğü, Kafkasya ile ilgilenmesine karşılık Ruslar da İngiliz Hindistan'na giden yoldaki en önemli duraklardan biri olan Afganistan hamlesini yapmışlardır. Bu hamle ile birlikte, büyük güçlerin bölgesel güçleri piyon olarak kullandığı *Vekâlet Savaşları* (Proxy Wars) başlamıştır.

Bu yılları takiben, 1839 tarihi, *Büyük Oyun*'un önemli aşamalarından ve en net yansımalarından biri olan İngiliz-Afgan Savaşı'nın da başlangıcıdır. Bu gelişmeler göz önüne alındığında İngilizlerin Kafkasya'da çekimser bir tutum sergilemeleri hatta bu topraklarda, geçici de olsa, Rus hâkimiyetini kabul etmeleri anlaşılabilir. Çünkü Afganistan, Hindistan için yani dolayısıyla İ.D.H.Ş. ve İngiltere için çok daha büyük ve yakın bir tehlikedir. Böylece *Büyük Oyun*'un ağırlık merkezi Güney Türkistan ve Afganistan olmuştur. Zira antik çağlardan beri, Türkistan, Çin, Hindistan ve İran gibi Asya'nın en önemli bölgelerini birbirine bağlayan Afganistan, jeopolitik konumu nedeniyle "*dünyanın damı ve kalpgâhi*" olarak anılmıştır.⁴

Hindistan, İngiltere'nin iktisadî açıdan en önemli kalesiydi. İngilizler, Afganistan'ın Hindistan'a giden yol üzerinde bulunması sebebiyle buraya nüfuz etmek istemişlerdir. Afganistan hem Türkistan'ın hem de Hindistan'ın kapısıydı. Arminius

---

⁴ Orhan Yazıcı, "Afganistan'ın Jeopolitik Önemi", *Sosyologca*, S. 3, 2012, s. 279.

Vámbéry⁵'nin de belirttiği üzere bu kapının kilidiyse Herat'tı.⁶ Bu yüzden Afganistan'ın, Rus ve (Rus destekli) Kaçar saldırılarından kati bir şekilde korunması gerekiyordu. İngilizlere göre Afganistan, İngiliz kontrolüne alınamasa bile herhangi bir güç tarafından da ele geçirilmemeli, kontrol edilmemeliydi. Afganistan en azından, Hindistan'ın önünde bir tampon gibi tarafsız bölge olarak kalmalıydı. Zaten İngiltere'nin XIX. yüzyılın başlarında, başta Rusya ve Fransa olmak üzere Hindistan hinterlandında hâkimiyet kurmak isteyen diğer devletlerle savaşması bu sebeptendir.

Büyük Oyun, XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngilizlerin aleyhine gelişmelerle devam etmiştir. II. Aleksandr döneminde Batı'ya doğru genişleyemeyeceğini kabullenen Ruslar, tüm güçlerini ve odaklarını Doğu'ya, Asya'ya, Türkistan'a yöneltmişlerdir. Bu politikanın sonucunda, Türkistan'ın önemli noktalarını ele geçirmişlerdir: 1868'de Buhara, 1873'te Hive, 1876'da Hokand. Böylece Türkistan Hanlıkları bağımsızlıklarını birer birer kaybetmiştir. Ayrıca İngiliz-Afgan savaşlarının XIX. yüzyıldaki son perdesinde⁷ İngilizler, Afganlara karşı zafer kazansalar da 1881'de Afganistan'ı terk etmek zorunda kalmışlardır.

Zira 1878-82'den itibaren İngiltere'nin dış politikasında keskin bir değişim görülmektedir. Bunun birçok sebebi vardır: İngiltere'deki hükümet değişikliği; 93 Harbi; Mısır, Kıbrıs ve Süveyş Kanalı'nın İngiliz hakimiyetine geçişi; II. İngiliz-Afgan Savaşı; Göktepe Savaşı temsilinde Rusların Türkistan'daki hakimiyeti ve elbette ki Avrupa'nın yükselen gücü Almanya; Almanların dünya ve doğu politikası: *Weltpolitik*⁸, *Drang Nach Osten*⁹ ve Bağdat Demiryolu.

⁵ D. 1832-Ö. 1913. Macar asıllı Yahudi kökenli seyyah ve bilgin. Eğitimini Almanca ve Macarca tamamlayan Vámbéry, doğuştan topal olmasına rağmen bir hac kafilesiyse Buhara, Semerkant, Hive ve Herat'a gitmiştir. Seyahatini derviş kılığında geçirdiği için yabancıların giremediği bakir bölgelere girebilmiştir.

⁶ Arminius Vámbéry, **Türkistan'a Seyahat - Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu**, çev. Resul Şahsi, İstanbul: Divan Kitap, 2022, s. 325.

⁷ II. İngiliz-Afgan Savaşı (1878-1880).

⁸ Almanya'nın yurt dışındaki varlığını, endüstriyel gücüyle orantılı hâle getirmeyi amaçlayan *Dünya Politikası*. Bu politika kapsamında, (doğuda yeni edinilecek) sömürgelerin, Almanya'nın geleceği için vazgeçilmez olduğu düşünülmekteydi. Terim, Türkçe, İngilizce, Almanca literatürde *Weltpolitik* olarak kullanılmaktadır.

⁹ "Doğu'ya Yöneliş" olarak çevrilebilecek bu terim de diğer dillerdeki akademik literatürde Almanca hâliyle *Drang Nach Osten* şeklinde kullanılmaktadır. XIX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan terim, Almanların, Avrupa'daki üstünlüğü ele geçirebilmek için doğuya yayılması temeline dayanan politikadır. Bkz. Fatih Çolak, **Alman İmparatorluğu ve Türkistan (1910-1920)**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2019, s. 16.

Mezkûr sebeplerden mülhem *Büyük Oyun*'un sonu Alman tehlikesiyle yakından alakalıdır. Almanların *Weltpolitik* ve *Drang Nach Osten* kapsamındaki doğu siyaseti *Büyük Oyun*'un tüm coğrafyasını (Türkistan, Kafkasya, İran, Afganistan, Hindistan ve Osmanlı), tüm oyuncularını (İngiltere, Rusya, Osmanlı) yakından ve derinden etkilemekteydi. Almanların, doğuya yönelik bu iki politikası, Rusya ile İngiltere'yi ve dahi onların sömürgelerini tehdit ediyordu. Bu tehdit karşısında; İngilizler ve Ruslar, hem Uzak Asya hem Türkistan hem de İran ve Afganistan'da anlaşmışlardır. Deyim yerindeyse bahsi geçen tüm bölgeleri aralarında paylaşmışlardır. Böylelikle XX. yüzyılın başında *Büyük Oyun* bitmiş ve yeni bir paradigmayla yeni bir oyun başlamıştır. Bunun sonucu da insanlığın henüz görmediği boyutta büyük bir (dünya) savaş(ın)a kadar varacaktır.

ii. Çalışmanın Amacı

Çalışmamızda, İngiltere ile Rusya'nın Asya'daki hâkimiyet mücadelesi, yani *Büyük Oyun* bağlamında, Kafkasya'dan Afganistan'a uzanan süreç ve *Büyük Oyun*'un Almanya faktörüyle (mecburî) bitişi değerlendirilecektir. Bu değerlendirme sonucunda, İngiliz dış politikasındaki değişimin, sebepleriyle ve sonuçlarıyla ortaya konması amaçlanmaktadır. Böylece, İngiltere'nin Afganistan'ı neden tampon bölge olarak seçtiği ve burada uygulamaya çalıştığı politika anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu politika sonucunda ortaya çıkan tablo ve 1907 anlaşmasına giden süreç değerlendirilecektir.

iii. Çalışmanın Kapsamı

Çalışmamızın başlığının panoramik¹⁰ olduğu ve uzun bir süreci, büyük bir coğrafyada inceleme niyeti taşıdığı bir gerçektir. Fakat amacımız; bu uzun süreci ayrıntılarıyla anlatmak ve açıklamak değildir. Yaklaşık yüz yıllık süreç içerisinde Kafkasya, İran, Türkistan ve Afganistan coğrafyalarında geçen bu mücadele, devletler ve coğrafyalar göz önüne alındığında takribi on tez konusu ihtiva etmektedir (İngilizlerin ve Rusların Kafkasya Politikası, İngiliz-Kaçar İlişkileri, Rus-Kaçar İlişkileri, İngiliz-Osmanlı İlişkileri, Rus-Osmanlı İlişkileri, İngilizlerin Hindistan

¹⁰ “..çok fazla panoramik olan bir tez her zaman ukala ve kibirli bir tavır oluşturur. ...eksiklere, atlamaya ve boşluklara mecburdur.” bkz. Umberto Eco, **Tez Nasıl Yazılır?**, çev. Betül Parlak, İstanbul: Can Yayınları, 2020, s. 40-45.

Politikası; Rusların Hindistan Politikası, İngilizlerin ve Rusların Türkistan Politikası, İngilizlerin ve Rusların Afganistan Politikası). Bu başlıkların hepsi ayrı bir çalışma konusudur. Bazıları halihazırda lisansüstü tez veya araştırma kitabı olarak çalışılmıştır.

Bizim ise bu çalışmadaki amacımız; İngilizlerin ve Rusların bu coğrafyalardaki politikalarının birbirleriyle bağlantılı olduğunu ve tesadüfen gerçekleşmediğini kanıtlarıyla, yorumlarımızla ortaya koymaktır. Niyetimiz, uzun yıllar boyu mezkûr dört coğrafyada gerçekleşen mücadelelerin bir sonuç analizini yapmak ve iki büyük devletin mücadele merkezinin yavaş yavaş Türkistan'a, Afganistan'a kaymasının bölgesel ve uluslararası sonuçlarını ortaya koymaktır. Kafkasya'daki, Türkistan'daki ve İran'daki (askerî) mücadeleler bilhassa İngilizler tarafından daha önemsiz¹¹ görülüp, esas ağırlık Afganistan'a verilmiştir. Almanya'nın devreye girmesiyle tüm paradigma alt üst olmuş, İngilizlerin öncülüğünde yeni bir dünya düzeni kurulmuştur.

Çalışmamız, dönemin en büyük devletlerinden üçünün dış politikasını içermesi ve coğrafi olarak da büyük bir alanı kapsaması sebebiyle, Avrupa-Hindistan güzergâhı üzerinde bulunan iki önemli nokta, Kafkasya ile Afganistan hattı arasındaki ilişki ve benzerlik, bu benzerlik ve bağlantının da Afganistan'a ve uluslararası politikalara etkisi ile sınırlandırılmıştır. Bu süreçte Kafkasya'yla ve Afganistan'la doğrudan bağlantılı olan; Osmanlı-İngiliz ilişkileri, Rusya-Kaçar ilişkileri, İngiltere-Kaçar ilişkileri, Osmanlı-Kaçar ilişkileri, Osmanlı-Rus ilişkileri ve savaşları, Rusya'nın Türkistan'ı işgali, İngiltere'nin Hindistan'daki sömürü düzeni gibi konulara değinmeden geçmek mümkün değildir. Bu sebeple mezkûr konulara, Büyük Oyun bağlamında, Asya'daki mücadeleye ışık tutacak yönleriyle değinilmiş ve kasıtlı şekilde ayrıntıya girilmemiştir.

Bilhassa, giriş niteliğindeki I. Bölümde İran ve Osmanlı'daki, Büyük Oyun'u etkileyecek, gelişmelere de değindik. Zira, Eralp Yaşar Azap'ın, *Şah Mat* adlı kitabının ilk cümlesinde ifade ettiği gibi "*Osmanlı ve İran gibi iki devletin geçmişine dair yapılacak çalışmalar sadece bu devletleri değil, Kafkasya ve Ortadoğu'da yaşayan*

---

¹¹ Kafkasya, Türkistan ve İran'ın durumu aynı değildir. Türkistan, Ruslar için olmazsa olmazken İngilizler için bir ölüm kalım meselesi değildi. Kafkasya da İngilizler için gözden çıkarılabilirken, Ruslar Kafkasya konusunda asla taviz vermemiştir. İran ise hem Ruslar hem de İngilizler tarafından XIX. yüzyılın sonuna kadar hâkim olmaya çalıştıkları bir coğrafyadır. Bu meseleye de tafsilatlı şekilde değinilecektir.

milletler, bu coğrafyalarda sonradan kurulan tüm devletlerin tarihini de doğrudan ilgilendirmektedir."¹² Bununla birlikte, hem Rusya'nın XIX. yüzyıldaki yayılcı politikasında hem de Afganistan ve Hindistan güzergahında önemli bir yer tutan Türkistan'daki gelişmelere de değindik.

Hülasa tezimizde özetle, XIX. yüzyılda İngiliz-Rus mücadelesinin neden bu kadar alevli geçtiği, mücadelenin sırayla Kafkasya'dan İran'a, İran'dan Afganistan'a nasıl kaydığı ve Almanların dahil olmasıyla *Büyük Oyun*'un Afganistan'da neden ve nasıl bittiği, anlaşılmaya ve anlatılmaya çalışılacaktır.

iv. Kaynak Tanıtımı

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office (BDOFA), İngiliz hükümetlerinin dış politikalarına dair belgeleri derleyen ve yayımlayan kapsamlı bir koleksiyondur. Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office) tarafından hazırlanan raporlar, yazışmalar ve diplomatik belgeleri kapsayan bu eser, siyasi tarih ve dış politika konularında araştırma yapanlar için önemli bir başvuru kaynağıdır. Dönemsel ve bölgesel olarak tasnif edilen belgeler, geniş bir coğrafyada İngiltere'nin dış ilişkilerini aydınlatmaktadır. Eserde yer alan belgeler arasında; Diplomatik Yazışmalar, Raporlar ve İstihbarat Değerlendirmeleri, Siyasi Gelişmelerle İlgili Analizler, Anlaşmalar ve Protokoller bulunmaktadır. Koleksiyondaki arşiv belgeleri, İngiltere'nin dünya çapında nasıl bir dış politika izlediğini ve karar alma süreçlerini anlamak için değerli bilgiler sunmaktadır.

BDOFA haricinde kullandığımız İngiliz arşiv belge koleksiyonlarından bazıları şunlardır: *A Collection Treaties, Engagements, and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries; A Complete Collection of the Treaties and Conventions, and Reciprocal Regulations, at Present Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers; British Documents on the Origins of the War, 1898-1914; England and Russia in the East: (A series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia); Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914).*

---

¹² Eralp Yaşar Azap, **Şah Mat - 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı (Siyaset-Harekât-Lojistik/Organizasyon)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023, s. 11.

Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914 (Avrupa Kabinelerinin Büyük Politikası 1871-1914), XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Avrupa'nın siyasi ve diplomatik ilişkilerini belgeleyen kapsamlı bir koleksiyondur. Arşiv belgelerinden müteşekkil 40 ciltlik bu devasa koleksiyon, Alman Federal Dışişleri Bakanlığı adına, Alman diplomat ve tarihçi Johannes Lepsius, Almanya'nın eski büyükelçilerinden Albrecht Mendelssohn Bartholdy ve tarihçi Friedrich Thimme tarafından 1922-1927 yılları arasında düzenlenmiştir. Kısaca *GP* (*große Politik*), *BP* (*Büyük Politika*) olarak anılan çalışma, I. Dünya Savaşı'nı resmen sona erdiren ve Almanya'nın savaşın sorumlusu olduğunu kabul ettiren, Versay Antlaşması'na belgelerle, kanıtlarla karşı çıkma fikrinin bir ürünüdür. Bu eser, Bismarck sonrası Avrupa dengelerini, ittifak sistemlerinin oluşumunu, Büyük Güçler arasındaki rekabeti, sömürgecilik politikalarını ve nihayetinde I. Dünya Savaşı'nın diplomatik arka planını ortaya koymaktadır. Bu eser, dönemin Avrupa siyasetini ve diplomasi tarihini anlamak için en kapsamlı ve güvenilir kaynaklardan biridir.

AKAK ya da AKTI olarak bilinen *Акты, Собранные Кавказскою Археологическою Коммиссиею* (*Akti, Sabraniye Kafkazskuyu Arheograficeskuyu Komissieyu*) XIX. yüzyılda Rus İmparatorluğu tarafından Kafkasya ile ilgili tarihî belgeleri toplamak amacıyla oluşturulmuş önemli bir koleksiyondur. Bu arşiv koleksiyonu, Rusçanın yanı sıra Farsça, Gürcüce, Ermenice ve Azerbaycan Türkçesi gibi farklı dillerde belgeler de ihtiva etmektedir. 1866-1904 yılları arasında yayımlanan bu çalışma, toplamda 12 cilttir.

İran'daki Kaçar Hanedanı dönemi boyunca Osmanlı Devleti, Kafkasya ve Türkistan ile olan siyasi ilişkileri konu alan bir belge derlemesi olan, *Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye; Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba mıntika-i Kafkas; Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba menâtikî ez Asya-yı Merkezî ve Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba mıntika-i Kafkas*'taki birkaç belgeden faydalandık.

Bu arşiv belgelerinin yanı sıra *The Times; Punch, or The London Charivari; The Illustrated London News, The Graphic* gibi dönemin İngiliz gazetelerinden, Osmanlı tarihleri ile İngiliz elçi ve askerlerin yazdığı tarihleri içeren kaynak eserlerden; İngiliz elçi, diplomat, asker ve seyyahların kaleme aldıkları seyahatnamelerden ve gezi

notlarından; Türkçe-İngilizce-Almanca kitap, makale, doktora tezi ve ansiklopedi maddelerini içeren araştırma ve inceleme eserlerden yararlandık.

BİRİNCİ BÖLÜM: BÜYÜK OYUN'A GİDEN SÜREÇ

İngilizce *Great Game*, Rusça *Большая игра* (*Başaya İgra*) ya da *Турниры менеѹ*¹³ (*Turniri Tiney*) olarak bilinen *Büyük Oyun*, XIX. yüzyılda Türkistan, bilhassa da Güney Türkistan/Afganistan özelinde (batıda İran doğuda Tibet dâhil olmak üzere) Asya'nın, dönemin büyük güçleri İngiltere ile Rus İmparatorluğu arasında paylaşılmasını ve bu esnada yaşanan siyasi ve askerî mücadeleyi tanımlayan terimdir. Çalışmamızda eserlerinden¹⁴ de faydalanacağımız, kâşif, yazar, İngiliz istihbarat subayı Arthur Conolly,¹⁵ mezkûr mücadeleyi bu şekilde ifade eden ve bu terimi 1840'ta ilk kullanan kişidir. Conolly, Binbaşı Henry Rawlinson'la yaptığı yazışmada şu ifadeleri zikretmektedir: “Önünüzde bir büyük oyun (*great game*), asil bir oyun var...”¹⁶ Conolly, yine Rawlinson'a yazdığı 22 Ağustos 1840 tarihli yazıda ise Büyük Oyun anlamına gelen aynı terimi *Grand Game* şeklinde kullanmıştır: “Eğer İngiliz Hükümeti büyük oyunu (*great game*) oynarsa...”¹⁷ 1901'de ise söz konusu terim Nobel ödüllü İngiliz yazar Joseph Rudyard Kipling¹⁸ tarafından, *Kim* adlı romanda kullanılmış¹⁹ ve böylece dünya genelinde yaygın bir kullanıma dönüşmüştür.

Büyük Oyun'u, Gölgele Turnuvası şeklinde tanımlayan ise Çarlık Rusyası döneminde Dışişleri Bakanlığı yapan Kont Karl Robert Nesselrode'dur.²⁰ 1926 yılında da Profesör H. W. C. Davis tarafından *Asya'da Büyük Oyun (1800-1844)* başlıklı bir sunumda, yani ilk kez akademik bir çalışmada kullanılmıştır.²¹ Bu sunum, 32 sayfalık

¹³ Gölgele Turnuvası, İngilizcesi: Tournament of Shadows.

¹⁴ Arthur Conolly, **Journey to the North of India: Overland from England, Through Russia, Persia, and Affghaunistaun**, Vol. I-II, London, 1834.

¹⁵ (D. 1807 Londra, Ö. 1842 Buhara) Türkistan'da birçok keşif görevine katılmış, İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi'nin hizmetinde bulunan istihbarat subayı.

¹⁶ John William Kaye, **Lives of Indian Officers, Illustrative of the History of the Civil and Military Services of India**, Vol. II, London, 1867, s. 101.

¹⁷ Kaye, **Lives of Indian Officers**, s. 104.

¹⁸ (D. 1865 Bombay/Mumbai, Ö. 1936 Londra) Eserlerinde başlıca konu olarak İngiliz emperyalizmini ve Hindistan'daki İngiliz askerlerinin hikâyelerini işleyen yazar, şair, hikâyeci.

¹⁹ Rudyard Kipling, **Kim**, çev. Egemen Berkoz, İstanbul: Nesin Yayınevi, 2020, s. 125. Sokakta yaşayan, anne ve babasını yitirmiş, yarı Hint yarı İngiliz bir çocuk bile İngilizlerin 'kuzey'deki *Büyük Oyun*'un bir oyuncusu, ajanı olabilirdi. Kipling'in bu romanında, İngilizler bilgi alabilmek için en az dikkat çekici ve en masum yerli ajanı kullanmışlardır.

²⁰ Lutz Kleveman, **Yeni Büyük Oyun - Orta Asya'da Kan ve Petrol**, çev. Hür Güldü, İstanbul: Everest, 2004, s. 5.

²¹ Malcolm Yapp, “The Legend of the Great Game”, **Proceedings of the British Academy: 2000 Lectures and Memoirs**, Oxford University Press, 2000, s. 180; Gerald Morgan, “Myth and Reality in the Great Game”, **Asian Affairs**, 1973, Vol. 4, Issue 1, s. 64.

bir bildiri olarak, 1927 yılında *İngiliz Akademisi Bildiriler Kitabı* içerisinde basılmıştır.²²

Büyük Oyun, onu çalışan hemen her kişi tarafından farklı bir şekilde tanımlanmıştır. Bu çalışmadaki Büyük Oyun tanımımız da en kısa ve öz hâliyle “Asya’nın hakimiyeti için Afganistan’ı kontrol etme mücadelesi” şeklindedir. Çünkü mücadele her ne kadar Asya için yapılsa da oyunun kilidi Güney Türkistan, Afganistan’dır ve önemli olaylar hep bu coğrafyanın hinterlandında yaşanmıştır. Oyun her ne kadar Hindistan ve ticaret yolu için oynansa da buraya fiilî ve fiziki pek bir etkisi olmamıştır. Daha çok Türkistan, İran ve Afganistan’da oynanan oyunun hamleleri ise Londra, Kalküta ve St. Petersburg’dan yapılmaktaydı.

Bilhassa Türkiye’de gündelik siyasi tartışmalarda bir tür küresel komplo manasına atıfla başvurulan Büyük Oyun tabiri, aslında hiçbir gize yer vermeyecek şekilde İngilizce, Almanca ve Rusça literatürde akademik manada kullanılmaktadır. Ayrıca sempatik bir tınısı olan Büyük Oyun, uygulama safhasında oldukça uzun süren, kanlı ve acımasız bir mücadeleyi tanımlamaktadır.

1. Büyük Oyun’un Güç Odakları ve Coğrafi Alanları

XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başında iletişim ve ulaşım alanında yaşanan icat ve ilerlemeler sayesinde gelişmiş devletler, ürünlerinin ham maddelerini sağlayabilecek ve ürünlerini satacak bölge arayışındadırlar. Doğu ise İngiltere için artık başka bir hâl almıştır. Osmanlı, Mısır, İran, Çin ve tabii ki Hindistan artık İngiliz tüccarlar için çok daha ulaşılabilir. İngiltere’de üretim araçlarındaki gelişimle bol bol üretilen ürünler, iletişim ve ulaşım alanındaki yenilikler sayesinde çok daha kısa zamanda ve daha makul maliyetlerle uzak pazarlara ulaştırılabilmektedir. Gerekli olan şey bu coğrafyalardaki pazarların İngiliz ürünlerine açılmasıdır. Afrika’nın güneyinden geçen Ümit Burnu, Hollandalıların egemenliğindeyken 1806’da İngilizlere geçmiştir. Aynı şekilde Madagaskar’ın doğusundaki Maurice²³’teki Fransız hakimiyeti İngilizler lehine el değiştirmiştir. Böylece Hindistan’a, Çin’e ve büyük Doğu’ya giden bu deniz yolu üzerinde İngilizlere mâni olabilecek herhangi bir engel

²² Henry William Carless Davis, “The Great Game in Asia (1800-1844)”, *Proceedings of the British Academy*, 1926, London: British Academy, 1927.

²³ Mauritius.

kalmadı. İngilizlerin bu ticaret yolunu tehdit edebilecek unsurlar, kuzey-güney yönlü geçitlerdi. Bunlar; Boğazlar ve İstanbul, Basra Körfezi ve İran, Kafkasya, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalıydı. İşte bu bölgeler için XIX. yüzyıl boyunca kıyasıya bir İngiliz-Rus mücadelesi yaşanmıştır.²⁴

1.1. İngiltere

Bu çalışmanın hazırlıkları yapılırken hem halk arasında hem de akademik çalışmalarda İngiliz Devleti'nin nasıl adlandırılacağı konusunda soru işaretleri ve bilgi karışıklığı tespit edildiği için çalışmada bu konuya açıklık getirilmesi ve hangi adlandırmaların neyi kastettiği ve ihtiva ettiğinin açıklanması gerekli görülmüştür. İngiliz Devleti için zaman zaman kullanılan üç tane isimlendirme vardır: *Birleşik Krallık* (United Kingdom), *Büyük Britanya* (Great Britain) ve *İngiltere* (England). Büyükten küçüğe doğru başlamak gerekirse; Birleşik Krallık aslında tam adı *Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı* (The United Kingdom of Great Britain and North Ireland) olan ve adından da anlaşılacağı üzere birçok devleti barındıran birleşik bir krallıktır. Bu birleşik krallığı oluşturan devletler; İngiltere, İskoçya (Scotland), Galler (Wales) ve Kuzey İrlanda'dır (North Ireland). İşte bu devletlerden ağırlığı en çok hissedilen, siyasi ve iktisadi olarak en büyük olan İngiltere'dir. İngiltere'nin kendi meclisi, bakanlar kurulu ve başbakanı vardır. Son olarak belirtmek gerekir ki *Büyük Britanya* ise coğrafi bir isimlendirmedir ve bir adanın adıdır. Birleşik Krallık topraklarının büyük çoğunluğunu oluşturan bu ada üzerinde İngiltere, İskoçya ve Galler devletleri bulunmaktadır. Bazı akademik çalışmalarda dahi kullanılan *Büyük Britanya* hiçbir şekilde bir siyasi teşekkülün adlandırmasında kullanılamaz, kullanılmamalıdır.

*“İnsanlar İngiltere dediklerinde, bazen Büyük Britanya, bazen Birleşik Krallık, bazen de Britanya Adaları'nı kastederler -ama asla yalnızca İngiltere'yi değil.”*²⁵

Burada kastedilen, sadece İngilizler ve İngiliz adalarında yaşayanlar haricindeki milletlerin yukarıdaki mezkûr kavramlar arasındaki farkı bilmemesi, karıştırması

²⁴ Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası (V. Cilt) - 19. Yüzyıl: İlerlemeler ve Çelişmeler*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 89-91.

²⁵ George Mikes, *How to be an Alien*, Essex, 2000, s. 3.

değildir. İngilizlerin, İngiltere yani *İngiliz Ülkesi*, *Bizim Ülkemiz* olarak atıfta buldukları şeyin Büyük Britanya ya da Birleşik Krallık olmasıdır. Paxman bunu düşüncesizlik olarak yorumlamıştır. Çünkü bu düşüncesizlik ve kibir, Birleşik Krallık'ta yaşayan İngiliz olmayan diğer milletleri öfkeliendirmektedir.²⁶

Dünya tarihinde XVIII. yüzyıldan itibaren İngiltere'nin yükselişi tekrar başlar. XIX. yüzyılın ikinci yarısında gücünün doruğuna ulaşan bu devlet Kraliçe Victoria Çağı'nın imparatorluğudur. İngiliz İmparatorluğu XIX. yüzyılla birlikte denizde, ticarete, sanayide, bankacılıkta dünyanın en büyük gücüdür. İngiltere'nin XIX. yüzyıldaki gücünün arkasında, dünya üzerinde ördüğü ulaşım ve iletişim ağı vardır. Ticaret durakları ve limanlar bu ağın temelini oluşturmaktadır. Bunlar sadece büyük duraklar ve önemli limanlardan ibaret değildir. Nerede sakin bir koy, karaya yanaşabilecek uygun bir nokta varsa, İngiltere oradadır.²⁷

1.2. Rusya

Bilhassa I. Petro'nun (1682/1689-1725) Batılılaşma ve sanayileşme hamleleriyle birlikte Rusya XVIII. yüzyıla güçlü bir devlet olarak girmişti. Petro ve sonrasındaki Çarların emperyal politikalarıyla, Ruslar güneye ve doğuya doğru yayılmaya başlamışlardır. Rusya'nın başarılı bir şekilde güneye ilerlemesi, tehdit altında olmayan bir uluslararası denizde çok önemli bir limanı ve dünyanın en zengin ülkelerinden birini ele geçirmesiyle sonuçlanabilirdi. I. Petro vasiyetinde²⁸ Hindistan'ın Rusya için öneminden zaten bahsetmektedir. Bu vasiyette ortaya koyduğu siyasi hedefler şunlardı: Osmanlı'yı parçalamak ve İstanbul'u fethetmek; Karadeniz ve Hazar Denizi'ne sahip olmak; Akdeniz ve Levant'ta nüfuzun genişletilmesi; nihai hedef olaraksa Hindistan'a hâkim olmak. Hindistan içinse şöyle diyordu: "*Hindistan'la ticaretin dünya ticareti anlamına geldiği ve bunu tek başına kontrol edenin Avrupa'nın efendisi olacağı unutulmamalıdır.*" Rusya, 'Hindistan'a

²⁶ Jeremy Paxman, **İngilizler - Bir Millet Psikolojisi**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Ketebe, 2020, s. 57.

²⁷ Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, s. 188, 189.

²⁸ Bu vasiyet bazı Ruslar tarafından "uydurma" olarak nitelendirilmektedir. Hindistan'ın istilasını öngören bu vasiyetin temeli olaraksa I. Petro'nun Hindistan'la doğrudan ticari ilişkiler kurmak amacıyla Doğu'ya gönderdiği temsilci ve görevlilere yaptırdığı araştırmalara dayandığı iddia edilmektedir. Bkz.: E. Марков, **Росси́я в Сре́дней Азии: Очерки путеше́ствия по Закавказью, Туркмении, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Ферганской областям, Каспийскому морью и Волге**, Tom I, S. Peterburg, 1901, s. 300.

açılan kapının anahtarı' olarak görülen İstanbul'u ele geçirmeye çalışmıştı. İngiltere, Babıali ile ittifak hâlinde, bunu defalarca önlemesini bilmiş ve Doğu Akdeniz'deki kendi konumunu sürekli güçlendirmiştir. Kıbrıs'ı alması bunun en önemli göstergelerinden biridir. İngiltere, Süveyş Kanalı'ndan geçen güzergâhı kesin olarak eline geçirene kadar bu politikayı sürdürmüştür.²⁹

XIX. yüzyıl Rusya'sı için üç tane yaygın kullanım mevcuttur: Çarlık Rusyası, Rus(ya) İmparatorluğu ve Rusya. Çarlık Rusyası, IV. İvan'ın 1547'de "Çar" ünvanını kullanmasıyla başlayıp 1917'deki Bolşevik İhtilali'ne kadar süren dönem için kullanılmaktadır. Rus(ya) İmparatorluğu da 1721'de Büyük Kuzey Savaşı'nı müteakip imzalanan Nişat³⁰ Antlaşması sonucunda I. Petro'nun "Rusların İmparatoru" ünvanını almasıyla başlayıp yine 1917'de Bolşevik İhtilali'yle son bulmuştur. Bu çalışmada, İngiltere tercihimizde olduğu gibi, kısa ve öz olarak Rusya şeklindeki kullanım tercih edilmiştir. Bu itibarla, Rusya olarak ifade edilen, esasında Çarlık Rusya'sı dönemi içerisindeki Rus(ya) İmparatorluğu'dur.

1.3. Almanya

Otto von Bismarck, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık 30 Alman prensliğini tek bir bayrak altında toplamış ve büyük bir siyasi teşekkül ortaya çıkarmıştır. 1871'den itibaren Almanya, dünya dengelerini bozacak bir güç olarak Avrupa'nın merkezinde bulunmaktadır. Devletin idaresi, "Demir Şansölye" ünvanını almış Bismarck ile Kayzer I. Wilhelm'in elindedir.³¹ Sanayileşme sayesinde gücüne güç katan İngiltere ve sömürge pazarı yarışında onunla rekabet eden Fransa'ya Almanya da katılmıştır. 1871'de siyasi birliğini tamamlayıp yeniden yükselişe geçen Almanya'nın da bu küresel rekabete dâhil olmasıyla, Rusya'nın Türkistan ve Kafkaslardaki hâkimiyeti daha kırılgan hâle gelmiştir. Çünkü Kırım bozgunundan sonra hem batıya genişleyemeyeceğini anlamış hem de uluslararası alandaki prestiji sarsılmıştır. Bu durumdaki Rusya, hem Türkistan ve Kafkasya'daki statükosunu korumak hem de

²⁹ Herbert Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag, 1940, s. 55, 56.

³⁰ Nystad.

³¹ Ali Reşad; İsmail Hakkı, **Bismarck – Husûsî ve Siyasî Hayatı**, çev. Hüseyin Özdemir, yay. haz. Erol Kılınç, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020, s. 16.

İngiltere, Almanya ve Fransa'nın başını çektiği, bu küresel rekabete dâhil olmak istiyordu.³²

Yeni kurulan devletin Şansölyesinin 1862'deki meşhur konuşmasında dikkat çektiği üzere, Alman halkını tek bir devlet altında tutmak ve birleştirmek için savaş gerekiyordu. Ancak yeni devletin, kurulu Avrupa düzenini bozacak bir dış savaşa girmesi çok tehlikeliydi. Ancak Wilhelm'in ortaya attığı, doğuda, "güneşte bir yer" edinebilmek için Alman topraklarından uzakta bir mücadele pekâlâ verilebilirdi. Ayrıca bu mücadelenin hatalı olduğuna dair itirazlara rağmen, iç birliği destekleyebileceği düşünülüyordu.³³

1.4. İran Coğrafyası ve Kaçar Devleti

İran, İngiltere ile Rusya arasındaki Büyük Oyun'da Afganistan'dan sonra önemli ikinci mevzidir. Kaçar Devleti'nin hem siyasi hem de iktisadi anlamda büyük bir devlet olmasıyla birlikte jeostratejik konumu hasebiyle İran, Türkistan'a ve Kafkasya'ya nazaran Büyük Oyun'dan çok daha fazla etkilenmiştir. İran'ın doğu sınırında, bahsi geçen Afganistan ve Türkistan, kuzey sınırında Kafkasya olmasının yanı sıra güneyinde Basra Körfezi gibi çok önemli bir kıyıya sahipti. Ayrıca Büyük Oyun'un pasif devletlerinden Osmanlı Devleti de batıdaki sınır komşusuydu. Tüm bu sebeplerden dolayı, çalışmamızda İran coğrafya üzerinde fazlaca durulmuştur.

Kaçar Hanedanı 1796'dan 1925'e kadar İran'da hüküm sürmüştür. 129 sene İran'a hükmeden Kaçarların adının pek bilinmemesinin belli başlı sebepleri vardır. Türkiye'de günümüzde, Kaçarlarla ilgili bilimsel çalışmaların az sayıda olması ve hâlihazırdaki çalışmaların da ilgi çekmemesinin, hülasa Kaçarların bilinmemesinin sebebi Safevîlerin ve ardılları Afşarların, Zendlerin ve Kaçarların isimlerinin Osmanlı vakayinamelerinde zikredilmemesi olabilir. Bu devletlerle yapılan ilişkilerde muhatap olarak İran, Acem, Kızılbaş, Acem Şahı gibi isimler geçmektedir. Belki bunun da etkisiyle Cumhuriyet dönemi hatta günümüzde dahi tarih kitaplarında Safevî sonrası (Afşar, Zend, Kaçar) hanedanların Osmanlı ile münasebetleri "Osmanlı-İran İlişkileri"

³² Barbara Engel; Janet Martin, **Rusya Tarihi**, çev. Feyyaz Şahin, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2020, s. 94.

³³ Katja Hoyer, **Kan ve Demir – Alman İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü (1871-1918)**, çev. Sinan Çakır, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024, s. 7-11.

adı altında ele alınmaktadır. Çalışmamızda, siyasi teşekkülden bahsederken Kaçar Devleti ya da Kaçarlar, Büyük Oyun'un mühim bir coğrafyasından bahsederken İran'ı tercih ettik.³⁴

Kaçar Devleti'nin kurucusu Ağa Muhammed Han küçük yaşta hadım edildiği için çocuğu yoktur. Bu sebeple Ağa Muhammed Han'dan sonra abisi Kulu Han'ın oğlu Baba Han 1797'de tahta çıkmış, bundan sonra Feth Ali Şah adıyla anılmıştır. Feth Ali Şah'ın hükümdarlığında Batı ile artan diplomatik ilişkilerle birlikte, Avrupalıların İran üzerindeki yoğun diplomatik rekabeti açıkça görülmüştür. İngilizler, Sanayi Devrimi sonrası hızla ürettikleri malları satmak için pazar temin etmek ve Hindistan'daki sömürge hâkimiyetlerini kaybetmemek adına İran'la ilgilenirken buna karşılık Ruslar da İran'da siyasi ve ticari hâkimiyet kurmak istiyordu. Ruslar, imparatorluklarının geleceği için güneye doğru genişlemek istiyordu, bu ihtimale karşı İngilizler ise Hindistan'a yapılacak muhtemel saldırılara karşı sömürgesini savunma planları düşünmekteydi. Zira bu dönemde Napoleon da Hindistan'a giden yolları kontrol etmek amacıyla Malta ve Mısır'ı ele geçirmeye çalışıyordu.³⁵ Rusya, İran üzerinden Basra Körfezine ve Hint Okyanusuna ulaşmayı umuyor ve İngiltere, Hindistan'a varan deniz ve kara yollarını korumak ve Rus genişlemesini yavaşlatmak istiyordu. Bu iki büyük devletle birlikte, ayrıca İran'ın iç işlerine ilk müdahale edenlerden biri de Fransızlardır. Napoleon Bonaparte, Doğu İmparatorluğu hayali sebebiyle, Hindistan'da hâkimiyeti ele geçirebilmek için Kaçarlardan destek talebinde bulunmuştur. Bu fetih için kilit nokta ise Fransız askerlerinin İran topraklarından geçmesidir. Çünkü, batıdan Hindistan'a giden en kısa yol Bakü üzerinden Hazar Deniziyle Esterâbâd Körfezini takip eden Esterâbâd, Meşhed ve Herat hattıydı.³⁶

Rusya, bu gelişmeler ışığında XIX. yüzyılın başlarında İngilizlerce, İran için bir tehdit sayılmıyor, önemsenmiyordu. Bu dönemde Fransa ile İngiltere, Tahran sarayındaki nüfuz mücadelelerine devam ederken Ruslar bir anda en güçlü ve en

³⁴ Feth Ali Şah özelinde Kaçar Hanedanı'nın dış politikasını ele aldığımız çalışmada, bu duruma bizzat dikkat çekip İran yerine bilhassa Kaçar isimlendirmesini kullanmıştık. Bkz.: Cem Uncu, **Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Kaçar Hanedanı'nın Dış Politikası**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir, 2018.

³⁵ J. Holland Rose, "The Struggle With Revolutionary France (1792-1802)", **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, ed. Sir A. W. Ward; G. P. Gooch, Vol. I (1783-1815), New York, 1922, s. 285.

³⁶ P. M. Sykes, **A History of Persia**, Vol. II, London, 1915, s. 397, 398.

tehlikeli aktör hâline gelmiştir. Kafkasötesi'ndeki başarılı seferleri sayesinde 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile büyük kazanımlar elde etmiştir. Artık hem Kafkasya'da, Kafkasötesi'nde, hem de Hazar Denizi ve tüm bunların sayesinde İran'ın kuzeyindeki tartışmasız hâkim ülke Rusya'ydı. Vámbéry'nin deyimiyle bu yıllarda Kaçarlar, “*İngiliz Aslanı'nın kucağından Kuzey Ayısı'nın kollarına atılmak zorunda kalmıştır.*” Ancak bu, daha iyi bir gelecek için yapılan bir tercih değil, onlar adına bir zorunluluktur.³⁷ Yüzyılım başında Rusya bir tehdit olarak görülmezken, İngilizler artık İran'a da Hindistan ile Rusya arasında duran ve Basra Körfezi gibi oldukça stratejik bir kıyısı olan ülke olarak bakmaktadır.³⁸

İran coğrafyası, Büyük Oyun'da Afganistan'dan sonra en önemli ikinci mevzi konumundadır. İran, jeostratejik konumu ve siyasi, iktisadi anlamda görece büyük bir devlet olması nedeniyle, İngiltere ile Rusya arasındaki mücadelede Türkistan'a ve Kafkasya'ya göre çok daha fazla etkilenmiştir. İran demek asla sadece İran demek değildir. İran aynı zamanda Kafkasya, Afganistan, Basra Körfezi demektir. Mevzubahis İran olduğunda diğer coğrafyalara ve devletlere göre biraz daha ayrıntıya girmemizin sebepleri bunlardır.

1.5. Türkistan

Türkistan, Türkler ve onlardan önceki bazı Hint-Avrupalı halkların yurdu³⁹ olarak dünya tarihinde benzersiz bir role sahiptir. Coğrafi konumu sayesinde, Batı ile Doğu arasındaki bağlantıyı sağlayan önemli bir köprü işlevi görmüştür. Özellikle İpek Yolu aracılığıyla, sadece ticaretin değil, aynı zamanda kültürel, bilimsel ve teknolojik fikirlerin alışverişinde merkezî bir rol oynamıştır.⁴⁰ Tarih boyunca Doğu ile Batı arasındaki etkileşimi sağlayarak, küresel uygarlığın gelişiminde kritik bir rol

³⁷ Arminius Vambéry, *Sketches of Central Asia - Additional Chapters on My Travels, Adventures, and on the Ethnology of Central Asia*, London, 1868, s. 404, 405.

³⁸ John Howes Gleason, *Genesis of Russophobia in Great Britain*, London: Oxford University Press, 1950, s. 174.

³⁹ Hatta Türkistan'ın, Hint-Avrupa halklarının beşiği olduğu iddia edilmiştir. Alman coğrafyacı, astronom, meteorolog ve etnolog Franz Xaver von Schwarz (8 Aralık 1847-1903), 15 yıl boyunca Türkistan'da yaşamış ve bölgenin coğrafi, etnografik ve kültürel özelliklerini derinlemesine incelemiştir. Bu deneyimlerini *Turkestan, die Wiege der indogermanischen Völker* adlı eserinde toplamıştır. Kitap, bölgenin halkları, gelenekleri ve coğrafi yapısı hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Bkz. Franz Xaver von Schwarz, *Turkestan, die Wiege der indogermanischen Völker*, Freiburg 1900.

⁴⁰ Baimirza Hajit, *Turkestan Im XX. Jahrhundert*, Darmstadt: Leske Verlag, 1956, s. 13.

oynamıştır. Bölgenin zengin kültürel ve tarihî mirası, onu sadece geçmişin değil, bugünün dünyasında da önemli bir referans noktası yapmaktadır.

Türkistan'ın Orta Asya olarak adlandırılmasından İngiltere'yi ve Rusya'yı, siyasi çıkarları gereği, sorumlu tutsak da esasında Alman (Prusyalı) doğabilimci ve kâşif Alexander von Humboldt'un "Orta Asya" adlı eseri yayımlamasından sonraki süreçte, mezkûr terim coğrafi ve siyasi dilin bir parçası olmuştur.⁴¹ Humboldt'un 1844'te tanımladığı gibi, Himalayalar ile Altay Dağları, Hazar Denizi ve Kingan Sıradağları arasında kalan bölge Orta Asya'dır.⁴² Aslında coğrafi bir terim olan Orta Asya, XX. yüzyıla birlikte siyasi bir kullanıma dönüşmüştür. Orta Asya, XIX. yüzyıldan kalma geleneksel bir isim olarak kalmış ve hâlen hem Türkçe hem İngilizce literatürde tarihî ve siyasi anlamda yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu minvalde Asya'da, Rus, Çin ve İngiliz etki alanının dışında kalan, çok büyük bir kısmı Türk yurdu olan bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktadır. Mezkûr bölgenin tarihî adı, bilindiği üzere Türkistan'dır.⁴³ Tanımlanması ve sınırlandırması zor olan Türkistan bölgesi, hareketliliğin yoğun olması ve hem coğrafi hem de kültürel-tarihsel bir geçiş bölgesi görülmektedir.⁴⁴ Fakat biz netleştirmek ve kolaylaştırmak adına Türklerin yaşadığı; yani kabaca Çin, Rusya, İran ve Hindistan arasında kalan bölgeyi kastediyoruz.

İranlılar, Türkleri ve Türklerin topraklarını belirtmek için aslında Turan'ı kullanmaktaydı. İlk kez Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da karşımıza çıkan Turan'ın, "Tur+an/Türk+an" şeklinde türediği düşünülmektedir.⁴⁵ VI. yüzyıldan sonra Turan yerine Türkistan adı daha yaygın kullanılmıştır.⁴⁶ Köken olarak İran dillerinden gelmekte olup, "Türk" ile Farsçadaki yer, ülke, yurt anlamına gelen "-istan" ekinden

⁴¹ Alexander von Humboldt, *Central-Asien*, Berlin: Verlag von Carl J. Klemann, 1844.

⁴² Marie Antoinette Czaplicka, *The Turks of Central Asia - (in History and at the Present Day, an Ethnological Inquiry Into the Pan-Turanian Problem...)*, London: Clarendon Press, 1918, s. 10.

⁴³ *England and Russia in the East - (A series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia)*, ed. (Major-Gen.) Sir Henry Rawlinson, London: John Murray, 1875, s. 205, 206.

⁴⁴ Franziska Torma, *Turkestan-Expedition: Zur Kulturgeschichte deutscher Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930)*, Bielefeld: Transcript Verlag, 2011, s. 45.

⁴⁵ Filiz Teker; Muhammet Beşir Aşan, "İran'ın Kültürel Bir Antitezi: Turan", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 59, 2023, ss. 317-328; Adile Ayda, "'Türk' Kelimesinin Menşei Hakkında Bir Nazariye", *Bellekten*, C. 40, 1976, ss. 239-248; Baymirza Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Dâvası*, ed. Timur Kocaoğlu, Ankara: AKMY, 2004, s. 118.

⁴⁶ W. Barthold, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Berlin: 1935, s. 86.

mürekkep, “Türk Yurdu” anlamına gelmektedir.⁴⁷ Türkistan tarihi denildiğinde, dünya genelinde ve Türkiye’de akla gelen iki önemli isim vardır: Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan ve Dr. Baymirza Hayit.⁴⁸ Zira, büyük Türkolog Zeki Velidî Togan’ın tanımına göre Türkistan; güneyde Gürgân Irmağı, Horasan Dağları ve Hindikuş sırtları; doğuda Doğu Türkistan’ın doğu sınırları; kuzeyde Çungarya ve Kazakistan’ın kuzey sınırı; batıda güney Ural Dağları ile Hazar Denizi arasındaki topraklardan müteşekkildir. Ayrıca Togan, Orta Asya’nın büyük bir kısmını kaplayan bu topraklar için Farsça kökenli Türkistan yerine Türkili adlandırmasını da sık sık kullanmıştır.⁴⁹ Diğer büyük Türkolog Baymirza Hayit de Türkistan’ın Orta Asya olmadığını, siyasi ve kültürel bir terim olan Türkistan’ın coğrafi bölge olarak Orta Asya’nın bir mıntıkasında yer aldığını savunmaktadır. Buna rağmen, Sovyetlerin Türkistan yerine art niyetle Orta Asya kullanırlarken, Batılıların ise Türkistan’dan yanlışlıkla Orta Asya olarak bahsettiklerini düşünmektedir.⁵⁰ XIX.-XX. yüzyıl hatta günümüzde dahi Türkistan ve Orta Asya terimleri birbirinin içine geç(iril)miştir. 1866’da, Sir Henry Rawlinson birçok yerde İngiliz-Türkistan ilişkileri olarak ele alırken⁵¹ XIX. yüzyılın sonlarına doğru, belgelere yansıyan Osmanlı resmî yazışmalarında bölge, *Asyâ-yı Vustâ*⁵² şeklinde anılmaktadır.⁵³ Günümüzde de zaman zaman Türkistan yerine Orta Asya adı kullanılsa da Millî Eğitim Bakanlığı, 2024-2025 eğitim öğretim yılında Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli’ne ilişkin bir genelge yayımlamıştır. Bu genelgede, tarih eğitiminde bilimsel hatalar içeren terimlerin ve kavramların kullanımından vazgeçildiği açıklanmıştır. Bu bağlamda artık “Orta Asya” yerine “Türkistan” adlandırması kullanılacaktır.⁵⁴

⁴⁷ Baymirza Hayit, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm’ın Bazı Meseleleri**, İstanbul: TDAV, 2000, s. 192.

⁴⁸ Abdülkadir Donuk, “‘Türkistan Tarihi’ ve Baymirza Hayit”, **Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 9-10 Ekim 2017, İstanbul, ed. Abdulvahap Kara vd., İstanbul: TDBB, 2017, s. 17.

⁴⁹ A. Zeki Velidî Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 1, 2.

⁵⁰ Baymirza Hayit, **Die Wirtschaftsprobleme Turkestans**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968, s. 13; Hayit, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm’ın Bazı Meseleleri**, s. 192.

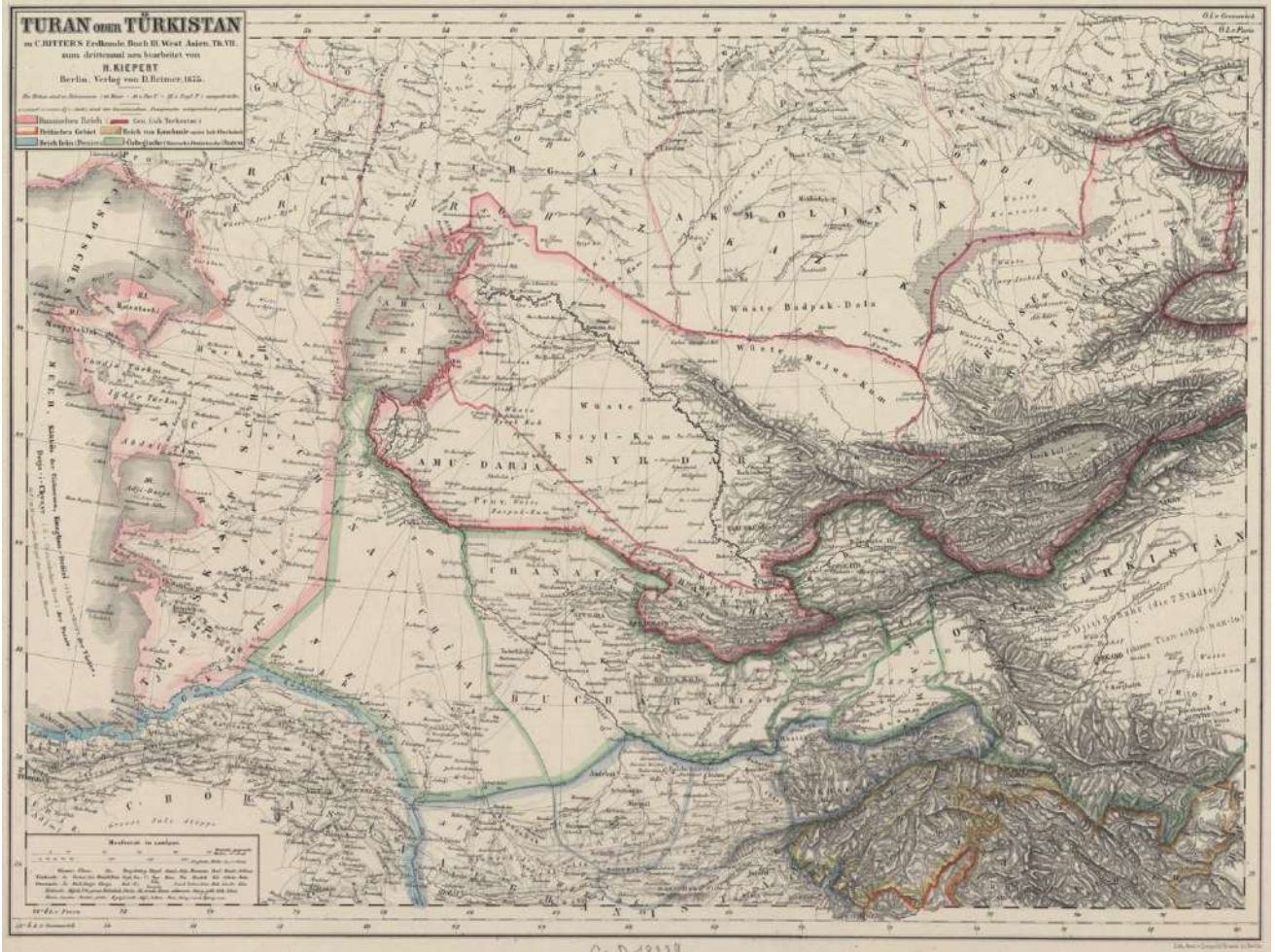
⁵¹ Rawlinson, **England and Russia in the East**, s. 252.

⁵² Orta Asya.

⁵³ **BOA, HR. SYS**, 1955/44.

⁵⁴ <https://www.meb.gov.tr/yeni-mufredatta-tarih-egitiminde-koklu-degisiklik/haber/33543/tr>.

Modern coğrafyanın kurucuları arasında adı geçen Carl Ritter'in *Genel Coğrafya (Erkunde)* eserinin Batı Asya kısmında yer alan, Heinrich Kiepert'in aşağıdaki haritasını, Türklerin yaşadığı coğrafya ile yani *Turan ya da Türkistan* şeklinde adlandırmıştır.

Harita 1: *Turan ya da Türkistan*⁵⁵

İlk kez 1817 yılında Adolf Stieler tarafından hazırlanan ve Almanya'da yayımlanan, dünyanın en ayrıntılı ve etkili atlas serilerinden biri olarak kabul edilen, sadece Almanya'da değil, tüm Avrupa ve dünya çapında akademisyenler, denizciler, seyyahlar ve genel halk tarafından referans kaynağı olarak tercih edilen *Stieler's*

⁵⁵ Heinrich Kiepert, "Turan oder Türkistan", *Erdkunde*, Buch III. West-Asien, Theil VII, ed. Carl Ritter, Berlin: Verlag D. Reimer, 1858.

Handatlas'ın 1907 ve 1933/35'te güncellenmiş versiyonlarında dahi Turan adlandırması dikkat çekmektedir.

Harita 2: *İran & Turan*⁵⁶

Nihayetinde Türkistan kelimesi, 1924 yılında Sovyetler tarafından yasaklanmış ve terminolojiden kaldırılmaya gayret edilmiştir.⁵⁷ Sovyet hükümeti, Türkistan terimini resmî söylemde büyük ölçüde terk etmiş, ancak bu tanımlamayı askerî politika ve strateji bağlamında kullanmaya devam etmiştir. Örneğin, *Türkistan Askerî Bölgesi*⁵⁸, Batı Türkistan'daki Sovyet cumhuriyetleri olan Özbekistan, Kazakistan,

⁵⁶ *Stielers Hand-Atlas*, 1907, Harita No: 61; *Stielers Hand-Atlas*, 1933/35, Harita No: 67.

⁵⁷ Baymirza Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Dâvası*, ed. Timur Kocaoğlu, Ankara: AKMY, 2004, s. 118, 125, 126.

⁵⁸ Туркестанский военный округ (Turkestanskiy Voyennyi Okrug).

Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın yanı sıra, Türkistan'ın sınır komşuları olan İran, Afganistan, Doğu Türkistan (Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi), Moğolistan, Hindistan ve Pakistan gibi bölgelerin güvenliğinden sorumlu olmuştur. Türkistan terimini kültürel ve tarihsel bağlamından uzaklaştırmaya çalışan Sovyet ideolojisi ve resmî söylemi, bunun yerine “Orta Asya” gibi daha nötr bir terminoloji benimsemiştir. Ancak Orta Asya, Türkistan'ı tam anlamıyla kapsamadığı için “Orta Asya ve Kazakistan” terimi kullanılmıştır.⁵⁹ Bu, Türkistan isminin taşıdığı ortak Türk tarihi ve kültürel bağları gölgede bırakmayı ve bölgede Sovyet kimliğiyle uyumlu bir söylem oluşturmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği'nin Türkistan kavramını terk etme-yasaklama çabasının, sadece bölgenin adını değil, aynı zamanda tarihsel ve kültürel hafızasını da kontrol etme girişimi olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, sadece resmî yazışmalara ve kullanılan eserlere atıf yapılırken kaynakta geçtiği hâliyle *Orta Asya* tabiri kullanılmış, geri kalan tüm yerlerde hususi olarak tarihî ve siyasi hakikatlere uygun şekilde *Türkistan* adı kullanılmıştır.

1.6. Afganistan ve Güney Türkistan (Kuzey Afganistan)

Afganistan'da çoğunluğu oluşturan ve hâkim olan Afganların kökeni, M.Ö. 480 civarında kuzeyden gelerek bölgeye yerleşen topluluklara dayanmaktadır. Bu ilk Afgan gruplarının Süleyman Dağları çevresine yerleştikleri ve burada kuzeyde Pehtûn, güneyde ise Peştûn olarak bilinen kabileleri oluşturdukları bilinmektedir. Pehtûnlar ve Peştûnlar, M.Ö. 480 sonrasında kuzeyden gelen Ak Hun Türkleri ile etkileşime girmiş, bu etkileşim sonucunda etnik yapı değişerek günümüz Afgan halkının temelleri atılmıştır. Bu karmaşık etnik yapı, Afganistan'ın demografik çeşitliliğinde önemli bir rol oynamaktadır.⁶⁰ Esasında Afgan ya da Afganistan kelimesi oldukça yeni kabul edilebilir. XVII. yüzyılda Babürlüler döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Afganlar kendilerini “Peştun” olarak adlandırırlar ve ortak özellikleri “Peştun” dilidir. Peştuncanın Eski Farsçadan türediği düşünülmektedir, ancak modern Farsçadan büyük ölçüde farklıdır. Peştunlar ya da Afganlar, Dürrânîler'in en güçlü olduğu çeşitli

⁵⁹ Baymirza Hayit, *Die Wirtschaftsprobleme Turkestans*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968, s. 12.

⁶⁰ Mehmet Saray, “Afganistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, 1988, s. 402, <https://islamansiklopedisi.org.tr/afganistan#1>.

kabilelere bölünmüştür.⁶¹ Afganistan'daki kabile birliğinin, 1747'de Sadozay soyundan gelen Ahmed Şah Dürrânî'nin yönetimi altına girmesiyle ilk Afgan Devleti kurulmuştur.⁶² İlk diyoruz çünkü söz konusu devlet, Afgan kabilelerine dayanarak kurulan ilk devlettir. Ülkenin hükümdarı 1747'den sonra Dürrânîler arasından çıkmıştır. Afgan hükümdarlarının sadece Dürrânîler'den olabileceği âdeta yazılı olmayan bir kanun hâline gelmiştir. Bu dönemde, ikinci en önemli kabile ise Gılzaylardır.⁶³ 1904 tarihli *Afganistan Üzerine Askeri Notlar* adlı İngiliz arşiv belgelerine göre ise artık en güçlü kabilenin Gılzaylar olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca Gılzaylar ile Dürrânîlerin birbirlerinden hoşlanmadıkları ve rekabet hâlinde oldukları bilgisi mevcuttur. Afganistan'daki diğer millet ve kabilelerin başlıcaları; Tacikler, Hazaralar, Özbekler, Çehar Aymaklar, Kızılbaşlar ve Kafirlerdir. "Aymak" kelimesinin anlamı göçbedir. Türkçe kökenli olan bu kelime Herat ve Afgan Türkistanı'nda yaygın olarak kullanılmakta ve tüm göçebeler Aymak olarak bilinmektedir. Dolayısıyla "Çehar Aymak" dört göçebe kabile anlamına gelmektedir.⁶⁴

Afganistan sakinlerinin sayısına gelince, 1904 tarihindeki rapora göre, Afgan Emiri'nin yönetimine tabi olan toplam nüfus muhtemelen dört buçuk milyondan az değildir. Gılzaylar yaklaşık 1.000.000, Tacikler de neredeyse 1.000.000, Dürrânîler 500.000, Hazaralar 450.000, Özbekler 300.000, kalanlar ise çeşitli millet ve kabileye mensuptu.⁶⁵ Rittich'in 1905 tarihindeki raporunda da 1904 tarihli *Devlet Adamının El Kitabı* 'nda son kırk yıldır yazarların çoğunun verdiği 4.000.000 sayısının verildiğini belirtmektedir. Öyle ki Emir Abdurrahman Han, kırk yıldır tekrar edilen bu nüfus sayısı konusunda alay etmektedir. A. F. Kene, 1880'de bu rakamı 6.145.000 olarak vermiştir. Afganistan'ın kaşiflerinden biri olan Aristov, Emir'in egemenliğinde 2.000.000 Afgan, bağımsız sınır kabilelerinde 1.500.000, Belucistan da dâhil olmak üzere İngiliz topraklarında 1.000.000'dan fazla, toplamda 4.500.000-5.000.000 Afgan saymaktadır. Bu ayrıntılı bilgileri veren Rittich, Afganistan nüfusu hakkındaki mevcut

⁶¹ Tichy, *Afganistan: Das Tor nach Indien*, s. 195, 196.

⁶² Oliver Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslam*, çev. Mustafa Kadri Orağlı, İstanbul: Yöneliş, 1990, s. 30-34.

⁶³ Tichy, *a.g.e.*, s. 195, 196.

⁶⁴ **BDOFA**, Part I, Vol. XII, *Doc. 121 8597 Military Notes (War Office) 1904 Afghanistan (Military Notes On Afghanistan) Chapter I (General Description of Afghanistan)*.

⁶⁵ **BDOFA**, *Doc. 121 8597 (I)*.

bilgilerin hiçbir şekilde yeterli olmadığı, bu sorunun Rusya için büyük önem taşıdığı ve Bilim Akademisi tarafından bir an önce ele alınması gerektiği sonucuna varmıştır.⁶⁶ XIX. yüzyılda Afganistan’da kullanılan para birimleri; rupi, pul, ruble ve tenge idi.⁶⁷

Afganistan’ın coğrafi özelliklerinden en dikkat çekici olan, kuşkusuz yüksek dağlarıdır. Zaten Afganistan genellikle Asya’nın İsviçre’si olarak anılmaktadır.⁶⁸ Bu benzetmeye rağmen dağlar İsviçre’dekilerden daha yüksektir; genel eğilim kuzeydoğudan güneybatıya doğrudur. Himalayalara bağlı Hindikuş Dağları’nın zorluk derecesi o kadar yüksektir ki, büyük askerî birliklerin muhtemelen burayı geçemeyerek, Herat ve Kandahar üzerinden daha dolambaçlı bir rotayı tercih edecekleri tahmin edilmektedir.⁶⁹ Bir zamanlar İran ile Turan arasındaki sınırı oluşturan ünlü Ceyhun Nehri, kabaca kuzeyde Rusya toprakları, güneyde Hindikuş ve doğuda Pamirler ile sınırlanan devasa dağ sisteminin beslediği su kanalıydı.⁷⁰

Çalışmamızın önemli bir kısmını teşkil eden Afganistan da aslında Türkistan’ın bir parçasıdır. Özellikle Özbek ve Türkmenlerin yaşadığı Afganistan’ın kuzeyi tarihte de Güney Türkistan olarak anılmaktaydı. Keza Kuzey Afganistan, günümüzde eserlerinde de Türkistan içerisinde kabul edilmektedir.⁷¹ Mezkûr coğrafya için Cenubi Türkistan, Afgan Türkistanı gibi isimler de kullanılmıştır. Türkistan’ın bu kısmı, bölgesel olarak Afganistan’a dahil olması ve Afgan hükümdarların hakimiyetinde olması sebebiyle ekseriyetle Afgan Türkistanı olarak anılmıştır.⁷² Yabancı dillerdeki

⁶⁶ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 126 8763(i) *Secret Pamphlet Summary (Capt. P. A. Rittich) 1905 Russia and Afghanistan (Summary by Lieutenant-Colonel Napier of a Pamphlet entitled “The Afghan Question:” a Military and Geographical and Political Study by Staff-Captain P. A. Rittich, of the Lifeguard Jaeger Regiment).*

⁶⁷ BDOFA, Doc. 121 8597 (I).

⁶⁸ Tichy, *Afganistan: Das Tor nach Indien*, s. 191.

⁶⁹ BDOFA, Doc. 126 8763(i) *a Pamphlet entitled “The Afghan Question”.*

⁷⁰ BDOFA, Doc. 121 8597 (II).

⁷¹ Ahmet Taşağıl, “Türkistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, 2012, s. 556, <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan>.; Alâeddin Yalçınçaya, *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856’dan Günümüze)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1997, s. 27.

⁷² Ali Ahmetbeyoğlu, “Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat”, *Manas Journal of Social Studies*, S. 22, 2009, s. 18. Ayrıca bkz. Necati Gültepe, “Afganistan: Mazlum Türklerin Ülkesi”, *Afgan Türkistanı: Mazlum Türklerin Ülkesi (Güney Türkistan)*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2001, ss. 7-30; Alparslan Türkeş, “Hindistan Sürgününden Afganistan İntibâları”, *Afgan Türkistanı: Mazlum Türklerin Ülkesi (Güney Türkistan)*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2001, ss. 103-107; Erol Kaymak, “Afgan Türkistan’ı Yahut Güney Türkistan’a Bakış”, *Afgan Türkistanı: Mazlum Türklerin Ülkesi (Güney Türkistan)*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2001, ss. 129-131.

literatürde de South Turkestan, Afghan Turkestan/Афганскаго Туркестана⁷³ ve bu kavramlara karşılık gelen isimlendirmeler kullanılmıştır. Afganistan coğrafyası, Baddeley gibi bazı kaynaklarda da Afgan Türkistanı olarak geçmektedir.⁷⁴ Afgan Türkistanı olarak adlandırdığımız kuzeydeki vilayet, aslında ne Afganlar ne de orada yaşayanlar tarafından bu şekilde adlandırılmamakta, basitçe “Türkistan” olarak adlandırılmaktaydı.⁷⁵ Togan ise Afganistan’ın bir kısmı olan “Afgan Türkistanı”nı, Türkistan sınırları içerisine dâhil etmemektedir.⁷⁶

Güney Türkistan ya da Afgan Türkistanı olarak anılan bölge, XVI. yüzyıldan itibaren İran muktedirlerinin egemenliğine girmiş ve bölge, Safevîler gibi güçlü İran merkezli devletlerin kontrolü altında kalmıştır. Daha sonraki dönemde, özellikle XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren, bölge Afganistan’ın hâkimiyetine geçmiştir.⁷⁷ Afgan Türkistanı 1906’da dahi, henüz Büyük Oyun devam ederken, Afganistan’ın beş büyük vilayetinden biriydi. Bunlar; Kabil, Herat, Kandahar, Bedaşan⁷⁸ ve Afgan Türkistanı’ydı. Altıncı vilayet olarak Farab’ın da adı geçmektedir fakat buranın ayrı bir vilayet mi olduğu yoksa Kandahar ile mi birleştirildiği konusunda bazı şüpheler vardır.⁷⁹

⁷³ Çeşitli kullanımlar ve örnekler için bkz. L. F. Kostenko, **Turkestanskiy Kray. Opit Voyenno-Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voyennogo Okruga**, Tom II, S. Peterburg: 1880, s. 175; Марков, **Rossiya v Sredney Azii**, Tom I, s. 336, 338; P. M. Lessar, **Yugo-Zapadnaya Turkmeniya (Zemli Sarikov i Salorov)**, S. Peterburg, 1885, s. 17.

⁷⁴ John F. Baddeley, **Russia in the ‘Eighties’**, London: Longmans, Green and Co., 1921, s. 52. Baddeley, bu kitabı Rusya’da özel muhabir olarak hizmet ettiği on yılda kaleme almış ve daha sonra 1921’de yayınlamıştır.

⁷⁵ **British documents on foreign affairs: reports and papers from the Foreign Office confidential print (BDOFA)**. Part I, From the mid-nineteenth century to the First World War. Series B, The near and Middle East, 1856-1914 / general editors Kenneth Bourne; D. Cameron Watt, editor David Gillard, Vol. XII, *Doc. 121 8597 Military Notes (War Office) 1904 Afghanistan (Military Notes On Afghanistan) Chapter II*.

⁷⁶ Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, s. 1.

⁷⁷ Baimirza Hajit, **Turkestan Im XX. Jahrhundert**, Darmstadt: Leske Verlag, 1956, s. 16.

⁷⁸ Hindikuş ile Ceyhun arasında, nehrin kuzeybatıya doğru keskin bir kavis çizdiği noktada bulunan Bedaşan bölgesi, zapt edilemezliği ile bilinmekte ve öne çıkmaktadır. Bkz. A. N. Samoyloviç, **Zapadniy Turkestan: So Vremeni Zavoevaniya Arabami Do Mongolskogo Vladiçestva**, S. Peterburg, 1903, s. 1.

Ayrıca Afgan Türkistanı’yla birlikte Bedaşan da Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Tafsilatlı bilgi için bkz. Zahide Ay, “İslam Öncesi Orta Asya Tarihi Coğrafyasında Bedaşan Bölgesi ve Türk Tarihindeki Yeri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2019, S. 42.1 (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), ss. 153-162.

⁷⁹ **BDOFA**, *Doc. 121 8597 Military Notes (War Office) 1904 Afghanistan (Military Notes On Afghanistan) Chapter I (General Description of Afghanistan)*.

Resim 1: Kandahar⁸⁰

Kabil, Afganistan'ın doğal başkenti olarak öne çıkmaktadır. Ancak XIX. yüzyılda kentin ne dış ne de iç görkemi vardır. Pişirilmiş ya da güneşte kurutulmuş tuğlalardan ve çamurdan inşa edilen bir şehir görünümü mevcuttur.⁸¹ Kabil'in önemi, Afganistan'ın başkenti olmasından bağımsız olarak, İran'dan Türkistan'a giden yollara hâkim konumundan kaynaklanmaktadır.⁸² Kabil, Herat, Kandahar gibi eyaletler kendi vilayet merkezlerinin adını taşıırken, Afganistan'ın en kuzeydeki vilayeti olan Afgan Türkistanı'nın merkezi ise Mezar-ı Şerif⁸³'ti. Afgan Türkistanı'nın ana şehri olan Mezar-ı Şerif, Özbek ve Afganlardan müteşekkil takribi

⁸⁰ II. İngiliz-Afgan Savaşı zamanında Kandahar'a ait bir tasvir. **The Graphic**, 14 Aralık 1878, s. 608.

⁸¹ **BDOFA**, Doc. 121 8597 (Chapter II).

⁸² **BDOFA**, Part I, Vol. XII, Doc. 1 3975 Memorandum (Capt. F. H. W. Milner) 15 Sept. 1879 *Afghanistan. (Memorandum on Afghanistan with reference to the probable British Operations consequent on the murder at Kabul of the Resident and Escort, on 3rd September 1879).*

⁸³ Afgan Türkistanı'nın en büyük şehri ve ticaret merkezidir. Sultan Sencer tarafından 1136'da ve Sultan Hüseyin Baykara tarafından 1480'de burada Hz. Ali'nin kabrinin bulunduğu iddia edilmiştir. 1481 yılında inşa edilen türbenin bilhassa Şiiler tarafından kutsal bir ziyaret yeri olarak görülmesi, şehrin Mezârîşerif veya kısaca Mezâr olarak adlandırılmasına neden olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Belh'in gittikçe önemini kaybetmesiyle birlikte, merkez fonksiyonu Mezârîşerif'e kaymıştır. Bunda, mezkûr türbenin XIX. yüzyılın başlarında yeniden inşa edilmesinin etkisi büyüktür. Bkz.: Rıza Kurtuluş, "Mezârîşerif", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 29, 2004, s. 518,

<https://islamansiklopedisi.org.tr/mezariserif>.

25-30 bin kişilik bir yerleşimdi.⁸⁴ Ayrıca Taşkurgan⁸⁵ da bu eyalet sınırları içerisindeydi. Bu iki şehir haricinde, Afgan Türkistanı'nın diğer idari bölümlerini; Belh, Akça, Şibirgan, Andhoy, Aybek, Dara Suf, Doab, Saygan ve Kamar, Belhab (Bend-i Emir), Sengçerak, Sari-i Pol, Maymana teşkil etmekteydi.⁸⁶ Bu eyalet, Herat ve Kandahar ile birlikte Afganistan'ın en önemli vilayetleri arasındaydı.⁸⁷

Hem bu vilayetin hem de Afganistan'ın kuzey sınırı, İngiliz-Rus ilişkilerinde önemli bir yer tutmaktaydı. Kuzey sınırı 1873 tarihli İngiliz-Rus anlaşmasıyla belirlenmiş ayrıca 1885 tarihli Rus-Afgan Sınır Komisyonunca da ele alınmıştır.⁸⁸ Çünkü bu sınır Afganistan-Türkistan sınırı olmasına rağmen nüfuz anlamında, esasında İngiltere-Rusya sınırıydı. Çalışmada, yukarıda bahsedilen bilgiler ışığında konjonktüre göre Afganistan ya da Güney Türkistan/Afgan Türkistanı adlandırması tercih edilmiştir.

1.7. Hindikuş Dağları

Hindistan'a kuzeydoğusundaki kara sınırından geçmek, Himalayalar sebebiyle neredeyse imkânsızdır. Hindistan'a karadan bir tehdit ancak kuzeybatıdan gelebilirdi. Bir diğer ifadeyle İran ve Afganistan tarafından. Kara tarafından yüksek dağlarla çevrili Hindistan'a denizden ulaşmak bile kolay değildi. Hırçın ve yoğun dalgalı bu denizin doğu kıyılarından ulaşım pek mümkün değildi. İngilizler buraya bir liman yapabilmek için çok büyük masrafın altına girmiştir. Batı kıyıları doğu kıyılarına göre daha müsaitti ve doğal limanlar mevcuttu. Ancak burada da Batı Hindistan Dağları'nın uzantıları olarak sarp yamaçlar bulunmaktaydı. Ayrıca Muson yağmurları sebebiyle bölgedeki çok yoğun ormanlar da ulaşımı ve iletişimi zorlamaktadır.⁸⁹ Tüm bunlar Hindistan için Afganistan sınırının ve güvenliğinin önemini ortaya koymaktadır. Hindikuş Dağları/Hint Kafkasyası'nın önemi de bununla bağlantılıdır.

⁸⁴ L. F. Kostenko, *Turkestanskiy Kray. Opıt Voyenno-Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voyennogo Okruga*, Tom II, S. Peterburg: 1880, s. 157, 168.

⁸⁵ Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nin, Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Kaşgar İli'ne bağlı özerk bir ilçe.

⁸⁶ BDOFA, *Doc. 121 8597*.

⁸⁷ Angus Hamilton, *Afghanistan*, London, 1906, s. 242-247.

⁸⁸ Hungerford Holdich Thomas, "Afghan Turkestan", *The Encyclopædia Britannica*, (11th ed.), Vol. I, Cambridge University Press, 1910, p. 319.

⁸⁹ Mackinder, *Tarihin Coğrafi Kalbi*, s. 110, 111.

Hindikuş Dağları, Afganistan'dan geçen ana dağ silsilesidir. Bu silsile, Pamir Dağı, Karakurum ve Himalayalar'ın en batıdaki uzantısıdır. Bu dağlar batıya doğru uzandıkça yükseklikleri azalır.⁹⁰ Kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanarak, kuzeydeki Ceyhun vadisini güneydeki İndus vadisinden ayırır. 800 kilometre uzunluğu ve 240 kilometre genişliğiyle, Orta Asya'nın en büyük dağ silsilesidir. Zirvesi (günümüzdeki) Pakistan-Afganistan sınırı yakınlarındaki 7690 metre yüksekliğe ulaşan Tiriç Mir Dağı'dır.⁹¹

Bu coğrafyanın en mühim özelliklerinden biri; Hindukuş Dağları'nın ve hinterlandının nüfus, etnik köken, dil ve din bakımından önemli ölçüde farklılık göstermesidir.⁹² Bölgenin bu özelliği, sarp ve neredeyse geçilemez coğrafi şartlarıyla birlikte düşünüldüğünde Kafkasya'yla büyük benzerlik arz etmektedir. İsim verilmeden bu özellikler sıralansa, Kafkasya'dan mı yoksa Hint Kafkasyası'ndan mı bahsedildiğini anlamak oldukça zor olacaktır. Coğrafi özelliklerle birlikte, yerel ahalinin de benzer özellikleri vardır. Herat olsun, Kandahar olsun, Kabil olsun Afganistan'daki muhafazakârlar, İmam Şamil'in müritleri gibi, yabancılardan hazzetmeyen içine kapanık bir toplumdur. Ele geçirilmesi zor, sarp arazi ve burada yaşayan inatçı ve davalarına inanmış insanların varlığı, Kafkasya ile Afganistan'ı birbirine benzer kılan hususiyetlerdendir.

Batı bölgesinin dağları, İran sınırı yakınlarındaki Afgan şehri Herat'a doğru kademeli olarak yayılır ve daha az öneme sahip tepelere doğru alçalır. Herat'ın Büyük Oyun'daki önemi de bu coğrafi şartlardan kaynaklanmaktadır. Herat, İran dağları ile Hindikuş Dağları arasından, Hindistan'a âdeta bir geçit gibidir. Hindukuş Dağları'na bu kadar önem atfedilmesinin ve çalışmada hatırı sayılır bir yer ayrılmasının sebebi de bundan mülhemdir.

---

⁹⁰ Mohammed Badrul Alam, "Hindu Kush", *Encyclopedia of World Geography*, ed. R. W. McColl, 2005, s. 413, 414.

⁹¹ N. John Roger Allan; Fosco Maraini; Lewis Owen, "Hindu Kush", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Hindu-Kush>.

⁹² Ervin Grötzbach, "Hindu Kush", *Encyclopædia Iranica*, Vol. XII, Fasc. III, ss. 312-315, <https://iranicaonline.org/articles/hindu-kush>.

Harita 3: Hindukuş Dağları ve Kabil ile Ceyhun Arasındaki Geçitler⁹³

Hindukuş'tan bahsederken Hint Kafkasyası'nın tercih edilmesi ise hem Kafkasya'yla aralarındaki benzerlik hem de Kafkasya ile Afganistan arasındaki benzerliğe dair düşüncelerimizin bağlantılarını daha sağlıklı yapabilmektir. Ayrıca XIX. yüzyıldan beri, aslında bu bölgenin diğer adının da Hint Kafkasyası olması oldukça dikkat çekici bir unsurdur.

Hindikuş Dağları, 1856'da yayımlanan *Coğrafya Sözlüğü*'nde de Hint Kafkasyası olarak geçmektedir. Yüksek zirvelerin yan yana dizilmesiyle oluşan bu sıradağların bir diğer özelliği sadece dikey değil yatay olarak da oldukça geniş olmasıdır. Enine doğru yayılan vadiler ve sıradağlar, âdeta bir set oluşturmaktadır.⁹⁴ Bu dağlar, 1880'de ise Hindistan'da bulunan Richard Temple tarafından da yine Hint

⁹³ Royal Geographical Society, *The Hindu Kush and passes between the Kabul and Oxus*, Charing Cross, London: Edward Stanford, 1879. Müstakil olarak hazırlanan haritanın dijital versiyonu için bkz.: <https://www.loc.gov/item/2006627701/>.

⁹⁴ W. G. Blackie (ed.), *The Imperial Gazetteer: A General Dictionary of Geography, Physical, Political, Statistical, and Descriptive*, Vol. II, London: Blackie & Son, 1856, s. 1215, 1216.

Kafkasyası olarak anılmaktadır. Temple, bu yoksun ve yoksul dağlık bölgeleri, inatçı karakterli sakinleri ve çatışmaya elverişsiz doğasıyla, savaşmaktan caydırıcı olarak betimlemiştir.⁹⁵ Temple'ın 1880'deki bu tanımı da noktası virgüline kadar Kafkasya'yı çağrıştırmaktadır.

İngilizler, XIX. yüzyılın ilk yarısında kısa bir dönem de olsa Rusların Asya'daki ilerlemesinin önüne Kafkasya'da geçmek, onları orada tutmak isterken, Kırım Savaşı ve Kafkasya'daki 1859-1864 gelişmelerinden sonra Kafkasya'nın deyim yerindeyse düşmesi üzerine, son müdafaa hattı olarak "yeni" Kafkasları yani Hint Kafkasyası'nı belirlemişlerdir. Çalışmamızın ateşini yakan kıvılcım, tam olarak bu husustur. İngiliz temsilcileri, XIX. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya ve bilhassa Çerkesya'da birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak İngiltere'nin Kafkas direnişini desteklemesi bir devlet politikası hâline getiril(e)memiştir. Fakat Kafkasya'nın Rus hâkimiyetine geçişi ve Rusların Türkistan'daki hızlı ilerleyişi sonucu Herat ve Hint Kafkasyası, Hindistan'ı koruyan son kale olarak görülmüş ve tüm fikir ayrılıklarına⁹⁶ rağmen buranın müdafaaı bir devlet politikası hâline gelmiştir. Burada dikkat çekmek istediğimiz nokta İngilizlerin, Ruslarla savaşmak yerine coğrafi şartlarla, doğal engellerle onları durdurmak istemesidir.

Hindikuş Dağları ile ilgili son söz olarak; her ne kadar Türkçe literatürde Hindikuş, İngilizce literatürde Hindu Kush olarak geçse de bu bir galat-ı meşhur hâline gelmiştir. Bu dağların doğru ve esas adı Hindukuh⁹⁷'tur.⁹⁸ Zira bu şekilde Hint Dağı manasına gelmektedir ve çok daha makul bir adlandırmadır.

⁹⁵ Richard Temple, **India in 1880**, London: John Murray, 1880, s. 423-429.

⁹⁶ Afganistan sınırının Ceyhun/Amu Derya/Oxus mu yoksa Hint Kafkasyası mı olarak kabul edilmesi gerektiği, İngiliz Hindistanı yöneticilerinin tartıştığı ve farklı fikirler, argümanlar sunduğu bir konudur. Bkz. Temple, **India in 1880**, s. 429.

Ceyhun/Amu Derya/Oxus adlandırmasına dair;

Asya'nın en büyük nehirlerinden biri olan Ceyhun, Hindistan'ın kuzeyindeki, bilhassa Pamir, dağlardan beslenir. Kadim zamanlardan beri bilinen bu nehir, İraniler tarafından İran-Turan sınırı olarak tanımlanmaktadır. Araplar da Ceyhun'un kuzeyini, Mâverâünnehir yeni nehrin ötesi olarak adlandırmışlardır. İskender'in Asya'daki fetihlerinin ardından Yunan coğrafyacılar bu nehre Oxus adını vermişlerdir. Bkz.: Ümmü Nur Çiftci, "Osmanlı Dönemi Kaynaklarından Kamusu'l-Alam'a Göre Türkistan", Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya: 2023, s. 118, 119; Şemseddin Sâmî, **Kamus-ül Alâm**, C. 3, İstanbul: Mihran Matbaası, 1308 (M. 1891), s. 1859, 1860.

⁹⁷ هندوکوه

⁹⁸ Şemseddin Sâmî, **Kamus-ül Alâm**, C. 6, İstanbul: Mihran Matbaası, 1316 (M. 1898), s. 4761.

1.8. Osmanlı Devleti ve Coğrafyası

Büyük Oyun'un batı kanadındaki kısmının kayda değer bir bölümü, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki bölgeler üzerinde geçmekteydi. Osmanlı Devleti kendi başına bağımsızlığını koruyamayacak kadar eski kudretinden uzak olsa da hâlen daha Boğazlar ve İstanbul, Karadeniz ve Kafkasya, Doğu Akdeniz ve Kıbrıs, Mısır ve Kızıldeniz gibi stratejik önemi haiz bölgelerin hakimiydi. Tüm bu bölgeler, Hindistan başta olmak üzere İngiltere'nin Asya'daki çıkarları için çok önemliydi ve kısmen Büyük Oyun'un etkilediği ve etkilendiği coğrafyalardı.

Son iki yüz yıldır gerileyen ve eski şaşaalı günlerini mumla arayan Osmanlı Devleti tüm olumsuzluklara rağmen XIX. yüzyılda hâlâ en büyük ve en saygın Müslüman devletiydi. Yaklaşık 6 milyon km² toprağa sahip devlet, Balkanlardan Hint Okyanusu'na, Kafkaslardan Kuzey Afrika'ya yayılmaktaydı. Sahip olduğu bu toprakların yanı sıra devletin önemi Akdeniz'den Güney Asya'ya uzanan ticaret yolları üzerindeki hâkimiyeti ve etkisiydi. Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerdeki önemi, bu yollar üzerindeki etkisi ve İslam dünyasındaki yeridir.⁹⁹

İngiltere ile Rusya arasında stratejik mücadele ve rekabet, Osmanlı Devleti'ni de doğrudan etkilemiştir. Kırım Harbi (1853-1856), Osmanlı'nın Batı ile ittifak kurarak Rusya'nın Karadeniz'deki yayılmasını durdurma çabasının bir sonucuydu ve Büyük Oyun'un önemli bir dönüm noktasıydı. Bu savaş sonrasında imzalanan Paris Antlaşması, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü Batılı devletlerin garantisi altına almıştı. Ancak 93 Harbi (1877-1878) ile Rusya yeniden Osmanlı'ya karşı büyük bir zafer kazandı ve Ayastefanos Antlaşması'yla Osmanlı Devleti büyük toprak kayıplarına uğradı. Bu antlaşmanın Rusya lehine dengesiz hükümleri, Avrupa devletlerinin müdahalesiyle Berlin Kongresi'nde yeniden düzenlendi. Berlin Kongresi, Osmanlı'nın Balkanlar'daki hâkimiyetini daha da zayıflatırken, İngiltere gibi güçlerin Osmanlı topraklarında artan etkisi, Büyük Oyun'un devam eden stratejik etkilerinin yansımasıdır.

---

⁹⁹ Tanilli, a.g.e., s. 346.

1.8.a. Kafkasya

Kafkasya, en basit tanımıyla batıda Karadeniz, doğuda Hazar arasında uzanan büyük bir kısmı sarp dağlık ve ormanlarla kaplı bölgedir. Bu bölge coğrafyası gereği, binlerce yıldır Avrupa ile Asya arasında bir bariyer olmuştur. Bilhassa, 5642 m. zirvesiyle Elbruz Dağı'nı da kapsayan, Büyük Kafkas Dağları, Avrupa ile Asya arasındaki sınır olarak kabul edilmektedir. Bu sınır meselesi tartışmalara konu olsa da çoğunlukla kabul edilen görüş Büyük Kafkas Dağları'nın kuzeyinin Avrupa, güneyinin de Asya olduğu yönündedir. Bunun haricindeki diğer yaygın görüş ise kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan dağ silsilesinin batısının Avrupa doğusunun Asya olduğudur. Kafkasya'da sadece modern dönemlerde ya da XIX. yüzyılda değil tarihin erken dönemlerinde dahi olağanüstü bir etnik çeşitlilik mevcuttur. Bunun üzerine neredeyse tarihin her döneminde bölgeye yapılan göç ve akınlar, çeşitliliği daha da arttırmıştır. Dünyada (benzer büyüklükteki bölgeler arasında) Kafkasya kadar farklı ve çok dil konuşulan bir yer yoktur.¹⁰⁰

Kafkasya genelde kuzey ve güney olarak iki parça şeklinde görülse de bunun eksik bir sınıflandırma olduğu kanaatindeyiz. Kuzey Kafkasya¹⁰¹ sanki tek bir coğrafyaymışçasına ele alınmamalıdır. Kuzey Kafkasya kendi içinde ele alınırken doğu ve kuzey olarak ikiye ayrılmalı, Kafkasya genelinde konuşurken ise Kuzeybatı Kafkasya ile Kuzeydoğu Kafkasya ayrımı yapılmalıdır. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz üzere kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan dağ silsilesi Kuzey Kafkasya'nın iki yakasının insanlarını, coğrafyasını, kültürünü ve kaderini etkilemiştir. Zaten İngiltere, Osmanlı ve Rusya gibi devletlerin tek bir Kuzey Kafkasya politikası yoktur. Saydığımız üç devlet de Kuzey Kafkasya'nın doğusu ile batısı için farklı politikalar uygulamışlardır.

¹⁰⁰ N. Andreyevich Gvozdetzky; Lewis Owen; Solomon Ilich Bruk, "Caucasus", **Encyclopedia Britannica**; <https://www.britannica.com/place/Caucasus>.

¹⁰¹ İngilizce literatürde *North Caucasus* ya da *Ciscaucasia* olarak geçmektedir. Türkçede, aynı bölgeyi temsilen *Kafkasönu* adlandırması nadiren kullanılmaktadır. Daha yaygını Kuzey Kafkasya'dır, hatta zaman zaman sadece Kafkasya denildiğinde dahi Kuzey Kafkasya işaret edilmekte ve anlaşılmaktadır. Şemseddin Sami de Kafkasya'yı, Kafkas sıradağlarının ortadan böldüğü iki parça olarak tanımlamış ama Kuzey Kafkasya'yı Aşağı Kafkas, güneyi ise Mavera'yı Kafkas olarak kaleme almıştır. Merve Sultan Gökteş, "Kâmûsü'l Â'lâm'da Geçen Kırım-Kafkasya ile İlgili Maddeler ve Değerlendirmesi", Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya: 2023, s. 128; Şemseddin Sâmî, **Kamus-ül Alâm**, C. 5, İstanbul: Mihran Matbaası, 1314 (M. 1896), s. 3544.

Zira Cevdet Paşa da Kafkasya'yı dört büyük kısma ayırıp, bu şekilde ele almaktadır.¹⁰² Bunlar; Dağıstan, Çerkesistan¹⁰³, Kabartay (Kabardey) ve Gürcistan'dır.¹⁰⁴ İsim olarak dört bölgede ele alsa da aslında coğrafi olarak bizim de yaptığımız gibi üçe ayırmıştır. Çerkesistan ve Kabartay bölgelerini Kuzeybatı Kafkasya, Kuzeydoğu Kafkasya'yı Dağıstan adı altında ele alırken, Güney Kafkasya'yı ise sadece Gürcistan olarak sınıflandırmıştır.

Çalışmamızda Kafkasya'nın en çok ilgilendiğimiz kısmı olan Çerkesya, Kuzey Kafkasya'nın batı kanadını oluşturmaktadır. Çerkesya'nın batısı Karadeniz sahilleri, güneyi Gürcistan, kuzeyi Kuban Nehri doğusu ise Kafkas Dağları'nın en yüksek noktası olan Elbruz Dağı'dır. Çerkesya, üç tarafı doğal sınırlarla çevriliyken, diğer tarafında da Hıristiyan bir topluluk vardır. Bu da Çerkesya'yı diğer Kafkas coğrafyalarından ayıran önemli bir unsurdur. Çerkesya'nın (Avrupa'ya, Rusya'ya ve Osmanlı'ya göre) konumu, bazen olumlu bazen olumsuz şekilde bölgenin kaderini etkilemiştir.¹⁰⁵

Kuzey Kafkasya'nın doğu kanadında ise Dağıstan ve Çeçenya bulunmaktadır. Büyük Kafkas Dağları ile Hazar Denizi arasındaki bu bölgenin en dikkat çekici özelliği, zengin yeraltı kaynakları ile dağlık ve ormanlık arazilerdir. Bu sık ormanlar ve dağlık alanlar Dağıstan ile Çeçenya'nın XIX. yüzyıldaki kaderini belirlemiştir. Bölgenin dünya çapında tanınması, Rusların *Müridizm* olarak adlandırdıkları, İmam Mansûr'un XVIII. yüzyılın sonlarında başlattığı *Gazavât* hareketi ve XIX. yüzyılda Kafkas Direnişi'ni zirveye çıkaran İmam Şamil'dir.¹⁰⁶

Güney Kafkasya ise Kafkas dağlarının güneyinde kalan bölgenin tamamıdır. Osmanlı devrindeki kullanımıyla "Mavera-yı Kafkas", Batı dillerinde Transkafkasya, Zakavkazye¹⁰⁷ olarak da bilinen Kafkasötesi, günümüzde Kafkas Devletleri olarak da

¹⁰² Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet - (I. Cilt)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 295.

¹⁰³ Cevdet Paşa'nın bu kullanımı yerine biz Çerkesya'yı tercih ediyoruz.

¹⁰⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir (1-12)*, yay. Prof. Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1953, s. 94.

¹⁰⁵ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, s. 295, 296.

¹⁰⁶ Müridizm, Gazavât ve Kafkas Direnişi hakkında tafsilatlı bilgi için bkz.: Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 25, S. 25, 2010, ss. 77-92.

¹⁰⁷ Закавказье.

anılan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte Türkiye'nin Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinin bir kısmını içine alan bölgeyi kapsamaktadır.¹⁰⁸

Kafkasya bir geçit olarak düşünüldüğünde, birçok devletin, coğrafyanın ve ticaret yolunun koruyucusu konumundadır. Bunlar; Osmanlı, İran, Türkistan (Hanlıkları), Hindistan gibi Türk-İslam devletleri; Karadeniz, Hazar Denizi ve Basra Körfezi gibi çok stratejik uluslararası sular; Asya-Avrupa arasındaki değeri maddi açıdan ölçülemeyecek kadar değerli olan ticaret yoludur. Bunların hepsinin kaderi bir anlamda Kafkasya'ya ve Rusların burayı geçememesine bağlıydı. Eğer Rusya, Kafkasya'daki direnişi kırıp da buraya hâkim olabilirse, İran'ın ve Osmanlı'nın bağımsızlığı dahi tehlikeye girebilirdi.¹⁰⁹ Kafkasya, özellikle de Tiflis, Doğu ile Batı arasında her zaman büyük bir buluşma yeri olmuştur.¹¹⁰ Ancak bu buluşturma özelliğinin yanı sıra yukarıda zikrettiğimiz gibi Kafkas Dağları sebebiyle ayırma özelliğini de haizdi. İşte Ruslar, bu iki hususiyeti sebebiyle Kafkasya'yı ele geçirmek istiyordu. Avrupa ile Asya'yı ayıran Kafkasları geçerek İran'a ve Türkistan'a yayılmak Rusların devlet politikası hâline gelmişti.

Avrupa ile Asya'yı, Batı ile Doğu'yu ironik bir şekilde hem birleştiren hem de ayıran Kafkasya'nın Rus egemenliğine girmesi elzemdi, fakat maddi açıdan çok da kârlı değildi. Ruslar Kafkasya için harcadıkları emeğin, paranın, askerinin karşılığını bu topraklardan alamayacaktı. Çünkü Kafkasya'nın devasa Rus İmparatorluğu'nu "beslemesinin" mümkün olmadığı düşünülmekteydi.¹¹¹ Ruslar bunun için Kafkasların ardındaki İran'a, Türkistan'a ve Hindistan ticaret yoluna göz koymuşlardır. Rusya, Kafkasya için harcadıklarını İran'dan, Türkistan'dan geri kazanacaktı. Eğer şansı yaver gider, İngilizlere karşı birkaç başarılı hamle yaparsa Hindistan ticaretinden pay alabilme ihtimalinin olduğu bile tahmin ediliyordu. İşte bu sebeplerle Ruslar, bu topraklara sahip olarak ticaret yollarında pay sahibi olmak hatta Hint ticaret yolunun hâkimiyetini ele geçirmek niyetindeydi. Bu şekilde, Rusların Kafkasya siyasetinin ucu Hindistan'a kadar uzanıyordu. Tam bu noktada çalışmamızın esas faktörü devreye girmekte ve Rusların Kafkasya/Asya siyasetine İngilizler dâhil olmaktadır.

¹⁰⁸ Abdullah Temizkan, **Araftaki Kafkasya**, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2018, s. 31.

¹⁰⁹ Gleason, **Genesis of Russophobia in Great Britain**, s. 180.

¹¹⁰ Baddeley, **Russia in the 'Eighties'**, s. 415.

¹¹¹ Baddeley, **a.g.e.**, s. 183.

1820'lerde Rusların Kafkasya'daki ilerleyişi İngiliz kabinesinin, Rusya'nın nihai hedefinin Hindistan olduğu konusundaki şüphelerini güçlendirmişti.¹¹² XIX. yüzyılın başında Rus birliklerinin, Afganistan'da veya Türkistan'da değil, Hazar'ın doğusunda görülmesi bile İngilizleri, Hindistan konusunda huzursuz etmeye yeterli olmuştu.¹¹³ İngilizlerin, Kafkasya'daki hareketlenmeden rahatsız olmakta fazlasıyla haklı oldukları, zamanla anlaşılmıştır. Çünkü Ruslar, bir yandan ilmî çalışmalarla bir yandan askerî hazırlıklarla Kafkasya'nın üzerine kara bulut gibi çökmüştür. Kafkasya'ya ait modern anlamda ilk kartografik çalışmaların 1815'te Kuzey Kafkasya'da Rus bilim adamları tarafından başlatılmış olması bir tesadüf değildir.¹¹⁴

İngilizler her ne kadar Kafkasya'nın genel önemini bilse de Çerkesya'ya ve Çerkeslere özel bir önem atfetmiştir. İngiliz kamuoyunda ve medyasında, Kafkasya ve Doğu Sorunu, âdeta Çerkeslerle özdeşleştirilmiştir. Öyle ki, İngilizlere göre eğer Çerkesler düşerse Kafkasya düşerdi. Kafkasya düşerse İran'ın Rus tahakkümüne gireceği nerdeyse kesindi. İşte böylece, Çerkeslerin düşmesi demek, Rusların Hindistan sınırına takribi 2000 kilometre yaklaşması demektir.¹¹⁵

1.8.b. Doğu Sorunu

Doğu Sorunu ya da Şark Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Avrupa devletleri arasında yaşanan nüfuz mücadelesi ve Osmanlı topraklarının paylaşımı konusundaki sorunları ifade eder. Bu sorun, XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı artan ilgisi ve müdahaleleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bölgeye yönelik İngiliz, Fransız ve Rus emperyalizminin etkisiyle, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik çöküşü hızlanmış ve devlet bünyesindeki etnik gruplar arasında da çatışmalar artmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Sorunu'nun doruk noktasına ulaşmasıyla birlikte, Osmanlı

¹¹² Gleason, **Genesis of Russophobia in Great Britain**, s. 93.

¹¹³ Sir George De Lacy Evans, **On the Practicability of an Invasion of British India - and on the Commercial and Financial Prospects and Resources of the Empire**, London: Richardson, 1829, s. 92, 93. De Lacy'nin 1829'da müstakil olarak yayınlanan **On the Practicability of an Invasion of British India** adlı eseri, 2003 yılında Routledge yayınevinden, Martin Ewans'ın editörlüğünde yayınlanan 8 ciltlik ve 2280 sayfalık **The Great Game: Britain and Russia in Central Asia** eserinin VI. cildinde de yer almaktadır.

¹¹⁴ N. Andreyevich Gvozdetsky; Lewis Owen; Solomon Ilich Bruk, "Caucasus", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Caucasus>.

¹¹⁵ **Edinburgh**, April 1838, LXVII, s. 141.

Devleti'nin toprak bütünlüğü ciddi şekilde tehdit altına girmiştir. Rusya'nın Balkanlar'da ve Kafkasya'da genişleme politikası, İngiltere'nin Akdeniz ve Orta Doğu'da nüfuzunu artırma çabaları, Fransa'nın ise Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan faydalanarak Suriye ve Lübnan'da etkin olmaya çalışması, Doğu Sorunu'nun daha da karmaşık hâle gelmesine sebep olmuştur. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin dağılmasına neden olan pek çok olay yaşanmıştır.¹¹⁶

Esasında Doğu Sorunu, dünyanın büyük güçlerinin Osmanlı'sız yeni bir dünya paradigmasını kurma, planlama aşamasıdır. Elbette bu aşamada güçler arasında çıkar çatışması sebebiyle birtakım sorunlar, anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bilhassa İngiltere, Osmanlı'nın olabildiğince tek parça kalmasından yanaydı. Çünkü parçalanırsa ve yıkılırsa, Rusya için çok kolay bir yem olacaktı. Halbuki hasta olsa da bir bütün hâlinde kalırsa, hem Ruslara karşı korumak daha kolay olurdu hem de bu topraklardaki kaynakların kullanımı ve denetimi daha kompakt şekilde halledilebilirdi. İşte bu yüzden, Hasta Adam'ın daha çok acı çekmesi/çektirmesi göze alınarak, ölümü geciktirilmeye çalışılmış ve varlığı mümkün olduğunca korunmaya çalışılmıştır. Hülasa, büyük bir coğrafyada bulunan ve çok daha fazlasını ilgilendiren Osmanlı Devleti'nin yıkılışı, yani "Hasta Adam"ın ölümü ve mirasının paylaşımı meselesi, Doğu Sorunu'nun temelini teşkil etmektedir.¹¹⁷

2. XIX. Yüzyılda Dünya Konjonktürü

Kulağa her ne kadar ironik gelse de yüzyılların, aslında yüz yıl sürmediklerini söylemek mümkündür. Tarihi, çağlara ayırmak pratik bir çözüm gibi durmasına rağmen bu ayırma işlemi düzgün ve objektif yapmak pek mümkün değildir. Ki her milletin her coğrafyanın tarihi, birbirinden oldukça farklı zamanlarda farklı gelişmeler gösterir. Bu sebeple XIX. yüzyıl da kâğıt üzerinde resmî tarihte olduğu gibi, 1801'de başlayıp 1900'de bitmediği, daha uzun sürdüğü ifade edilebilir. Keza Annales

¹¹⁶ Doğu Sorunu ile İngiltere'nin ve Rusya'nın politikaları hakkında tafsilatlı bilgi için bkz.: J. Holland Rose, "Great Britain and the Eastern Question", *The Journal of International Relations*, Vol. 12, No. 3 (Jan., 1922), pp. 307-319; Edwin L. Godkin, "The Eastern Question", *The North American Review*, Jan., 1877, Vol. 124, No. 254 (Jan., 1877), pp. 106-126; Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, 2010, s. 352-357, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sark-meselesi>; M. S. Anderson, *Doğu Sorunu, 1774-1923*, çev. İdil Eser, İstanbul 2000; G. Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und Orientalische Frage 1871-1914*, München 1984.

¹¹⁷ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 273, 350.

ekolünün önemli isimlerinden Marc Bloch da böyle muntazam şekilde yüz yıl süren yüzyılları ya da muazzam şekilde bölünmüş çağları “sahte etiketler” olarak tanımlamaktadır. Bu şekildeki yanlış sınıflandırmalar yani sahte etiketler, ortaya karışıklıklar çıkmasına da sebep olmaktadır. Hülasa 1900 ile 1901 arasındaki bir senenin hatta 31 Aralık ile 1 Ocak arasındaki bir günün, bir saatin “bir asırlık” farkı yoktur. Bu farkı oluşturan, büyük ve tarihî olaylardır. İşte bu yüzden kimileri, XVIII. yüzyılı 1789’da bitirirken kimileriye XIX. yüzyılı 1815’te başlatır.¹¹⁸

Elbette bunlar keyfi tarihlendirmeler değildir. 1789 Fransız İhtilali veya 1815’teki Viyana Kongresi, Waterloo Savaşı ve yenilen Napoleon Bonaparte’ın sürgüne gönderilmesi, Paris Antlaşması, (1914’e değin) Avrupa dengelerini ve Doğu Sorunu’nu düzenleyen gelişmelerdir.¹¹⁹ Viyana görüşmeleri sonucunda, Metternich sistemiyle Restorasyon Avrupa’sı ya da kendi deyimiyile *Uygar Dünya* ortaya çıkmıştır. Napoleon’un, Avrupa düzenini bozan saldırgan tutumu sonucunda bozulan düzen restore edilmiş ve böylece (Avrupa için) bir barış dönemi başlamıştır. XIX. yüzyılın başında Avrupa düzeninin devamı için çok uluslu imparatorlukların devam etmesinde ve desteklenmesinde karar kılınmıştır. Bu karar Avrupalı devletlerin zaman zaman Osmanlı’yı desteklemelerinin sebebidir. Bununla birlikte 1815’ten itibaren konuşulan konulardan biri de *Doğu Sorunu*’dur.¹²⁰

Avrupa’nın “yaramaz çocuğu” Napoleon, nihayet 1814’te Waterloo Savaşı’nda müttefik kuvvetlerce yenilmiştir. Savaşın ertesinde Viyana Kongresi toplanmıştır; kongrenin asıl amacı, Avrupa’daki bozulan güç dengesini sağlamak ve sınırları belirlemektir. Osmanlı Devleti’nin çağırılmadığı bu toplantıda, Avrupalı devletler Avrupa’yı Napoleon Savaşları sonrası yeniden şekillendirmişlerdir. Avrupa devletleri, kongreye en önemli devlet adamlarını göndermişti. Ev sahibi olarak kongreye

¹¹⁸ March Bloch, **Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği**, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 208, 209; Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789-1848**, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2003.

¹¹⁹ Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, çev. Vedat Aslan, Ankara: Dost Kitabevi, 1999. 1815’te tekrar tesis edilen bu düzen, XIX. yüzyılın başında yaşanan anlaşmazlıkların sonucunda, şimdiye kadar görülmemiş bir kaosa sebep olacak savaşlara kadar sürmüştür. Bu yüzden XIX. yüzyıl 1900’de değil 1914’te ya da 1913’te bitirilmektedir. Fakat kanaatimizce, 1905-1907 arasındaki tarihî gelişmeler göz önüne alındığında XIX. yüzyılın 1907’de bitirilmesi de en az 1914’te bitirilmesi kadar uygun olacaktır.

¹²⁰ Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, s. 5.

başkanlık yapmak üzere Avusturya Başbakanı Klemens von Metternich vardı. Diğer katılımcılar; Rus Çarı I. Aleksander ve Dışişleri Bakanı Karl Robert Nesselrode, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Castlereagh, Prusya'nın Başbakanı Karl August von Hardenberg ve Viyana Kongresinin mimarlarından biri olan Fransa Dışişleri Bakanı Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord'du. 1815'teki görüşmeler ve anlaşmalarla sağlanan Avrupa düzeni ve barış ortamı sadece 1850'lere kadar sürmüştür. Bu uzlaşma, Avrupa'nın şimdiye kadar gördüğü en kapsamlı anlaşma özelliğini haizdi.¹²¹

Kongrenin ardından, kıta Avrupası'ndaki halk hareketleri ve Rus yayılmacılığı, 15-20 yıllık bir savaş dönemini başlatmıştır. 1853-1871 arası Avrupa için savaş dönemidir. Rus yayılmacılığına karşı yapılan Kırım Savaşı sonucunda Rusların batıya yayılması durdurulsa da Avrupa içindeki bir dizi savaşa engel olunamamıştır. 1870-71 yıllarında Almanya ve İtalya'nın siyasi birliklerini sağlamaları ve Avrupa'da yeni bir düzen kurulması bu savaşları nihayete erdirmiştir. Böylece 1914'teki büyük savaş öncesi Avrupa'da yaklaşık 40 yıllık bir ara barış dönemi yaşanmıştır. Viyana Kongresi ve Paris Antlaşması'nın güçlendirilmesi sonrasındaki dönemde Fransa'nın kıta Avrupası'ndaki askerî üstünlüğü (1856-1871 arındaki kısa dönem haricinde) sona ermiştir. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısında yükselecek Bismarck Almanyası egemen güç hâline gelmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde de Alman İmparatorluğu'nun *Weltpolitik*'i ve daha sonra da *Drang Nach Osten*'i devreye girmiştir. İşte bu gelişmeler Avrupa'yı şimdiye kadar görülmemiş dünya çapında bir savaş ortamına sokacak başlıca unsurlar olmuştur.¹²² Böylece Viyana Kongresi'nde yapılandırılan Avrupa, çok az değişimle, I. Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık yüz yıl boyunca devam etmiştir.

XIX. yüzyıl, Avrupa coğrafyası için savaştan çok barışla geçse de aynı durum dünyanın diğer yerleri ve bunun müsebbibi Avrupalılar için geçerli değildir. Avrupalılar bu yüzyıl boyunca sömürge kazanmak veya sömürgelerini korumak için ya diğer sömürgeci güçlerle ya da sömürülen halklarla savaşmışlardır. İşte bu yüzden XIX. yüzyıl, *sömürge savaşları yüzyılı* olarak da anılmaktadır.¹²³

¹²¹ The Editors of Encyclopaedia, "Congress of Vienna", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/event/Congress-of-Vienna>.

¹²² Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, s. 95-98.

¹²³ Tanilli, **a.g.e.**, s. 177.

2.1. XIX. Yüzyıldaki Gelişmeler ve İngiltere

XIX. yüzyılın en karakteristik özelliklerinden biri Batı ile Doğu arasındaki dengenin, telafisi mümkün olmayacak şekilde bozulmasıdır. Batılılar, Coğrafi Keşifler ile başlayan ve büyük maddi kazançlar sağladıkları dönemin ardından sanayileşme hamlesiyle büyük bir atılım yapmışlardır. Böylece Batı yükselirken, Doğu ise buna karşı bir hamle yapamamakla birlikte direnme meselesinde de başarısız olmuştur. Doğu'nun en büyük güçleri Osmanlı ve Çin, başta ticarî ve askerî alanlarda Batılı güçlerle rekabet etmekten çok uzaktı. Emperyalizmin, ticaret sömürgeciliği döneminde (XVI. ve XVIII. yüzyıllarda) Avrupalılar, ticarî şirketlerin aracılığıyla ticaret yollarının hakimiyetini sağlamaya çalışmışlardır. Bu dönemde Asya'daki ülkelerin bazıları sömürge olarak Avrupa devletlerinin eline geçmiştir. Napolyon savaşlarında ve sonrasında ise bu sömürgelerin bir bölümünün İngilizlerin eline geçmesiyle, XIX. yüzyılın başında İngiltere, artık en büyük sömürgeci güç olmuştur.¹²⁴

XIX. yüzyıl, bilimsel keşiflerin ve buluşların yoğun şekilde yaşandığı bir dönemdi ve birçok alanda önemli ilerlemeler kaydedilmişti. Bu dönemde, elektromanyetizma, termodinamik, kimya ve astronomi gibi birçok alanda önemli keşifler yapılmıştır. Bu keşifler, insanların doğayı anlamalarını ve teknolojik gelişmeleri daha da hızlandırmalarını sağlamıştır. Bu da XIX. yüzyılın sonlarına doğru, endüstriyel devrimin yayılması ve modern dünyanın doğuşu ile sonuçlanmıştır. Bununla birlikte, bu keşifler ve gelişmeler, toplumlar-devletler arasındaki eşitsizlikleri arttırmış ve dünya üzerinde siyasi, iktisadi ve sosyal değişimlere neden olmuştur.

XVIII. yüzyıldaki buluşlar sayesinde XIX. yüzyılın başından itibaren üretim ve nakliye tekniklerinde büyük bir değişim-gelişim yaşanmıştır. Bu sayede başta İngiltere olmak üzere, Kuzeybatı Avrupa'nın üstünlüğü belirginleşmiştir. Tüm bunlarla birlikte, buhar gücü ve bundan yararlanabilecek teknikler geliştiren yenilikçi ve buluşçu bilim adamlarına sahip devletler diğerlerine karşı büyük bir avantaj elde etmiştir. Bu sayede XIX. yüzyıl, İngilizlerin önderliğindeki Avrupalıların, buhar gücüyle birlikte dünyayı

¹²⁴ Mertcan Akan, *Bilinmeyenden 'Öteki'ye: Rusya'nın Kafkasya'yı İşgalinde Oryantalizm Etkisi*, İstanbul: İdeal Kültür yayıncılık, 2019, s. 35, 36.

fethe çıktıkları, sömürgeleştirmeye çalıştıkları dönem olmuştur.¹²⁵ Büyük devletlerin, askerî yöntemlerle yeni bölgeler ele geçirmesinin arkasındaki tek motivasyon elbette pazar bulmak değildi. Bu, yeterli bir sebep olmamıştır ve iktisadi açıdan makul de görülmemektedir. Çünkü bu bölgelerin insanları (tüketicileri) Avrupa metallerinin peşinde değildi. Tam tersine, Avrupalılar bu bakir coğrafyaların yeraltı ve yerüstü ürünlerinin peşindeydi. İşte bu yüzden gözden kaçırılmaması gereken bir diğer etken, ham madde elde etme ve yeraltı kaynaklarına sahip olma arzudur. Bunlarla birlikte düşük maliyetli iş gücü arayışı da diğer bir önemli faktördür.¹²⁶

XVI. yüzyıl ortalarından XVII. ortalarına değin artan kömür tüketimiyle birlikte İngiliz sanayisi de büyük bir gelişme göstermiştir. Bu süreçte, bir yıldaki üretim miktarı yaklaşık %750 artmıştır. XVII. yüzyılın ortalarında artık İngiltere'nin kömür tüketimi yalnız başına, Avrupa'nın toplam kömür tüketiminin üç katına çıkmıştı.¹²⁷ Kömür üretimi ve tüketimiyle bağlantılı olan bir başka yenilik lokomotifdir. 1814'ten itibaren Avrupalıların hayatına giren lokomotif, 30'ar tondan 8 vagonla yani 240 tonla saatte 7 kilometre mesafe katedebilen bir ulaşım ve taşıma vasıtasıydı. Bu, üretim için gereken ham maddelerin taşınması ve üretilen ürünlerin pazarlara ulaştırılması için devrim niteliğinde bir gelişmeydi. Böylece demir yolu taşımacılığı insanlığın (ama daha çok İngilizlerin) hizmetine girmiştir. Nitekim 1830'lara gelindiğinde Avrupa'daki 316 kilometre demir yolunun 279 kilometresi İngilizlere aitti. Bu, %88'e tekabül etmektedir ve çok ezici bir orandır. Bundan on yıl geçtikten sonra Avrupa'daki demir yolu 316 kilometreden 3.534 kilometreye yükselmiştir. 1840-50 yılları arasında bu alandaki gelişim hız kazanmış, Ruslar da demir yolu yapımı konusunda Avrupa'yı takip etmiştir. Her ne kadar ülkede demir yolunu "çağın hastalığı" olarak gören muhafazakârlar olsa da Çar onları dikkate almamıştır. Çünkü bunlar Moskova-Petersburg arasındaki hatta dahi karşı çıkmışlardır. Bu on yılda da Avrupa'da liderlik yine İngilizlerdedir. O dönemde önemli şehirlerini demir yolu ile birbirine bağlayabilen yegâne devlet İngiltere olmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında ulaşımı ve ticareti teşvik eden başka önemli gelişmeler de yaşanmıştır; buhar gücü demir

¹²⁵ Tanilli, **a.g.e.**, s. 9.

¹²⁶ Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık**, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Metis Yayınları, 2021, s. 38, 39.

¹²⁷ Fatih Baha Aydın, **Payitahtta Bir İngiliz Tüccar (Sir Dudley North'un İktisat Düşüncesi ve Osmanlı Ticarî Hayatına Dair İzlenimleri)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023, s. 55

yolundan sonra deniz yoluna da uygulanmış ve buharlı gemiler ortaya çıkmıştır.¹²⁸ 1800'lerin başında, birçok Avrupalı bilim insanı elektriksel sinyalleri kullanarak mesaj iletme yöntemleri üzerinde çalışmaktaydı. Daha sonra telgraf olarak adlandırılacak olan, elektrikli bir cihaz sistemi sayesinde iletişimde, devrim niteliğinde gelişme yaşanmıştır. Bu haberleşme sistemi, Samuel Morse'un geliştirdiği elektrikli telgraf ve asistanı Alfred Vail ile ortaya çıkardığı Morse Kodu sayesinde Amerika'da ve Avrupa'da yaygınlaşmıştır. Bu anlamda, buhar gücünün sadece demir yollarında değil hayatın pek çok alanında aktif şekilde kullanılması ve elektrikli telgrafın kullanılmaya başlanması öncelikle iletişim ve ulaşım olmak üzere XIX. yüzyılda birçok alanda köklü değişikliklere sebep olmuştur. Telgraf ve Morse kodu, haberleşme süresini günlerden dakikalara indirerek başta ticaret, savaş ve diplomasi olmak üzere pek çok alanda devrim niteliğinde gelişmelerin öncüsü olmuştur. Telgraf hatları dünyanın her yerine yayılmış, böylece kıtalar arası iletişim mümkün hâle gelmiş ve globalleşmenin ilk adımları atılmıştır.¹²⁹

Coğrafi Keşiflerin en önemli ve dolaylı sonuçlarından biri olan sanayileşme XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlamıştır. Dokuma tezgâhı, buhar makinesi ve lokomotif gibi devrim niteliğindeki yeniliklerle birlikte sanayileşme hızlı şekilde gelişmiş ve önce Avrupa'ya daha sonra da kıta dışına doğru yayılmıştır.¹³⁰ Pamuk dokuma teknikleriyle birlikte yeni iplik makineleri üretilmiştir. Yeni makineler eskilere nazaran yaklaşık dört kat hızlıdır.¹³¹ İngiltere özelindeki Avrupa'daki bu gelişmeler Hindistan'ı da derinden etkilemiştir. XIX. yüzyılda Hindistan'da, İngilizlerin etkisiyle tekstil ve pamuk üretimi artmıştır. Pamuk üretimi yapılan alan 1850'de 8 milyon dönüme yükselirken, XIX. yüzyılın ikinci yarındaysa demir yollarının gelişimi sayesinde yaklaşık 17 milyon dönüm olmuştur.¹³² Tüm bu

¹²⁸ H. J. Mackinder, **Tarihin Coğrafi Kalbi**, çev. ve haz. Kadir Yılmaz, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2013, s. 108.

¹²⁹ Carleton Mabee, "Samuel F. B. Morse", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Samuel-F-B-Morse>; Clare D. McGillem, "Telegraph", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/technology/telegraph>.

¹³⁰ Selim Hilmi Özkan, **Avrupa Tarihi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021, s. 165.

¹³¹ Tanilli, **a.g.e.**, s. 141.

¹³² Hindistan'da pamuk üretimi, ihracı ve İngiliz tekeli hakkında tafsilatlı bilgi için konunun uzmanı Amanendu Guha'nın eserlerine bkz.: Amalendu Guha, "Growth of Acreage under Raw Cotton in India 1851-1901-A Quantitative Account", **Artha Vijnana**, C. XV S. 1, 1973. ss. 1-56; Amalendu Guha, "Raw Cotton of Western India: 1750-1850", **The Indian Economic & Social History Review**, C. 9 S. 1, 1972, ss. 1-41.

yaşananların arkasındaki sebep ise İngiliz dış ticareti için açık ara en önemli sektör olan dokumacılıktı.¹³³

Bahsettiğimiz gelişmeler, buluşlar, keşifler ve nihayetinde sanayi devriminin kuvvetli tesiri XIX. yüzyılda İngiltere'yi ve İngilizleri olumlu anlamda etkilemiştir. İngiltere elde ettiği bu maddî güçle dünyanın önemli üretim ve ticaret merkezlerini ele geçirmek suretiyle gücünü perçinlemiştir. XVIII. yüzyıl, tüm dünyada olduğu gibi İngiltere'de de nüfus artışlarına sahne olmuştur. Büyük bir bölümünü, İngiliz İmparatorluğu'nun en güçlü yılları olarak da değerlendirilen *Victoria Çağı*'nın oluşturduğu XIX. yüzyılda İngiltere'nin nüfusu 10 milyondan 37 milyona çıkmıştır.¹³⁴ İngilizler 1815'ten itibaren, üretim araçlarındaki gelişimin ve ticaretin uluslararası boyutlara ulaşabilecek potansiyelini fark ettiğinde, Avrupa'nın ve hinterlandının İngiltere için yetersiz kaldığını fark etmiştir. Bu dar bölgeden, dünyanın uzak köşelerine ulaşmak için girişimlere başlamıştır.¹³⁵ Ulaştığı bu topraklar arasında Hindistan, Malezya, Singapur, Hong Kong, Burma, Güney Afrika, Mısır, Sudan, Kenya ve Nijerya gibi yerler bulunmaktadır. Ayrıca Okyanusya'da da topraklar ele geçirmiş, Yeni Zelanda, Avustralya ve Fiji gibi yerleri kontrol altına almıştır.

Yalnız, İngiltere'nin dünyanın geri kalanına kurduğu üstünlüğün sebebi sadece bu toprakları ele geçirmesi değildir. Tam tersine kurduğu bu üstünlük sayesinde bu kadar çok ve geniş topraklarda hüküm sürebilmiştir. 1830'da İngiltere'de buhar gücüyle çalışan 15.000 makine varken, bu sayı Avrupa'daki en yakın rakibi Fransa'da 3.000, Prusya'da ise 1.000'dir. İngiltere'nin üretim gücünün ve ihracattaki üstünlüğünün kaynağı işte bu farktır. Sözü edilen üretim araçlarının geliştirilmesi ve ticaret şeklinin gelişimiyle İngiltere'deki üretim 1815'ten 1848'e kadar otuz üç yıl gibi kısa bir sürede (en az) iki katına çıkmıştır.¹³⁶

Batı Avrupa'da inkişaf eden kapitalizm, bir süre sonra dünyanın birçok yerine tesir etmiştir. Artık bu sistemde "gelişmemiş" ülkeler ya pazardır ya da hammadde kaynağı. Böylece, batı Avrupa hariç dünyanın geri kalanı, kapitalizmin nimetlerinden faydalanmak bir yana dursun, onun metayı ve emeği sömüren yüzüne maruz kalmıştır.

¹³³ Fatih Baha Aydın, *a.g.e.*, s. 56.

¹³⁴ Tanilli, *a.g.e.*, s. 249.

¹³⁵ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 79.

¹³⁶ Tanilli, *a.g.e.*, s. 28, 43.

Zira kapitalizm, Avrupa dışındaki üç kıtayı sömürerek gelişmiştir. Hatta kapitalizmin ve endüstri devriminin temelinde, Hindistan'ın D.H.Ş. tarafından sömürülmesi olduğu iddia edilmektedir.¹³⁷

Kapitalizmin dünyada genişlemesi hususunda, ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmelerin etkisi büyüktür. Yeni sistem böylece, uzak ve yeni bölgelere daha az maliyetle ulaşıp, nüfuz edebilmiştir. Bu anlamda telgraf, buhar gücüyle çalışan gemiler ve trenler, dünyadaki değişimi hızlandıran mühim tetikleyiciler olmuşlardır.¹³⁸ Kapital, yani sermaye-birikim kelimesinden doğan kapitalizm, bilinçli bir şekilde sermaye biriktirme esasına dayanan bir sistemdir.¹³⁹ Kârın azamî seviyeye çıkarılması ve sermaye birikimi, üretimde tekelleşmeye yol açar. Tekelleşme oranı ne kadar yüksekse, toplam üretim ve satış fiyatları daha rahat arttırılabilir. Böyle olunca da kâr artar. İşte bu sebeple, tüm kapitalist girişimcilerin ve devletlerin hedefi, tekelleşmedir.¹⁴⁰ İngiltere'nin dış politikasının, Hindistan'a kendisinden başka hiçbir gücün yaklaşmasına dahi müsaade etmeme üzerine kurulu olması, bununla yakından alakalıdır.

XV. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki gelişmeler, buluşlar, coğrafi keşifler, kapitalizm ve emperyalizm arasında yadsınamaz bir bağ vardır. Kapitalizmi geliştirenler, ticarete yatkın ulusal kimliklerini merkantalist politikalar ve gelişmiş finansal altyapılarıyla destekleyen İngilizler ile Hollandalılar olmuştur. Bu sürecin doğal bir sonucu olarak Avrupa'nın doğudaki kolonileriyle ticaret tekeli *Levant Company*, *Doğu Hindistan Şirketi*, *Vereenigde Oosindische Compagnie*¹⁴¹ gibi şirketler eline almıştır. Sermaye toplamayı kolaylaştıran borsaların ve ülke çapında para politikası uygulamayı sağlayan ilk merkezî bankaların bu ülkelerde ortaya çıkması tesadüf değildir.¹⁴² Tesadüf olmadığının başka bir kanıtı olarak, dünya üzerinde görülmüş küresel çapta en önemli hegemon güçlerden bazıları; XVII. yüzyılda Hollanda, XIX. yüzyılda İngiltere ve XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren

¹³⁷ Cemil Meriç, **Bir Dünyanın Eşiğinde**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 73-75.

¹³⁸ Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık**, s. 37.

¹³⁹ Wallerstein, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁴⁰ Wallerstein, **a.g.e.**, s. 123.

¹⁴¹ Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (HDHŞ), Vereenigde Oosindische Compagnie (VOC).

¹⁴² Emrah Safa Gürkan, **Bunu Herkes Bilir**, İstanbul: Kronik Kitap, 2020, s. 117.

ABD'dir. Bunlar sadece askerî ve siyasi açıdan kurulan hegemonyalar değil bilakis iktisadi temellere dayanan hegemonyalardır.¹⁴³

2.2. Çarlıktan İmparatorluğa Rusya ve Rusların Asya Politikası

1547'de "korkunç" olarak da anılan IV. İvan'ın tesis ettiği Rus Çarlığı, 1613'teki konseyde I. Mihail'in Rusya çarı seçilmesiyle Romanovlar tarafından yönetilmeye başlamıştır. Romanovlar, 1917 Rus Devrimi'ne kadar hüküm sürmüşlerdir. Bu hanedanın en büyük temsilcilerinden olan I. (Büyük/Deli) Petro'dan ve II. Katerina'dan söz etmeden ne Rusya anlaşılabilir ne de Rusya'nın XIX. yüzyıldaki politikaları.

I. Petro, Rus milleti için o kadar önemli bir şahsiyettir ki Rus tarihi ondan önce ve ondan sonra olarak iki kısımda incelenebilir. Rusya'da yeni bir dönemin kapısı aralayan I. Petro, iktisadi büyüme için büyük limanlara ve sıcak denizlere ulaşmanın önemini kavramıştır. Bu dönemde büyük bir imparatorluk olmak için, emperyal politikalara başvuran Rusya'nın bu anlamda en belirgin siyaseti; askerî ve ticari alanda sıcak denizlere inmekti. Bu doğrultuda, Ruslar tarihlerinde ilk kez Karadeniz'e¹⁴⁴ çıkmıştır. Rusların Kafkasya siyaseti de bu Karadeniz ve sıcak denizlere inme politikasının bir parçasıydı. Rusya bu şekilde yayılmacı, emperyal politikalar oluştururken Karadeniz'in hâkimi Osmanlılar ise artık güçlerinin zirvesini geride bırakmışlardı ve Avrupa'daki üstünlükleri sona eriyordu.¹⁴⁵

Ruslar, XVI. yüzyılın sonlarına kadar içine kapanık Asyalı millettir. Doğulular gibi uzun sakal bırakırlar, geniş ve rahat kıyafetler giyerler, bir de batılılardan hoşlanmazlardı. I. Petro, bir yüzyılda yapılacak yenileşme hareketlerini kendi iktidarı döneminde, bir nesilde gerçekleştirmiştir. O, ülkesinin batılı anlamda modernleşmesi için yaklaşık 250 Rus gencini eğitim-öğretim amacıyla Avrupa'ya göndermiştir. Bazı Rusların, I. Petro'nun, Rus adetlerine ve hatta Rus dinine bile mesafeli olmasının da etkisi ve Batı medeniyetine olan düşkünlüğü sebebiyle "sanki Rusya'ya Çar olarak

¹⁴³ Wallerstein, a.g.e., s. 52, 53.

¹⁴⁴ Karadeniz, tarih boyunca Yunanlar ve diğer milletler tarafından ticaret rotası olarak kullanılan önemli güzergâhın kritik ve merkezi noktasını teşkil etmekteydi. Bkz: Şemseddin Sâmî, **Kamus-ül Alâm**, C. 5, İstanbul: Mihran Matbaası, 1314 (M. 1896), s. 3629.

¹⁴⁵ N. V. Riasanovsky; M. D. Steinberg, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan Günümüze..)**, çev. Figen Dereli, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014, s. 222-229; İlyas Topsakal, **Rusya Tarihi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022, s. 53-55.

yabancı bir Avrupalı (Alman) gelmiş gibi” dediklerinden bahsedilmektedir. Çar, hem Moskova’daki bu muhalefetten kurtulmak hem de inşa edeceği yeni Rusya’nın nişanesi olarak yeni bir başkent inşa ettirmiştir.¹⁴⁶ Yeni şehrin adı da Almanca “Peter’in Şehri” anlamına gelmektedir. Böylece modern Rusya’nın kurucusu Petro’ya atıf varken bir yandan da şehrin adının başındaki St. (Saint/Aziz) ifadesiyle Havari Aziz Petrus’a da atıf yapılmıştır.

Rusya’yı askerî, siyasi ve sosyo-kültürel alanlarda değiştirmek ve geliştirmek için Batı Avrupa’yı örnek alan Petro, bir dizi reform gerçekleştirmiştir.¹⁴⁷ I. Petro döneminde eğitim alanında atılan en önemli adımlardan biri; Almanya örnek alınarak kurulması planlanan *Rus Bilimler Akademisi*’dir.¹⁴⁸ Karadeniz, Kafkasya ve sıcak denizlere inmeyi devlet politikası hâline getiren Çar, donanmaya da oldukça önem vermiştir. Bu alandaki modernleşmeyi de dünyanın en iyi ve en büyük donanmasına sahip olduğunu düşündüğü İngilizleri örnek alarak yapmıştır. Rus donanmasını bu şekilde yeniden oluşturmuştur.¹⁴⁹ Yaptığı reformlar göz önüne alındığında, Doğu ile Batı arasında sıkışıp kalan Rusları¹⁵⁰, cendereden çekip çıkararak, *Büyük*¹⁵¹ sıfatıyla nitelendirilen I. Petro, Rusya’nın yönünü Batı’ya çeviren ve modern bir devlet hâline getiren isim olarak kabul edilmektedir.¹⁵² Öyle ki I. Petro döneminde Batılılardan nefret eden Ruslar, XVIII. yüzyılın sonlarında artık emperyal politikalarla yabancı toprakları işgal eden ve buradaki vahşi halkları medenileştiren sömürgeci bir Batı imparatorluğuna dönüşecektir.¹⁵³

¹⁴⁶ Charles Seignobos, **Rusya’nın Doğuşundan Çar II. Nikola’ya Rus Hükûmeti**, çev. ve yay. haz. Vefa Kurban, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018, s. 27-37.

¹⁴⁷ Topsakal, **a.g.e.**, s. 55-57.

¹⁴⁸ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 269.

¹⁴⁹ Topsakal, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁵⁰ Ruslar tarih boyunca, ne Avrupalı ne de Asyalı olabilmiştir, en azından Avrupalıların gözünde. Asya’nın ruhunun yüzyıllardır Avrupa’nın ruhuyla çatıştığı ve uyumlu bir bütün oluşturamadığı Dinyeper ve Urallar arasındaki geniş bölgenin milletidir Ruslar. Akıl ve Avrupa’nın gelişmeleri tarafından sürekli cezbedilirken, diğer yandan ruhunun derinliklerinde bir Asyalıdır. Bkz. Tichy, **Afganistan: Das Tor nach Indien**, s. 106. Bu mevzuda en iyi tespiti yapan Dostoyevski: “*Ruslar Avrupa’da Tatar*, Asya’da ise Avrupalı*”dır. Bkz. Turhan Dilmaç, **Rusya’nın Ruhu: Efsane ile Gerçek Arasında**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022, s. 220.

* Doğulu ve/veya barbar anlamlarında.

¹⁵¹ Peter the Great, Пётр Великий.

¹⁵² Dilmaç, **a.g.e.**, s. 219, 220.

¹⁵³ Michael Khodarkovsky, **Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı: Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500-1800)**, çev. Mehmet Akif Koç, İstanbul: Selenge, 2021, s. 16.

I. Petro, başta Hindistan ticaret yolu olmak üzere, dünya ticaretinde hâkim bir konuma gelmek için Hazar Denizi'nde ve Kazak bozkırlarında hâkimiyet kurması gerektiğini biliyordu. Avrupa'yı ve dünyayı yakından takip eden Çar, Hindistan'ı ve Hindistan ticaret yolunu kontrol eden gücün Avrupa ve dünya ticaretini de kontrol edeceğini anlamıştı.¹⁵⁴ Petro'nun nihai hedefi, İran ve Türkistan üzerinden Hindistan'a ulaşabilmektir.¹⁵⁵ Zira Büyük Petro'nun vasiyeti olarak addedilen metinde, hem kendisinin hem de Rusya'nın yüzyıllardır aynı amaç peşinde koştuğu ve bu amaç uğruna politikalar oluşturduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır: *“İstanbul'a (Boğazlara) ve Hindistan'a mümkün olduğunca yakınlaşmak gerekmektedir. İran'ı ele geçirmek ve Basra Körfezi'ne çıkmak, Doğu'yla ticareti geliştirmek için dünyanın en büyük ticarethanesi olan Hindistan'a kadar ilerlemek elzemdir. Hindistan'a ulaştıktan sonra bir daha asla İngiliz altınına bağımlı kalmayız.”*¹⁵⁶

I. Petro, Hindistan'ı fethetmeyi umuyordu ama Hindistan'a açılan kapı Türkistan'dı. Bu bağlamda, *“Asya Rusya'nın geleceğidir ve bu gelecek fethedilmelidir”* sözü niyetini en açık şekilde belli etmektedir. Rus Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode de 1816'daki bir kabine toplantısında benzer düşüncelerini dile getirerek *“Orta Asya bizim olmadığı sürece, Asya'nın fethini düşüneyiz.”* demiştir.¹⁵⁷ Hem Rus Çarı'nın hem de Dışişleri Bakanı'nın bu sözleri ve stratejileri, Rusya'nın Türkistan'ı fethetme ve kontrol etme çabalarının sadece bölgesel değil, aynı zamanda küresel bir vizyonun parçası olduğunu göstermektedir. Bu vizyon, Rusya'nın XIX. yüzyıldaki yayılcı politikalarının temel taşı oluşturmuştur.

1796'ya kadar, 34 yıl hüküm süren II. Katerina, I. Petro döneminde başlayan modernleşme ve reform hareketlerini devam ettirmiştir. Karadeniz politikasını sürdüren II. Katerina, Kırım'ı Osmanlı Devleti'nden koparmayı başarmış, ardından Rus orduları 1783'te Kırım'a girerek istila etmiştir. Çariçe 8 Nisan 1783'te yayımladığı beyannameyle Kırım'ın ilhak edildiğini ve artık bir Rus toprağı olduğunu

¹⁵⁴ Topsakal, **Rusya Tarihi**, s. 66, 67.

¹⁵⁵ Orhan Doğan, “Çarlık Rusya'sının Türkistan Orta Asya Siyaseti ile İlgili Önemli Bir Belge”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 11, 2004, s. 288.

¹⁵⁶ Gaston Gaillard, **Türkler ve Avrupa**, çev. Zuhâl İnci Baycılı, İstanbul: Kanon Kitap, 2021, s. 359.

¹⁵⁷ Baimirza Hajit, **Turkestan Im XX. Jahrhundert**, Darmstadt: Leske Verlag, 1956, s. 17.

ilan etmiştir.¹⁵⁸ Bunun ardından çıkan Osmanlı-Rus savaşını kaybeden taraf yine Türkler olunca, Osmanlılar 1792 Yaş Antlaşması'yla Kırım'ı Ruslara vermek zorunda kalmışlardır. Artık Rusların, Karadeniz, Boğazlar ve Akdeniz vasıtasıyla sıcak ve büyük denizlere inerek dünya ticaretine dâhil olmalarının önü açılmıştı.¹⁵⁹

II. Katerina döneminde Ruslar, Karadeniz'deki ilerlemelerinin yanı sıra Kafkasları aşarak Kafkasötesine kadar ilerlemişlerdir. Çariçe, Osmanlı ve Karadeniz meselelerinin yanı sıra, Ağa Muhammed'in iktidarının ilk yıllarında henüz Kaçar Devleti ortada yokken, potansiyel olarak zengin bir ülke olarak gördüğü İran'la ilgilenmeye başlamıştır. II. Katerina bu düşüncelerini ve politikasını şu şekilde açıkça ifade etmiştir: "*İran'da kuracağımız düzen bize sadece Hazar Denizi kıyılarında değil, İran ve çevresinde zengin pazarlar sağlayacaktır. Bu şekilde Hindistan'a giden yol kolayca açılacak ve tüm Avrupalıların Ümit Burnu'nu aşarak ulaştığı bu zenginliğe çok daha kısa yoldan ulaşacağız.*"¹⁶⁰

Çariçe, mezkûr sebeplerle gözünü Hazar Denizi'nin güney sahillerine dikmişti. Türkistan ve Hindistan'a giden güzergâhta hâkimiyet kurabilmek için Kaçarların egemenliğindeki Mazenderan-Esterâbâd'da koloni kurma girişiminde bulunmuşlardır. Türkistan-Hindistan güzergâhındaki Esterâbâd'da hâkimiyet kurulmak istenmesinin sebebi hem siyasi hem iktisadiydi. 1802'de Rus İmparatorluğu'nun Donanma Bakanı olan Amiral Nikolay Mordvinov tarafından hazırlanan *Asya'yla Ticaret/Hindistan'la Ticaret* raporunda görüldüğü üzere, işin ticari boyutu da azımsanmayacak derecede önemlidir. Esterâbâd fazlasıyla dağlık bir bölge olmasına rağmen Horasan, Kandahar, Kâbil hattı üzerinden Hindistan'a kadar uzanan ticaret için oldukça elverişli bir güzergâh vardır. Ayrıca şehir sağlıklı ve limanı da oldukça iyi bulunmuştur. Tüm bunlar bir araya gelince Esterâbâd, Rusların Asya ticareti için seçtiği en kârlı ve uygun noktalardan biri olmuştur.¹⁶¹

¹⁵⁸ Ahmed Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet - (II. Cilt-I. Kitap)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 251, 252; Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara: TTK, 2011, s. 33.

¹⁵⁹ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 219, 292; Topsakal, **Rusya Tarihi**, s. 68, 69.

¹⁶⁰ Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980, s. 32.

¹⁶¹ **АКАК**, Том. VI, Часть II, (1816-1827), *Belge No: 73 (Общее обозрение торговли с Азией/О торговл съ Индією)*.

Hindistan'a erişim sağlayabilmek için stratejik bir üs olarak, Astrahan'dan deniz yoluyla destek sağlanabilecek bir konum olan Bender Enzeli seçilmiştir. Rus yönetimi, hem Türkistan hem de Hindistan'a ulaşımı kolaylaştırabilecek bir noktada bulunan Bender Enzeli'de bir Rus ticaret kolonisi ve askeri üs kurmayı planlamıştır. Bu plan dâhilinde burada on sekiz top ve geniş bir cephaneliğe sahip, kale inşa edilmiştir. Rusların Bender Enzeli'deki kolonisinin varlığı 1792'ye kadar sürmüştür.¹⁶²

Çariçe'nin ilgilendiği bölgelerden bir diğeri de Türkistan'dı. Türkistan, XVIII. yüzyılda bilhassa Çariçe II. Katerina (1729-1796) döneminde âdeta *Rusların Afrikası* olmuştur. Türkistan'ın her anlamda bilinmeyen noktalarını aydınlatmak üzere, bizzat Çariçe'nin talimatıyla, bölgeye bir dizi keşif seferleri başlatılmıştır. Onun amacı, İngilizlerin başını çektiği Avrupalıların, Hindistan'da ve Afrika'da kurduğu sömürü düzenini, Türkistan'da tesis etmektir.¹⁶³

2.2.a. Rusların Batı Asya'da İlerleyişi ve Afganistan'a Yaklaşması

2.2.a.a. Rus-Osmanlı-İran Savaşları

I. Petro'nun Ruslara çizdiği Hindistan hedefine ulaşmak için Türkistan, oraya ulaşmak için de Kafkaslara hâkim olmak gerekiyordu. Hem Türkistan hem Hindistan yolunda en mühim ve büyük engel Kafkasya'ydı.¹⁶⁴ İşte bu yüzden Ruslar, XIX. yüzyılın başlarında Asya politikası kapsamında, Türkistan, Afganistan ve Hindistan'dan ziyade Anadolu, Kafkasya ve İran ile ilgilenmekteydi. Çünkü Kafkasya, Anadolu'nun ve İran'ın bir uzantısı olarak hem Kaçarlar hem Osmanlılar tarafından hak ve hakimiyet iddia edilen bir bölgeydi. Bunun yanı sıra, İslam öncesi olsun İslam sonrası olsun, Türkler öncesi olsun ya da Türkler İran'da hükümdar olduktan sonra olsun, İran'daki devletler en büyük rakibi olarak her daim (zaman zaman doğu zaman zaman batı komşuları olan) Türkleri görmüşlerdir. Bunun dini ya da milli temelli bir tercih değil tamamen coğrafi bir mecburiyet olduğu anlaşılmaktadır. İran'ın muktedirleri, İran dışındaki Türkleri asla potansiyel bir müttefik olarak dahi

¹⁶² Abdullah Temizkan; Ahmad Hesamipour Khelejani, "Sıradışı Bir Sömürgecilik Teşebbüsü: Kont Voynoviç'in Esterabad'da Rus Kolonisi Kurması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XVII, S. 1, 2017, s. 1-8.

¹⁶³ Murat Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı - Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, s. 54, 55.

¹⁶⁴ Temizkan, *Araftaki Kafkasya*, s. 33.

görmemişlerdir. Dolayısıyla, XIX. yüzyılda Rusya'nın Osmanlı Türklerine karşı tutumu Kaçarlar için her zaman hassas bir mevzu olmuştur.¹⁶⁵ Çünkü Kaçarlar, Ruslarla savaşırken Türklerle ittifak yapmak yerine Türklerle savaşırken Rusların desteğini almayı tercih etmekteydi. Zira 1811'de Rus birliklerinin Tuna'da kazandığı ve Türklerin 12.000 kadar esir ve 15.000 kadar asker kaybettiği savaşın sonuçları İran'a ulaştığında ve ayrıca Babıali'nin Ruslarla barış görüşmelerine başladığını öğrendiğinde, Kaçar Şahı son derece endişelenmiştir.¹⁶⁶ Zira Osmanlı-Rus savaşları Kaçarların her daim kurtarıcısı olmuştur, böylece hem Rus hem de Osmanlı tehlikesini savuşturmuş oluyorlardı. Rus-Osmanlı barışı ise onlar için tehdit demektir, her iki güç de İran'a saldırabilirdi.

Ruslara karşı kaybedilen savaş sonrasında 24 Ekim 1813'te imzalanan¹⁶⁷ Gülistan Antlaşması'na göre, Kaçarlar, Revan ve Nahcivan dışında, Taliş ile Aras Nehri'nin kuzeyindeki bölgeleri ve bu topraklarda yer alan Azerbaycan'ın kuzey hanlıklarını Rusya'ya bırakmıştır. Bu antlaşma, günümüzde kullanılan Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan terimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuş ve Azerbaycan'ın ikiye bölünmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁶⁸ Ayrıca, antlaşmanın beşinci maddesi, Hazar Denizi'nde yalnızca Rus savaş gemilerinin sefer yapmasına izin vermektedir.¹⁶⁹

Rusya-İran ilişkilerini yürütmek için 1818'de atanan S. İvanoviç Mazaroviç, Abbas Mirza üzerinden Kaçarları, Osmanlılara karşı kışkırtmaktaydı. İngilizlerin zaten Osmanlı'yı parçalayacağını ve Kaçarların da fırsatı kaçırmaması gerektiği, pay alması gerektiği konusunda tavsiye veriyordu. Hatta Osmanlı Devleti'ne karşı savaş

¹⁶⁵ АКАК, Том. III (1806-1809, Belge No: 831 (Письмо гр. Гудовича къ Аббас-мирзѣ, отъ 25-го марта 1808 года, № 44)

¹⁶⁶ АКАК, Том. V (1811-1816), Belge No: 248 (Тожѣ, отъ 26-го марта 1812 года, № 87.)

¹⁶⁷ İran belgelerinde Rtişev ile Mirza Ebu'l Hasan'ın imzaladığı belge 23 Şevval 1228 olarak tarihlenmiştir. Bu da 19 Ekim 1813'e tekabül etmektedir. Gülistan Barış Antlaşması'nın Farsça metni için bkz.: **Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba muntika-i Kafkas**, Vezâret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Mûtalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdâre-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, h. 1372, s. 262-278; Antlaşmanın İngilizce metni için bkz.: J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)**, Vol. I, s. 84-86 (doc. no: 33).

¹⁶⁸ İ. Memmedova, **Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)**, aktaran: Sebahattin Şimşir, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 108, 109.

¹⁶⁹ Mustafa Gökçe, "Tarihsel Perspektiften Rusya'nın Hazar Denizi'ne Olan İlgisi ve Bölge Politikaları", **Rusya'nın Doğu Politikası**, ed.: Sezgin Kaya, Bursa, 2013, s. 283; Muhammed-Reza Djalili; Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011, s. 17, 18

açılması hâlinde maddi yardım dahi teklif etmiştir.¹⁷⁰ Mazaroviç'in İran'daki kışkırtıcı faaliyetleri *The Times* gazetesinin gözünden kaçmamıştır. Mazaroviç, Yunan İsyanı'nı da bir teşvik unsuru olarak Kaçarları Osmanlı'yla savaşa ikna etmeye çalışmaktaydı.¹⁷¹ Hâlbuki Rusların esas düşüncesi, Osmanlıların İran savaşıyla meşgul iken Yunan İsyanıyla yeteri kadar ilgilenememesi ve Balkanlarda Rus nüfuzunun artmasıydı.

XIX. yüzyılda Türk-İslam Dünyası ve Doğu, geri çekilme dönemine girmiş, İngiltere, Fransa ve Rusya ise Osmanlı ve İran'ın kaderlerine âdetâ aşağılayıcı bir şekilde yön vermeye başlamıştı.¹⁷² Ancak, bu iki Türk-İslam devleti, Batılı Hıristiyan güçlere karşı birlikte direnmek yerine, çoğu zaman birbirlerine karşı Avrupa devletleriyle ittifak yapmayı tercih etmişlerdir.¹⁷³ İki Türk devletinin de Ruslardan kurtulmak için yapması gereken aslında çok barizdi. O yıllarda İsfahan'da bulunan Chesney¹⁷⁴ bile bunu fark etmiştir. Osmanlılar ve Kaçarlar ittifak yaparak Rus birliklerini Kafkasya'dan geri püskürtebilir, Hazar Denizi'nin doğu ve batı kıyısında kaybettikleri toprakları geri alabilirlerdi.¹⁷⁵ Fakat bu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir.

Hatta Rusların körüklemesiyle yeni bir Osmanlı-Kaçar savaşı kapıdaydı. Ruslar, Osmanlıların ve Kaçarların siyasi ve askerî açıdan yıpranması için savaşı körüklüyordu. Nihai amacı ise güneyindeki rakiplerini birbirine kırdırarak, Rus ordularının önünü açmaktı.¹⁷⁶ Hatta İngilizler, işin içinde Rusların İstanbul'u ele geçirmek için Osmanlıları zayıflatmak olduğunu dahi düşünmektedir. *The Times*'taki

¹⁷⁰ Serkan Keçeci, "The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, The London Scholl of Economics and Political Science, London, 2016, s. 160, 161; Eralp Yaşar Azap, **Şah Mat – 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı (Siyaset-Harekât-Lojistik/Organizasyon)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023, s. 38.

¹⁷¹ *The Times*, 5 Mayıs 1823, s. 3.

¹⁷² Yakov Gordin, **Kafkas Atlantisi: 300 Yıl Süren Savaş**, çev. U. Yağanoğlu, İstanbul: CSA Yayınevi, 2014, s. 13.

¹⁷³ Cem Uncu, **Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Kaçar Hanedanı'nın Dış Politikası**, s. 90.

¹⁷⁴ Francis Rawdon Chesney (1789-1872) İngiliz asker, kâşif ve Orta Doğu gezgini. Şöhreti, Süveyş Kanalı ve Fırat Nehri vadisi boyunca Hindistan'a uzanan yol projelerine dayanmaktadır. Bkz. The Editors of Encyclopaedia, "Francis Rawdon Chesney", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Francis-Rawdon-Chesney>.

¹⁷⁵ Francis Rawdon Chesney, **Narrative of the Euphrates Expedition Carried on by Order of the British Government During the Years 1835, 1836, and 1837**, London: Longmans, Green and Co., 1868, s. 110, 111.

¹⁷⁶ Eralp Yaşar Azap, **Şah Mat–1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı (Siyaset-Harekât-Lojistik/Organizasyon)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023, s. 317.

“Russia and Turkey” yazısı, Rusların nihai hedeflerinin İstanbul olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁷⁷

Anadolu ile İran Türkleri arasındaki en önemli ve çözülemeyen sorun sınır anlaşmazlıkları ve konar-göçer aşiretlerdi. Tüm bu sebepler, 1820-23 Osmanlı-Kaçar savaşına yol açmıştır. Feth Ali Şah’ın hesaba katmadığı kolera salgını sebebiyle Kaçar ordusu ağır bir darbe yerken Osmanlı tarafı da bir yandan Yunan isyanıyla uğraşıyordu. Süregelen savaşın sona ermesi ve barışın sağlanması iki tarafı da memnun etmiştir.¹⁷⁸ Osmanlılar adına diğer bir memnuniyet sebebi ise savaştan toprak kaybı yaşanmadan kurtulmasıdır. Bunun sebebi ise aslında Kaçarların bile bu savaşı toprak kazanma amacıyla başlatmamasıdır. Zira Rusların ve İngilizlerin de buna müsaade etmeyeceği aşikardı.¹⁷⁹ Nihayetinde 28 Temmuz 1823’te Erzurum’da bir barış antlaşması imzalanmıştır.¹⁸⁰

Osmanlılar, Yunanistan’ın bağımsızlığını öngören 1827 tarihli Londra Antlaşması’nı reddetmiştir. Rusya da Yunanlara destek olmak ve bağımsızlığı sağlamak için Osmanlı’ya savaş ilan etmiştir. Sıkıntılı günlerden geçen Osmanlılar, Ruslara karşı direnememiş ve Rus orduları doğuda Erzurum’a, batıda Edirne’ye kadar gelmişlerdir. Osmanlı Devleti de Edirne Antlaşması’nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşmaya göre Yunanistan’ın bağımsızlığı kabul edilmiştir.¹⁸¹ Hülasa, İran savaşında Osmanlılar her ne kadar toprak kaybetmese de Ruslar amacına ulaşmıştır. Zira 1821’de başlayan Yunan isyanı ve 1829’da Yunanistan’ın bağımsızlığıyla sonuçlanan süreçte, Kaçarların Osmanlı’ya saldırmasıyla patlak veren Osmanlı-İran Savaşı da dolaylı bir etken olmuştur. Bu durum, Türk-İslam devleti olan Kaçarların,

¹⁷⁷ **The Times**, 22 Ağustos 1821, s. 2 (ek: 1).

¹⁷⁸ **B.O.A., HAT**, Dos. No: 282, Göm. No: 16816.

¹⁷⁹ Azap, **Şah Mat**, s. 318-320.

¹⁸⁰ Erzurum Antlaşması’nın Farsça metni için bkz.: **Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye**, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalaât-ı Siyasi ve Beynelmileli vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhur-u İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369, s. 294-298; İngilizce metin için bkz.: J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914)**, Vol. I, s. 90-92 (doc. no: 36).

¹⁸¹ İlyas Topsakal, “Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri”, **Marmara Türkiyat**, C. 3, S. 2, s. 43.

Yunan bağımsızlığına¹⁸² dolaylı yoldan katkıda bulunduğunu söylememize imkân tanımaktadır.

Kaçarlar, I. Aleksandr'ın ölümü sonrası Rusya'daki karışıklıklardan faydalanmak ve kaybettikleri toprakları geri alma umuduyla 1826'da Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Ancak bu kez, birinci savaştan farklı olarak, İngiltere, Şah'ın kaybedilen toprakları geri kazanma çabasıyla başlattığı, bu ikinci İran-Rus savaşında Kaçarlara mali destek sağlamamıştır.¹⁸³ 1826-28 savaşının sonunu getiren olay; Rusların, Kaçar ordularını mağlup ettikten sonra Aras Nehri'ni geçerek Güney Azerbaycan'a ilerlemesi ve Tebriz'i ele geçirmesidir. Zira Tebriz, Kaçarların ikinci başkenti durumundaydı. Bu zafer, Rusya'nın bölgede kesin üstünlüğünü pekiştirmiş ve Kaçarların direnişini kırmıştır.¹⁸⁴ 9-10 Şubat gece yarısı Abbas Mirza ile Rus komutanı Paskieviç tarafından imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla ikinci İran-Rus Savaşı Rusların kesin üstünlüğüyle sona ermiştir. Anlaşma gereği, İran ile Rusya arasındaki sınır Aras Nehri olarak belirlenmiş; Kaçarlar, Kafkasya, Taliş, Revan ve Nahcivan dâhil olmak üzere Aras Nehri'nin kuzeyindeki tüm topraklarını Rusya'ya bırakmıştır. Bunun yanı sıra, Rusya Hazar Denizi'nde ticaret ve seyir hakkı elde etmiş, donanma koruması ayrıcalığını kazanmıştır.¹⁸⁵ Türkmençay Antlaşması, İran'ın Kafkasya üzerindeki kontrolünü tamamen kaybetmesine ve Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu artırmasına yol açan, İran açısından oldukça ağır koşullar içeren bir dönüm noktası olmuştur.

Rus orduları Hazar kıyılarına geldiğinde, Moskova'ya uzaklıklarıyla Hindistan sınırına uzaklıkları neredeyse aynıydı. 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra İran'a giren Rus birlikleri artık Petersburg ile Delhi arasındaki mesafenin yarısını katetmiş durumdaydılar. Bu da İngilizler için oldukça tedirgin ediciydi.¹⁸⁶

¹⁸² Yunan isyanını fırsat bilen Ruslar, Osmanlı'ya savaş ilan ederek Edirne'ye kadar ilerlemiş ve bu süreçte Yunan isyanının başarıya ulaşmasına aktif destek vermişlerdir. Rusların bu hamlesi, Osmanlı'nın hem askeri hem de siyasi açıdan zayıflamasına neden olmuştur. Bkz.: Ahmet Vefik Paşa, **Fezleke-i Tarih-i Osmanî**, yay. haz. Şakir Babacan, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011, s. 271.

¹⁸³ Muriel Atkin, **Russia and Iran, 1780-1828**, s. 155, 156.

¹⁸⁴ Uncu, **Feth Ali Şah Dönemi...**, s. 100-103.

¹⁸⁵ **Esnâd-ı ez revâbit-ı İran ba mıntika-i Kafkas**, s. 333-354; Manoutchehr Eskandari-Qajar, "*Between Scylla and Charybdis: policy-making under conditions of constraint in early Qajar Persia*", **War and Peace in Qajar Persia**, ed. Roxane Farmanfarmanian, Abingdon: Routledge Pub., 2008, s. 27;

¹⁸⁶ Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", **Tarih Dergisi**, C. 34, 1984, s. 403.

Yunan İsyanı'nın bir uzantısı olarak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı patlak vermiştir. Bu savaş, özellikle ve Avrupa'daki güç dengelerinin Osmanlı aleyhine değişmesinin bir sembolü niteliğindedir. Rusya, barış anlaşmasını ihlal ettiği gerekçesiyle Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Savaş, 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması ile sona ermiştir. Bu antlaşma, Osmanlı Devleti açısından büyük bir kayıptır. Yunanistan, özerklik kazanmış ve bağımsızlık süreci hızlanmıştır. Bu, Osmanlı'nın Avrupa'daki toprak kaybının önemli bir göstergesidir. İmzalanan barış anlaşmasıyla Tuna Nehri üzerindeki bazı kaleler Rusya'ya verilmiş; Kafkasya'da, Abhazya ve diğer komşu ülkeler Rusya'ya bağlanmıştır.¹⁸⁷

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecinin belirgin bir göstergesi olmuş ve Doğu Sorunu'nun daha da karmaşık hâle gelmesine yol açmıştır. Zira İngiltere hariç başta Rusya olmak üzere diğer Avrupa devletleri artık Osmanlı'nın paylaşılması planını yapmaktaydılar. Rus Dışişleri Bakanı yabancı elçileri toplamış ve “*Osmanlı Devleti bir hastadır. Elimizde ölecek. Sonra Avrupa'ca bir sıkıntıya sebep olacak. İşte görüyorsunuz ki gündün güne hali fenalaşıyor. Evvelce bunun bir çaresine bakmalı...*” demiştir.¹⁸⁸

2.2.a.b. Rusların Kafkasya Politikası ve Çerkesya

Osmanlılar kaybettikleri Azak Kalesi'ni geri almayı düşünürlerken 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar, Kırım'ı Osmanlı'dan kopartmışlardı. Hatta Kırım'ın bağımsızlığına ve tarafsızlığına vurgu yapmak için anlaşma metninde, “*Kırım'a Allah'tan başka kimse müdahale etmesin*” ifadesi vardır. Kırım, her ne kadar kâğıt üzerinde bağımsızlığını kazanmış gibi gözükse de aslında Rusların eline geçmiştir. Ayrıca Osmanlılar, Kabardey bölgesinden de Rusya lehine çekilmiştir. Ruslar bu bölgeden Kafkasya'ya girip, Gürcistan'a kadar tüm Kafkasya'yı ele geçirmeyi planlamışlardı.¹⁸⁹ Ruslar, Kafkasya'ya saldırmadan önce Astarhan ve Kazan gibi yerleri de ele geçirmişlerdir.¹⁹⁰

¹⁸⁷ АКАК, Том. VII (1827-1831), Белге No: 859 (Предписание гр. Паскевича ген. Эмануэлю, отъ 18-го марта 1830 года, № 156.)

¹⁸⁸ Cevdet Paşa, **Tezâkir (13-20)**, Ankara: TTK, 1960, s. 99, 100.

¹⁸⁹ Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, s. 92.

¹⁹⁰ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, s. 259-263.

Kafkasya'yı yaptıkları kale hatları ile gerçek bir ablukaya almaya çalışan Ruslar, uzun vadede ise çok daha büyük bir abluka ile Kafkasya'yı çevrelemeye çalışmaktadırlar. Bu anlamda ilk hedef Kırım, sonraki ise Gürcistan'dı. Ruslar Kırım'ı alarak Kafkasya'nın Avrupa ile Gürcistan'ı alarak da Osmanlı ile olan bağlantılarını koparacaktır.¹⁹¹ Rusya 1802'de Gürcistan'ı ilhak etmiş ve dolayısıyla Osmanlı ve Kaçar devletleriyle doğrudan sınır komşusu olmuştur. Bu gelişme, XIX. yüzyılda yaşanacak Rusya-Osmanlı ve Rusya-İran savaşlarının sebebi ve habercisidir. Ayrıca Gürcistan'ın Rus Çarlığına dahil edilmesiyle birlikte Ruslar hem Kuzey Kafkasya'yı güneyden kapatarak ve sıkıştırarak Kafkasya'ya yapacakları seferlerde önemli bir avantaj sağlamışlardır. Rusların, Kafkasötesi'ne ve Türkistan'a yapacağı seferler için de önemli bir gelişmedir Gürcistan'daki Rus hakimiyeti.¹⁹²

7 Ekim 1826 tarihinde Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Akkerman Antlaşması'yla, Çerkesya ve Abhazya kıyılarındaki limanlar Rus hâkimiyetine terk edileceği taahhüt edilmiştir. Ancak 2 yıl sonra, Osmanlı tekrar Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Bu savaşı da kaybeden Türkler, yukarıda zikredildiği üzere Edirne Antlaşması'nı imzalamak ve diğer maddeler bir yana, Kafkasötesi'ndeki tüm kıyıları Ruslara devretmek zorunda kalmıştır.¹⁹³

Rusya'nın XIX. yüzyılın ilk yıllarındaki Kafkasötesi harekâtı ve bu bölge için Kaçarlarla savaşmaları sonucunda, Rusların, Hindistan için bir tehdit oluşturabileceği fikri ortaya çıkmış, Kafkasya, İran ve Türkistan üzerinden Hindistan'a ilerleyebileceği tartışılmaya başlanmıştır.¹⁹⁴ İngiliz Hindistanı'na yönelik bir saldırı olursa bunun Kafkasya, Fırat, Levant (Doğu Akdeniz) ya da Nil'den gelmesi muhtemeldi.¹⁹⁵

İngilizlerin, bunların her birine ayrı ayrı önlemler aldıklarını görüyoruz. İşte Kafkasya, esasında Çerkesya tam da bu önlem alınan noktalardan biridir. Karadeniz hâkimiyetini sağlayacak bir nokta, aynı zamanda doğu ticaretinin güzergâhı üzerinde. Bunların yanı sıra Rusların Karadeniz'e ve dolayısıyla Akdeniz'e çıkmasına mâni

¹⁹¹ Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. 6(2), 2006, (ss. 447-462) s. 452.

¹⁹² Temizkan, a.g.m., s. 459, 460

¹⁹³ Gaillard, **Türkler ve Avrupa**, s. 352, 353.

¹⁹⁴ Yapp, "British Perceptions of the Russian Threat to India", s. 648-649.

¹⁹⁵ Evans, **On the Practicability of an Invasion of British India**, s. 42.

olacak bir stratejik noktadır. Bu stratejik konum yani Çerkesya özelinde Kafkasya’da birtakım İngiliz girişimleri görülecektir. Bu anlamda akla gelen ilk isim David Urquhart¹⁹⁶’tır. Bir de Çerkeslerle birlikte yaşadığı Ruslar tarafından tespit edilen Bell¹⁹⁷. Rus belgelerinde, yazışmalarında en çok ismi geçenler Urquhart ve James Stanislav Bell’dir.¹⁹⁸ Tüm bu girişimlerin sebebi, Kafkasya’nın Hindistan yolu üzerindeki mühim konumudur. Bu yüzden Rusların Kafkasya’daki askerî faaliyetleri Osmanlılar ve Kaçarlar kadar İngilizleri de endişeye sevk etmekteydi.¹⁹⁹

Rusya’nın Kafkasya’da neden bu kadar uzun ve pahalı bir savaşı göze aldığına cevabı bölgenin stratejik coğrafyasında yatmaktadır. Kafkaslar, Rusya için hem sıcak denizlere bir kıyı hem de bir yandan Türkistan’a bir yandan da İran’a açılan geçittir. Bunların yanı sıra İran ve Osmanlı üzerinden gelecek muhtemel saldırılara karşı koymak için de müthiş elverişli bir coğrafyaya sahipti. Tüm bu sebepler doğrultusunda; bölgedeki Kaçar ve Osmanlı hakimiyetlerinin bitmesiyle birlikte ortaya çıkan İngilizler eğer Kafkasya’ya hâkim olurlarsa Ruslar, İran’a ve Türkistan’a açılmakta zorluk çekecektir. Zaten İngilizlerin Kafkaslara duyduğu kısa zamanlı ilgi tam da bununla ilgilidir. Yoksa İngilizlerin Kafkasya’da doğrudan, net bir çıkarı

¹⁹⁶ David Urquhart (1805-1877). 1831’de İstanbul’a elçi olarak gönderilen Sir Stratfor Canning’in yanında elçilik görevlisi sıfatıyla payitahta gelmiştir. 1833’te *Turkey and it’s Resources* adlı eserinin ardından, Türkler’in İslâmiyet potasında tesis ettikleri medeniyete hayran kalan Urquhart, 1833’te *Islâm as a Political System* makalesini kaleme almıştır. 1835’te yayımlanan *England, France, Russia and Turkey* adlı eserinde 1830’ların dünyasındaki güç dengesini değerlendirmekle birlikte İngiliz politikacıların gafleti yüzünden Rusların Osmanlı Devleti’ne ve ardından Avrupa’ya hükmedeceği konusunda uyarılarda bulunmuştur. 1835’te bizzat kurduğu *Portfolio* adlı haftalık gazetede dış politika yazıları yazmaya başlayan Urquhart, 1836’da tekrar İstanbul elçiliği genel sekreterliğine tayin edilince yazılarına ara vermiştir. Urquhart, Çerkesya’nın Rusya’ya karşı verdiği mücadeleye destek vermiş ve İngiltere’nin bu konudaki dış politikasını etkilemeye çalışmıştır. Bkz.: Hüseyin Çelik, “David Urquhart”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 42, 2012, s. 180, 181, <https://islamansiklopedisi.org.tr/urquhart-david>.

¹⁹⁷ James Stanislaus Bell (1797-1858), İskoç tüccar, maceraperest ve yazar. Özellikle 1830’lu yıllarda Çerkesya’ya yaptığı seyahatler ve Rus-Çerkes Savaşı’nda Çerkeslerin yanında yer almasıyla tanınır. Eserleri ve haritaları, bölgenin tarihine ve kültürüne ışık tutan James Bell, Çerkeslerin Ruslara karşı verdiği mücadeleyi Batı dünyasına tanıtan önemli figürlerden biridir. Bell hakkında tafsilatlı bilgi için bkz.: Taner Akbaş, “Travel literature as a political act: Discourse historical analysis of James Stanislaus Bell’s journal of a residence in Circassia”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi SBE, İstanbul: 2019. Bell’in Çerkesya’daki hatıralarını kaleme aldığı iki ciltlik eseri: James Stanislaus Bell, **Journal of a Residence in Circassia During the Years 1837, 1838, and 1839**, Vol. I-II, London: 1840.

¹⁹⁸ **АКАК**, Том. IX (1837-1842), *Belge No: 407 (Тоже, № 1791.)*

¹⁹⁹ Temizkan, **Araftaki Kafkasya**, s. 476, 510.

yoktur. İngiliz İmparatorluğu için hakimiyet kurulması elzem bir bölge değildi.²⁰⁰ Sebeplerini saydığımız üzere ne Osmanlı ne İngiltere ne de başka büyük devletler Kafkasya'ya Rusya kadar muhtaç değildi.

Rus ticarî ürünlerini, silahlarını ve mühimmatını Basra Körfezi'ne, Hint Okyanusu kıyılarına ulaştırabilecek en kısa yol Kafkasya'ydı. İster Hazar Denizi'nden olsun ister Orenburg ve Türkistan üzerinden kara yolları veya demir yollarıyla olsun, Kafkasya'dan daha verimli bir yol yoktu.²⁰¹ Rusların, Kafkasya'ya ilgisinin en büyük sebeplerinden biri de buydu zaten. İşte Urquhart da İngilizlerin sadece Çerkeslere destek olarak, bunları bir millet haline getirerek ve hatta belki de bir Çerkes Devleti teşkil ederek, hem yukarıda saydığımız tüm devletleri ve stratejik noktaları Ruslardan koruyacak hem de ticaret gelirleri sayesinde müthiş bir maddi kaynağa sahip olacaktır.²⁰²

Bu yıllarda askerî açıdan Kafkasya'daki Rus hâkimiyetini pekiştirmek için iki temel amaç vardır. Biri Çerkes kabilelerine boyun eğdirilmesi, diğeri Dağıstan'ın pasifize edilmesi. Çerkes bunlar olmadan Kafkasya'nın barışçıl ve sadık bir şekilde ele geçirilmesini mümkün görmemektedir.²⁰³ Bu kapsamda Çerkeslerin yaşadığı ve yavaş yavaş Ruslar tarafından işgal edilen Karadeniz kıyılarında, garnizonları dağlıların ani saldırılarından korumak için sahra tahkimatları inşa edilmiştir. Yerel malzemelerden aceleyle inşa edilen bu tahkimatlar genellikle çok zayıftı. Bu tahkimatlar zikredildiği üzere bir an önce savunma ihtiyacını karşılamak üzere yapılması ve mevsimsel şartlardan uygun malzeme bulunamamasından dolayı henüz güçlü bir siper sayılamazdı. Dağlılar tahkimatın zayıf durumunu fark ederek, tüm kabilelerden önemli kuvvetler toplamaya ve bunları ele geçirmeye karar vermişlerdir.²⁰⁴

²⁰⁰ Kenneth Ora Archbold, "A Bear in the Mountains Russian Policy in the Caucasus Region", **Thesis of M.A.**, The University of Texas, 2012, s. 15.

²⁰¹ Gallenga, **A Summer Tour in Russia**, s. 315, 316.

²⁰² Gleason, **Genesis of Russophobia in Great Britain**, s. 180.

²⁰³ АКАК, Том. IX (1837-1842), *Belge No: 246 (Отношение гр. Чернышева къ ген. Головину, отъ 15-го января 1839 года, № 296.)*

²⁰⁴ АКАК, Том. IX, (1837-1842), *Belge No: 264 (Собственноручный проектъ приказа Императора Николая.-1840 года.)*

Hem İngilizlerin hem Osmanlıların Kafkasya'nın batısıyla ilgilenip yardım girişimlerinde bulunmalarına rağmen, Kafkasya'nın doğusuyla daha az alakadar olup yardımda bulunmamışlardır. Hâlbuki orada hâlihazırda süren bir direniş hareketi vardı ve Ruslara karşı başarı çok daha kolay gibi gözükmekteydi. Coğrafi şartlar ve Kafkasya'nın doğusundaki radikal dinî hareket hariç bu duruma bir açıklık getirilememektedir. Hem İngilizlerin hem Osmanlıların Kafkasya'ya desteğini kesmesiyle Kafkas ahalisi Ruslarla baş başa kalmış ve mücadele etmiştir. Ayrıca İngilizlerin Kafkasya'yı göz göre göre Ruslara bırakması, satrançtaki piyon fedası gibidir. İngilizler Kafkasya'yı feda etmiştir ancak oyunu kazanmak için bu bir zorunluluktur. Oyun'un kazanılması hâlinde bu feda, ileride anlam kazanacaktır.

Kafkas direnişi devam ederken, Kırım Harbi ve ardından Paris Antlaşması, bölgenin kaderini değiştirmiştir. Böylece 1859-65 arasında Kafkasya Savaşı sona ermiş ve doğusuyla batısıyla Kuzey Kafkasya'da Rus egemenliği tesis edilmiştir. Rusların Kafkasları ele geçirmesi ve çevresinde oluşan etki bölgesi; Güney Kafkasya, Kuzey İran, Hazar ve Türkistan'dır. Böylece Ruslar artık rahatça Türkistan'la ilgilenebilirdi.

2.2.a.c. Rusların Türkistan'da İlerleyişi

Ruslar, henüz kendileri için bilinmedik bir coğrafya olan Türkistan'ı daha yakından tanıyabilmek için XVII. yüzyıldan itibaren keşif seferleri düzenlemişlerdir. XVI. yüzyılda, elçilik faaliyetleri kapsamında ilişki olsa da asıl ilgi XVII. yüzyılda başlamış, XVIII. yüzyılda da zirveye ulaşmıştır. Rusya'nın geleceğinin görüldüğü bu topraklara sıradan, maceracı seyyahlar gönderilmemiş, kendi alanlarında uzman kişiler, devlet eliyle görevlendirilmişlerdir.²⁰⁵ I. Petro'dan itibaren Hindistan'a ulaşmayı stratejik bir hedef olarak gören Ruslar, bu hedefe giden yolun Türkistan'dan geçtiğinin farkındaydı. Avrupa'da İngiltere'ye karşı kendini zayıf ve dezavantajlı hisseden Rusya, İngiltere'yi tehdit etmenin en etkili yolunun önce Türkistan'ı ve hatta belki de (her ne kadar imkânsız gözükse de) Hindistan'ı ele geçirmek olduğunu

²⁰⁵ Bunlardan biri de, Türkistan'ın keşif çağı olarak görülen XVIII. yüzyılda Buhara'ya ve Taşkent'e gönderilen, maden mühendisi Timofey Stepanoviç Burnaşev'dir. Bu mevzuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Murat Özkan, **Türkistan'ın Keşif Çağı - Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara**, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

anlamıştı.²⁰⁶ Petro döneminden beri Türkistan siyaseti yürüten Ruslar, buna rağmen bölge hakkında tafsilatlı bilgi sahibi değillerdi. Türkistan'ın umumi durumu hakkında bilgi sahibi olan Ruslar, XVIII. yüzyılda Burnaşev gibi isimler sayesinde Türkistan'daki halklar ve siyasi durum hakkında ayrıntılı malumata ulaşmışlardır.²⁰⁷

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Türkistan, Rusların hedefi hâline gelmiştir. Kırım Harbi'nin sonuçlarının ardından ise Rusya tüm gücüyle Kafkasya ve ardından Türkistan'a yoğunlaşmıştır. Kafkasya'daki Rus işgaline liderlik edip önemli başarılar kazanan, Çarlık Rusyası'nın önemli bir generali ve devlet adamı Prens Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy, Çar II. Aleksandr'a mektuplar yazarak Rusya'nın Türkistan'da yayılmasının fevkalade zaruri olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Ona göre, Rusya, eninde sonunda İngiltere ile hesaplaşmak durumunda kalacaktı. Baryatinskiy, Kırım Harbi sonrasında Çar'a, Hazarötesi'nde Rus nüfuzunu kuvvetlendirmek ve stratejik pozisyon ele edebilmek için Türkistan'ın batısındaki Hazar'ın doğu kıyısındaki Türkmenlere, emirlere diplomatik yollarla ulaşılmasını, ticari imtiyazlar kazanarak, İran'la ticaret yapılarak, Hazar'ın doğu kıyılarında hâkimiyet kurulmasını şiddetle önermiştir. Çünkü ona göre, Asya'da İngiliz-Rus savaşı kaçınılmazdı. Rusların bu savaşa olabildiğince iyi hazırlanması ve Türkistan'da uygun konum alması gerektiğine inanıyordu. Rus ordularının Türkistan'da ve Afganistan'da ilerlemesi, İngiliz ordularını Hindistan'a sıkıştırarak ve dolaylı olarak Rus çıkarlarına hizmet edecektir. Çünkü İngilizler askerî açıdan köşeye sıkıştığı için mecburen diplomasi alanında taviz vermek zorunda kalacaktı. Bu yapılması gerekenlerin sebebi olarak ise Kırım Harbi gösterilmektedir. Zira Baryatinskiy, Kırım Harbi'nin sonuçlarının iyi analiz edilmesini talep etmiş ve Ruslara batı yönünde genişlemelerine izin verilmeyeceğine vurgu yapmıştır. Artık Rusya'nın amacı, Kafkaslar ve Türkistan üzerinden, Avrupa'daki gücünü yükseltmek olmalıydı. Şu noktayı işaret etmiş ve Çar'ı uyarmıştır: “*İstanbul'a giden yol Viyana'dan değil Herat'tan geçmektedir.*”²⁰⁸ Anlaşılmaktadır ki Rusların Kafkasya-Türkistan-Afganistan politikası sadece Hindistan için değil, âdeta kutsal addettikleri İstanbul için de bir araçtır. Yani Ruslar sadece Hindistan'a ve sıcak

²⁰⁶ Baymirza Hayit, *Turkestan Zwischen Russland und China*, Amsterdam: Philopress, 1971, s. 115.

²⁰⁷ Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı*, s. 51, 52.

²⁰⁸ Alfred J. Rieber, ed., *The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii*, 1857-Paris, 1966, s. 73.

denizlere ulaşmak için değil İstanbul'da ve Avrupa'da güç gösterebilmek için Türkistan'a hâkim olmalıdır. Bir başka deyişle, Ruslar, sıcak denizlere inmek için, İstanbul için, Karadeniz için İngilizlerle yapacağı savaşı Asya'ya, Türkistan'a daha ilerleyen süreçte Afganistan'a ve Hindistan'a çekmiştir. Rusların, Hindistan'a ulaşmak ve İngilizlerle karşılaşmak için İran'ı tercih etmemelerin ya da cesaret edememelerinin en büyük sebebi dünyanın en güçlü donanmalarına sahip İngilizlerin Basra Körfezi tarafından hızlıca İran'a müdahale etmeleri ihtimalidir. Ayrıca İran'ın coğrafi şartları Türkistan'a göre daha elverişsizdi. Afganistan'daki dağlık kesimler İran'a doğru uzanmakta ve benzerlik göstermekteydi. Rus Çarı'nın Batı Avrupa-Rusya ya da İngiliz-Rus savaşını Asya'ya (Türkistan'a, Afganistan'a, Hindistan'a) taşımasıyla ilgili karşılaştığımız en ilginç yorumlardan biri olarak; savaşları, düşmanlarının topraklarına taşımak Romalıların iyi bilinen bir savaş taktiğidir.²⁰⁹

Baryatinskiy'in fikirlerine itimat edip ikna olan Çar II. Aleksandr, Albay İgnatiyev'e Türkistan'la ilgili bir rapor hazırlatmış ve bizzat incelemiştir. Bu rapordan etkilenen Çar, İgnatiyev'i Buhara ve Hive'ye göndermiştir.²¹⁰ İgnatiyev'in görevi, Rus işgalleri başlamadan evvel saha araştırması yapmak ve plan çizmekti.²¹¹ Ruslar, Hindistan'ı tehdit ederek Doğu Sorunu'nu Rusya'nın lehine sonuçlandırmak istiyorlardı fakat bundan daha elzem ve acil olan şey Rusların, Hazar kıyılarındaki ve Türkistan'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmalarıydı.²¹² Bu anlamda, Rusya'nın Doğu'daki geleceğini güvence altına almak için önce Türkistan'daki hâkimiyeti pekiştirmesi gerekiyordu.²¹³ Türkistan Rus hâkimiyetinde olduğu sürece, bölgenin iktisadi ve stratejik konumundan kaynaklanan gücü, Rusya'nın düşmanı olan ülkelere karşı kullanılacaktı.²¹⁴

²⁰⁹ Evans, **On the Practicability of an Invasion of British India**, s. 101.

²¹⁰ İgnatiyev, bu görevini daha sonra kaleme almış ve yayınlamıştır. Bkz.: Н. Игнатьева, **Миссия в Хиву и Бухару в 1858 году**, Петербург, 1897 (N. İgnatiyev, **Missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g.**, Petersburg, 1897).

²¹¹ Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", s. 408.

²¹² Baddeley, **Russia in the 'Eighties'**, s. 52.

²¹³ Dr. Baymirza Hayit, "Turkestan - Europas Tor nach Asien", **Berichte und Forschungen über Turkestan**, Köln: Dreisam, 1997, s. 71.

²¹⁴ Kemal Özcan, **Dr. Baymirza Hayit'in Türkistan Araştırmaları ve Milli Mücadelesindeki Rolü**, Turan Kültür Vakfı: İstanbul, 1996, s. 170.

Bu politikayı sürdüren Ruslar, XIX. yüzyıl boyunca İngilizlere göre daha yavaş ancak daha etkili ve kalıcı bir Türkistan politikası sürdürmüştür.²¹⁵ Türkistan bölgesinin siyasi ve ekonomik önemi, Ruslarda büyük bir ilgi uyandırmış ve bu durum, bölgeyi farklı açılardan ele alarak incelemeye yönelik araştırmacıları cezbetmiştir. 1873 yılında basılan *Orta Asya'daki Komşularımız: Hive ve Türkmenistan* adlı eserde bu durum açıkça izah edilmiştir. Yakın gelecekte İngiliz Hindistanı ile mevcut Rus sınır hattı arasında kalan Türkistan bölgesiyle her türlü irtibatın artacağına şüphe yoktur. İngilizler de bunun gayet farkındadır ve böyle bir komşuluğun Hint-İngiliz mülklerini olumsuz etkilememesi için şimdiden çalışmaya başlamışlardır. İngilizler Orta Asya mevzularına Rusya'yla kıyaslanamayacak kadar hâkim olduklarından dolayı Rusların bu süreçte her adımda son derece dikkatli olmaları gerekmektedir. Eğer Rusya, Orta Asya meselesinde başarısız olursa, bunun başat sebebinin Ruslardaki ilgi ve bilgi yetersizliği olacağına dikkat çekilmiştir. İşte bu sebepler mezkûr eserin ortaya çıkış nedeni olarak sunulmaktadır. Kolektif bir çalışma olan *Orta Asya'daki Komşularımız*'da, Rusya ile İngiliz Hindistanı arasında kalan bölgedeki devletlerin (Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı, Afganistan ve Belucistan) genel bir tasviri çizilmiştir. (Rus) okuyuculara, coğrafi, istatistiki ve etnografik bilgiler ile komşu hanlıklarla Rusya'nın ilişkileri hakkındaki tüm veriler bir araya getirilmiştir. Velhasıl nihai amaç Rusları, Türkistan hakkında bilgilendirmek ve genel bir fikir sahibi haline getirmektir.²¹⁶

Yapılan çalışmalar neticesinde, Türkistan üzerine çok sayıda makale ve monografi yayımlanmıştır.²¹⁷ Rusların bu yıllarda Türkistan'daki araştırmaları öylesine ayrıntılıdır ki bunlar; bölgedeki topografik özellikler, iletişim yolları, stratejik güzergahlar bir yana depremler ve hastalıklar gibi farklı konu başlıkları taşımaktadır.²¹⁸ Rus askerlerinin ve diplomatlarının yaptıkları hazırlık sayesinde, Kafkasya meselesinin halledilmesini müteakip, 1865'ten 1885'e kadar 20 yıl gibi kısa bir sürede Türkistan'ın işgali tamamlanacaktır. Kafkasya'nın "Asya'nın Anahtarı"

²¹⁵ F. Immanuel, **Afghanistan: Eine politisch-militarische Studie**, Berlin: Verlagsbuchhandlung für Militar und Kriegswissenschaft, 1902, s. 4.

²¹⁶ Kollektiv Avtorov, **Naşi Sosedi v Sredney Azii: Hiva i Turkmeniya**, S. Peterburg, 1873, s. 4-6.

²¹⁷ L. F. Kostenko, **Turkestanskiy Kray. Opıt Voyenno-Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voyennogo Okrugı**, Tom I, S. Peterburg: 1880, s. i.

²¹⁸ Kostenko, **a.g.e.**, s. 306-308.

olduğu böylece acı bir şekilde teyit edilecektir. Keza Türkistan ve Kafkasya sınırlarının birleşmesi, Ruslara başka bir önemli avantaj daha sağlayacaktır. Kostenko'nun yorumuyla: Rus toprakları, Asyalı halkları egemenliği altına alarak İngiltere'nin egemenliği altındaki bölgelere, yani uluslararası anlaşmalara riayet eden ve düzenli diplomatik ilişkiler kurulabilecek güçlü devletlerin topraklarına daha da yakınlaşacaktır. İngiltere gibi güçlü ve etkili bir devletin komşusu olmak, stratejik açıdan Ruslar için bilhassa mühimdir. Rusların, Hindistan sınırlarına yaklaşması her ne kadar İngilizleri endişeye sevk etse de bu durum iki milletin de faydasına olacaktır.²¹⁹

Ruslar, Türkistan üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için hazırlıklar, planlar yaparken Türkistan hanları ise birbirleriyle uğraşmaktaydı. Türkistan'daki Türkler, Osmanlı'daki ve İran'dakilerin aksine, dış politikayla pek uğraşmamakta, daha ziyade memleketin iç işleriyle meşgul olmakta ve zikredildiği üzere birbirleriyle çekişmekteydi. Harici düşmanlara karşı ise “*düşmanla er meydanında karşılaşmak*” fikri hâkimdi ve bundan mütevellit düşmanları hakkında istihbarat toplamak gibi bir endişeleri yoktu. Türkistanlıların aksine bölge hakkında epeyce istihbarat toplayan ve durum hakkında bilgi sahibi olan Ruslar, hanlıkları birbirine kırdırma politikası izlemiştir. Böylece hem Türkistan'da Ruslara karşı bir ittifakın önüne geçmiş hem de Türk hanlıkları zayıflatılmıştır.²²⁰

Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları sürekli çatışma hâlindeydi. Ayrıca, başta Hokand Hanlığı olmak üzere, her daim iktidar mücadeleleri mevcuttu. Buhara Hanlığının daimî düşmanları Hive ve Hokand olmasına rağmen Buhara yöneticileri kendilerine rakip olarak sadece Afgan Emirliği'ni görmekteydi. Kendilerini diğer Özbek hanlıklarından üstün gördüğü için onları bir tehlike olarak addetmeyen Buharalılar belki de İngiliz desteği sebebiyle Afgan Emirliği'nden çekinmekteydiler. Bu çekincenin arkasında sebep elbette ki İngiliz askerî eğitiminden geçmiş silahlı binlerce askerin bulunmasıdır. Vámbéry'nin Türkistan'da bulunduğu dönemde Buhara ile Hive arasında üç yıldır devam eden savaş vardır. Üzücü bir şekilde Özbek hanlıkları

²¹⁹ L. F. Kostenko, **Turkestanskiy Kray. Opit Voenno-Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voyennogo Okrug**, Tom III, S. Peterburg: 1880, s. 302.

²²⁰ Özcan, **Dr. Baymirza Hayit'in Türkistan Araştırmaları...**, s. 173.

arasındaki iç savaşlara ancak Rus işgalinin son vereceğini öngörmüştür. Gerçekten de hanlıklar XIX. yüzyılın ikinci yarısında topraklarının büyük kısmıyla birlikte bağımsızlıklarını da kaybetmişler ve Vámbéry'nin deyiimiyle “Beyaz Çar'ın vasalı” hâline gelmişlerdir. Bir yıl kaldığı coğrafyada ilişkileri çok net bir şekilde çözümleyen Vambéry, bir Rus istilası yaşanması hâlinde bile hanlıkların müşterek bir savunma yapmaktansa Rus kuvvetlerini birbirlerine karşı silah olarak kullanmayı tercih edeceklerini belirtmiştir.²²¹ Türkistan Hanlıkları hakkında aynı doğrultuda gelecek tahayyülü yapan bir başka isim Sir Henry Rawlinson'dur. Türkistan'da olayların karşı konulamaz raddeye geldiğini düşünen Rawlinson, Türkistan'ın istilasını önceden görmüş ve bu konuda uyarılarını dile getirmiştir. 1860'larda hala bağımsız ve görece güçlü hanlıklar olan Hokand, Buhara ve Hive'nin günlerinin sayılı olduğunu, Rusya'nın sınırlarını kaçınılmaz olarak Ceyhun'a kadar genişleteceğini bu nedenle İngilizlerin, Kabil'in Buhara ve Hive gibi Rus etkisi altına girdiğini görmek istemiyorlarsa, Afganistan'daki hakimiyetlerini derhal arttırması gerektiğini söylemiştir.²²² Rawlinson'un Türkistan'ın Ruslar tarafından kolaylıkla işgal edileceği öngörüsünün arkasında, Rus İmparatorluğu ile Türkistan hanlıkları arasındaki orantısız güç dengesinin etkisi büyüktür. Zira Buhara Hanlığı kendini diğer Özbek hanlıklarından üstte görüp onları rakip olarak bile görmezken, Ruslar da Buharalıların silahlarıyla alay etmektedir. Buhara Emiri'nin “tarih öncesi”nden kalma topları Türkmenlere, Afganlara, Hivelilere karşı yeterince güçlü olsa da bu topların Rusya'da bulunması halinde Rus ordusunun cephaneliklerindeki arkeoloji bölümlerine kaldırılacağı yönünde aşağılanmakta ve küçük görülmektedir.²²³

Durum böyle vahim bir haldeyken, Türkistanlılar, ırk, dil ve din birliğini haiz olmalarına rağmen Vámbéry'nin öngördüğü üzere hiçbir zaman Rus işgaline karşı müşterek hareket etmemişler ya da edememişlerdir. Bu da Türkistan'daki Rus işgalinin kırk yıl gibi kısa bir sürede tamamlanmasının en önemli sebeplerindendir.²²⁴ Vambéry, Türkistan'daki vaziyeti şu Arap atasözüyle özetlemektedir: “*el-bereket fi Rum, el-mürüvvet fi Şam, el-ilm fi Bağdâd, el-tuğz ve 'l-adavet fi Maverâünnehir.*”,

²²¹ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 438, 454, 493.

²²² Марков, *Rossiya v Sredney Azii*, Tom I, s. 297.

²²³ Марков, *a.g.e.*, s. 388.

²²⁴ Özcan, *Dr. Baymirza Hayit'in Türkistan Araştırmaları...*, s. 176.

yani “Anadolu’da bereket, Şam’da saadet, Bağdat’ta ilim vardır. Ancak Maveraiinnehir’de (Türkistan’da) kin ve düşmanlıktan başka bir şey yoktur.”²²⁵

Ayrıca Baymirza Hayit’in tespit ettiği üzere, rüşvet Türkistan’da karakteristik bir hastalık hâline gelmiştir. Bunu bilen Ruslar, Türkistan’da birçok kimseyi rüşvetle ele geçirip, bölgenin işgalini kolaylaştırmıştır.²²⁶ Hülasa, Osmanlı Devleti’nin mevcut durumu, Özbek hanlıklarının birbirlerine olan düşmanlıkları ve İngilizlerin de savunma hattını Afganistan olarak belirlemesi sebeplerinden dolayı Rusların Türkistan’da yayılmasının önündeki tek ve en büyük engel (uçsuz bucaksız çöller) coğrafya ve doğa şartları (sert kış ve kum fırtınaları) idi.²²⁷ Nihayetinde coğrafya da Ruslara engel olamayacak ve Türkistan’ın, Büyük Oyun’un sonunda Rus nüfuzundaki kuzey ve İngiliz nüfuzundaki güney olarak ikiye bölündüğü görülecektir.²²⁸

Hokand ve Buhara hanlıklarının birçok bölgesini kontrol altına alan Rusların, Türkistan’da bağımsızlığına resmen son verdiği ilk hanlık Hive olmuştur. Rusya 1873’te, Hive Hanlığına karşı General Kaufman komutasında büyük bir askerî harekât başlatmıştır. 1873 Ağustos’unda Hive Hanlığı resmen Rusya’ya bağlanmış bağımsızlığını fiilen kaybetmiştir.²²⁹

Türkistan Genel Valisi olarak atanan General Kaufman’a komşu ülkelerle doğrudan müzakere etme, savaş ilan etme ve barış yapma hakkı verilmiştir. Kasım 1867’de bölgeye intikal eden General Kaufman Türkistan hanlıklarının yöneticileriyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. Hokand Hanı Hudâyâr Han ile hanlığı Rus ticaretine açan bir antlaşma imzalamıştır. Anlaşma 1875 yılına kadar yürürlükte kalmıştır çünkü halk Ruslarla anlaşılan Han’a isyan etmiştir. Ruslar da halkın bu tepkisi üzerine Hokand’ı işgal etmeye başlamıştır.²³⁰

²²⁵ Vámbéry, *Türkistan’a Seyahat*, s. 495.

²²⁶ Özcan, *a.g.e.*, s. 175.

²²⁷ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 497.

²²⁸ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 19, 493, 494.

²²⁹ Yalçınçaya, *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan*, s. 81, 82.

²³⁰ A. N. Kuropatkin, *Zavoyevaniye Turkmenii (Pohod v Ahal-Teke v 1880-1881 gg.)*, s *Oçerkom Voyennih Deystviy v Sredney Azii s 1839 po 1876 g.*, S. Peterburg 1899, s. 22.

Генералъ-Адъютантъ К. П. Фонъ-Кауфманъ.

Resim 3: General K. P. von Kaufman²³¹

Türkistan'daki işgallere 1880'e kadar hızla devam eden Ruslar son olarak, bugünkü Türkmenistan'da yer alan Göktepe'yi hedefe almıştır. 4. Kolordu Komutanı General Mikhail Skobelev seferin başına atanmış ve onun komutasındaki büyük bir orduyla saldırı gerçekleştirilmiştir.²³² Ocak 1881'de kale, yaklaşık üç hafta süren yoğun bir bombardıman ve çatışmanın ardından Rus güçlerinin eline geçmiştir. Kaleyi ele geçiren Rus güçleri, kadın, çocuk ve yaşlılar da dâhil olmak üzere yaklaşık 15.000 Türkmen'i katletmiştir. Göktepe Katliamı, 12 Ocak 1881 tarihinde Çarlık Rusyası'nın, Türkmenlere karşı gerçekleştirdiği büyük bir katliam olarak tarihe geçmiştir. Bu olay, Rusların Türkistan'daki genişleme politikasının ve bölgeyi kontrol altına alma çabasının en acımasız bir örneklerindedir. "Ahal-Teke Seferi" olarak da anılan Göktepe Katliamı'nın ardından Türkmenlere ait on milyona yakın altın, gümüş ve

²³¹ Kuropatkin, *Zavoyevaniye Turkmenii*, s. 23.

²³² Kuropatkin, *a.g.e.*, s. 101, 102.

değerli mal yağmalanmıştır.²³³ Kuropatkin'in ifadesiyle; kalenin içinde 5000 kadar kadın ve çocuk ele geçirilmiştir. Tüm erkekler ise öldürülmüştür. Rus birlikleri, 12000 yurtluk²³⁴ büyük bir ganimet ele geçirmiştir. Tüm ev eşyaları, bir yığın pahalı halı ve gümüş eşyalar, önemli miktarda gıda malzemesi ve çok sayıda büyükbaş hayvan da ele geçirilmiştir. Bölgedeki tüm mülkler askerlere verilmiştir. Ganimetin toplam değerinin 6.000.000 ruble olduğu tahmin edilmektedir.²³⁵

Resim 4: Bir Rus askeri, öldürülen Türkistanlıların cansız bedenleri başında sigarasını yakarken.²³⁶

Göktepe Katliamının ardından 1881'de Dostoyevski'nin günlüğüne yansıyan yorumu: “*Şu husus mutlaka anlaşılmalıdır ki Asya bizim gelecekteki çıkış noktamızdır, zenginliklerimiz oradadır... Asya bize pek çok vaat ve pek çok fırsat, hayal edemediğimiz kadar çok şey sunacaktır.*” şeklindedir.²³⁷

²³³ Kemal Özcan; Tahir Aşirov, “Türkmenistan’da Göktepe Savunması Anma Günü (12 Ocak 1881)”, **Türklerin ve Akraba Toplulukların Acı Yıl Dönümleri-19. Yüzyıldan Günümüze Sürgünler, Katliamlar, Etnik Temizlik Politikaları ve Soykırımlar**, ed. Mehmet Hacısalihoğlu, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2023, s. 117-125.

²³⁴ Кибитка (Отағ).

²³⁵ Kuropatkin, **Zavoyevaniye Turkmenii**, s. 211, 212.

²³⁶ Kuropatkin, **Zavoyevaniye Turkmenii**, s. 1.

²³⁷ Ф. М. Достоевский (Dostoyevski), “ГеоК-Тепе. Что Такое Для Нас Азия? (Гок-Тепе. Çto Takoye Dlya Nas Aziya)”, **Полное собрание сочинений**, Том 21, Ленинград: 1984, сс. 32-40.

14 Ocak'ta Kuropatkin'in müfrezesi Aşkabat'a taşınmış, ondan üç gün sonra da General Skobelev, Rus birliklerinin başına geçmiştir. Aşkabat halkı Rus ordusuna boyun eğmiş ve Aşkabat 18 Ocak 1881'de savaşmadan Ruslar tarafından alınmıştır.²³⁸ Göktepe'nin düşüşü, Çarlık Rusyası'nın Türkistan'ı istilasında önemli bir dönüm noktasıdır. Zira üç yıl sonra 1884'te Merv'in ele geçirilmesinin ardından Türkistan'ın Ruslarca işgali tamamlanmıştır.²³⁹ Göktepe'nin ele geçirilmesinin ardından tüm vahanın hızla pasifize edilmesi ardından da Merv'in savaşmadan ilhak edilmesi, Göktepe'de Türkmenlere ne kadar korkunç bir darbe indirildiğini kanıtlamaktadır. Ahal-Teke vahasının işgal edilip buraya Rus idaresinin gelmesinden sonra, Merv Türkmenleri bağımsız şekilde hayatta kalmanın imkânsız olduğunu düşünmüşlerdir. Nihayetinde 31 Ocak 1884 günü Aşkabat'ta Merv Türkmenlerinin 4 boyunun hanları ve halkın önde gelenleri Ruslara bağlılık yemini etmiştir. Bu gelişmenin ardından bir Rus müfrezesi 4 Mart'ta Merv'i savaşmadan ilhak etmiştir.²⁴⁰ Ruslar bu süreçte büyük bir enerjiyle çok kısa zamanda, 1433 kilometre demiryolu döşeyerek 1886'da Merv'e 1888'de de Semerkant'a ulaşmışlardır.²⁴¹ Ruslar, ordularıyla ve demiryollarıyla Afganistan'a doğru ilerlemeye çalışsa da deyim yerindeyse İngilizlerin karşısına dikilmesi üzerine, durmak zorunda kalmışlardır.²⁴²

²³⁸ A. Maslov, *Zavoyevaniye Ahal-Teke (Oçerki İz Posledney Ekspeditsii)*, S. Peterburg, 1882, s. 173-176.

²³⁹ 1876 tarihi itibariyle, Rusların Türkistan'daki ilerlemesi ve mevcut konumu düşünülerek zaten Merv'in Ruslar tarafından kolayca alınabileceği İngilizler tarafından tahmin edilmekteydi. Bkz.: Frederick Burnaby, *Hive'ye Yolculuk (Orta Asya'da Seyahatler ve Maceralar)*, çev. Didar Arda Şen, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 275 (Ek K: Merv'in Ruslar Tarafından Ne Kadar Kolay Alınabileceğini Göstermek).

²⁴⁰ Kuropatkin, *Zavoyevaniye Turkmenii*, s. 216-220.

²⁴¹ E. Kauder, *Reisebilder aus Persien, Turkestan und der Türkei*, Breslau, 1900, s. 207.

²⁴² Mesut Hakkı Caşın, *Rus İmparatorluk Stratejisi*, İstanbul: 2006, s. 126.

Türkistan'da birlik sağlamaya ve yalnızca diplomatik girişimlerle Rusların, Türkistan'a saldırılarını durdurmaya çalışmıştır. Osmanlı aydınları arasında radikal fikirleriyle tanınan, düşünür, yazar ve gazeteci Ali Suavi, Osmanlı'nın Rusların Türkistan'daki ilerlemesine sessiz kalmasına, yeterli yardımı yapmamasına tepki gösterenlerdendir. Hatta yaşanan Rus zulmünün sesi olmak adına Hive hakkında bir kitap yazmıştır. Bu tepkisini ve kitabı yazma amacını da eserin sonunda kendi sözleriyle açıklamaktadır.²⁴⁶

Osmanlılar kısıtlı kuvvetleri ve yaşadıkları birçok sorun nedeniyle Türkistan'la ilgilenemiyordu. Fakat dönemin en güçlü devleti İngiltere ise pekâlâ Ruslara engel olabilirdi fakat İngilizler, Rusların Türkistan Hanlıklarına yönelik yayılcı politikasından pek rahatsız olduğu söylenemez. Hatta barbar ve vahşi Asyalıların belki Ruslar eliyle medenileşeceğini dahi ummaktalardı. Yalnız, Rusların bu bölgeleri Afganistan ve Hindistan'a yönelik bir sefer için aktarım merkezi olarak kullanma ihtimali İngilizleri tedirgin etmekteydi.²⁴⁷ Ruslar, XIX. yüzyıldaki yayılcı politikaları sonucunda Rus olmayan birçok toprak ele geçirmişlerdir. Asya'da bir baştan diğer uca, Japon Denizi'nden Çerkesya'ya kadar, yaklaşık 14.000 kilometrelik alanda farklı coğrafyalarda farklı milletlerden farklı dinlerden insanlar vardı. Bunların Rusya'ya karşı yapacağı bir ayaklanma veya kendi aralarındaki bir karışıklık, deyim yerindeyse Demokles'in Kılıcı gibi Rus Çarı'nın üzerinde asılı durmaktadır.²⁴⁸ İngilizlerin belki de Rusları Asya'da bu kadar rahat bırakmalarının bir sebebi de bu olabilir gibi gözükmektedir.

²⁴⁶ Ali Suâvi, **Hîve fî Muharrem 1290**, İstanbul: H. 1290/ M. 1873, s. 128, 129.

²⁴⁷ Temple, **India in 1880**, s. 424, 425.

²⁴⁸ Vambery, **Sketches of Central Asia**, s. 405.

İKİNCİ BÖLÜM: BÜYÜK OYUN’UN MERKEZİ AFGANİSTAN

1. Büyük Oyun ve Oyun’un Türkistan ile Hindistan Arasındaki Merkezi Afganistan

Fransa’nın XVIII. yüzyılın son yıllarındaki yayılcı siyaseti, bir dizi savaşa sebep olmuştur. *Koalisyon Savaşları* olarak bilinen bu dönem İngiltere, Fransa, Prusya, Rusya gibi Avrupalı devletlerin birbirleri ile savaşmalarının yanı sıra Osmanlı, İran gibi devletleri de etkilemiştir. Birinci Koalisyon Savaşları (1792-1797) Avrupa içinde yaşanırken İkinci Koalisyon Savaşları (1798-1802) ile Fransa’nın Mısır’a çıkarma yapması sonucunda ateş Doğu’ya sıçramış ve “Doğu’nun hâkimi” İngiltere, bu durumdan oldukça rahatsız olmuştur. Beşinci Koalisyon Savaşları’ndan (1809-1812) sonra Napolyon’un Moskova seferi sebebiyle İngiltere ile Rusya ittifak yapmışlardır. 1815’te İngiltere-Prusya ittifakına karşı Waterloo Muharebesi’ni kaybeden Napolyon sürgüne gönderilmiş ve böylece yaklaşık yirmi beş yıl süren Koalisyon Savaşları son bulmuştur.²⁴⁹

1792 yılında başlayıp 1815 yılına kadar süren ve çeşitli koalisyonların, Fransa ile savaşmasını içeren bir dizi askerî çatışmayı kapsayan *Koalisyon Savaşları*nın ardından yaklaşık yüz sene sürecek yeni bir rekabet dönemi başlamıştır. *Büyük Oyun* olarak adlandırılan Asya’daki bu rekabet, aslında bir kara imparatorluğu ile bir deniz imparatorluğunun mücadelesidir.²⁵⁰ Bu rekabetin iki aktörü Rusya ve İngiltere’yken, mücadele alanlarından en önemlileri, çalışmamızın da başlıca konusu olmak üzere, Türkistan-Afganistan, Kafkasya, İran ve Hindistan’dır. Son üçü, karasal özellikler taşıyarak, sahip olduğu limanları ve körfezleri sebebiyle deniz ticareti veya sömürgeciliği açısından oldukça önemli noktalardır. Zaten Rusya ile İngiltere’nin kesişim noktası da budur. Türkistan-Afganistan ise yalnızca karasal mahiyettedir ve liman-körfez vasıtasıyla herhangi bir deniz yolu taşımacılığına, donanmaların etkisine açık değildir.

Türkistan, dünya okyanuslarından 2000-3000 kilometre kadar uzaklıkta ve denize kıyısı olmayan bir bölge olarak, coğrafi izolasyonu ile dikkat çekmektedir.

²⁴⁹ Özkan, *Avrupa Tarihi*, s. 174-177.

²⁵⁰ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 185.

Hatta günümüz Türkistan'ın merkezindeki Özbekistan, dünya üzerinde kendisinin ve tüm komşularının denize kıyısı olmayan iki ülkeden biridir.²⁵¹ Bu tür bir ülkenin denize erişim sağlayabilmesi için en az iki farklı ülkeyi kara yoluyla aşması gerekmektedir. Ancak, bölgeye ulaşımı sağlayan ve onu diğer bölgelerle bağlayan bazı stratejik su yolları ve geçitler bulunmaktadır: Bölge, Hazar Denizi'ni kullanılarak İran ve Kafkasya'ya bağlanılabilmektedir. Hazar Denizi, bölgenin ticaret ve lojistik açısından önemli bir kapısıdır. Don-Volga Kanalı, Türkistan'ı Karadeniz'e bağlayan önemli bir su yolu olarak işlev görmektedir. Bu kanal aracılığıyla, Türkistan'ın Karadeniz üzerinden daha geniş uluslararası su yollarına erişimi sağlanabilmektedir. İrtiş Nehri, Türkistan'ı Çin ile bağlayan bir güzergâhtır. Bu nehir hattı, bölgesel ticaret ve taşımacılık için kritik öneme sahiptir. Ceyhun Nehri, Türkistan'ı Afganistan'a bağlayan önemli bir bağlantı noktasıdır. Bu nehir, hem ticari hem de lojistik erişim açısından stratejik bir rol oynamaktadır.²⁵² Türkistan'ın denize kıyısı olmamasına rağmen, bu tabii yollar sayesinde hem komşu ülkelere hem de daha geniş uluslararası ticaret ağına entegre olabilmesi mümkün olmuştur. Bu su yolları, bölgenin tarihî, ekonomik ve stratejik önemini artırmış, Büyük Oyun'a dâhil olmasına sebep olmuştur.

Strobe Talbott²⁵³, 1997 yılında, Büyük Oyun'u şu şekilde yorumlamıştır: “(XIX. yüzyılda Kafkasya'da ve Orta Asya'da etkili olan) Büyük Oyun, sıfır toplamlı türden bir oyundu.”²⁵⁴ Sıfır toplamlı oyun, matematikteki oyun teorisinde, oyuncuların birisinin kazandığı avantajın diğerinin kaybettiğine eşit olduğu durumu açıklamaktadır. Bir diğer ifadeyle *kazan kazan*²⁵⁵ durumunun olmadığı bir oyun teorisidir. Bu oyunda biri mutlaka kazanacak ve rakibi de aynı oranda kaybedecektir.²⁵⁶ İşte bu yüzden *Büyük Oyun* da kesinlikle rekabetçi bir oyundu.

Bu rekabet döneminde İngiliz politikacılar her ne kadar Rusları, yayılcı politikasından ötürü suçlasalar da Balkanlar'da, Kafkasya'da, Afganistan'da, İran'da, Osmanlı'da, Mısır ve Suriye'de onlardan çok daha etkinlerdi. Bu coğrafyalarda

²⁵¹ www.worldatlas.com/articles/doubly-landlocked-countries.html.

²⁵² Baymirza Hayit, *Die Wirtschaftsprobleme Turkestans*, s. 209.

²⁵³ 1994-2001 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı Yardımcılığı görevini yürüten ve çalışmalarında Rusya üzerine yoğunlaşan dış politika analisti.

²⁵⁴ Rashid, *Taliban*, s. 164.

²⁵⁵ Win-win.

²⁵⁶ Zero-Sum Game, bkz.: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/zero-sum?q=zero-sum>.

maceracı, seyyah, subay, coğrafyacı veya doğrudan ajan olarak İngiliz vatandaşları Rus meslektaşlarına göre çok daha fazlaydı ve etkindi.²⁵⁷ İngilizler bunu, mezkûr bölgeleri Rus yayılcılığına karşı korumak için yaptıklarını söyleseler de temel bir faktörü es geçmektedirler. Bu coğrafyaların hiçbiri ne İngiliz toprağıdır ne de resmî olarak İngiliz sömürgesidir. İngiltere ile Rusya arasındaki mücadele Karadeniz'den Afganistan'a kadar uzanmaktaydı. Bu geniş coğrafyada yaklaşık 100 yıl süren mücadele süresince tek sıcak savaş, Avrupa'nın kıyısında çıkmıştır: Kırım Savaşı. Tüm anlaşmazlıklara ve Rus tehdidine rağmen İngilizler, Rusya ile çatışmaktan olabildiğince kaçınmıştır.

Büyük Oyun çerçevesinde, hem İngiltere hem de Hindistan'daki İngiliz yönetimi, Rusların Kafkasya, İran ve Türkistan'da yayılmasını ve bu bölgelerin ele geçirilmesini İngiliz İmparatorluğunun en önemli sömürgesi Hindistan için bir tehdit oluşturduğu kanısındalardı. Rus yönetimi ise İngilizlerin Türkistan'daki halkları Ruslara karşı kışkırtmasından endişeleniyordu. Bu endişeler iki tarafı da birtakım önlemler almaya itti. Ruslar, öncelikle Rus ana karasını ve Türkistan'ı İngilizler ise Hindistan'ı korumak amacıyla Afganistan'ın önemini zaten farkındalardı. Çünkü Afganistan, Türkistan'ın güneyinde Hindistan'ın da kuzeyinde olduğu için iki büyük gücün etki alanının tam ortasında bulunmaktaydı. İşte bu yüzden iki devlet de bu coğrafyayı kendine tampon bölge yapmak istiyordu. Kendileri ele geçireme bile, Afganistan'da kendilerinin menfaatlerini göz ardı etmeyecek yöneticilerin bulunması için çaba sarf edeceklerdir. Bunun gerçekleş(e)mediği zamanda da Afganistan'ı fiilen ele geçirmek için mücadeleye girmekten imtina etmemişlerdir.²⁵⁸

Büyük Oyun'da azami önem ihtiva eden bölgeler İngiltere için Afganistan, Rusya için Türkistan iken İran ise iki devlet için de ikincil derecedeki önemli bölgedir. Çünkü İran'ın, Büyük Oyun'u ilgilendiren dört bölge, Kafkasya, Türkistan, Afganistan ve Hindistan ile sınırı vardır. İngiltere, Kafkasya-İran-Hindistan hattı sebebiyle İran'ı da Hindistan'ın güvenliği için kontrol altında tutmaya çalışmıştır. İran'da kendi kontrolünde olmayan bir iktidar ve Rus askerî operasyonlarına karşı çıkmıştır. Rus-İran yakınlaşmalarından ve anlaşmalarından da her daim endişe duymuşlardır. Keza

²⁵⁷ Gleason, **Genesis of Russophobia in Great Britain**, s. 3.

²⁵⁸ Klevevan, **Yeni Büyük Oyun**, s. 3.

İran'daki Rus-İngiliz çekişmesi Rus-Kaçar yakınlaşması sebebiyle nihayetinde Herat sorunu üzerinden Afganistan'a sıçramış ve bu da dolaylı olarak Afgan-İngiliz savaşlarına sebep olmuştur.²⁵⁹ Büyük Oyun ve nihai amacı Afganistan, Hindistan hâkimiyeti göz önüne alındığında, coğrafya şüphesiz İngiltere'nin yanındadır. Ruslar Türkistan'da kara yolları ve demir yollarıyla çok hızlı bir şekilde ilerlemiş olsalar da Güney Türkistan'dan itibaren coğrafya bir engel olarak önlerine çıkmıştır. Rusya'nın Hindistan'a ulaşabilmesi için ya dağları ya da denizleri aşması gerekiyordu. Dağların aşılması, o anki teknolojiye göre imkânsıza yakındı. Hindistan'a ulaşan denizleri aşmak içinse birinci sınıf donanmaya sahip olması lazımdı ki Rusya bu konuda da pek iddialı sayılmazdı, bilhassa da İngiltere karşısında.²⁶⁰

Büyük Oyun, çok büyük bir coğrafyada geçip buraları etkilese de mücadelenin ekseriyeti, Türkistan'ın güneyi, Afganistan ve İngiliz Hindistanı arasındaki bölgede gerçekleşmiştir. Kipling'in eserindeki satır aralarında da Büyük Oyun'a dair bilgiler mevcuttur. Oyun'da, (hem yaş hem de hiyerarşik açıdan) büyüklü küçüklü birçok oyuncu vardır. Bunların kimi birbiri ile irtibatlıdır, kimileri ise yan yana tren yolculuğu yaparlar ancak birbirlerinden haberleri yoktur. Hatta Kim (O'hara), önceden karşılaştığı ve tanıştığı bir ajan olan Hurree Babu karşısına hekim kılığında çıkınca onu tanıyamamıştır bile. Kitabın satır araları da dâhil olmak üzere aslında açık açık da ifade edilmektedir: Büyük Oyun tahtasının her bir karesi İngiliz ajanlarıyla doludur; her renkten, her yaştan, her milletten.²⁶¹ Rudyard Kipling'in kaleminden 1900'de çıkan bu romanın, İngilizlerin güç gösterisi yaptığı, bir psikolojik harp kitabı olma ihtimalini göz ardı etmiyoruz fakat buna rağmen eser XIX. yüzyıl sonundaki Hindistan ve kuzeyi hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bazılarını şu şekilde alıntılatabiliriz: *"Oyun o kadar geniş ki, insan ancak bir parçasını görebiliyordu."*, *"Tanrı biliyor ya, oyunda o kadar çok adama ihtiyacımız var ki!"* Kim'in çocuk arkadaşı Mahbub Ali'nin *"Kuzey'e çıkıyorum, Büyük Oyun'a doğru..."* sözlerinden, hem Büyük Oyun'un Hindistan'ın kuzeyinde yaşandığı hem de Mahbub Ali'nin, İngiliz istihbaratının yerli unsurlarından biri olduğu anlaşılmaktadır.²⁶² Kim yoldayken Mahratta adında, Büyük

²⁵⁹ Özcan; Özalp, "Büyük Oyunda Yeni Hamleler ve İngilizlerin Türkistan Siyaseti", s. 368.

²⁶⁰ William Edward Baxter, **England and Russia in Asia - (The Imperial Parliament Series)**, London: Swan Sonnenschein, 1885, s. 43, 44.

²⁶¹ Kipling, **Kim**, s. 163-165.

²⁶² Kipling, **a.g.e.**, s. 138-146.

Oyun'a dâhil olmuş elemanlardan biriyle karşılaşır. Kim'den daha tecrübeli olduğu anlaşılan Mahratta (ki bu bir takma addır) hükümetin kendilerini korumadığını ve hatta eğer yakalanırlarsa veya ölürlerse yapacakları işin, adlarını kayıtlardan hemen silmek olacağını söylemiştir.²⁶³ Bu da sahipsiz, sokak çocuklarının İngilizler tarafından neden Büyük Oyun'da görevlendirildiklerinin en önemli sebebidir kanımızca. Ayrıca kendi hesaplarımıza göre, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'da (istatistiki verilere göre) takribi 3 milyon 250 bin sokak çocuğu bulunmaktaydı.²⁶⁴ Bu da İngilizler için az masraflı ama çok sayıda iş gücü kaynağı demektir.

Hikâyesinin sonuna doğru, birçok şey yaşayan ve yaşına göre katbekat tecrübe sahibi olan Kim'in şahit oldukları karşısındaki yorumu şu şekildedir: "*Oyuna, boşuna büyük dememişler...*"²⁶⁵

1.1. Hindistan ve Sömürge Rekabeti

Hindistan tarihine etki eden en mühim olayın Coğrafi Keşifler olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu keşifler, Hindistan için hem ekonomik hem de sosyal ve politik açıdan büyük değişimlere yol açmıştır. Başlangıçta ticaret odaklı olan Avrupalıların varlığı, zamanla politik müdahalelere ve güç mücadelelerine dönüşmüştür. Hindistan'ın tarihini köklü bir şekilde değiştirerek onu yüzyıllar boyunca Avrupa'nın sömürge politikalarının hedefi hâline getiren ve modern Hindistan'ın şekillenmesinde önemli bir rol oynayan Coğrafi Keşifleri başlatanlar İspanyollar ve Portekizlilerdi. Temeli ise okyanusların bu iki millet arasında pay edildiği Tordesillas Antlaşması'ydı. Portekizliler Hindistan'a doğudan ulaşmaya çalışırken İspanyollar ise batıdan ulaşma çabası içindeydi. Kristof Kolomb batıya doğru giderek Hindistan'ı bulmaya çalışırken "kazara" Amerika'yı yeniden keşfetmiştir. Tesadüfen keşfettiği yerin, yeni bir kıta olduğunu fark etmeyen Kolomb, belki Yeni Dünya'ya adını verme şansını da kaybetmiş ve kıta, bu toprakların "yeni" bir yer olduğunu fark edip dünyaya duyuran Amerigo Vespucci'nin adıyla

²⁶³ Kipling, a.g.e., s. 154-157.

²⁶⁴ <https://www.statista.com/statistics/1066922/population-india-historical/>; <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10402659.2011.548270>; <http://edition.cnn.com/WORLD/asiapcf/9808/29/india.street.children/index.html?eref=sitesearch>.

²⁶⁵ Kipling, a.g.e., s. 170.

anılmıştır.²⁶⁶ Kolomb ve XV. yüzyılın sonlarındaki diğer gezginler tarafından yeni keşfedilen veya araştırılan topraklar üzerinde sorunlar çıkmıştır. Yeni keşfedilen topraklar üzerindeki anlaşmazlıkları çözmeyi amaçlayan, 7 Haziran 1494 tarihli Tordesillas Antlaşması ile okyanusların nasıl paylaşılacağına dair düzenleme yapılmıştır.²⁶⁷

Avrupalıların Coğrafi Keşifleri yapmasına neden olan sebeple, başta Osmanlı Devleti olmak üzere Türk-İslam devletlerinin bu keşif işleriyle alakadar olmama sebebi aynıydı: Doğu-Batı ticaret güzergâhlarının konumu. Burada oldukça zengin bir ticaret hacmi vardı ve arzu edilen tüm emtia kendi limanlarına geliyordu. Hülasa, para kazanmak veya emtialara ulaşmak için herhangi bir çaba harcamalarına gerek yoktu. Bu durumu tek cümleyle özetleyen güzel bir ifade olarak “*Müslümanlar zaten keşfedilmeyi bekleyenler arasındaydı.*” Coğrafi Keşiflerin, Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmesini beklemek, kendi kendilerini, sahip oldukları şeyi keşfetmelerini beklemekle aynı oranda makul değildir. Onlar hali hazırda keşfedilen yerlerdeydiler.²⁶⁸ Bu yüzden onlar için mevcut düzenin korunması yeterliydi. Müslümanlar, Fas’tan Kuzey Hindistan’a Balkanlardan Çin’e kadar neredeyse her yerde rahatça ticaret yapabiliyorlardı. Tüccarların yanı sıra seyyahlar ve âlimler de mezkûr coğrafyalarda faaliyet gösterebiliyorlardı. Gidemedikleri belki de gitmelerine gerek olmayan yerler, Rus toprakları ve Avrupa’ydı. Hülasa, Orta Çağ’da medeniyetin merkezinde olan ve maddi-manevi zenginliğin içinde bulunan Türkler ve Müslümanlar, Amerika’yı ya da Hindistan’a giden alternatif bir yol olan Ümit Burnu’nu keşfetme gereği duymamışlardı. Müreffeh İslam devletleri için Amerika, sadece bomboş topraklardan ibaretti. Müslümanların, tuz, şeker, tütün ve kahve gibi gıda ürünlerini almak-satmak ya da yetiştirmek için dünyanın öbür ucuna gitmesine gerek yoktu. İşte bu ortamda, ticaret yollarının uzağında bulunan Avrupalılar, keşfettikleri yeni topraklarda hem altın ve gümüşleri yağmalayarak belirli bir sermaye

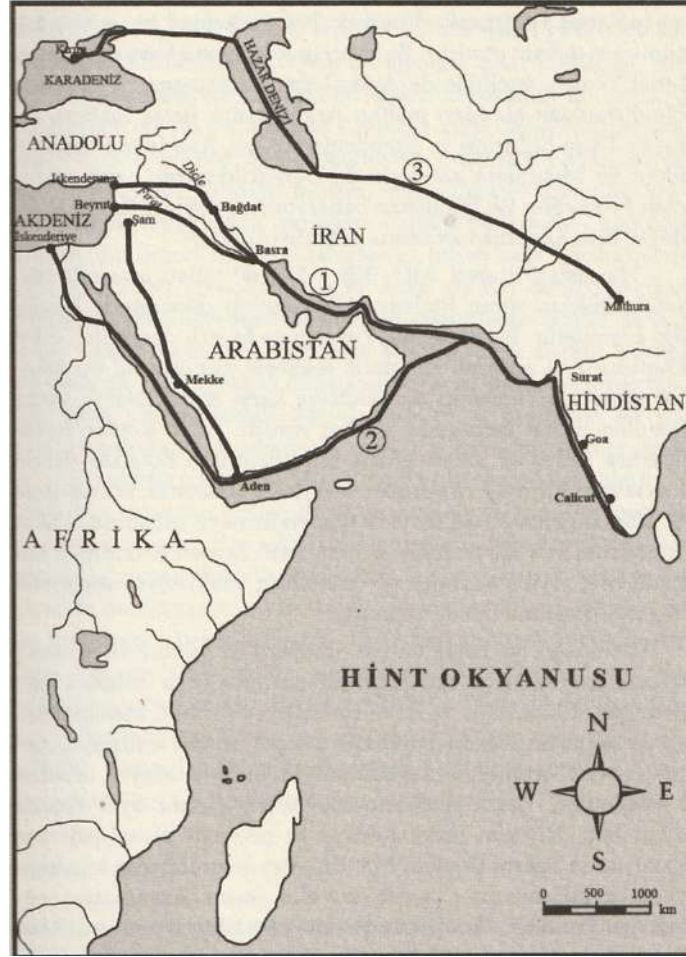
²⁶⁶ Gürkan, **Bunu Herkes Bilir**, s. 117-125.

²⁶⁷ The Editors of Encyclopaedia, “Treaty of Tordesillas”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Tordesillas>.

²⁶⁸ Murat Hanılçe, **Coğrafi Keşifler**, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022, s. 47.

elde etmiş hem muhtaç olduğu ham maddelere kavuşmuş hem de ürettikleri-üretecekleri işlenmiş ürünleri satacak pazarlara sahip olmuştur.²⁶⁹

Harita 5: Hindistan'dan Batı'ya uzanan üç önemli güzergâh.²⁷⁰

Hindistan'a, Türk-İslam toprakları haricinde bir yerden gidilmek istendiğinde bu yol okyanuslardan geçmek zorundaydı. Yukarıdaki haritaya bakıldığında, mevzu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Hindistan'a okyanuslardan gitmeyi ilk akleden, İngilizler ya da Hollandalılar değildi. 1291'de Cenova'dan iki kadırgayla yola çıkan Vandino ve Ugolino Vivaldi, bunu deneyen ilk Avrupalılardı. Ancak Fas'ın güney kıyılarına kadar gidebilmişler, oradan sonra Vivaldi kardeşlerden haber alınamamıştır.²⁷¹ Bartolomeu

²⁶⁹ Gürkan, a.g.e., s. 129-138.

²⁷⁰ Uğur Akbulut, **Hindistan Yolu ve İngilizler**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2016, s. 17.

²⁷¹ Gürkan, a.g.e., s. 119.

Dias²⁷²'in *Fırtınalar Burnu* olarak adlandırdığı fakat daha sonra *Ümit Burnu* olarak anılan yerin 1488'de aşılmasıyla artık Hindistan'a gidilebilecek alternatif yol keşfedilmiştir. "*Hıristiyan ve baharat aramak için*" 1498'de Hindistan'a ilk adım atan ise Vasco da Gama olacaktır. İşte bu keşif ile birlikte Hindistan ürünlerinin doğrudan Avrupa'ya taşınması, Türk-İslam coğrafyasındaki limanların ticaret hacminde trajik bir düşüşe neden olacaktır.²⁷³

XV. yüzyılın sonuna kadar (yani Vasco de Gama 1498'de Ümit Burnu'nu geçerek Hindistan'a giden yolu keşfedene kadar) Asya-Avrupa ticareti Akdeniz kıyılarından, önce Fenikeliler, sonra Yunanlılar ve Romalılar tarafından, Mısır ve Suriye üzerinden Arap ve İran körfezleri aracılığıyla yapılmaktaydı. Fakat Müslümanlar neredeyse tüm Asya'yı ele geçirip Avrupalıların İskenderiye Limanı'na girişini engellediklerinde, Batılılar (İstanbul'un ve diğer kentlerin zenginleri, tüccarları), Gürcistan ve Hazar Denizi üzerinden Karadeniz yoluyla Doğu ile ticaret için yeni bir yol açtılar. Hindistan'da ve Çin'in en batı eyaletlerinde satın alınan mallar kısmen karadan kısmen de nehirler aracılığıyla Ceyhun Nehri kıyılarına, oradan Hazar Denizi'ne, oradan da karadan Karadeniz'e taşınıyordu. Önemli tehlikeler ve zorluklarla dolu olsa da Avrupalılar iki yüzyıldan fazla bir süre boyunca doğu ürünlerini bu yoldan tedarik etmişti. Hazar Denizi'ndeki ticaret eski zamanlarda da çok revaçtaydı. Moğollar zamanında en lüks mallar İndus Nehri yoluyla Hindistan'ın kuzey ülkelerine, oradan Ceyhun Nehri üzerindeki Buhara'ya ve Hazar Denizi yoluyla Astrahan'a giderdi. Bu şehir Hindistan, Arabistan ve İran'dan gelen tüm malların depolandığı yerd. Dönemin bazı yazarları, XIV. yüzyılda Cenevizlilerin Karadeniz ticaretini ellerinde tuttukları dönemde, tüm Asya mallarını Astrahan'dan aldıklarını ve bu malları önce Volga'ya, sonra kara yoluyla Don'a, oradan da Azak Denizi üzerinden Karadeniz'e getirdiklerini iddia etmektedir.²⁷⁴

²⁷² (d. [tahmini-yaklaşık] 1450 - ö. 29 Mayıs 1500, Ümit Burnu yakınları) Ümit Burnu'nu dolaşan ilk Avrupa seferine (1488) liderlik eden, Atlas Okyanusu ve Hint okyanusları üzerinden Asya'ya deniz yolunu açan Portekizli bir denizci ve kâşif. Bkz. Harold V. Livermore, "Bartolomeu Dias", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Bartolomeu-Dias>.

²⁷³ Gürkan, a.g.e., s. 124.

²⁷⁴ АКАК, Том. VI, Часть II (1816-1827), *Belge No: 73 (Общее обозрение торговли с Азией)"/"О торговл съ Индією).*

Bu bilgiler, Rusların Kafkasya, Karadeniz, Astrahan ve Hazar Denizi'ne hâkim olup bu ticaret yolunu kullanarak Asya ticaretine ortak, hatta egemen olma niyetini oldukça makul bir şekilde gözler önüne sermektedir. Ümit Burnu'nun geçilerek Hindistan'a giden yolun açılmasından sonra, Büyük Petro'nun planının hayata geçirilmesi, Hindistan'la ticaret bağlantısının kurulması Rus devlet politikası hâline gelmiştir. Baltık ve Hazar Denizlerinin Karadeniz ve Akdeniz üzerinden Atlas Okyanusu'na bağlanması, Ruslar için olduğu kadar insanlık için de yararlı ve ilelebet büyük önem ve görkem taşıyan bir iş olarak kalacaktır, bunu başarmak ise Rus hükümdarına düşmektedir. Hatta Ruslar, Hint ticaretini ve Hintlileri bölgeye çekmek için radikal fikirler sunmaktan çekinmemişlerdir. Birçok Hintlinin hâlâ Bakü civarındaki ateşlere dua etmeye gittiğinin anlaşılması üzerine, Hazar Denizi'nin kıyısında yer alan Bakü'de bir ticaret merkezi kurulması ve ticaretin yayılmasıyla Bakü'nün Hintliler için bir Mekke hâline gelebileceği düşünülmüştür.²⁷⁵

Ümit Burnu'nun keşfi ve XIX. yüzyılın hemen başında buhar gücünün gemilerde kullanılmaya başlanması Hindistan'ın önemini daha da arttırmıştır. Çünkü artık bu zengin memlekete ulaşmak için bin bir bela ve zorluklarla dolu, başta Türkistan ve Orta Doğu olmak üzere, kara yollarına ihtiyaç azalmıştır. Aynı sebepten Türkistan ve diğer kara yolları da önemini bir nebze kaybetmiştir.²⁷⁶ Avrupa ticaretinin ekseriyeti, doğu-batı eksenliydi. İki ana güzergâhtan biri, Çin, Türkistan, İran üzerinden Suriye ve Anadolu vasıtasıyla Akdeniz'e ulaşan *İpek Yolu*²⁷⁷'ydu. İkincisi olan Baharat Yolu ise Hint Okyanusu ve Kızıldeniz üzerinden Mısır'a yani yine Akdeniz havzasına ulaşıyordu.²⁷⁸ Ümit Burnu'nun keşfinden önce ilk güzergâh daha çok kullanılırken, keşiften sonra ikinci güzergâh ana ticaret rotası hâline gelmiştir. Osmanlı ekonomisine darbe vuran ve devletin yıkılışına zemin hazırlayan en önemli

²⁷⁵ АКАК, Том. VI, Часть II (1816-1827), *Belge No: 73 (Общее обозрение торговли с Азией)"/"О торговл съ Индіею).*

²⁷⁶ Mackinder, **Tarihin Coğrafi Kalbi**, s. 69.

²⁷⁷ *İpek Yolu (Yolları)* manasına gelen, *Seidenstraße(n)* olan orijinal Almanca terimi, 1877'de ilk kez kullanan, seyyah Baron Ferdinand von Richthofen'dir. Alexander von Humboldt geleneğinden yetişen büyük bir seyyah ve maceracı olan Richthofen'e ilham veren, Marco Polo zamanından beri ipeğin taşındığı Çin ve Türksitan'dan geçen eski ticaret yollarının hatırasıdır. Eski rotalar yeniden canlandırılmalı ve Batı'nın sanayileşmiş ulusları için ticaret yolları haline getirilmeliydi. Ferdinand von Richthofen, 1877'de bilimsel çalışmalarına dahil ederek, büyüdü *İpek Yolu* kelimesini yeniden keşfetmiştir. Bkz. Marcus Hernig, **Ferdinand von Richthofen. Der Erfinder der Seidenstraße**, Die Andere Bibliothek: Berlin, 2023.

²⁷⁸ Gürkan, **a.g.e.**, s. 109, 110.

gelişmelerden biri de budur esasında. Gemilerin ve deniz yollarının kullanımının artması, ticaret yollarına hâkim devletlerin ekonomilerine ağır darbe vurmuştur. Madalyonun diğer tarafındaysa bu, Rusya için Türkistan'ın kapılarını açan bir durumdur. Çünkü Rusların, Türkistan'daki hanlıklar haricinde, kimseyle mücadele etmesine gerek yoktu. Ne siyasi ne de iktisadi gücü, bu coğrafyalara kadar uzanmaya imkân veren Osmanlı Devleti; Hindistan, Afganistan, Afrika, Karadeniz, Boğazlar, İstanbul derken Türkistan'la pek ilgilenmeyen İngiltere artık bölgeyi kaderine terk etmişlerdi. Bu coğrafya için artık Rusya'nın bir rakibi yoktu.

Fakat Hindistan ise Türkistan'ın aksine hem İngiliz donanmasının savunabildiği bir coğrafyaydı hem de İngilizler için hayati derecede önemliydi. Hindistan, İngilizlerin nazarında önemi belirtilmek üzere, *İngiliz Kraliyet Tacının Elması* olarak nitelendirilmekteydi. Öyle ki Hindistan ve Hindistan yolunun güvenliği meselesi, Asya, Afrika, Osmanlı, Kafkasya, İran, Türkistan olmak üzere XIX. yüzyıldaki İngiliz dış politikasına yön veren en önemli unsurdur. Arminius Vámbéry ise yine aynı bağlamda, bilhassa Rus tehlikesi ortaya çıktığında, Hindistan'ı İngilizlerin *Aşil Topuğu*²⁷⁹ olarak görmektedir.

İngilizler, İmparatorluğun Aşil Topuğu olarak görülen Hindistan'ı ticari ve kültürel açıdan ele geçirmiştir. Sömürü hareketi bizzat İngiltere hükümeti ve krallığı tarafından yönetilen ancak ticari bir şirket olan İ.D.H.Ş. eliyle gerçekleştirilmiştir. Zira mezkûr şirket, İngiliz sömürge sisteminin omurgasını oluşturmaktaydı.²⁸⁰ Dünyaca ünlü İngiliz filozof John Stuart Mill, 20 sene, Doğu Hindistan Şirketi'yle Hindistan yerel vilayetleri arasındaki ilişkilerden sorumlu kişiydi.²⁸¹ Etik, ahlak konularında uzmanlaşan, İngiliz filozof aynı zamanda politik ekonomistti. Bu nüans bile İngilizlerin, Hindistan'a verdiği önemi gösterme konusunda kanımızca önemli bir ayrıntıdır. 1857'deki Bağımsızlık Savaşı'na kadar İngilizlerin Hindistan ilişkisi ve dolaylı yönetimi bu şekilde devam etmiştir.

Ülkedeki genel memnuniyetsizlik ve özellikle iktisadi sıkıntıların tetiklemeyle 1857'de Kuzey Hindistan'da, "Büyük İsyan" adıyla anılacak ayaklanmalar ortaya

²⁷⁹ Bir kişinin veya sistemin tümünden başarısızlığına neden olabilecek zayıf noktası.

²⁸⁰ Özel, *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*, s. 11.

²⁸¹ Ferdi Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022, s. 29.

çıkmıştır.²⁸² Sipahi (Sepoy) Ayaklanması 1857’de Kalküta’da başlayıp yayılmıştır. Sipahiler, Delhi’yi ele geçirmişler ve isyan hareketi millî bir direnişe, bağımsızlık savaşına dönüşüp, Hindistan’ı İngilizlerden kurtarma amacına evrilmiştir. Takviye kuvvetlerle durumu yavaş yavaş kontrol altına alan İngilizler, Delhi Kalesini ele geçirerek, şehirde tekrar hâkimiyeti sağlamışlardır.²⁸³

Tam bağımsızlık amacıyla başlayan direniş, tersi bir sonuçla bitmiştir. Çünkü isyanı bastıran İngilizler, Hindistan’daki hâkimiyetlerini daha da sağlamlaştırmışlardır. Öyle ki Hindistan’ı 1858’e kadar Doğu Hindistan Şirketi eliyle yöneten İngilizler artık bu duruma son vermişlerdir. Hindistan artık İngiliz İmparatorluğuna bağlanarak, şirket yetkilileri yerine doğrudan Londra’dan (atanan valiler eliyle) yönetilecektir. Böylece ekonomik açıdan İngilizlerin sömürgesi olan Hindistan artık siyasi açıdan da bağımsızlığını tamamen kaybetmiştir. Bilhassa 1837’den beri göstermelik de olsa duran, Babür Hanedanlığı 1858 itibarıyla sona ererken, Hindistan resmen İngiliz sömürgesi olmuştur. Böylece 1526’daki Panipat Savaşı’ndan beri yaklaşık 350 yıldır Hindistan’da hüküm süren Bâbürlüler egemenliklerini kaybetmiştir.²⁸⁴ Bu arada 1857 bağımsızlık amacı güden halk hareketleri İngilizler tarafından *Sipahi/Sepoy Ayaklanması* olarak adlandırılmıştır. Halbuki Sipahilerin başlattığı bir bağımsızlık kalkışması, direnişidir. Fakat bu çalışmada, terminoloji tartışmasına girilmeyecektir.

Hint Müslümanlarının da önemli bir rol oynadığı 1857 bağımsızlık hareketinde, Osmanlı Devleti’nin tavrı da önemlidir ve bahsettiğimiz (İngiltere ile Rusya’nın mücadelesi, Doğu Sorunu, Kırım Savaşı gibi) konularla yakından alakalıdır. Çünkü İngilizler, Hindistan’da durumu kontrol altına alabilmek için İslam Halifesi olan Osmanlı Padişahı’nın adını ve nüfuzunu kullanmıştır. Bunun da son derece etkili olduğu hem İngiliz hem de Hint kaynaklarından teyit edilmiştir. Sultan Abdülmecit’in İngilizlerle dost olduğundan ve Kırım Savaşı’ndaki ittifaklarından, İngilizlerin Osmanlı’ya yaptıkları yardımlardan bahsedilerek Hint Müslümanları sakinleştirilmeye

²⁸² Wolf, *Avrupa ve Tarihsiz Halklar*, s. 346.

²⁸³ **B.O.A., İ. HR.**, Dos. No: 149, Göm. No: 7853.

²⁸⁴ Azmi Özcan, “1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, C. 9, 1995, s. 269, 270; M. Melis Savaş, *Hindistan Türk Tarihi*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2024, s. 163, 239; Enver Konukçu, “Bâbürlüler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 400, 403, <https://islamansiklopedisi.org.tr/baburluler>.

çalışılmıştır. En büyük kanıt olaraksa Osmanlıların, bu “isyan” hareketlerine destek vermemesi gösterilmiştir. Bu propaganda camilerde yapılmış, ibadet etmek için giden insanlara bunlar dinletilmiştir. Osmanlı Arşivi’nde Osmanlıların, “isyan” hareketlerine muhalif olduğuna dair bir yazı, belge bulunmasa da İngilizlere yardım ettikleri, onların yolunu açtıkları muhakkaktır. İngiliz Hindistanı’ndaki birliklerin yetersiz kalmaları üzerine, Mısır ve Kızıldeniz üzerinden Hindistan’a gidecek takviye kuvvetlerin geçişine Osmanlılar müsaade etmiştir.²⁸⁵ Öyle ki bazı davranış ve ifadelerden bile Osmanlıların tavrı anlaşılmaktadır. İngiliz Hindistanı’nda çıkan bağımsızlık hareketinden etkilenen İngilizler için “mağdur” sıfatı kullanılmış ve Sultan Abdülmecid, mezkûr İngiliz ailelerine 1000 lira atıyye²⁸⁶ göndermiştir.²⁸⁷ İngilizler de müttefiklerinin hem bu jesti hem de stratejik bir yardım olarak görülen Mısır’dan geçiş izni için, Lord Palmerston aracılığıyla teşekkürlerini iletmişlerdir.²⁸⁸ Yine Delhi’de hâkimiyetin İngilizlerce tekrar sağlanmasının ardından Osmanlılar tebrik mesajı dahi göndermişlerdir. Hint Bağımsızlık Hareketi sırasında, Osmanlılar Hint Müslümanlarına yardım etmek yerine İngilizlere yardım etmiş, destek olmuş ve böylece İngilizlere, Kırım Savaşı’ndaki yardımlarından dolayı, olan borçları fazlasıyla ödemiştir.²⁸⁹ Osmanlıların İngilizleri karşısına alamamasının en büyük sebeplerinden biri de 1861’deki mali krizdir. Öyle ki bu ekonomik krizin, Türkiye tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir boyutta olduğu söylenmektedir.²⁹⁰

Nihayetinde Curzon’un da dediği gibi, birkaç bin İngiliz koca Hindistan’ı yönetiyordu. Milyonlarca insanın yaşadığı, uçsuz bucaksız sömürge imparatorluğu, bir avuç İngiliz tarafından çekip çevriliyordu. Bunun en önemli sebepleri; sayısı bilinemeyecek kadar din, dil, ırk ve tüm bunların üzerine Hindistan’da kast sistemi olması İngilizlerin elini güçlendiren bir unsurdur. Hindistan’da bir millet, bir ulus nihayetinde birlik yoktu. İşgalci İngilizler, bu çeşitlilik veya ayrımlardan verimli bir şekilde yararlanmışlardır. Büyük Moğol olarak adlandırılan Babür’ün yerine geçen

²⁸⁵ **B.O.A., İ. HR.**, Dos. No: 150, Göm. No: 7906.

²⁸⁶ Muhtaç olanlara yapılan bağış.

²⁸⁷ **B.O.A., İ. HR.**, Dos. No: 147, Göm. No: 7750 (ek: 2); **BDOFA**, Part I, Vol. I, *Doc. 11 1035/4(i) (Stratford’s Memorandumu) 22 Oct. 1858* (ek:3); Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023, s. 67.

²⁸⁸ **B.O.A., İ. HR.**, Dos. No: 150, Göm. No: 7894 (ek: 4)

²⁸⁹ Özcan, “1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, s. 270–273.

²⁹⁰ **BDOFA**, Part I, Vol. I, *Doc. 31 2969 Letter (Sir H. Bulwer to Lord J. Russell) 8 Jan. 1861*.

İngilizler, yerel yöneticilerle ayrı ayrı bağıllık anlaşmaları yapmışlardır. İngiliz egemenliği Hindistan'ı sardığında, Kraliçe Victoria *Kayzer-i Hint* unvanı almıştır.²⁹¹

“NEW CROWNS FOR OLD ONES!”
(ALADDIN ADAPTED.)

Resim 5: Eskileri Karşılığında Yeni Taçlar!²⁹²

1.2. Büyük Oyun'un Odak Noktasını Türkistan'a ve Afganistan'a Taşıyan İki Gelişme

1.2.a. Kırım Harbi ve Paris Antlaşması

Karadeniz'in kuzey kıyısında, kendine özgü tarihî geçmişi ve doğal güzellikleriyle dikkat çeken bir bölge olan Kırım, stratejik konumuyla da öne çıkması

²⁹¹ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 392.

²⁹² İngiliz Kraliyet ünvanlarına *Hindistan İmparatoriçesi* ünvanının eklenmesini öngören yasa tasarısıyla ilgili karikatür. Benjamin Disraeli, doğu kıyafetleriyle (Alaaddin tiplmesiyle), üzerinde seyyar satıcıların kullandığı kutu ve sol elinde de üzerinde “Hindistan” yazan taç var. Başbakanlık görevini garantiye alma ümidiyle/karşılığında Hindistan tacını, Kraliçe'ye takdim etmeye ya da satmaya çalışıyor. Kraliçe Victoria'nın elinde ise mevcut İngiliz Kraliyet Tacı bulunmaktadır. Bkz. **Punch, or The London Charivari**, 15 Nisan 1876.

hasebiyle XIX. yüzyılda olduğu gibi tarihin önceki dönemlerinde büyük mücadelelere sahne olmuştur.²⁹³ Bu yüzyılda ise Osmanlı ile Rusya arasında bölgeye hâkim olma yarışı yaşanmaktadır. 1774'te Kırım, Küçük Kaynarca ile Osmanlı himayesinden çıkmış, 1783'te de Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Ruslar, yeni işgal ettikleri toprakları ellerinde tutabilmek için, uyguladıkları Ruslaştırma politikasını bu Türk-İslam toprağına da uygulamışlardır. Bu politika gereği yerli halk imha edilmekte ya da Sibiryaya gibi yaşamın zor olduğu coğrafyalara sürülmekteydi. Yapılan zulümler yetmezmiş gibi Ruslaştırılan topraklardaki maddi-manevi değerlerin “ezelden beri Ruslara ait” olduğu iddia edilmektedir.²⁹⁴ Çünkü bu toprakların esas sahipleri, “vahşi” olduğu için bu değerleri hak etmemektedir. Zaten aynı sebeple yeni Rus toprakları, bu vahşi halklardan “temizlenmeli” ve yerlerine “asil” Slav ırkı iskân etmeyi istiyorlardı. Zira “Türksüz Kırım” II. Katerina'nın hayaliydi, bu Karadeniz'in Rus gölü hâline gelmesinin önemli bir safhasıydı. Çariçe'nin nihai hedefiyse İstanbul'un Tsarigrad olarak Rusya'nın üçüncü başkenti olmasıydı.²⁹⁵ Türksüz Kırım'ı gerçeğe dönüştürebilmek için milyonlarca Türk vatanlarından sürülmüş ya da öldürülmüştür.²⁹⁶ Tüm bunlar bir yana, Rusya'nın kontrolüne geçmesinin ardından, Kırım'da sanayi ve ticaret büyük zarar görmüş, bölgede eskiden üretilen pek çok ürünün üretimi ciddi şekilde azalmıştır.²⁹⁷

Türkler, Rusya-Osmanlı sınırındaki Tuna bölgesini işgal eden Ruslara karşı direnirken İngiliz filosunun destek için Boğaz'a gönderilmesi üzerine, Osmanlı Devleti, Rusya'ya 4 Ekim 1853'te resmî olarak savaş ilan etmiş ve Kırım Harbi başlamıştır. Osmanlı tarihinde Kırım Harbi 1853-1856 olarak tarihlendirilirken, Avrupalılar tarafından zaman zaman 1854-1856 olarak tarihlendirilmektedir. Çünkü İngiltere ve Fransa, 23 Mart 1854'te savaşa dâhil olmuştur. Rusya XIX. yüzyılın ortasında, ordusu sayesinde karada hiçbir devletten korkmayacak kadar güçlü hâle gelmiştir. Denizde ise Baltık kıyıları ve Kronstadt savunulabilir durumdadır fakat

²⁹³ Merve Sultan Gökteş, “Kâmûsü'l Â'lâm'da Geçen Kırım-Kafkasya ile İlgili Maddeler ve Değerlendirmesi”, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya: 2023, s. 122.

²⁹⁴ Kemal Özcan, **Kırım Kırım Kırılan Kırım**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2018, s. 10.

²⁹⁵ Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**, Ankara: TTK, 1996, s. 9.

²⁹⁶ Özcan, **a.g.e.**, s. 265.

²⁹⁷ Şemseddin Sâmî, **Kamus-ül Alâm**, C. 5, İstanbul: Mihran Matbaası, 1314 (M. 1896), s. 3650.

Karadeniz’de, güçlü düşman filolarına karşı koyabilecek herhangi bir savunmadan söz edilemezdi. Bu açıdan bakıldığında Rusya’nın Kafkasya’daki gücü ve bölgeye etkisinin Avrupa için felaket olacağı; Rusya’nın, saldırılamaz, yenilemez bir güç hâline dönüşeceği düşünülmektedir. Avrupalı güçler bu sebeple Osmanlı ile iş birliği halindedir. İngiltere ile Fransa, Rusya’ya savaş ilan ederlerse, Rusların Anadolu’daki etkisinin azalmasının yanı sıra, Kafkasya’daki tüm nüfuzu yok olacaktır. Rus yetkililer bu şartlarda en zor vakaların Abhazya’da yaşanacağını farkındadır. Çünkü Çerkeslerin Abhazya’nın savaşçı ruhuyla, Gürcistan’ın aksine, Ruslara yardım etmek bir yana, bağımsızlığa uzanacak bir direniş hareketine kalkışacakları kesindir.²⁹⁸

Resim 6: *Türkiye (Hindi) Tehlikede*²⁹⁹

²⁹⁸ АКАК, Том. X (1844-1854), *Belge No: 346 (Письмо кн Воронцова къ Государю Императору, отъ 18-30 января 1854 года)*

²⁹⁹ *Punch, or The London Charivari*, 9 Nisan 1853.

Reşid Paşa, savaş başladığında Avrupa'daki siyasi dengeleri göz önünde bulundurarak, İngiltere ve Fransa'dan destek istemiştir. Macar mültecileri sorununu çözmesi sebebiyle de Avrupalı devletlerce iyi bir izlenimi olan Reşid Paşa'nın girişimleri sonucunda, İngiltere, Fransa ve Sardunya devletleri Rusya'nın karşısında durmuşlardır.³⁰⁰ İngiltere ve Fransa tabii ki Osmanlı'ya verdikleri destek karşılığında bir ayrıcalık ve nüfuz peşindeydiler. Örneğin dönemin İngiliz elçisi Stratford Canning, Osmanlı Devleti'nin icraatlarına karışmayı kendinde hak görüyordu. Osmanlı'daki bazı paşalar İngilizlere meyyal iken bazıları ise Fransızlara meyyaldi. Osmanlı devlet adamları arasında her ne kadar İngiliz ve Fransız yanlıları olsa da “*uzak devletlerle iyi olmaktansa yakında olan bir devletle iyi geçinmek evladır*” düsturuyla Ruslarla ilişkilerin iyi tutulması gerektiğini düşünenler de vardı.³⁰¹ Osmanlı paşalarındaki bu çıkarım, klasik bir kara devleti olmanın getirdiği düz mantıktır. İngilizlerin denizlerdeki hâkimiyetinin ve deniz gücünün dünya siyasetindeki öneminin farkında olmadıkları kanaatindeyiz.

Fesli Hindi'yi (Türkiye'yi) kucaklayan iri bir Ayı'yı (Rusya'yı) tasvir eden bu karikatür, Tenniel'in en iyi eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bunda; eserin mizahî hayvan çizimlerinin ilki olmasının payı vardır elbette. Açıkça görülmektedir ki esere ve Tenniel'in hayvan karikatürlerine ilham veren gelişme Kırım Savaşı'dır.

³⁰⁰ Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, s. 24.

³⁰¹ Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, s. 26, 27, 39.

Resim 7: Koalisyon Bakanlığı 1854³⁰²

Müttefik orduları, Türkleri desteklemek amacıyla Haziran 1854'te Karadeniz'in batısında Varna'da toplanmıştır. Ancak Ruslar 1854 yazında Silistre'de Osmanlı Devleti tarafından yenilgiye uğratılınca Varna'daki İngiliz ve Fransız ordularına gerek kalmamıştır. Bu gelişmenin ardından Sivastopol'daki Rus deniz üssüne saldırılması gerektiğine karar verilmiş ve müttefik kuvvetler 14 Eylül'de Kırım'ın kuzeybatı kıyısına çıkarma yapmışlardır. Bu çıkarmayı müteakip, Rus kalesi Sivastopol yaklaşık bir yıl kuşatma altında kalmıştır.³⁰³ Sivastopol müttefik güçlerce alınmış ancak zafer sonrasında Osmanlı bayrağı müttefik devletlerin bayraklarıyla birlikte dalgalandırılmamıştır. Fransız komutan Pelissier zaferin ardından yaptığı konuşmada:

³⁰² Tablo, 1854'te iktidara gelen Aberdeen liderliğindeki kabinenin 1854'ün ilk aylarında Kırım seferine karar verdiğini göstermektedir. Sağdaki İçişleri Bakanı Palmerston, Newcastle Dükü tarafından tutulan haritada Balıklava kasabasını işaret ediyor, solda elinde belgeler olan kişi Maliye Bakanı Gladstone'dur. Aberdeen, Ocak 1855'te istifa edecek ve yerine 1856'da savaşı başarıyla sonuçlandıran Palmerston geçecektir. Bkz.: <https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw00022/The-Coalition-Ministry-1854>.

³⁰³ www.nam.ac.uk/explore/crimean-war. (National Army Museum); www.britannica.com/event/Crimean-War. (Britannica).

“İngiltere, Sardunya ve Fransa bayrakları birlikte hareket ederek ebedi övünce sebep olacak ve hiçbir vakitte unutulmayacak bir güzel işde bulundular” diyerek bu önemli zafer sonrasında Osmanlı’yı ve Osmanlı bayrağını yad etmemiştir. Ancak bu vakadan sorumlu kişi Pelissier değil Osmanlı Serdar-ı Ekrem’i Ömer Paşa’dır. Paşa, saldırı öncesi yapılan toplantıdan, “benim acele işim var” diyerek ayrılmış, yerine de bir vekil bırakmamıştır. Bu yüzden Osmanlı askerleri saldıran ordu içerisinde yer alamamıştır.³⁰⁴

Hem İmam Şamil önderliğindeki Dağıstanlılar hem de batıdaki Çerkesler, Kırım Harbi esnasında Ruslarla ateşkes yapmışçasına çekilmişlerdir.³⁰⁵ Cevdet Paşa bunu neredeyse bir ihanet gibi algılasa da bu durumun savaş şartları gereği olduğu düşünülmektedir. Zira on yıllardır Rus ordusuna direnmeye çalışan Kafkas ahalisi, Kırım Harbi’ni fırsat bilmiş ve yaralarını sarıp nefes almışlardır. Rusların, İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti’yle uğraşmasından istifade ederek güç toplamak istemişlerdir. Bunu Kırım Harbi sonrasında direnişin son sürat devam etmesinden anlamaktayız. Bu tercih belki de stratejik açıdan yanlış olabilir fakat ihanet olarak görmek kanaatimizce aşırı bir yorumdur. Ayrıca tarihçi kimliğinin yanı sıra bir devlet adamı olan Cevdet Paşa’nın “ihanet” yorumları, tarafgir bir tutum sergilediğini düşündürmektedir. Zira Çerkes ordusu ile Osmanlı ordusunun Kuban’da birleşebilmesi için Osmanlı ordusunun Rusların Gürcistan’daki kolordusunu yenmesi gerekiyordu ancak bu mümkün olmamıştır. Kırım Harbi’nden sonra da Ruslar önce Dağıstan’a hücum ederek İmam Şamil’i teslim zorlamışlar ardından batıya giderek Çerkes topraklarını istila etmişlerdir. Kuban boyundaki Çerkeslere, yurtlarından çıkıp nereye isterlerse gitmeleri söylenmiştir.

İngilizlerin Kırım Savaşı’ndaki politikaları, savaşın hemen ardından 1875’lere kadar, hem politikacılar hem de kamuoyu tarafından sorgulanmıştır.³⁰⁶ Stratford, savaş bittikten 24 yıl sonra dahi bazı İngiliz gazetelerinde “hayırla” yad edilmiştir. Çar Nikola’yla kişisel sorunlarından dolayı, Osmanlı’yı ve İngiltere’yi savaşa sokan,

³⁰⁴ Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, s. 57, 58.

³⁰⁵ Cevdet Paşa, **Tezâkir (13-20)**, s. 89.

³⁰⁶ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, çev. Birtane Karanakçı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, s. 221-223.

inatçı, aceleci, kibirli bir adam olarak tasvir edilmiştir.³⁰⁷ Tüm uğraşlarına rağmen Kırım Savaşı'nın yükü Stratford'un omuzlarına kalmıştır. Adeta günah keçisi ilan edilmiştir. Hem *The Times* gibi İngiltere'nin önemli gazetesi hem de Avam Kamarası, Kırım Savaşı'nın çıkması ve ardından da Kars'ın Rusların eline geçmesinden onu sorumlu tutuyorlardı. *The Times* onun için; Türk İmparatorluğu'nda uzun süre kaldığı için artık bir Türk gibi hareket ettiği, bu şekilde de İngiliz diplomasisiyle hareket etmek yerine bir Türk gibi savaşı körüklediği iddia edilmiştir. Hatta onun için "İstanbul'daki İngiliz Paşa" yakıştırması yapılmıştır.³⁰⁸ *The Times*'tan 9 gün sonra da *Punch* dergisi de onu Türk olmakla itham etmiştir.³⁰⁹ Tüm bu eleştirilere rağmen başbakan Palmerston, bu süreçte Stratford'un arkasında durmuş ve onu savunmuştur.³¹⁰ Buradan anlaşılmaktadır ki; Kars'ın Rusların eline geçmesi bile İngilizleri küplere bindirmiştir. İngiliz parlamentosunun ve halkının, Rusların Doğu'ya doğru bir adım atmasına bile tahammülü yoktur. Canning, Osmanlı'da görevli olduğu süre boyunca Osmanlıların modernleşmesi için çaba göstermiş ve Osmanlı'yı savaştan uzak tutmak için oldukça yoğun gayret göstermiştir. Bunun sebebi elbette ki Türklere karşı beslediği olumlu duygular değil (hatta tam tersi), İngiltere'nin Büyük Oyun ve Doğu Sorunu kapsamındaki dış politikasının bir uzantısıydı.

İngiliz yöneticileri Kırım Harbi'ne girmekle sorgulayan bu kesimin yanı sıra bir diğer kesim ise İngiliz politikacıların, Ruslara fazlasıyla hoşgörülü davrandıklarını ileri sürmekteydi. Çünkü 1855'te Ruslar zor durumdayken, hâlihazırda Karadeniz kıyılarında bulunan İngiliz birliklerinden biri Kafkasya'ya çıksaydı, Kafkasya'daki bu birlikler İran hatta Hindistan'dan desteklenseydi tarih çok farklı ilerleyebilirdi. İmam Şamil bu destekle birlikte tüm Rus ordusunu Kafkasya'dan sürebilirdi. Bu şartlarda Ruslar Seyhun civarından, Hazar'ın doğu kıyılarından çekilmek zorunda kalır, Türkistan'ın kuzeyine geri çekilirdi. Bu düşünce ve planlar elbette ki dönemin İngiliz kurmayları ve kabine üyelerinin de aklına gelmişti fakat hayata geçirilmemişlerdir.³¹¹

³⁰⁷ Reynolds's Newspaper, 19 Eylül 1880, s. 4.

³⁰⁸ The Times, 1 Mayıs 1856, s. 9.

³⁰⁹ Punch, or The London Charivari, 10 Mayıs 1856, s. 188.

³¹⁰ Steven Richmond, *Şark'ta İngiltere'nin Sesi: Stratford Canning ve Osmanlı İmparatorluğu ile Diplomasi*, çev. Zeynep Gül; Özgüven Kayrıncı, İstanbul: Runik Kitap, 2022, s. 273-275.

³¹¹ Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 182, 183.

Bunun birçok sebebi olabilir. Savaşın daha büyük bir coğrafyaya taşınıp uzaması ihtimali en akla yatan nedendir. Çünkü Avrupalılar bilhassa da Fransızlar, bu Avrupa savaşının bir an önce bitmesini istemekteydi. İngilizler ve Osmanlılar açısından savaş ı uzatıp Kafkasya'yı da Kırım Harbi'ne dâhil etmek planlar dâhilindeydi fakat Fransızlar savaş ı bir an önce bitirip barış yapmak istiyordu.³¹² Ayrıca her ne kadar sonucu zafer olsa da Kırım Harbi, İngiliz tarihindeki yüz kızartıcı savaşlardan biri olarak görülmektedir. Savaş sırasında ulaşım, mühimmat, sağlık, istihbarat ve lojistik gibi konularda ciddi sıkıntıların yaşanması İngilizleri bu düşünceye sevk etmiştir.³¹³

Kırım Harbi hakkında bir diğ er önemli husus, bir savaşta ilk kez elektrikli telgraf kullanılması ve muhabir gazetecilerin muharebe alanında bulunmasıdır. Bu da elbette ki savaş an taraflar için bilgi sızıntısı olma ihtimalini arttırdığından dolayı bir güvenlik açığı olarak görülmüştür. Bunun en radikal örneğ i, *The Times* yazarı W. H. Russell ile Rus Çarı I. Nikolay'ın arasındaki anekdottur. Russell, Kırım'da savaş alanındaydı ve İngiliz ordusundaki eksikleri kaleme alıp, gazetesi *The Times*'taki makalelerinde ayrıntılı bir şekilde yayımlıyordu. Öyle ki Çar Nikolay'ın "*The Times varken casuslara ihtiyacımız yok*" dediğ i iddia edilmektedir.³¹⁴

Bazı araştırmacı ve yazarlar, Kırım Harbi ve Paris Antlaşması'nın dünya, Asya, Avrupa tarihi açısından önemine binaen, Büyük Oyun'un, XIX. yüzyılın başında değ il Kırım Savaşı'nı müteakip başladığını iddia etmektedir.³¹⁵ Bunun yanı sıra Kırım Harbi ile birlikte Paris Antlaşması, Kafkasya için de bir dönüm noktasıdır. 1856'da imzalanan Paris Antlaşması, Çerkes Sürgünü ve etnik temizlik, Kafkasya'nın Ruslar tarafından istilasının önünü açmıştır.³¹⁶ Paris Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve "bağımsızlığı" Avrupalı devletlerce temin edilmiştir. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti âdeta Avrupalı devletler tarafından koruma altına alınmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin kendi tebaasıyla arasındaki sorunlarda yani iç

³¹² Cevdet Paşa, *Tezâkir (1-12)*, s. 90.

³¹³ Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, s. 222.

Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 105.

³¹⁴ Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 105.

³¹⁵ Evgeny Sergeev, *The Great Game, 1856-1907: Russo-British Relations in Central and East Asia*, Washington DC: Woodrow Wilson Center Press, 2013.

³¹⁶ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, Ankara: TTK, 2022, s. 58-60.

meselelerinde herhangi bir dış müdahaleye müsaade edilmeyeceği de taahhüt edilmiştir.³¹⁷

Hem bu yönü hem de daha geniş bir perspektifle Kırım Harbi bir dönüm noktasıdır. Rusya batıya genişleyemeyeceğinin farkına varmıştır. Avrupalılar, Rus yayılmacılığına batı yönünde müsaade etmeyeceğini net bir şekilde ortaya koymuştur. Ruslar da bu yüzden tüm gücünü Kafkasya ve Türkistan'a yönlendirmiştir. Zaten XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu coğrafyalarda Rus hareketi ve hakimiyeti dikkat çekicidir. Bu doğrultuda İngilizler ise deyim yerindeyse Kafkasya'yı Ruslara bırakarak orayı psikolojik bir sınır olarak tayin etmişler ve Rusya'nın orayı tamamıyla ele geçirmesine göz yumup, batıya doğru bir adım ileri atmasına ise sert şekilde karşılık vermişlerdir. İngilizler Türkistan'da ise, agresif bir tutum yerine Rusların güneye inmesini engellemek için politikalar ortaya koymuşlardır. Nihayetinde Kırım Harbi'nin ardından Rusya, geçmiş yüzyılda olduğu gibi Osmanlı ile uğraşmak yerine rotasını doğuya ve güneye çevirmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk imkanlarını Kafkasya ve Türkistan'ın istilasına adanmıştır. Osmanlı da bu iki Türk-İslam yurdunun istilasına bir anlamda "göz yumduğu" için Ruslarla pek de sorun yaşanmamıştır.³¹⁸

Osmanlılar aslında elbette ki Kafkasya'nın Ruslardan kurtulmasını istemekteydi. İngilizler de Rusları, Hindistan'dan uzak tutmak için Kafkasya'yı koruma gayreti içindeydi. Fakat Ahmet Cevdet Paşa, İmam Şamil ve müritlerinin bunca yıldır Ruslarla pençe pençeye savaşırken, Kırım Harbi esnasında kendinden beklenen hareketi yani taarruzu yapmadığından dem vurmaktadır: "*Sanki Ruslar ile anlaşma yapmış gibi çekilip seyirci oldu*" der. Batum'dan Anapa'ya kadar sahiller müttefik güçlerce ele geçirilmesine rağmen ne Çerkesya'da ne de Dağıstan'da Ruslara karşı bir taarruz olduğundan yakınır. Eğer Dağıstan ve Çerkesya'daki direnişçiler Kırım Harbi sırasında müttefik kuvvetlere yardım etselerdi, Paris görüşmelerinde elbette ki Kafkasya'nın bağımsızlığı meselesinin de görüşüleceğinden bahsetmektedir. İngilizler, Osmanlıların bu çekimser ve isteksiz tavrına rağmen tüm Kafkasya'nın olmasa da Çerkeslerin bağımsızlığını dile getirmişlerdir. Hatta Canning, Kafkasya'nın

³¹⁷ Gaillard, **Türkler ve Avrupa**, s. 25, 47.

³¹⁸ James H. Meyer, **İmparatorluklar Arası Türkler (1856-1914)**, çev. Renan Akman, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 9.

tarihi hakkında bilgi istemiştir. Ahmet Cevdet Paşa da Reşit Paşa'nın emriyle bir layiha³¹⁹ kaleme almıştır.³²⁰ Paris Konferansı'nda İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Clarendon, Âli Paşa'ya, “*Biz Kafkasya'nın ahvalinin düzenlenmesine dair fikrimizi beyan edeceğiz. Ancak sadece bizimle olmaz ve bu durumdan asıl faydalanacak olan Osmanlı Devleti'dir. Siz de destek vermelisiniz.*” demiştir. Fakat Âli Paşa'nın cevabı âdeta şok edicidir: “*Oraların bizim için o kadar önemi yoktur, bizim Çürüksu (Batum) tarafında ihtilaflı yerlerimiz var. Oralari kurtarmak bize kafidir.*” Tabii ki İngiliz bakan hiç beklemediği bu cevap karşısında hayrete düşmüş ve İngilizler, Osmanlıların bu tavrına karşın Çerkesya meselesini kapatmışlardır. Konferanstaki İngiliz delegeler, Kafkasya'da âdeta Ruslara verilen müsaade konusunda itiraz etseler de Clarendon “*Ben bir Türkten daha fazla Türk olamam..*” demekle yetinmiştir.³²¹

Kırım Harbi'ni Kafkasya ve dolayısıyla Hindistan meselesi için de bir avantaj olarak gören İngilizler 20 yıllık mevzuyu kapatmak ve Çerkes kıyılarını Ruslardan temizleme niyetinde olsalar da şartlar buna elvermemiştir. Osmanlı Devleti artık Kırım Savaşı gibi büyük devletlerin yer aldığı bir savaşı kaldıracak dirayette değildi. Fransızlar ise iktisadi olarak savaşa daha fazla dayanamayacaklardı. Bu yüzden eğer İngilizler savaşı devam ettirmek istiyorlarsa kendi başlarına Ruslara karşı savaşmaları gerekecekti. Kafkasya için bunu göze almamışlardır. Avrupa'nın güvenliğini sağladıktan sonra Fransızlar, Ruslara bir anlaşma önermişlerdir. Bu barışla birlikte İngiltere ve Fransa zaferini tescil ettirmiş Ruslar da savaştan bir çıkış yolu bulmuştu.³²²

Böylece Kafkasya kaderine terk edilmiş, bundan üç sene sonra 1859'da İmam Şamil teslim olmuş ve Kuzey Kafkasya'nın doğusundaki direniş büyük güç kaybederek kısmen son bulmuştur. 1864'te de Kuzey Kafkasya'nın batısında yaşanan etnik temizlik ve sürgün ile Çerkes halkları, büyük ölçüde katliama uğramış ve hayatta kalanlar ise Osmanlı Devleti'nin topraklarına zorla göç ettirilmiştir.

³¹⁹ Cevdet Paşa, **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziyâ, 1307. Eser, Halim Giray'ın Gülbün-i Hânân'ından iltikattır, yani Ahmed Cevdet Paşa bu risâlesini mezkûr tarihî kaynağa dayanarak yazmıştır. Ayrıca orijinal metnin Latin harfleriyle neşredilmiş ve sadeleştirilmiş hali için bkz. Cevdet Paşa, **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, not. haz.: Mustafa Zahit Öner, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022.

³²⁰ Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, s. 90.

³²¹ Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s. 100, 101.

³²² Walter Richmond, “Circassia: A Small Nation Lost to the Great Game”, **Hidden Genocides: Power, Knowledge, Memory**, ed. Alexander Laban Hinton; Thomas La Pointe; Douglas Irvin-Erickson, London: Rutgers Uni. Press, 2014, s. 114.

1.2.b. 93 Harbi

Osmanlı yönetimine karşı Balkanlardaki isyanlar, Rusya'nın müdahalesine zemin hazırlamıştır. Zaten Rusya, Slav halklarını Osmanlı'dan kurtarma iddiasıyla Balkanlardaki isyanları desteklemekteydi. Osmanlı'nın durumunu oldukça kritik olarak nitelendiren Layard³²³, bu sırada Rusların Müslümanlara büyük zulümler yaptığından bahsederken Müslümanların da Hristiyanlara bu türden eylemlere yönelebileceğinden çekinmekteydi.³²⁴ İngiltere ve Almanya'nın başını çektiği Avrupalı güçlerin yönlendirmesinde aylardır devam eden görüşmeler tıkanmış, diplomasi çaresiz kalmış ve sona gelinmiştir. Babıali, yapılan protokolü ve barış şartlarını reddetmiş, dolayısıyla St. Petersburg'da bulunması için başka bir neden kalmadığından dolayı Türk Elçisini geri çağırmıştır.³²⁵

Rusya ve müttefikleri (Romanya, Sırbistan, Karadağ), Osmanlı'ya karşı büyük bir taarruz başlatmıştır. Doğu'da ise Erzurum ve Kars gibi stratejik Osmanlı şehirlerini Ruslar ele geçirmiştir. Rus orduları ilerlerken Sultan gerilim ve sıkıntı içinde, Layard'a İngiltere'den yardım isteyip istemeyeceğini ve İngilizlerin bir karar vermesi gerektiğinde Sultan Abdülhamid'i yalnız bırakıp bırakmayacağını sormuştur.³²⁶ İngilizler, 24 yıl evvelki Kırım Harbi'nde Osmanlı'ya destek verirken, 93 Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin yenilmesine ve hatta yıkılmasına giden sürece göz yummuşlardır. İngilizler yalnızca İstanbul'un durumu ile ilgilenmekteydi. Onlara göre artık

³²³ Sir Austen Henry Layard (1817-1894), aslen bir arkeologdur. Mezopotamya'daki eski uygarlıkları araştıran Layard'ı, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Stratford Canning 1842'de, resmî olmayan "diplomatik" görevler için yanına almıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında kariyerine politika ve diplomasi alanından devam etmiştir. İngiliz parlamentosunda görev yapmış, dışişleri bakanı müsteşarı olmuş ve 1877'de İstanbul büyükelçisi tayin edilmiş ve 3 yıl görevini ifa etmiştir. Bkz.: The Editors of Encyclopaedia, "Sir Austen Henry Layard", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Austen-Henry-Layard>.

Layard'ın payitahttaki görevi sırasında Sultan II. Abdülhamit'le sık sık görüştüğü bilinmektedir. Sultan, bilhassa tahttan indirildikten sonra her ne kadar İngilizlere karşı nefret ve öfke dolu olsa da Layard'ı "dostu" olarak gördüğü iddia edilmektedir. Bkz.: Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği Döneminde Sultan II. Abdülhamid ve İngiltere Büyükelçisi Layard ile Olan İlişkileri (Kasım 1878-Ağustos 1880)", **Belleten**, C. 86, S. 305, 2022, s. 254; Âtuf Hüseyin Bey, **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri**, haz. Metin Hülagu, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 210, 308. Ayrıca bkz. Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)**, Ankara: 1968.

³²⁴ **BDOFA**, Part I, Vol. IV, *Doc. 31 3321/165 Secret Telegram (Mr. Layard to the Earl of Derby) 8 July 1877 Sultan's views.*

³²⁵ **BDOFA**, Part I, Vol. III, *Doc. 606 3207/170 Telegram (Lord A. Loftus to the Earl of Derby) 11 Apr. 1877 Turkish rejection of Protocol.*

³²⁶ **BDOFA**, Part I, Vol. IV, *Doc. 31 3321/165 Secret Telegram (Mr. Layard to the Earl of Derby) 8 July 1877 Sultan's views.*

Osmanlı'nın yenilmesi pekâlâ kabul edilebilirdi fakat İstanbul'un Ruslara geçmesi söz konusu dahi edilemezdi. Aralık 1877'de İngilizler Ruslara, İstanbul'un şu anki sahiplerinden başka bir ele geçmesine kayıtsız kalınmayacağını tekrar hatırlatmıştır. İngilizlere göre savaşın sonu ne olursa olsun İstanbul'un el değiştirmesi söz konusu olamazdı, çözüm ancak genel bir anlaşmayla mümkündü. İstanbul hiçbir Avrupalı güce ait olamazdı.³²⁷

Rusların 1870'lerdeki agresif ilerleyişi, İngilizleri Asya politikasını değiştirmeye itmiştir. Ruslar 1870'lerin ikinci yarısında hem büyük bir süratle doğuda Türkistan'daki ilerleyişini sürdürürken bir yandan da batıda Osmanlı'yla harbe girmiş ve meşhur 93 Harbi başlamıştır. İngilizler, bir yandan Afganistan'la uğraşırken Boğazları Ruslara bırakmamak için bir filo göndermişlerdir. Çanakkale Boğazı'ndan geçen İngiliz gemileri Şubat 1878'de Haliç'e demir atmıştır. Yaklaşık bir ay sonra, Rus birliklerinin İstanbul yakınlarına gelmesi nedeniyle Osmanlı teslim olmuş ve Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. Böylece İngiltere ile Rusya arasındaki Boğazlardaki gerginlik azalmış ve zaten bir süre sonra da Berlin Kongresi toplanmıştır. Bu savaş neticesinde yaşanan toprak kayıpları ve göçler devletin kimyasını bozmuştur. 93 Harbi'nin Türk ve dünya tarihini etkileyen en önemli unsur yaşanan göç hareketleri olsa da Osmanlı ordusunun yarısına yakınının Ruslar tarafından esir edilmesi de oldukça önemli bir noktadır.³²⁸

Kırım Harbi ve Paris Antlaşması ile Ruslara Avrupa kapısını kapatan ve bu mesajı net şekilde veren İngilizler, artık İran, Türkistan ve Afganistan'da Ruslarla çok daha yoğun şekilde mücadele etmelerinin de etkisiyle Kırım Savaşı'nda verdikleri desteği 93 Harbi'nde vermemişlerdir. Ruslarla baş başa kalan Osmanlı Devleti büyük bir hezimet yaşamıştır. Avrupa devletleriyle arasındaki askerî ve teknolojik uçurumun farkına varan Osmanlılar, Kırım Harbi'nde Avrupalıların desteğiyle Ruslara karşı koyabilmişken, 93 Harbi'nde Avrupa'nın desteği olmayınca Ruslarla aralarındaki farkı da net şekilde anlamışlardır. İngilizler bu savaşta tarafsız kalırken, yani bir anlamda Rusların Balkanlarda (siyasi ve askerî olarak olmasa bile Panslavizm yoluyla

³²⁷ BDOFA, Part I, Vol. III, Doc. 723 3564/221 (*Memorandum communicated by the Earl of Derby to Count Schouvaloff*) 13 Dec. 1877 British policy.

³²⁸ Bu spesifik konu hakkında kaleme alınan ve tafsilatlı bilgiler içeren eser bkz.: Mesut Karakulak, **93 Harbi'nde Rusya'da Osmanlı Esirleri**, İstanbul: Selenge, 2021.

nüfuz olarak) yayılma ihtimaline göz yumarken, harbin bittiği sene II. İngiliz-Afgan Savaşı (1878-80) patlak vermiştir. Anlıyoruz ki İngilizler bu dönemde Balkanlar, Kafkasya, Yakın Doğu'yla ilgilenmek yerine kendilerince daha mühim gördükleri Afganistan'la ilgilenmekteydi.

1.3. Büyük Oyun ve Afganistan

Afganistan'a siyasi açıdan göz atılacak olunursa, Avrupa'daki güç dengesini bir ayna görüntüsünden görmek isteyen XIX. yüzyıl Afganistan'ına bakabilir. Afganistan, XIX. yüzyılda güçlü devletler sıralamasının pek aşağılarında olmasına rağmen dünyanın stratejik açıdan en önemli ülkelerinden biridir. Zira Afganistan'ın kaderi Hindistan'ın kaderi demektir. Hindistan'ın kaderi de dünya ticaretine ve onun aracılığıyla da dünyaya hâkim olanı belirleyecek bir kadedir. İngiltere'nin Hindistan'da sağlam bir yer edinmesinden bu yana Asya, Avrupa'daki siyasi gelişmelerden daha fazla etkilenmeye başlamıştır. Diğer güçlerin, zengin Hindistan'a yönelik açgözlülüğü ve İngiltere'nin bu hazineyi koruma kaygısı, dünya siyasetini belirleyen ana faktörlerden biri olmuştur. İngiltere'ye esas olarak sorun çıkaran şey, Rusya'nın güneye doğru emperyalist ilerleyişidir. Bu iki güç Balkanlar'dan Boğazlara, İran'a, Afganistan'a ve nihayet Tibet ve Çin'e kadar geniş bir cephede çarpışmaktadır. Afganistan'ın bulunduğu yer İran, Türkistan, Çin ve Hindistan'ın kesiştiği oldukça stratejik bir konumdur. Rusya ile İngiltere gibi iki büyük güç arasında bağımsız bir devlet olmaya çalışırken, bu büyük güçlere göre ise Afganistan, bir tampon bölgeden fazlası değildi. İki güç için de dost ama aynı zamanda dikkat edilmesi ve önlem alınması gereken bir olası düşman, tehditti.³²⁹

İngiltere, XIX. yüzyılın başında henüz ortada Rus tehlikesi yokken ve İngiliz Hindistanı kara ordularıyla fiilî olarak tehdit edilmiyorken Afganistan'da aktif bir *tampon devlet* politikası gütmüyordu. Hindistan'a, coğrafi özellikleri sebebiyle, dışarıdan bir saldırı ancak kuzeybatı sınırlarından, Afganistan üzerinden gelebilirdi. İngilizler de Afganları, İran'daki müttefikleri Kaçarlar aracılığıyla deyim yerindeyse yola getirmeye çalışmaktaydı. Çünkü Hindistan için tehdit oluşturması gereken gücün önce Kafkaslar sonra da İran-Türkistan üzerinden Afganistan'a ulaşması gerekiyordu.

³²⁹ F. Immanuel, **Afganistan: Eine politisch-militärische Studie**, Berlin: Verlagsbuchhandlung für Militar und Kriegswissenschaft, 1902, s. 3.

İran'a ve Afganistan'a Orta Doğu üzerinden de ulaşılabilirdi elbette ancak hem bölgedeki Osmanlı varlığı görece bir güven sağlıyordu hem de İngilizler bir tehdit oluşması durumunda Basra Körfezi'nden gerekli müdahaleyi yapabiliirdi. Kafkaslar-İran-Türkistan-Afganistan hattının İngilizler açısından "yumuşak karın" olmasının sebebi İngilizlerin en güçlü tarafı olan donanmalarıyla (Kafkasya'nın batısı Çerkesya ile Basra Körfezi ve İran'ın güneyi haricindeki) mezkûr bölgelere ulaşamamalarıdır. Yukarıda izah ettiğimiz üzere İran'ın güneyi ve Basra Körfezi, İngilizlerin kontrol sağlayabildiği yerlerdi. İngilizler, XIX. yüzyıl boyunca İran'la yaptıkları anlaşmalar sonucunda bölgedeki tartışmasız nüfuz sahibi olmuştur. Nitekim İngilizlerin bahsettiğimiz hat üzerinde etkin şekilde müdahale edebilecekleri tek yer kalmıştır; Kuzeybatı Kafkasya, Çerkesya. İngilizler, Boğazlardan geçerek Karadeniz'e ulaşırsa Çerkes kıyılarına nüfuz edebilir ve Rusların Karadeniz'e ve Akdeniz'e çıkmasının önüne geçebilirdi. Fakat bu bir devlet politikası hâline gelmemiştir. Sadece kişisel girişimler ve İngiliz kabinesinin bazı üyelerinin bu davaya gönül verdiği anlaşılmaktadır. İngiltere hiçbir zaman Rusya'yla körü körüne Kafkasya veya daha özelinde Çerkesya rekabetine girmemiştir. İngiltere'nin kısa süreli Çerkesya politikası son bulunca tüm odak Afganistan'a yoğunlaşmıştır. Bu süreçte Afganistan üzerine başta askerî olmak üzere siyasi, iktisadi politikalar üretilmiştir. Zira Afganistan, siyasi öneminin yanı sıra, ulaştırma politikası açısından Rus, Asya ve Hindistan ticareti için büyük önem taşıyan bir ülkeydi.³³⁰

Tüm bu sebeplerden dolayı, Hindistan'ı olağanüstü bir şekilde koruyan dağ surundaki tek "açık kapı" olan Afganistan'da Büyük Oyun boyunca savaş pek şiddetli geçmiştir. Kuzeybatı sınırı, Hindistan'ın ve dolayısıyla tüm İngiliz İmparatorluğu'nun Aşıl topuğuydu. Daryus'tan İskender'e, Nadir Şah'a kadar Hindistan'ı işgal eden ve yağmalayan tüm fatihler Afganistan üzerinden gelmişlerdir. Tarih boyunca, denizden gelip Hindistan'ı ele geçirenler sadece İngilizlerdir. Denizlerdeki üstünlüğüne güvenen İngilizler yine de kuzeybatıdaki "açık kapıdan" korkmuşlar ve gerektiğinde kapıyı kapatabilmek için yıllarca hazırlık yapmışlardır. Bu anlamda Afganistan, güneyden yani İngiliz perspektifinden her ne kadar İngiliz Hindistanı'nın tamponu

³³⁰ W. F. Bruck, "Beziehungen Afghanistans zu Britisch-Indien", *Weltwirtschaftliches Archiv, Zeitschrift für Allgemeine und Spezielle Weltwirtschaftslehre*, von Bernhard Harms, 6. Band (1915-II), Verlag von Gustav Fischer, 1915, s. 165.

olarak görülse de madalyonun bir de öteki yüzü vardır. Çünkü Afganistan, nihayetinde Asya ve Türkistan sorununun bir parçasıydı. Elbette Ruslar, Hindistan'ı tehdit ederek Doğu Sorunu'nu Rusya'nın lehine sonuçlandırmak istiyorlardı.³³¹ Ayrıca Rusların, sıcak denizlere inme politikasının bir parçası da Hindistan yolu üzerinde bulunan Afganistan'dı.³³² Afganistan vasıtasıyla hem Basra Körfezi'ne daha da önemlisi Hindistan'a çıkılabilirdi.

İşte bu dönemde İngiliz-Afgan ilişkileri artmıştır. Halbuki Afganistan'da, Avrupalıların girişine izin verilmemiş, misyonerler hiçbir zaman Hıristiyan inancının propagandasını yap(a)mamış ve yabancılar herhangi bir okul aç(a)mamıştı. Bu yüzden uzun bir süre “yasak ülke” olarak kalmıştı. Ahmed Şah Dürrânî tarafından 1747'de kuruluşundan ilk İngiliz elçisinin Peşaver'i ziyaretine yani 1809'a kadar, sadece birkaç maceraperest zaman zaman geleneksel kıyafetlerle ülkeyi dolaşabilmiştir. Sonraki yıllarda Elphinstone'un³³³ heyetinin hiçbir sonucu olmamış, diplomatik ilişkiler sürdürülememiştir. İngiltere'nin bir İngiliz ordusunun yardımıyla Afganistan'da bir elçilik kurmaya yönelik iki girişimi, 1841'de ve 1879'da elçinin öldürülmesiyle, hatta ikinci seferinde muhafızlar ve hizmetliler dâhil tüm elçilik personelinin öldürülmesiyle sonuçlanmıştı. Ülkeyi XIX. yüzyılın sonunda bir kez daha birleştiren Demir Emir lakaplı Abdurrahman (1878-1901), kapanma politikasına bağlı kalmış ve dış güçler ile diplomatik ilişkiler kurmayı reddetmiştir.³³⁴ Tüm bu yaşananları aydınlatıcı bir bilgi olarak, Afganların kinci ve intikamcı karakterleri zamanında Vambery'nin dikkatini çeken bir unsur olmuştur.³³⁵

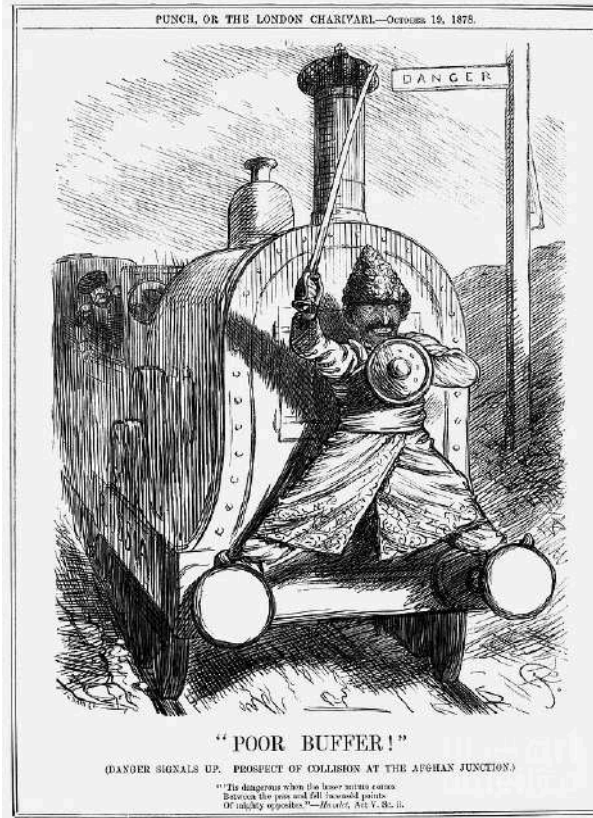
³³¹ Baddeley, **Russia in the 'Eighties'**, s. 52.

³³² Kemal Özcan, **Dr. Baymirza Hayit'in Türkistan Araştırmaları...**,s. 192.

³³³ **Mountstuart Elphinstone** (1779-1859), İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin bir çalışanı. Daha sonra diplomatik görevlere tayin edilmiştir. Bkz.: The Editors of Encyclopaedia, “Mountstuart Elphinstone”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Mountstuart-Elphinstone>. Kendisine teklif edilen Hindistan Valiliği'ni iki kez reddeden Elphinstone, 1841'de iki ciltten müteşekkil *Hindistan Tarihi*'ni yayımlamıştır. Bkz.: Mountstuart Elphinstone, **History of India**, Vol I-II, London: John Murray, 1841.

³³⁴ Kurt Ziemke, **Als deutscher Gesandter in Afghanistan**, Berlin: Deutche Verlags-Anstalt, 1939, s. 41, 42.

³³⁵ Vambery, **Sketches of Central Asia**, s. 218.

Resim 8: *Zavallı Tampon!*³³⁶

Abdurrahman'ın dışa kapalı politikasına rağmen Afgan Devleti, tampon görevi gördüğü için İngilizler tarafından desteklenmiş, berkitilmiş ve millî bir devlet hâline getirilmeye çalışılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında dahi Afganistan'da bir Afgan milletinden bahsetmek mümkün olmasa da bir Afgan Devleti teşekkül etmiştir. İngilizler, özellikle 1880'den sonra Afganlara silah hibe etmiş ve maddi yardımda bulunmuştur.³³⁷

Afganların dışa kapalılık durumu, Abdurrahman'ın oğlu Habibullah döneminde de devam etmiştir. Sadece I. Dünya Savaşı sırasında, Almanya'nın İslam dünyasının büyük gücü Osmanlı Devleti ile müttefik olması nedeniyle, Niedermayer³³⁸ ile

³³⁶ Bıyıklı bir makinistin (tahminen Rus Çarının) kullandığı trenin üzerinde Rusya yazmaktadır. Anlaşılan tren hızla yaklaşmaktadır ve trenin önünde Şir Ali durmaktadır. Tren çarptığında trene zarar gelmemesi için âdeta tampon vazifesi görmektedir. Afganistan'ın tampon olarak resmedildiği karikatür için bkz. **Punch, or The London Charivari**, 19 Ekim 1878.

³³⁷ Roy, **Afganistan'da Direniş ve İslam**, s. 37.

³³⁸ Oskar von Niedermayer (1885-1948), "Alman Lawrence" olarak anılan general ve profesör. Birinci Dünya Savaşı'nın başında, Emir Habibullah Han'ı İngiliz Hindistanı'na karşı harekete geçmeye ikna

Hentig³³⁹'in liderliğindeki Alman heyetine müsamaha gösterilmiş ve misafirperver bir karşılama yapılmıştır. Fakat birkaç ay sonra ülkeyi tekrar terk eden Alman temsilciler bir sonuç elde edememişlerdir. Emir Habibullah 1919'da bir suikast sonucu öldürülmüş, ikinci oğlu Amanullah tahta oturmuştur. Han, dış politikada İngilizlerden bağımsız olmak için mücadele etmiş ve diğer yabancı ülkelerle de ilişkiler kurmuştur. Bu süreçte birtakım yabancı elçilikler Kabil'e yerleşmiştir. Bunlardan biri 1923'te kurulan Alman elçiliği idi ve Amanullah Han ülkeyi inşa edip modernleşirmesine yardımcı olmak üzere yüzlerce yabancı uzmanın Afganistan'a gelmesini kabul etmiştir. Ayrıca Alman ve Fransız öğretmenlerin görev yaptığı bir ortaokul kurmuştur. Bu süreç 1929'a kadar sürmüştür. Zira Baça-i Sakkao³⁴⁰ olarak bilinen Tacik eşkıya Habibullah Kalakani, mollaların desteğiyle onu devirmiştir. Böylece elçilikler kaldırılmış, yabancılar yine kaçmak zorunda kalmış ve Afganistan yeniden kapanma sürecine girmiştir. Bu kısa bir dönemin ardından Nadir tahta çıkmış ve Amanullah'ın reform çalışmalarına daha temkinli bir şekilde, halkın dinî duygularını koruyarak devam etmiştir. Bununla birlikte, yabancıların serbest yerleşimi pratikte yasaklanmış ve yabancılar neredeyse sadece hükümet tarafından istihdam edilmeye başlanmıştı. Turizm veya araştırma amaçlı geçici ziyaretlere ise genellikle izin verilmekteydi.³⁴¹

Afganistan siyasetiyle ilgili son söz olarak, XIX. yüzyıl boyunca bilhassa Ruslar ve İngilizler tarafından yaşadığı, siyasi ve askerî yıkımlara rağmen, Baymirza Hayit'in tabiriyle, Afganistan ve Afganlar "*İşgal Edilen Ülke Teslim Olmayan Millet*" olarak³⁴² *Hindistan'a açılan kapının anahtarını* elinde tutmuştur.³⁴³

---

etmek üzere Afganistan'a gönderilmiştir. Ancak Afganistan'la bir dostluk anlaşması imzalamak dışında pek bir şey elde edememiştir. Bkz.: Peter Paret, "Review of *Berlin, Kabul, Moskau: Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik*", *Central European History*, 37(2), 2004, s. 304-306.

³³⁹ Werner Otto von Hentig (1886-1984), Orta Asya ve Orta Doğu'daki Büyük Oyun'un hayatta kalan son Alman oyuncusu olarak bilinmektedir. Bkz. M. L. Hauner, "Werner Otto von Hentig, 1886-1984", *Central Asian Survey*, 3(2), 1984, s. 138.

³⁴⁰ Yerel dilde: بچه سقاو, batı dillerinde: Bacha-i Sakkao, "Su Taşıyıcısının Oğlu" anlamına gelmektedir. Bu ifade, halk tabanından gelen liderin kimliğini vurgulamak için kullanılmaktadır.

³⁴¹ Ziemke, *Als deutscher Gesandter in Afghanistan*, s. 41, 42.

³⁴² Özcan, *Dr. Baymirza Hayit'in Türkistan Araştırmaları...*, s. 192; Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul: TDAV, 2000, s. 132.

³⁴³ Tichy, *Afghanistan: Das Tor nach Indien*, s. 5.

1.4. Büyük Oyun'da Türkistan

Buhar gücü, henüz bir nesil önce aktif olarak kullanılmaya başlansa da XIX. yüzyılda paradigma değiştiren en önemli gelişmelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Deniz yollarında ve demir yollarında büyük bir değişim-gelişim yaşanmış, imkânlar artmıştır. Türkistan bozkırlarında da yüzyıllardır gerçekleştirilemeyen şeyler, demir yollarının ve buhar gücünün mucizesi sayesinde Ruslar tarafından gerçekleştirilebilecektir. Buradaki çöller, bozkırlar ve büyük mesafeler yüzyıllardır atlı konar-göçerleri bu topraklarda hâkim kılmıştır. Dışarıdan herhangi bir güç buraya müdahale edememiştir. Ancak bu konar-göçer atlılar verimli dönemlerde, başarılı şekilde dışarı doğru müdahalede bulunmuşlardır. Tüm bunlarla birlikte bu topraklara deniz yoluyla da nüfuz edilemiyordu. İngilizlerin buraya nüfuz etmemesinin veya edememesinin en önemli sebebi de budur.³⁴⁴ Mackinder, bu coğrafyaya has, zikrettiğimiz nedenler hasebiyle Türkistan'ı Turanî Türklerin hâkimiyetindeki *Asya'nın kapalı kalbi* olarak nitelendirmiştir.³⁴⁵

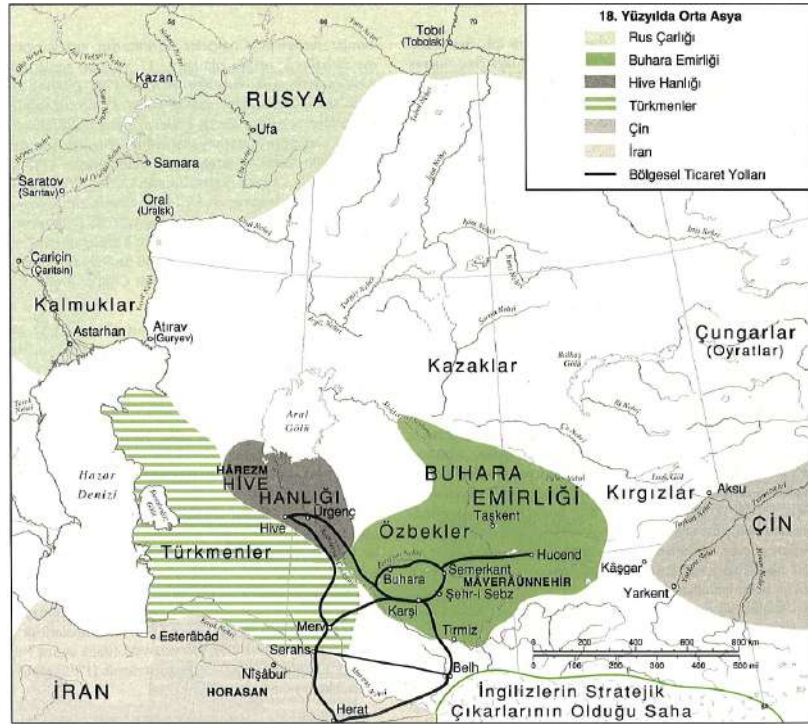
Geçen yüzyıllarda Turan halkları haricindeki milletler için dezavantaj olan bu durum, XIX. yüzyılda bilhassa Ruslar adına bir avantaja dönüşecektir. Denizlere hükmeden İngilizlerin ulaşamadığı Türkistan'a, dünyanın en büyük kara kuvvetlerine sahip Rusya ulaşacak ve demir yolları sayesinde yaklaşık kırk yılda tüm bu coğrafyanın tartışmasız hâkimi olacaktır.

---

³⁴⁴ Mackinder, *Tarihin Coğrafi Kalbi*, s. 71-73.

³⁴⁵ Mackinder, *a.g.e.*, s. 68.

Harita 6: XVIII. Yüzyılda Türkistan³⁴⁶

Rusya, Büyük Petro ve II. Katerina dönemlerindeki modernleşme tabanlı gelişimine rağmen hâlâ bir kara gücüdür ve uluslararası denizlerde hâkimiyetten çok uzaktır. Bu sebeple Türkistan, zengin ham madde kaynaklarıyla Rusya'yı besleyecek bir kaynak, pazarlarıyla da Rus ekonomisi için bulunmaz bir gelir kapısıdır. Türkistan'da çıkar çatışması yaşayan İngiltere ile Rusya arasındaki mücadele, çok nadir anlar haricinde diplomatik sınırları aşmamıştır.³⁴⁷ Bu durum Rusya'dan ziyade İngiltere'nin Türkistan'a hayati bir önem atfetmemesinden kaynaklanmaktadır. Zira iki ülkenin de hayati önem atfettiği, İran ya da Afganistan gibi coğrafyalarda birçok kez savaşın eşliğine gelmiştir.

Türkistan Büyük Oyun'da önemli bir yer tutmaktadır. Büyük Oyun ve Türkistan konularında akla gelen isimlerin başında kuşkusuz Arminius Vámbéry gelmektedir. Arminius Vámbéry, İran ve Türkistan'da yaklaşık bir yıl kalmıştır. Vámbéry'nin seyahati sırasında topladığı bilgiler paha biçilemezdi. Batılı kimse bu topraklara

³⁴⁶ Rafis Abazov, **Orta Asya'nın Muhtasar Tarih Atlası**, çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022, 29. *Harita: 18. Yüzyılda Orta Asya ve Sömürgeci Büyük Güçler*.

³⁴⁷ Kemal Özcan, **Dr. Baymirza Hayit'in Türkistan Araştırmaları ve Milli Mücadelesindeki Rolü**, Turan Kültür Vakfı: İstanbul, 1996, s. 174.

giremiyordu, girseler bile bir “derviş” rahatlığında toplumun içinde gezip birinci elden bilgi alamıyorlardı. Bu yüzden Türkistan’daki bilgiler ekseriyetle Rus kaynaklarından gelmekteydi. İşte bu sebeplerle Batılı devletler bu coğrafyadan çok sık ve akıcı bir şekilde güvenilir bilgi alamıyordu. Bu noktada, Türkistan’a girmeye cesaret eden birkaç batılı gezgin-memuru hatırla(t)mak faydalı olacaktır. 1840’ta Herat’tan Rusya’ya Türkistan üzerinden geçen Abbott, 1842’de Buhara’da öldürülen Conolly³⁴⁸ ve Stoddart³⁴⁹, onlardan haber almak için Buhara’ya giden Wolf, 1803’te Derviş kılığında Semerkant’a ulaşan Vámbéry gibi birkaç istisna, Avrupalıların bu ülkelerde karşılaştıkları tehlikeleri göstermektedir.³⁵⁰ Zira Buhara’ya görevli olarak gönderilen Stoddart ile Conolly İngiltere adına casusluk yapmak suçundan 1842’de idam edilmişlerdir.³⁵¹

Fransız askerî görevli Blocqueville³⁵² de Merv bölgesine gidip, mecburen uzun bir süre kalıp, bir eser kaleme almıştır. Aslında Fransız olan Blocqueville, 1860’ta Tahran’a gelmiş ve Kaçar ordusunda mühim bir mevki elde etmeye çalışmış fakat bunu başaramamıştır. Nihayetinde, İran ordusunda fotoğrafçılık yapmak üzere Nasıreddin Şah’ın hizmetine girebilmiştir. Böylece Türkmenler üzerine bir sefer düzenleyen Kaçar ordusunun seferine iştirak etmiştir. Teke Türkmenlerinin baskını üzerine birçok İranlı öldürülmüş, Blocqueville’nin içinde bulunduğu bir grup da esir alınmıştır. Türkmenler onu Merv’e götürmüşler ve Blocqueville 14 ay boyunca onlarla birlikte yaşayarak, Teke Türkmenlerinin örf ve âdetlerini, sosyal yapılarını, dinî törenlerini, yiyeceklerini, kıyafetlerini incelemiş ve bilhassa kadınların durumunun diğer Müslüman toplumlara nazaran çok daha iyi olduğunu belirtmiştir.³⁵³ Önemli bir kimse olduğu anlaşılan Blocqueville, esaretinin ardından, uzun pazarlıklar neticesinde 10.000 dükalık büyük bir fidye karşılığında serbest bırakılmış ve 6 Aralık 1861 günü kendi deyimiyle “meşakkatli ve ağır tutsaklığı” son bulmuştur.³⁵⁴

³⁴⁸ İngiliz Yüzbaşı Arthur Conolly (1807-1842).

³⁴⁹ İngiliz subay ve diplomat Charles Stoddart (1806-1842).

³⁵⁰ BDOFA, Part I, Vol. XI, *Doc. 1 2350 Report (by War Office) 1873 Russian Advances in Asia*.

³⁵¹ Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, s. 227.

³⁵² İran ordusunda hizmete giren, Fransız asker Henri de Couliboeuf de Blocqueville. (Doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor.)

³⁵³ Henri de Couliboeuf de Blocqueville, **Türkmenler Arasında**, çev. Rızâ Akdemir, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 5-7.

³⁵⁴ Vámbéry, **Türkistan’a Seyahat**, s. 21, 50; Blocqueville, **Türkmenler Arasında**, s. 84-90.

Batılı görevlilerin bu şekilde infazı ve tutsak edilmeleri, bölgeye gitmenin ne denli tehlikeli olduğunu gözler önüne sermektedir. Zaten Vámbéry'nin anlattıkları göz önüne alınırsa, bu yıllarda Türkistan'da bir Avrupalının "Avrupalı" olarak gezmesi, yaşaması mümkün değildir. İngiliz Hindistanı yöneticileri, bu gelişmelerden sonra, önceki kısımda bahsedildiği üzere çoğunluğu Hindistan yerlilerinden müteşekkil istihbarat ağıyla Türkistan ve Afganistan'dan bilgi almaya gayret etmişlerdir.

Vámbéry'ye dönecek olursak, henüz 25 yaşındayken 1860'ta İstanbul'a gelmiştir. Dört yıl burada kalmış ve Türkçesini ilerletip, bir Müslüman (Derviş) nasıl olunur, bunu öğrenmiştir. Vámbéry, edindiği bu teçhizatı sayesinde, bölgeye giren nadir kişilerden biridir. Onun da hangi yollarla, kılık ve kimlik değiştirerek bölgeye girdiği zikredildiği üzere malumdur. Bu sebeple Vámbéry'deki bilgiler, bölge hakkında tasarrufu olan tüm devletler için çok mühimdi. Hatta Vámbéry, Türkistan'daki seyahatini tamamlayıp dönüş yolunda Tahran'dayken Rus büyükelçi Von Giers, Vámbéry'deki bilgileri büyük vaatler karşılığında almak istemiş ancak emeline ulaşamamıştır. Onun, Türkistan'ın Rus işgaline uğramaması için hem İngiliz hem de Osmanlılara bilgi verdiği dikkate alındığında, bu teklifi neden reddettiği net bir şekilde anlaşılmaktadır.³⁵⁵

Hatta Vámbéry, Türkistan yerlilerinin, Rus ordularına karşı koyamayacağını öngörmüş ve bu tehdide karşı Türk-İngiliz dostluğunu, ittifakını savunmuştur. Vámbéry, Rusların Türkistan'daki yayılmacı politikalarına karşın İngilizlerin, bölgede "modernleştirici" bir görev almaları gerektiğini düşünüyordu.³⁵⁶ Bu düşünceye göre, en azından Vámbéry'ye göre Büyük Oyun'un iki tarafının amacı aynı olmamalıydı. İngilizlerin amacı Türkistan'ı ele geçirmek değildi, buna ihtiyaçları da yoktu. Sadece, Rusların eline geçmemesi değil, bölgede Ruslara yakın iktidarların olmaması bile yeterliydi aslında. Çünkü defaatle tekrar ettiğimiz gibi İngilizlerin esas odak noktası Hindistan'ın güvenliğiydi. Hindistan'ın güvenliği için de Türkistan'ın fethine gerek yoktu. Rusların, askerî anlamda bölgeye girmemesi ya da bölgedeki muktedirlerle ittifak kurmamaları yeterliydi. Vámbéry'nin düşüncesi de buna paraleldir; biraz önce

³⁵⁵ Arminius Vámbéry, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, yay. haz.: N. Ahmet Özalp, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, İstanbul: Kitabevi, 2019, s. 18.

³⁵⁶ Vámbéry, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, s. 14, 15.

saydıklarımızın gerçekleşmemesi için İngilizlerin bölgeyi modernleşirmesi yeterli olabilirdi. Hem bölgedeki askerî güçler modernleşince Rus ordusuna karşı daha iyi direnebilirdi hem de bölgedeki halk ve yöneticiler, İngilizlere müteşekkir ve bağımlı olurlardı.

Vâmbery'nin, bölgenin önemi ve Rusların bu topraklar üzerindeki emelleri, planları hakkında yorumları şu şekildedir:

“Ruslar, yarınki kudretlerini Orta Asya'dan alacaklardır. Çünkü Avrupa kıtasından büyük, on bir milyon kilometrekare olan bu tarihi diyarda tabiat cömert ve sonsuz derecede zengindir. Her türlü maden vardır. Yer altı su kaynakları, bugün stepleşmiş gözüken geniş sahaları en verimli topraklar haline sokabilir. İpek yolu şeklen kapanmıştır. Dünyaya hâkim olacak bir devlet, insanlığın üzerinden akıp gittiği temel yollardan müstağni kalamaz. Ruslar, rejimleri ne olursa olsun, Türk anavatanını elden kaçırmamak için icabında hatıra gelebilecek bütün entrikalara başvuracaklar, şeklen sulhsever olacaklar, gerektiği zaman ırklarının ve idare tarzlarının kendilerine en uygun şekli olan zulmü ve istibdadı bütün dehşetiyle tatbik edecekler, bu geniş kıtayı sömürmeye devam edeceklerdir. Bunda da şüpheniz olmasın ki, muvaffak olacaklardır. Zamanın tekniğini, Avrupa karasındaki topraklarından daha büyük dikkatle buraya sokacaklar, bakir kıymetleri işleyeceklerdir. Bu yol ve tarz onların cihan devleti olabilmeleri için tercih etmeye mecbur oldukları yoldur. Dünyaya hâkim olmak iddialarını ve ihtiraslarını başka türlü devam ettiremezler.”³⁵⁷

1860'larda kaleme alınan bu satırların, Rus Çarlığı'nın yıkılıp yerine SSCB'nin kurulması ve onun da parçalanması, Türkistan'da Rus istilasının sonucu hanlıkların yıkılması ve yerlerine Rus devletçikleri kurulup daha sonra bağımsız devletler olmalarından, velhasıl üzerinden yüz elli yıl geçmesine rağmen günümüzde dahi geçerli olmaları; Vâmbéry'nin bulunduğu namüsaıt şartlar altında bile ne kadar doğru

³⁵⁷ Cemal Kutay, **Sahte Derviş**, İstanbul, 1970, s. 83.

tespitler yapıp, bunları stratejik analizler şeklinde planladığı ve kaleme aldığını göstermektedir.

Vambéry'nin haklılığını kanıtlayan bir diğer veri ise Hokand'a karşı Rus birliklerini yöneten Orenburg Genel Valisi Perovsky'nin, Nisan 1852'de Sibirya Genel Valisi Hasford'a yazdıklarıdır: *“Bu hanlıkları Majestelerinin egemenliği altına almayı başarırız, Rusya'nın Doğu'daki konumunu yüzyıllar boyunca güvence altına almış olacağız. Ekselansları, bu hanlıkları itaat altına almayı başaracağımızdan emin olabilirsiniz. Ancak bu hanlıklara karşı yapılacak bir savaşın Doğu'daki tüm Müslümanların düşmanlığına yol açacağı gerçeğine gözlerimizi kapatmamalıyız. Bu nedenle, her şeyden önce bu hanlıklar arasında anlaşmazlık çıkarmak gereklidir.”*³⁵⁸

Vámbéry'nin Türkistan hanlıklarını birleştirerek Rusya'ya karşı (İngiliz destekli) bir savunma hattı oluşturmak için görevlendirildiğine dair iddialar yeterli kanıtla sahip değildir. Vambéry, Türkistan seyahati yani iddia edilen görevi bitip de seyahat notlarını kaleme alırken, kendisini *“Macaristan yerlisi ve Macaristan Bilimler Akademisi tarafından bilimsel bir görevle Orta Asya'ya görevlendirilmiş bir kimse”* olarak tanıtmaktadır. Ancak aklımıza takılan nokta şudur ki bu bilimsel görev bittiğinde ortaya çıkan eseri neden Macaristan Bilimler Akademisi değil de İngiliz Kraliyet Coğrafya Topluluğu basmıştır? Bu biraz daha irdelenmesi gereken bir nokta olarak durmaktadır. Ayrıca bir bilimsel çalışma için bu kadar ölümcül ve tehlikeli bir yolculuk mümkün müdür? Bunlar bir yana Vambéry, seyahatini tamamlayıp da Avrupa kıtasına ayak bastığında duygularını *“Sanki Avrupa hakkında daha önce bildiklerim bir hayalmiş ve sanki gerçekte bir Asyalıymışım gibi hissediyordum”* şeklinde samimi bir ifadeyle belirtmiştir.³⁵⁹ O ayrıca, gazeteci Sidney Whitman'a yazdığı mektupta, İngiltere'ye hizmet edip etmediği konusunda, *“bunun bir ehemmiyetinin olmadığını, ancak İngiltere'nin menfaatlerini savunduğunu ve bunun için de gururlu olduğunu”* belirtmiştir.³⁶⁰ Whitman da Osmanlı topraklarında bulunduğu süre içerisinde başta Sultan II. Abdülhamid olmak üzere Vambéry ve Ahmet Midhat Efendi gibi Büyük Oyun ve Kafkasya ile ilgili isimlerle tanışmış hatta

³⁵⁸ Baimirza Hajit, *Turkestan Im XX. Jahrhundert*, Darmstadt: Leske Verlag, 1956, s. 19.

³⁵⁹ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 35, 362, 363.

³⁶⁰ Sidney Whitman, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017, s. 275.

dostluk kurmuştur. Whitman, kaleme aldığı *Türkiye Anıları* kitabını da Ahmet Midhat Efendi'ye ithaf etmiştir. Whitman, Sultan ile son görüşmesini Büyük Oyun'un bittiği 1907 yılında yapmıştır.³⁶¹

Vámbéry'ye dönecek olursak, cevaplanması zor ve zihinlerde kuşku uyandıran sorulara, hatta onun İngilizlerle irtibatına ve kendi dile getirdiği İngiliz muhipliğine rağmen Vámbéry'nin ajan olduğuna dair kesin kanıtlar mevcut değildir. Bu minvalde, “Vámbéry bir ajandır” veya “Vámbéry kesinlikle bir ajan değildir” yargılarında bulunmak eşit oranda doğru veya yanlıştır.

Vámbéry, Türkistan hanlıklarını birleştirerek Rusya'ya karşı (İngiliz destekli) bir savunma hattı kurmanın boş bir uğraş olduğunu hatta ve hatta Afganistan ve Hindistan'a doğru yeltenmeyecek olsalar Avrupalı ve Hristiyan medeniyetine mazhar Rusların, bu toprakları ele geçirip medenileştirmesinin herkesin yararına olacağını dile getirmiştir. Ancak Rusların, Türkistan'ı ele geçirmesi hâlinde Hindistan'a yöneleceğinden de neredeyse emindir. Bu meseleyi kanıtlar nitelikte, İngiltere'nin genel olarak Afganistan'ın kuzeyi yani Türkistan'ın Ruslar tarafından adım adım ele geçirilmesi döneminde büyük bir tepki koymadığı, buna karşı bir politika oluşturmadığı gözlerden kaçırılmamalıdır. Deyim yerindeyse İngilizlerin kırmızı çizgisi Afganistan'dır. İngilizler, XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Rusları, Afganistan'ın kuzey sınırında tutmaya çalışmışlar, sadece Ruslar (veya Rusların desteklediği Kaçarlar) tarafından Afganistan/Herat'a bir harekât olduğunda tepki göstermişler ve gerekirse askerî müdahalede bulunmuşlardır.³⁶²

Büyük Oyun sebebiyle İngiltere'nin Rusya ile bütün Asya ya da Türkistan için mücadele ettiği düşünülse de durum tam olarak böyle değildir. İngiltere'nin Türkistan'da Rusya ile boşuna mücadele ettiği ve İngilizlerin, Türkistan'daki “vahşi” ve “kaba” barbarların, Ruslar tarafından “medenileştirilmesi”ne müsaade etmeleri gerektiğini savunan bir grup vardır. Türkistan halklarına acıyan, Osmanlılara açık bir sempati besleyen Vámbéry bile Tahran'ı Avrupa uygarlığının son sınırı olarak görmekte ve bundan sonrasını, barbarlık dünyasının sıkıntı ve zorluklarıyla dolu

³⁶¹ Whitman, **Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları**, s. 7.

³⁶² Arminius Vámbéry, **Türkistan'a Seyahat - Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu**, çev. Resul Şahsi, İstanbul: Divan Kitap, 2022, s. 19, 20.

topraklar olarak nitelendirmektedir.³⁶³ İngilizlerin, bu zahmetli ve takdire şayan işin Ruslar tarafından yapılmasına sevinmeleri gerektiği düşünülmektedir. İngiltere sadece Hindistan'ın güvenliğini sağlamalı, Türkistan'da güç, vakit ve para harcamamalıdır. Vámbéry de aşağı yukarı bu fikirde olduğunu ifade etmektedir. Zira ona göre de “*şüphesiz insanlığın gördüğü en soylu ve muhteşem medeniyet olan Hristiyan medeniyeti Orta Asya'ya yararlı olacaktır.*”³⁶⁴ Ancak buna rağmen şu tehlikeye dikkat çeker: Ruslar, Türkistan'ı ele geçirirse onların daha da ileri gitmesinin önünde herhangi bir sebep var mıdır? Çünkü Rusya, Türkistan'ı ele geçirebilmek adına XIX. yüzyıl boyunca büyük bir zahmete girmiş ve çok fazla para harcamıştır. Ruslar, buraları ele geçirdiğinde onları tatmin ve zararlarını telafi edecek zenginliklere ulaşamazlarsa elbette ki Afganistan ve Hindistan'a yöneleceklerdir.³⁶⁵ Ki gerçekten de Türkistan, hem Çarlık hem Sovyet Rusya'sında “Asya'nın Anahtarı”³⁶⁶ ve “Avrupa'nın Asya'ya Açılan Kapısı”³⁶⁷ olarak görülmüştür.

Bu yüzden Vámbéry, Rusların Türkistan'daki ilerlemesine İngilizlerin tepkisiz kalmalarını büyük bir hata olarak değerlendirmektedir. İngiltere bu dönemde Hindikuş Dağları'nın ötesinde gerçekleşen olaylara seyirci kalmaktadır. Artık açıkça belli ki Ruslar, Ceyhun'un sağ yakasına yerleşecek ve üç Türk hanlığını da ele geçirecektir. Vámbéry zaten bunun artık engellenemeyeceğinin farkındadır. İngiliz Hükümetini uyarma sebebi, bundan sonraki safhaya izin verilmemesi hususudur. Vámbéry'nin aklındaki fikir Ceyhun ve İndus nehirleri arasındaki alan, tarafsız bölge olarak kalmalıdır. Afganistan, onu fethetmeye çalışanlara, Kafkasya'ya göre on kat daha fazla zorluk çıkaracaktır.³⁶⁸ Henüz Ruslar, Türkistan istilasına yeni başladıklarında, Afganistan'ın (Ceyhun ve İndus arasının) tampon bölge olması fikrini ilk ortaya atanlardan biridir Vámbéry.

İşte bu düşünceleri haiz Vámbéry, gezisini tamamladıktan sonra 1864 Ekim'inde, İngiliz aslanı ile Rus ayısının Büyük Oyun sürecinde sıcak çatışmaya mı

³⁶³ Vámbéry, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, s. 53.

³⁶⁴ Vámbéry, **Türkistan'a Seyahat**, s. 501.

³⁶⁵ Vámbéry, **Türkistan'a Seyahat**, s. 502-503.

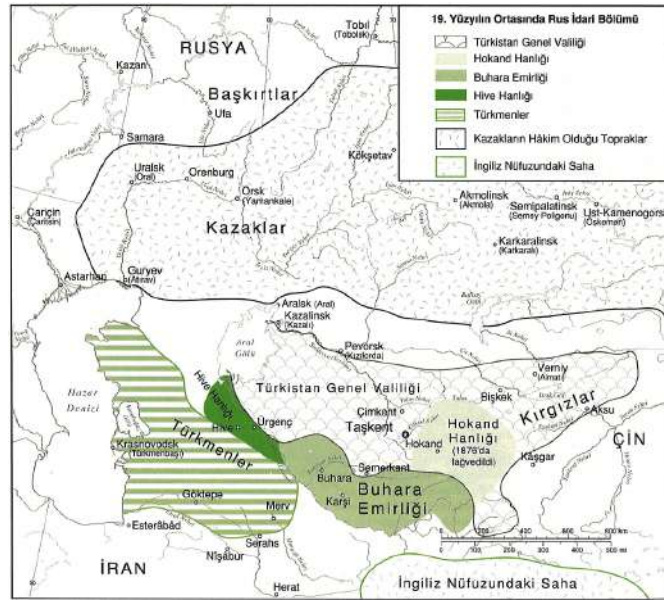
³⁶⁶ Dr. Baymirza Hayit, “Turkestan - Schlüssel zu Asien”, **Berichte und Forschungen über Turkestan**, Köln: Dreisam, 1997, s. 41.

³⁶⁷ Hayit, “Turkestan - Europas Tor nach Asien”, **Berichte und Forschungen über Turkestan**, s. 71.

³⁶⁸ Vámbéry, **Sketches of Central Asia**, s. 424.

girecekleri yoksa iki tarafın da ele geçirdikleri toprakları “kardeşçe” paylaşacakları konusunda kararsızdır.³⁶⁹

Üzerinde planlar yapılan ve güneyde İngiltere kuzeyde Rusya doğuda Çin gibi üç büyük gücün yayılmacı politikasının ortasında kalan Türkistan ise zaten siyasi ve iktisadi bir yıkımın eşiğindedir. Güç savaşlarında Türkistan üzerine en fazla mesai harcayan Ruslar tarafından, Türkistan Genel Valiliği 1867’de kurulmuştur.³⁷⁰ Buhara Hanlığı ve Hive Hanlığı hariç Türkistan’ın büyük bir kısmını kaplamaktaydı. Hokand Hanlığı da 1876’da lağvedilerek mezkûr valiliğe dâhil edilmiştir. 1876’da yayımlanan seyahatnamesinde ifade ettiği üzere Burnaby; Ruslar, Türkistan’ı daha ileri gitmek için kullanacakları bir basamak, dinlenip güç toplayacakları bir konak olarak görmektedir. Asya’da İngiliz-Rus çatışmasının çıkmasını beklemeyen Ruslar, yine de Avrupa mevzularındaki anlaşmazlıklardan dolayı çıkacak bir savaşta Hindistan’a olan yakınlıklarından istifade etmeyi düşünmektedir. Zira I. Pavel döneminde dahi Hindistan’a bir kara seferi düşünülebilirken, şimdi Rusların Afganistan sınırına dayandıkları göz önüne alındığında Hint seferi çok daha gerçekçi bir hal almıştır.³⁷¹

Harita 7: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkistan³⁷²

³⁶⁹ Vámbéry, *Türkistan’a Seyahat*, s. 503, 504.

³⁷⁰ N. A. Maeva, *Russkiy Turkestan: Sbornik İzdanniy Po Povodu Politeknicheskoj Vystavki*, I, 1872, Moskva, s. 7.

³⁷¹ Burnaby, *Hive’ye Yolculuk (Orta Asya’da Seyahatler ve Maceralar)*, s. 13.

³⁷² Abazov, *Orta Asya’nın Muhtasar Tarih Atlası*, 32. Harita: Orta Asya’nın İlk İdarî Taksimatı.

Leclercq, kendisinden 20 yıl önce yaklaşık olarak benzer güzergâhtan Türkistan'a gelen Arminius Vámbéry'den övgüyle bahsetmektedir. Çünkü Osmanlı toprakları ve Kafkasya, Avrupalı gezginler için bir nebze de olsa güvenliydi. Fakat Türkistan hem fanatik ve yabancı düşmanı Müslümanlarla doluydu, üzerine Ruslar da bölgede yabancı, bilhassa da Avrupalı görmek istemiyordu. Zaten Vámbéry de bu sebeplerden dolayı Raşid Efendi olarak sürdürdüğü yolculuğunu, Türkistan'da bir hacı olarak devam ettirmişti.³⁷³

Leclercq, yaptığı seyahat neticesinde, 1890'da bu mücadelenin kazananının aslında şimdiden belli olduğunu ve Rusların, Asya, Hindistan, Japon Denizi gibi önemli yerlerde kaynakları kontrol ettiğini görerek İngilizlerin mücadelenin kaybedeni olduğu iddia etmiştir.³⁷⁴ Asya'daki mücadelede XIX. yüzyılın sonuna doğru, Kafkasya'nın ve Türkistan'ın işgalinin tamamlanmasıyla birlikte Rusya bir adım öne geçmişti. Bunda en büyük pay şüphesiz demir yollarıydı. Zaten denizden müdahale edilemediği için İngiliz nüfuzundan uzak kalan Türkistan artık tamamıyla Rus hâkimiyeti altındaydı. Rusya'nın, Kafkasya ve Türkistan'daki durumunu, ilerlemesini gören Leclercq anlaşılacak fazla etkilenmiştir. Zira Hindistan'daki İngiliz hâkimiyeti de (en azından Ruslar tarafından) sarsılamayacak gibi gözüküyordu. Bu yüzden düğümün Afganistan'da çözüleceği aslında XIX. yüzyılın sonunda, 1907 anlaşmasından yaklaşık 17 yıl evvel, ortadaydı.

1.5. Büyük Oyun'a Yön Veren En Önemli Unsur: İngiliz Dış Politikasında Hindistan ve Afganistan

Bir ülkenin dış politikasını analiz ederken şahıslardan, partilerden, ideolojilerden bağımsız şekilde sadece millet ve devlet odaklı bakıldığına şahit oluyoruz. Bu da bazı şeyleri görmemizi engellemektedir. İnsanların (devlet adamlarının) kendi duyguları, düşünceleri vardır, partilerin ideolojileri vardır, (demokrasilerde) kendi ülkelerindeki hitap ettikleri halktan oy alma dertleri vardır. Bunlar özellikle İngiltere gibi bir devletin dış politikasını etkileyen faktörlerdir. Bu bahiste, çalışmamızdaki örnekler; Kral IV. William, David Urquhart, Lord Ponsonby, Lord Palmerston, Lord Aberdeen,

³⁷³ Jules Joseph Leclercq, **Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya (1890) - Transkafkasya-Buhara-Fergana-Tanrı Dağları**, çev. Haktan Birsel İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2015, s. 50.

³⁷⁴ Leclercq, **a.g.e.**, s. 14.

Benjamin Disraeli (Earl of Beaconsfield), William Ewart Gladstone, Stratford Canning, Lord Edward Grey gibi isimlerdir. Mezkûr isimlerin Türk düşmanı ya da yanlısı, Rusofobik ya da Rusofil, liberal ya da muhafazakâr olması İngiliz dış politikasının temel unsurunu teşkil etmese de dış politikaya yön vermiştir. Altını çizmek istediğimiz nokta, tek bir İngiltere hükümeti ve tek bir İngiliz dış politikasının olmadığıdır.

Hindistan'ın XIX. yüzyıldaki kaderi, Avrupalı kâşiflerin Asya'ya giden deniz yollarını aramalarıyla örülmeye başlamıştır. 1487'de Bartolomeu Dias, Ümit Burnu'nu dolaşmış, Vasco da Gama Ümit Burnu'nu geçmiş ve 1498'de Kozhikode olarak da bilinen Calicut³⁷⁵'a varmıştır. Böylece, Avrupa/Portekiz ile Hindistan arasında bir ticaret yolu açılmıştır. Ardından Felemenkler, Felemenk Doğu Hindistan Şirketi ile bu topraklara gelmişler, İngilizler ise daha sonra, 1610'larda Hindistan'a gelerek 1665'te bir ticaret merkezi kuracaklardır.³⁷⁶ Orijinal adı *Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)* yani Birleşik Doğu Hindistan Şirketi iken Türkçe literatürde *Hollanda Doğu Hindistan (Ticaret) Şirketi* adıyla geçmektedir. 1602'de Hollandalılar tarafından kurulan şirkette, Sefarad Yahudileri en etkili gruptu. Şirketin kuruluş amacı Avrupa'daki Asya ürünlerinin kontrolünü sağlamaktı. Şirket, İngiltere-Hollanda savaşları sonucunda iflas edene dek bölgedeki tekeli sürdürmüştür.³⁷⁷ Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'ne Hindistan'da imtiyaz verilmişti. Ayrıca tüm Hollanda ticaretinin tekeli de mezkûr şirketteydi. Bir ticaret şirketi olmasına rağmen aldığı imtiyazlar arasında yerel hükümdarlarla savaşma ve barış yapma, yerel yönetimler ve istihkâmlar kurma yetkileri vardı. Böylece XVII. yüzyıldan itibaren, Hindistan'daki nüfuz Portekizlilerden Hollandalılara geçmiştir. XVII. yüzyılın başlarında Hollandalıların sermayeleri İngilizlere göre sekiz kat, gemileri ise iki kat fazlaydı. Bu yüzyıl boyunca Babürler ile iyi ilişkiler kurarak güçlerini ve etki alanlarını genişleten İngilizler XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Haydarabat, Maisur gibi

³⁷⁵ Calcutta/Kalküta ile karıştırılmamalıdır.

³⁷⁶ Eric R. Wolf, **Avrupa ve Tarihsiz Halklar**, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 319–321.

³⁷⁷ Ahmed Zeki Velidi Togan, **Asya Tarihi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 177; İsmail Hakkı Göksoy, "Hollanda Doğu Hindistan Şirketi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 18, 1998, s. 232-234, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hollanda-dogu-hindistan-sirketi>.; Francisco Pelsaert, **Cihangir'in Hindistanı**, çev. Emre Ömür, Ankara: TTK, 2022, s. 9.

önemli yerleri ele geçirmişlerdir. Babürlerin kaybettiği siyasi hâkimiyeti bile Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla İngilizler doldurmuşlardır.³⁷⁸

Avrupalıların bilhassa da İngilizlerin, Hindistan özelinde Güney Asya'daki sömürgecilik faaliyetleri, tarihçilerin ziyadesiyle ilgisini çekmektedir. Bunun sebebi, bu bölgenin nüfus ve ekonomik büyüklük açısından, Avrupalıların XVIII. yüzyıl itibarıyla ele geçirdiği en önemli bölge olmasıydı. Zira 1750'de yalnızca Bengal'in nüfusu Britanya'nın nüfusundan fazlaydı.³⁷⁹ Bölgenin öneminin farkında olan Doğu Hindistan Şirketi, ortada henüz herhangi bir Rus tehdidi yokken, hem olası tehlikelere karşı koyarak kendi güvenliğini sağlamak hem de bölgedeki etkinliğini arttırmak için askerî birimler oluşturmuştur. Süreç 1757'de başlamış, 1824'e gelindiğinde ise artık Avrupa standartlarında bölge halkından müteşekkil üç topçu ve piyade birliği ile birlikte 27 süvari ve 174 piyade alayı mevcuttu. Bu girişimlerle birlikte Doğu Hindistan Şirketi, bölgede sadece iktisadi alanda değil askerî olarak da etkili olacağını açıkça belli etmiştir.³⁸⁰ İngilizler, XVIII. yüzyılda Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla ayak bastıkları Hindistan'da yaklaşık bir asır sonra müthiş bir egemenlik tesis etmişlerdir. Batılı devletler, Asya'yı bir sömürge alanı olarak görmekteydi. Nihayetinde, XIX. yüzyılın sonuna kadar, batının hırs dolu sömürge makinesinden, Asya'da sadece Japonlar kurtulabilecektir.³⁸¹

Fransızlar XVIII. yüzyılda Akdeniz'de İngilizlere karşı ticari anlamda üstünlük sağlamıştı. Fakat İngiltere ile Fransa arasındaki sömürge rekabetinin kıvılcımıyla bir yangına dönüşen ve küresel çaptaki ilk savaş olarak da nitelendirilen Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) dengeleri değiştirmiştir. Savaşın sonucunda imzalanan Paris Antlaşması'yla İngiltere, deniz aşırı sömürgecilik konusunda Fransa'ya karşı üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Savaşın ve anlaşmanın doğrudan sonucu olarak; İngiltere, Fransa'nın Hindistan'daki sömürgelerinde hâkimiyet sağlamıştır. Ancak dolaylı sonucu olarak Amerika kıtasındaki İngiliz kolonilerinde isyan çıkmış ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı başlamıştır. Nihayetinde tüm sonuçlar aynı yere

³⁷⁸ Wolf, *Avrupa ve Tarihsiz Halklar*, s. 326, 330, 339.

³⁷⁹ J. C. Sharman, *Zayıfların İmparatorlukları (Avrupa Yayılmacılığının Gerçek Hikâyesi ve Yeni Dünya Düzeninin Kuruluşu)*, çev. Fahrettin Biçici, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021, s. 144, 145.

³⁸⁰ Özcan; Özalp, "Büyük Oyunda Yeni Hamleler ve İngilizlerin Türkistan Siyaseti", s. 369.

³⁸¹ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 385.

çıkılmaktadır; bu dönemle birlikte Amerika'daki kolonileşme döneminin son bulmasıyla İngiltere, Amerika'daki sömürgelerini kaybedince, Hindistan, İngiltere için çok daha mühim bir yer hâline gelmiştir. İşte İngiltere bu süreçlerin ardından, Hindistan yolunu güvence altına almak için Afganistan, Mısır, İran gibi yerlere çok daha fazla dikkat etmiştir.³⁸²

200 milyonluk Hindistan'da bir yığın ırkın, dilin, dinin ve yaşam tarzının olması, tutarlı bir devlet yapısı ve idaresi mümkün değildi. Karşısında da sömürgecilik konusunda uzman denebilecek diplomasi uzmanı İngiltere hariciye bürokrasisi vardı. İngilizler, bu ülkeyi kısmen veya külliyen işgal etmek yerine idareyi ele geçirmişlerdir. Hindistan'daki yerel hükümdarların (prenslerin) aralarındaki çekememezlik ve rekabet, tabii ki İngilizlerin işini kolaylaştıran bir faktör olmuştur. İngilizlerin Hindistanı korumak bakımından en büyük şansı, Afganistan'da, Türkistan'da ve İran'da güçsüz komşulara sahip olmasıdır. Yeri gelince onları dış güçlere karşı desteklemiş, yeri gelince de İngiliz İmparatorluğu'nun orantısız gücüyle tehdit etmiştir. Ancak madalyonun diğer tarafında İngilizlerin şanssızlığı vardı. Bu coğrafyadaki güçsüz komşuları, Fransa ve Rusya gibi güçlü Avrupa devletlerinden gelecek bir akına karşı dayanamayacakları kesindi. Bu durumda İngilizlerin müdahalesine ihtiyaç duyulacaktı. İngilizler de Hindistan'ı ele geçirdikten sonra, Kraliyet Kasası ya da Kraliyet Tacının Elması olarak adlandırılan bu bölgeye açılan kapıları (öncelikle İran ve Afganistan, daha sonra da buraların kapıları Kafkasya ve Türkistan'ı) korumak İngilizlerin dünya politikasındaki öncelikli siyaseti olacaktır. İngiltere kendi politikasını güderken Ruslar da yayılmacı politikalarına devam etmişlerdir. Özellikle Kafkasya, İran ve Türkistan bölgelerindeki Rus girişimleri, İngilizleri oldukça tedirgin etmiştir. Ayrıca İngiltere için "Doğu", artık başka bir hâl almıştır. Osmanlı, Mısır, İran, Çin ve tabii ki Hindistan, artık İngiliz tüccarlar için çok daha ulaşılabilir. İngiltere'de bol bol üretilen ürünler çok daha kısa zamanda ve daha makul maliyetlerle ulaştırılabilmektedir. Gerekli olan şey bu coğrafyalardaki pazarların İngiliz ürünlerine açılmasıdır. Afrika'nın güneyinden geçen Ümit Burnu Hollandalıların egemenliğindeyken İngilizlere geçti. Aynı şekilde Madagaskar'ın doğusundaki Mauritius da Fransızlardan, İngiliz kontrolüne girdi. Böylece Hindistan'a

³⁸² Uğur Akbulut, **Hindistan Yolu ve İngilizler**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2016, s. 70.

ve Çin'e yani doğuya giden bu deniz yolu üzerinde İngilizlere engel çıkaracak herhangi bir engel kalmaz. İngilizlerin, bu ticaret yolunu tehdit edebilecek unsurlar kuzey-güney yönlü geçitlerdi. Bunlar; boğazlar ve İstanbul, Basra Körfezi ve İran, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı'dır. İşte bu bölgeler, özellikle de ilk ikisi için XIX. yüzyıl boyunca kıyasıya bir İngiliz-Rus mücadelesi yaşanacaktır.³⁸³

Rusların, İngiltere ve sömürgeleri için tehdit oluşturduğu fikri ve bu minvaldeki ilk İngiliz-Rus düşmanlığı 1791'de başlamıştı.³⁸⁴ Bu mevzu XIX. yüzyıl boyunca İngiliz devlet adamlarını ve kamuoyunu meşgul eden en mühim konulardan biri olmuştur. Zira önde gelen İngiliz politika yapıcılardan biri olan ve İngiliz Hindistan valiliği de yapan George N. Curzon, Rus tehdidini her daim hissetmiş ve bu sorununa karşı önlem alınmasını dile getirmiştir. Keza bu mesele için bir de eser kaleme almıştır.³⁸⁵ İngilizler XIX. yüzyılın başında, Afganları düşman ve tehlike, İran'ı ise müttefik olarak görmektedir. Henüz Afganistan'ın, Hindistan'ın güvenliği konusundaki önemi tam olarak fark edilmemiş, "tampon" politikası uygulanmamaktadır.³⁸⁶ Ancak bunun sebebi henüz potansiyel tehdidin (Fransızların), Hindistan'a binlerce kilometre ötede olmasıdır. Yani İngilizlerin aldığı önlem belki de uzak bir ihtimal içindir. Çünkü Hindistan'ın tehlikeyle yüz yüze gelmesi için gerekli olan; Kafkasya'da ve Türkistan'da Rus hâkimiyeti henüz tesis edilmemiştir. İran, hâlâ "bağımsız"dır ve hatta İngilizlerle savunma anlaşması yaparak, Hindistan'ın önünde bariyer olmaktadır. Velhasıl, XIX. yüzyılın başında İngilizlerin, Afganistan'ı henüz tampon olarak düşünmemesi gayet doğal gözükmemektedir.

İngiltere'nin Hindistan politikası gereği, İran coğrafyası tampon bölgelerden biri olarak düşünülmekteydi. Fakat Rusların, XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki İran girişimleri, İngilizleri bu yüzden rahatsız etmiştir. Aynı şekilde Fransa'nın da İran üzerinden doğuya açılma siyaseti, İngilizleri tedirgin ediyordu.³⁸⁷ İngilizler bu yüzden

³⁸³ Tanilli, **a.g.e.**, s. 89-91.

³⁸⁴ Gleason, **Genesis of Russophobia in Great Britain**, s. 9.

³⁸⁵ George N. Curzon, **Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question**, London, 1889.

³⁸⁶ Fraser-Tytler, **Afghanistan**, s. 78, 79.

³⁸⁷ Yapp, "British Perceptions of the Russian Threat to India", s. 650-652.

gerektiğinde Ruslara karşı, gerektiğinde Fransızlara karşı Kaçarlara yardımda bulunup İran'a müdahale ediyordu.

1830'lara kadar İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin üç temel politikası vardı. İlki, ticaretlerini yaymak; ikincisi, Hindistan'ın güvenliğini sağlamak ve üçüncüsü de bu iki amaca ulaşmak için, Rusya'nın İran'daki etkisini azaltmak ve kendi etkilerini mümkün olduğunca arttırmaktır.³⁸⁸ Öyle ki İngiliz Sarayı veya hükümetinin İran'da resmî bir temsilcisi aslında yoktu ve buradaki İngiliz elçi, Macdonald esasında Doğu Hindistan Şirketi'nin elçisi³⁸⁹ydi.³⁹⁰ Macdonald, görevde bulunduğu sürede Osmanlı'ya savaş ilan etmeleri hâlinde Kaçarların karşısında olacaklarını, resmî bir şekilde olmasa da ima etmiş ve bir anlamda uyarmıştır.³⁹¹ Çünkü İngilizler, Kaçarları Rusların kışkırttığını ve Osmanlılarla Kaçarlar arasında savaş çıkarmak için uğraş verdiğini bildikleri için buna engel olmaya çalışmaktalardı.

Artık 1830'lara gelindiğinde Rusların Türkistan-Hindistan emelleri ve güneye yayılma politikaları İngilizler tarafından açıkça görülmüştür. Rusya'nın Hindistan tehdidiyle ilgilenen ve sorumlu olan kişi, dönemin Bombay Valisi Sir John Malcolm'dür. Malcolm, uzun yıllar Hindistan ve İran'da diplomatik görevlerde bulunmuş, önemli bir şahsiyetti.³⁹² Bu tehdide karşı alınan önlemleri İngiliz Wellington Kabine üyesi Lord Ellenborough'nun eserinde net bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Lord, olası Rus istila girişimi hâlinde, Hindistan'da savunmanın nasıl yapılacağı konusunda çalışmalar yaptırmıştır. Bununla birlikte savunma hattının kurulması için en iyi yerin neresi olduğunun tespiti için ayrıca çalışmalar yapıp, bölgenin haritasının çıkartılması tüm birimlere emredilmiştir. Savunma yeri tespiti ve haritalandırma çalışmaları için Hindistan Ordusu'ndan bir grup genç subay, Türkistan'a gönderilmiş ve bir dizi rapor hazırlamışlardır.³⁹³ Bu anlamda, İngilizlerin, 1830'lar boyunca amacı Türkistan ve Afganistan'ın bağımsızlığını, Rusya'ya ve İran'a

³⁸⁸ АКАК, Том. VII (1827-1831), *Belge No: 726 (Тожже, кн. Долгорукова къ к. а. Безаку, от 28-го ноября 1830 года, № 372.-Ардебиль.)*

³⁸⁹ Envoyé.

³⁹⁰ АКАК, Том. VII (1827-1831), *Belge No: 688 (Докладная записка ген.-м. кн. Долгорукова гр. Паскевичу, отъ ... мая 1829 года, № 2 -ТуФлисъ.)*

³⁹¹ АКАК, Том. VII (1827-1831), *Belge No: 691 (Предписание гр. Паскевича ген.-м. кн. Долгорукову, отъ 15-го мая 1829 года, № 171.)*

³⁹² Yapp, "British Perceptions of the Russian Threat to India", s. 649.

³⁹³ Lord Ellenborough, **Political Diary, 1828-30**, London, 1881, s. 110.

karşı koruyarak, arada bir tampon bölge oluşturmaktı. Ancak bu durum 1837 Herat Seferi ve 1839 İngiliz-Afgan Savaşı'yla değişecektir.

İngilizler 1830'luların sonuna dek Rusları Kafkasya'da tutmaya çalışmıştı. Bunda, 1830-1837 yılları arasında İngiliz tahtında bulunan Kral IV. William'ın etkisi büyüktür. Fakat birçok sebebin bir araya gelmesiyle İngilizler, Kafkas dağlarındaki müdafaa hattını boşaltmaya karar vermiştir. Elbette bu savunma hattında İngiliz veya İngiltere destekli askerler yoktu. Bu daha çok İngilizlerin belirlediği psikolojik bir hattır. Ruslara bu kadar yakın, kendilerinin de hâkim olmadığı bir coğrafyada, emek ve asker kaybetmek istememiştir İngilizler. Çünkü İran ve Afganistan sorunu çok çok acil ve hayati bir duruma gelmiştir. Feth Ali Şah'ın ölümünden sonra, 1834'ten itibaren İngiltere, İran politikasında Rusya'yla daha uyumlu şekilde hareket etmiştir. Tahta kimin geçeceği gibi en mühim konularda bile iki devletin ortak kararı oluyordu. İngilizlerin niyeti, İran'daki ve İran'dan (Afganistan'a, Hindistan'a) gelecek tehlikeyi en aza indirmektir.³⁹⁴ Fakat işler planlandığı gibi gitmemiş, İngiltere-İran anlaşmaları bozulmuş ve Kaçarlar, Rusların kışkırtmalarıyla Herat'a (Afganistan'a) sefere çıkmışlardır. Yani İngilizler açısından, Hindistan için tampon olarak düşünülen bir devlet diğer tampon devlete saldırıyordu.

İran tampon politikası ise sönük kalmıştır. Bunun elbette belli başlı sebepleri vardı; nitekim İngilizler için İran'ın tüm coğrafyası bir yana, Basra Körfezi hayati bir öneme sahipti İngilizler için. Çünkü Rusya'nın sıcak ticaretin döndüğü, uluslararası denize ulaşması gerekiyordu. Bu deniz, Rusya'nın merkezine gerçekten uzak, Uzak Doğu tarafındaki ya da Avrupa'nın batısındaki değil, İran'ın güneyindeki Basra Körfezi'ydi. Diğer yandan ise Hindistan ve Basra Körfezi nedeniyle, İngiliz çıkarları artık neredeyse Rusya'nın güneyindeki tüm toprakları kapsıyordu. Kafkasya'dan Basra Körfezi'ne kadar olan mesafe çok uzun değildi, Ruslar adına katedilebilir bir mesafeydi. Fakat Basra Körfezi, bir İngiliz politikacının deyimiyle "*bir İngiliz iç denizi*" idi.³⁹⁵ Bu sebeple Rusların buraya adım atmasına izin verilememeliydi.

³⁹⁴ Yapp, "British Perceptions of the Russian Threat to India", s. 653.

³⁹⁵ Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 55.

Afganistan, özellikle de Herat, Hindistan'la coğrafi açıdan iç içeydi ve Hindistan'ın o bölge üzerinde belirli bir kontrolü de söz konusuydu.³⁹⁶ Ayrıca İran'da açık bir Rus nüfuzu varken, Afganistan ise her anlamda İngiliz etkisine çok daha açıktı. İngilizler, Afganistan'daki subayları aracılığıyla kan davalarını körükleyerek, Afgan emirlerinin siyasi ve iktisadi açıdan zayıf kalmasına sebep olmuşlardır. Çünkü bu şekilde İngilizlerin “cömert” yardımlarına muhtaç ve bağımlı kalacaklardı.³⁹⁷

Kafkasya, İran ve Afganistan'daki gelişmelerin etkisiyle, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngilizler, bariz hâle gelen Rus tehdidine karşın Hindistan'ı aktif şekilde koruma politikası izlemeye başlamışlardır. Bu politika çerçevesinde; Türkistan sınırlarının görece korunması, Afganistan ve İran'da tampon bölgeler oluşturarak İngiliz menfaatlerinin korunması amaçlanmıştır. İngiltere, kurduğu casus ağı sayesinde Büyük Oyun'da yapılan ve yapılacak olan hamleleri önceden öğrenmeye çalışmıştır. Herat, Kaşgar, Meşhet ve Peşaver gibi önemli Türkistan şehirlerinden gelen bilgiler Hindistan üzerinden Londra'ya iletilmiştir.³⁹⁸

İngilizlerin tüm bu *Rus tehdidi* politikası, özellikle Sovyet tarihçileri tarafından İngilizlerin oluşturduğu bir “hikâye” olarak yorumlanmıştır. İngilizlerin, Hindistan'daki emperyal, sömürgeci egemenliklerini sağlamlaştırabilmek ve Basra Körfezi, İran, Afganistan, Türkistan'daki yayılmacı politikalarının üzerini örtmek, bu politikalarına bir dayanak oluşturmak için Rusları bu suçla itham ettikleri iddia edilmektedir.³⁹⁹ Ancak İngiliz hariciyesi açısından gerçek bir Rus tehdidi vardı. Rusların gücü, Hindistan'ı istila etmeye yetmese bile Türkistan'daki ve Afganistan'daki mevcut düzeni bozabilirler ve bu da Hindistan'da karışıklık meydana getirebilirdi.⁴⁰⁰ Ayrıca İngilizlerin korkusu, sadece Hindistan'ın istilasını değil, Hindistan ticaret yoluna bir zeval gelmesiydi. Açıkçası Ruslar da bu durumun farkındaydı, zira İngiliz Hükümetinin, Rusların Hindistan'a sefer düzenlemesinden ziyade Hindistan sınırlarına doğru güneye yayılmasından rahatsız olduğu tahmin edilmekteydi.⁴⁰¹ Ayrıca Rusların, Hindistan üzerine planları ve hayalleri olmadığını

³⁹⁶ Yapp, “British Perceptions of the Russian Threat to India”, s. 658.

³⁹⁷ Rashid, **Taliban**, s. 11.

³⁹⁸ Özcan; Özalp, “Büyük Oyunda Yeni Hamleler ve İngilizlerin Türkistan Siyaseti”, s. 370.

³⁹⁹ Yapp, “British Perceptions of the Russian Threat to India”, s. 647.

⁴⁰⁰ Yapp, **a.g.m.**, s. 647, 648.

⁴⁰¹ Kollektiv Avtorov, **Naşi Sosedi v Sredney Azii: Hiva i Turkmeniya**, s. 17, 18.

iddia etmek Sovyet tarihçilerinin mevzuya ne kadar tarafgir yaklaştığını göstermektedir. Örneğin Mejov'a ait aşağıdaki satırlar, Türkistan'ın istilasının devam ettiği 1878 tarihinde yayınlanmıştır: *“Türkistan gibi bir bölgenin ele geçirilmesi Rusya için büyük önem taşımaktadır... Kervanlarımızın Hindistan'a ulaşacağı ve bize Doğu'nun hazinelerini getireceği zaman uzak olmayabilir. Yakın gelecekte Orta Asya'daki topraklarımızdan Hindistan'a kadar uzanacak bir demiryolunun inşası, ki bunun için birçok proje var, ticaretimizi daha da geliştirecektir.”*⁴⁰²

Sovyet tarihçileri her ne kadar İngilizlerin, Rusları kötü adam-düşman ilan ettiğini iddia etse de Çarlık döneminde bazı Ruslar, İngiliz dış politikasına hak vermiştir. Zira onlara göre İngilizler, sağduyulu, becerikli ve sağlam politikacılarıdır. Çıkarlarına müdahale edilen konularda, hiçbir duygusallık ve tereddüt göstermeden hareket ederler ve komşularının politikalarını, hareketlerini yalnızca kendi yararları ve zararları açısından değerlendirirler. İngiliz devlet adamlarının dış politikada gösterdiği bu sağlamlık, İngilizlere dünya politikasında olağanüstü bir güç ve istikrar kazandırmakta, mücadele, rekabet ettiği diğer uluslara karşı kazandığı başarısını büyük ölçüde açıklamaktadır.⁴⁰³

İngiltere'nin rahatsızlığının tek sebebi, Rusların Türkistan ve İran yönündeki genişlemesi değildi. İngiliz İstihbarat Şubesi'nin F birimi, 1870'lerde Osmanlı Ermenistan'ı, Bulgaristan, Rumeli, Kafkasötesi ve Mısır haritalarını derlemiştir. Bu bölgeler de, Rusların yayılmacı siyasetinin etkin olduğu coğrafyalardı. Buna binaen İstihbarat'ın D birimi de 1872-76 yılları arasındaki “Asya'daki Rus İlerlemesinin Tarihi”yle alakalı gazete yazılarını toplamıştır.⁴⁰⁴ Ayrıca Londra'da kurulan İstihbarat Şubesi'nden beş yıl sonra, yine buraya bağlı Hindistan İstihbarat Şubesi kurulmuştur. Bu birimin esas görevi Hindistan ve Hindistan'ın komşuları (İran, Afganistan vb.) hakkında stratejik istihbarat toplamaktı. Birimin resmî görevi bu şekilde geçse de bunun meali aslında şudur: Rus tehdidi, İran ve Afganistan'da hissedilmektedir, bu sebeple buralardan toplanacak bilgiler Rusların ilerleyişine karşı İngilizlerin hamle

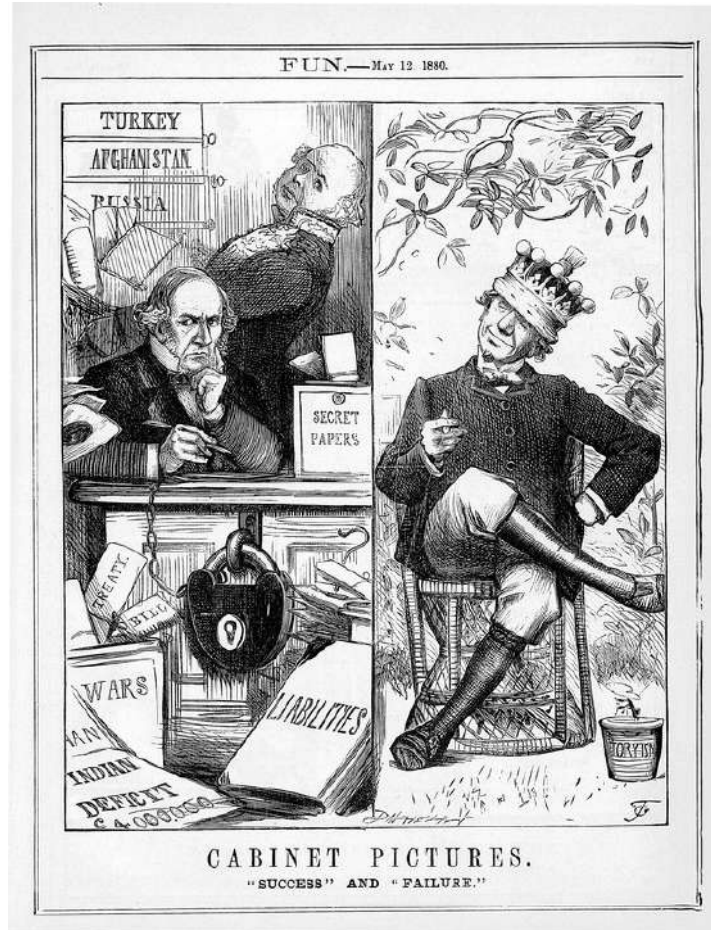
⁴⁰² V. İ. Mejov, *Turkestanский Сборник: Сочинения и Statey, Otnosyaşçikşya do Sredney Azii Voobşee i Turkestanşego Kraya v Osobennosti, Sistematişeskiy i Azbuşniy Ukazateli*, Tom 1-150, S. Peterburg, 1878, s. iv-vi.

⁴⁰³ Марков, *Rossiya v Sredney Azii*, Tom I, s. 296.

⁴⁰⁴ Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 116.

yapmasını, önden tedbir almasını sağlayacaktı. Diğer yandan, bu yıllarda Hindistan'da yükselen özgürlük talepleri, ülke içinde de istihbarat toplama zorunluluğu hasıl olmuştur.⁴⁰⁵

1880'de hem İngiltere'yi hem Afganistan'ı aslında Osmanlı'yı da oldukça yakından ilgilendiren bir gelişme olmuştur. Beaconsfield (Benjamin Disraeli) hükümetinin yerine Gladstone hükümeti gelmiştir. Bu olay, İngiltere'nin dış politikasındaki önemli değişikliklerin miladı olarak kabul edilebilir. Afganistan'a karışmama, bulaşmama siyasetine geri dönülürken Osmanlı Devleti ile ilişkilerde de ibre tam tersine dönmüştür bu dönemde. Hükümetin değişmesiyle birlikte Hindistan Valisi de değişmiş, Lord Lytton görevinden istifa etmiştir.⁴⁰⁶

Resim 9: Kabine Resimleri, “Başarı” ve “Başarısızlık”⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Ertekin, a.g.e., s. 120, 121.

⁴⁰⁶ Fraser-Tytler, *Afganistan*, s. 152.

⁴⁰⁷ *Fun*, 12 May 1880, s. 189.

İngiliz Başbakanı Disraeli, İngiltere’yi İslam halklarının koruyucusu ve Asya ile Avrupa arasında bir arabulucu olarak görüyordu. Fakat Gladstone ise Disraeli dönemindeki dış politikanın tam tersi istikamette siyaset seyredip, Osmanlı Devleti’ne tüm yardımları ve desteği keserek, Türklere karşı sadece düşmanca politikalar gütmüştür. Böylece, XIX. yüzyılın başından beri Osmanlı topraklarındaki iki rakip, İngiltere ve Rusya artık denge unsuru olmaktan çıkmış, âdeta Osmanlı’ya karşı müttefik olmuşlardır.⁴⁰⁸ Bu mevzu hakkında Whitman bir anekdot aktarmıştır: İstanbul valisinin 1896’da kendisine İngiltere’yle Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin iyi seyrederken aralarına yılan (Ermenilerin) girdiğinden bahsetmiştir.⁴⁰⁹ Bu bahis doğru mudur bilinmez ancak çağın en önde gelen entelektüellerinden biri olarak kabul edilen Lord Acton, William Gladstone’un dünya görüşünü etkileyen önemli isimlerden biridir. Zira Acton, Başbakan’ın hararetli bir savunucusuyken onun danışmanlığını da yapmıştır.⁴¹⁰

1869’da Süveyş Kanalı’nın tamamlanması ve 1875’te Kanal’ın, 1878’de Kıbrıs’ın, 1882’de de Mısır’ın, İngiliz hâkimiyetine geçmesi, Hindistan yolunun güvenliği ve İngiliz dış politikası için oldukça önemli bir etken olmuştur. Zira bu gelişmelerin ardından İngiliz dış politikasında bariz bir değişim görülecektir. 1880’lerden itibaren İngilizler, Rusların Osmanlı ve Kafkasya’daki girişimlerini artık pek de önemsemiyordu. Çünkü bu tarihten itibaren İngilizler için asıl tehdit, Rusların, İran ve Afganistan’a doğru yayılmacı politikasıydı. İngiliz Savaş Bakanlığı yetkilileri ve İngiliz Hindistanı’nın yöneticileri tamamıyla bu gelişmelere odaklanmıştır.⁴¹¹

Fakat Hindistan’a ve hinterlandına verilen tüm bu önemin yanı sıra, İngiltere’deki bazı liberaller, Hindistan politikasına muhalifti. Onlara göre, İngilizlerin

⁴⁰⁸ Gaillard, **Türkler ve Avrupa**, s. 363, 364.

⁴⁰⁹ Whitman, **Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları**, s. 13, 14.

⁴¹⁰ Sıkı bir Katolik olarak yetiştirilen Acton, dinsel kimliği nedeniyle gençliğinde Cambridge Üniversitesine öğrenci olarak kabul edilmemiştir. Siyasi görevinin ardından, 1895’te 61 yaşındayken, daha önce öğrenci olarak kabul edilmediği, Cambridge Üniversitesine modern tarih profesörü olarak atanmıştır. “*Güç yozlaştırır, mutlak güç, mutlaka yozlaştırır.*” şeklindeki, gücün yozlaştırıcı etkisine ilişkin sözü, kendisinden daha ünlüdür. Hatta XXI. yüzyılda, sinema ve sosyal medyanın etkisiyle, bu söz George Orwell’a atfedilmiştir. Bkz. Lord Acton, **Tarih Üzerine Bir Ders**, çev. Kerem Başer, Vakıfbank Kültür Yayınları: İstanbul, 2020, s. 7-12.

⁴¹¹ Thomas G. Fergusson, **British Military Intelligence 1870-1914: The Development of a Modern Intelligence Organization**, University Publications of America, 1984, s. 54, 55; Ertekin, **İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu**, s. 119.

Asya ile bu kadar uğraşması gereksizdi. Buradaki barbar ırklarla uğraşmak İngilizler için vakit kaybıdır ve Hindistan'ın maliyeti artık getirilerinin önüne geçmiştir. Bu yüzden Hindistan'ın zenginliği, İngilizleri bu kadar ilgilendirmemelidir. Liberaller bu görüşlerinde kısmen haklı olabilirler çünkü XIX. yüzyılın başından beri İngiliz dış politikasına baktığımızda her işin ucunun Hindistan'a çıktığı görülür. Başta, Doğu Sorunu ve Büyük Oyun olmak üzere, odak nokta Hindistan'dır. Şimdi bir de Ruslarla Asya'da yüz yüze gelmiş ve savaş ihtimalleri konuşulmaktadır. İşte liberaller, bu kadar sorunun kaynağı olan Hindistan'ın getirilerini yeterli görmemişlerdir. Ancak buna karşı Vámbéry de onları “*meselenin özünü kavrayamayan, dar görüşlüler*” olarak tanımlamıştır.⁴¹²

İngilizlerin Afganistan dış politikasıyla ilgili son söz olarak, XIX. yüzyıldaki Afganistan, aslında varlığını ve “bağımsızlığı”nı Büyük Oyun'a borçludur. Özellikle İngilizlerin bu bölgede bir tampon devlet oluşturma politikası, Afganistan'ın “bağımsızlığı” ile sonuçlanacaktır. 1880'den itibaren İngilizler, Kabil Emiri'ne bir ordu oluşturma için siyasi ve maddi yardımda bulunmuştur. Elbette ki bu sebeple Afganistan üzerinde İngiliz nüfuzu vardı. Bu yardımların yanı sıra İngilizler, görece modern yollar ve geçitlerle oluşturulan demir yoluyla Afganistan'ı Hindistan'a bağlamışlardır. Bunda, Afganistan'a olası bir Rus müdahalesine karşın İngiliz yardımının etkisini artırma ve süresini kısaltma amacı vardır mutlaka. Afganistan her ne kadar coğrafi özellikleri nedeniyle İngiltere ile Rusya'yı birbirinden ayırsa da yukarıda saydığımız sebeplerle İngilizlerin gölgesindeydi.⁴¹³ İşte bu sebeplerle Afganistan, bilhassa İngilizlerin bölgede hâkimiyetlerini güçlendirdikleri 1880'den itibaren 1919'a kadar Hindistan'a tam bir tampon devlet görevi görmüştür. Afganlar 1919'da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir; bu gelişme aynı zamanda, III. İngiliz-Afgan Savaşı'nın sebebi ve sonucudur. Nihayetinde 1919'dan sonra Afgan tampon politikasını uygulamak İngilizler için mümkün olmamıştır.⁴¹⁴

İngilizlerin Hindistan dış politikasıyla ilgili son sözü ise Lord Curzon'a bırakalım: “*Hindistan'daki Britanya egemenliği, İngiliz halkının yaptığı en büyük*

⁴¹² Vambéry, *Sketches of Central Asia*, s. 422, 423.

⁴¹³ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 355, 356.

⁴¹⁴ Yapp, “British Perceptions of the Russian Threat to India”, s. 658.

şeydir... Adaletin egemenliği, bütün bir insansoyunun neredeyse beşte birine barış, düzen ve iyi bir yönetim getirmiştir... Herhangi bir engelle karşılaşan yöneticiler, yönetilenlerin arasında bir avuç insan gibidir..."⁴¹⁵

2. Afganistan'daki Güç Mücadelesi

Hindistan'ın XIX. yüzyılda dünya siyasetinde oynadığı rol çok büyüktür. Dünya siyasetindeki neredeyse tüm olayların Hindistan ile açıklanabileceği iddiası her ne kadar makul olmasa da durum buna pek yakındır. Zira Cape Town'dan Karadeniz'e, Kıbrıs'tan Moğolistan'a kadar Hindistan'la ilgili olmayan neredeyse hiçbir siyasi olay yoktur. İngiltere'nin attığı hemen her siyasi adım, Hindistan'a sahip olmayı ya da Hindistan'a giden yolu güvence altına almaya yönelik bir tedbir olarak açıklanabilir. Hindistan'ın İngiltere için ne kadar önemli olduğunu en iyi Lord Curzon'un birkaç cümlesi göstermektedir: "*Afganistan'ın bağımsızlığı, özgür bir İran'ın devamı, Bağdat'taki Türk yönetiminin korunması, hepsi Kalküta'ya bağlıdır*" ve "*Hindistan'ın geniş kapsamlı etkisi, komşu anakara ülkelerinin topraklarının ötesine uzanır ve aynı şekilde Boğaz'daki olayların şeklini ve Mısır'ın kaderini belirler*" ya da "*Hindistan giderek Britanya İmparatorluğu'nun stratejik sınırı haline geliyor.*"⁴¹⁶

İngiltere, Hindistan'dan farklı kalemlerde yılda 30 milyon sterlin kazanmaktadır. Ayrıca Hindistan, İngiliz-Hint ordusuna yılda 40 milyon sterlin katkıda bulunmaktadır ki bu ordu Hindistan'ın kendi savunma çıkarlarına kısmen hizmet etmektedir. Bu ordu, esas olarak İmparatorluk için Çin'de, Mısır'da ya da Avrupa'nın herhangi bir yerindeki savaşta gerektiğinde kullanılacak yedek birlik olarak görülmektedir. Hülasa Hindistan, İngiltere'nin savaş faturasını, nakdi olarak rupi-sterlin, aynı olarak ise insan hayatı ile ödemektedir. Zira I. Dünya Savaşı sırasında bir milyon 250 bin Hintli, İngilizlerin safında savaşa katılacaktır.⁴¹⁷

Kuzeyde Himalayalar, Karakurum ve Pamir Dağları doğal bir koruma sağlamaktaydı. Güneyde yani deniz tarafında ise XIX. yüzyılda yenilmesi tasavvur dahi edilemeyen İngiliz donanması vardı. Hindistan'ın muhteşem savunma sisteminde tek hassas nokta, Hindistan'ın geleneksel giriş kapısı olan kuzeybatı sınırıydı.

⁴¹⁵ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 391.

⁴¹⁶ Tichy, *Afghanistan: Das Tor nach Indien*, s. 7.

⁴¹⁷ Tichy, *a.g.e.*, s. 47.

Zikredildiği üzere İngiliz İmparatorluğu'nun Aşil Topuğu Hindistan'dı, Hindistan'ın Aşil Topuğu ise Hayber Geçidi ve arkasındaki Afganistan'dı. Hindistan'ı fethetmek isteyen büyük güçler, buradan başlamak ya da geçmek zorundaydı. Afganistan'ın, Büyük Oyun'un merkezinde ve sürekli müdahil olmasının nedeni tam olarak budur.⁴¹⁸

Rusların, ister Kafkasya ister İran ister Türkistan üzerinden olsun, nihayetinde Afganistan güzergâhı üzerinden Hindistan'ı tehdit edebileceği düşünülmektedir. Bu yüzden İngiliz İmparatorluğu'na yönelik en büyük potansiyel tehlike ve rakiptir. Bu düşünceler üzerine Rus tehdidi İngiltere'de gündem oluşturmuş, hem akademik alanda hem halk nezdinde tartışılmıştır.⁴¹⁹ Hindistan'ın İngiliz İmparatorluğu için taşıdığı bu önem sebebiyle, burayı çevreleyen tüm ülkeler yavaş yavaş İngiliz etki alanı hâline gelmiştir. Devasa kalelerden oluşan bir savunma kuşağı gibi, Hindistan'ı korumaları gerekiyordu: batıda İran (Belucistan), kuzeybatıda Afganistan, kuzeyde Tibet ve doğuda Burma. Bunlardan en önemlisi ve çalışmamızın ana konusu, kanlı savaşların ve mühim anlaşmaların yapılması sebebiyle Afganistan'dır. Afganistan her ne kadar esasen İngiliz Hindistanı'nın tamponu olarak görülse de madalyonun bir de arka yüzü vardır. Çünkü Afganistan nihayetinde Asya ve Türkistan sorununun bir parçasıydı. Elbette Ruslar, Hindistan'ı tehdit ederek Doğu Sorunu'nu Rusya'nın lehine sonuçlandırmak istiyorlardı fakat bundan daha elzem ve acil olan şey Rusların, Hazar kıyılarındaki ve Türkistan'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmalarıydı.⁴²⁰ Zaten bu minvalde, Rusya'nın Hindistan'a yönelik bir niyeti olmadığı çeşitli makamlar tarafından sık sık dile getirilmiştir.

Esasında Rusların bu savunmasını destekleyen bazı gelişmeler de yaşanmıştır. Örneğin 1831 Ocak ayında, ismi verilmeyen bir Afgan şehzade ya da genç bir soylu, Erivan'dan Tiflis'e gelmiş, Rusya'ya sığınmak ve imparatora hizmet etmek istediğini bildirmiştir. Fakat İmparator, onun rütbesi ve yaşında bir Afgan'ın hizmete kabul edilmesinin çok fazla sakıncası ve zorluğu olduğunu düşünmektedir. Anlaşılan o ki Avrupa ve Asya'nın tüm güçleriyle barış içinde olunan bu dönemde, risk almak istenmemiştir. İmparator tüm bunların yanı sıra Afganistan hükümdarlarıyla hiçbir

⁴¹⁸ Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 53.

⁴¹⁹ Evans, **On the Practicability of an Invasion of British India**, s. 86-100; Gleason, **Genesis of Russophobia in Great Britain**, s. 174-180.

⁴²⁰ Baddeley, **Russia in the 'Eighties'**, s. 52.

zaman komşuluk ya da ittifak ilişkisi kurmadığı için, bu ülkenin iç işlerine karışmak istemediğini belirtmiştir.⁴²¹

Bu yıllarda Rusların ilgisi Afganistan'dan çok İran üzerindedir. Zira Kont Simoniç, Tebriz'deki İngiliz elçiliğiyle irtibat kurmakla görevlendirilmiştir. İngiliz elçi aslında Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcisidir. Rusların ticareti İran'ın sadece kuzeyi yani Rus hududu olan bölgeleriyleydi. İran'ın Hindistan'la olan ticaretinin ise başka çıkış noktaları vardı, zaten Ruslar bu ticaretle mücadele edilemeyeceğinin farkındaydı hem de böyle bir rekabet amaçları da yoktu. Bu yüzden İngilizlerle aralarında ticari çıkar çatışması olmayacağını düşünmekte ve bunu İngilizlere aktarmak istemekteydi. Rusların bu girişimci tavrına karşılık İngilizler, Rusların Asya'daki ilerlemesinden elbette rahatsızdı. Ruslara göre ise olan olmuştur ve buna göre davranmak, anlaşmak gereklidir. Tabii İngilizlerin rahatsız olduğu tek şey Rusların elde ettiği yeni topraklar değildi. İngiltere'nin bölgedeki elçilerinin, ajanlarının (Ruslara göre, yanlış ve abartılı) raporları sebebiyle, Rusya'nın Hindistan'a dair bir projesi olduğuna dair inanç mevcuttu.⁴²²

Rusya'nın güneye doğru ilerleyişi, hiçbir zaman Hindistan sınırında doğrudan bir tehde yol açacak kadar güçlü olmasa bile, Rusya'nın güneye doğru ilerleyişi her zaman mevcuttu. Ancak İngilizler için Hindistan'ın sınırı Hayber'de değil, Afganistan'ın kuzey sınırı olan Ceyhun'da olduğu için, Hindistan'a yönelik tehdit gerçeği İngiliz politikacılar için sık sık gündeme geliyordu. Afganistan adeta, Rusya ile İngiliz Hindistanı arasında, iki değirmen taşı arasındaki bir buğday tanesi gibi durmaktadır. Bu güçlü değirmen taşlarının en ufak bir hareketi, Afganistan'ı öğütmeye yetecek durumdadır. Ancak Rus değirmeni, Hint Okyanusu'na giden yolu açmak için öğütmeye başlar başlamaz, Afganistan İngiltere desteğini hissetmiştir. İngiltere, Afganistan'ı Hindistan üzerinden bir İngiliz kolonisine dönüştürmeye çalıştıysa, bu sefer Rusya Afganistan'ın koruyucusu olacaktır.⁴²³

⁴²¹ АКАК, Том. VII (1827-1831), *Belge No: 715 (Отношение гр Нессельроде къ гр. Паскевичу, отъ 18-го марта 1831 года, № 887.)*

⁴²² АКАК, Том. VIII (1831-1837), *Belge No: 795 (Депеша гр. Нессельроде на имя гр. Симонича, отъ 7-го июня 1832 года, No: 1160)*

⁴²³ Tichy, *Afghanistan: Das Tor nach Indien*, s. 5, 6.

1830'ların başında Rus tehlikesi kendini tekrar gösterince, Yüzbaşı Arthur Conolly⁴²⁴ ve Yüzbaşı Aleksander Burnes, Afganistan, İran ve Türkistan'a gideceklerdir. İngilizler 1830'ların sonuna kadar Rus tehlikesine karşı Afganistan ve Türkistan'ı işgal etmek yerine dostça politikalar yürütmeyi tercih edecektir. Amaçları buradaki hanlıkların dost/koruyucusu olup Rus işgalini önlemektir. Giriş bölümünde zikredildiği üzere, Büyük Oyun terimini 1840'ta ilk kez kullanan kişi olan Arthur Conolly, aynı zamanda Büyük Oyun'un en ünlü kurbanlarından biridir. Amacı, Türkistan'daki üç Türk hanlığı (Buhara, Hive, Hokand), birbirleriyle uğraşmaları yerine güçlerini Ruslara karşı birleştirmeye ikna etmektir. Böylece Ruslar, Afganistan'a gelemeden önlerine bir set çekilecekti. Fakat Stoddart ile Conolly, 1842'de kafaları kesilmek üzere halkın önünde infaz edilmişlerdir. İngilizler, Stoddart ve Conolly'nin ölümü üzerine diplomatik bir girişimde bulunmadı, bu da Büyük Oyun'un zorlu şartları altında İngiliz çıkarlarının öncelikli olduğunu bir kez daha gösterdi. Conolly'nin kaderine dair ünlü "Büyük Oyun" terimi de bu olayların bir parçası olarak literatüre girmiştir. Adı Büyük Oyun'la özdeşleşen bir diğer isim Burnes ise İskoç asıllı kâşif, subay ve aynı zamanda diplomattır. Burnes'ün İngilizlerin, Türkistan'ı keşfetme ve Buhara'yla ilişki kurmasında öncü olması sebebiyle lakabı "Buhara Burnes"tür. Aleksander Burnes, Büyük Oyun konusunda uzman isimlerden biri olarak gösterilir. Afganistan'a ve Türkistan'a olan ilgisi, 1823-29 yıllarında Hindistan'ın Gucerât eyaletinde subay olarak görev yaptığı döneme dayanır. Asya'nın merkezine (Türkistan, Buhara), Güney Türkistan'a ve İran'a (Meşhed, Tahran, Buşehr) bir dizi seyahat gerçekleştirmiştir. Bu bölgelerin hepsi İngilizler için oldukça mühim yerlerdi. Bu sayede Kral IV. William'la özel bir görüşme dahi gerçekleştirmiştir. Burnes, kaleme aldığı seyahatlerini kitap olarak yayımlamıştır.⁴²⁵ Bu gezileri ve tecrübeleri sonucunda kendisi âdetâ, "Hindistan'ın Kuzeybatı sınırı uzmanı" olmuştur.⁴²⁶

⁴²⁴ Arthur Conolly, *Journey to the North of India: Overland from England, Through Russia, Persia, and Affghaunistaun*, Vol. I-II, London, 1834.

⁴²⁵ Alexander Burnes, *Travels into Bokhara; being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia, ... in the years 1831, 1832, and 1833*, Vol. I-II, London, 1834.

⁴²⁶ [https://www.britannica.com/biography/Alexander-Burnes.;](https://www.britannica.com/biography/Alexander-Burnes.)
www.britishempire.co.uk/forces/armycampaigns/indiancampaigns/afghanistan1839/alexanderburnes.htm.

XIX. yüzyılın başlarında Afganlar ve Afganistan meselelerinde oldukça bilgisiz olan ve 1830'ların ilk yıllarında, Afganistan'la ilgilenmediklerini ve iç işlerine karışmak istemediklerini söyleten Ruslar 1837'den itibaren Afganistan üzerinde siyaset yürütmeye, iç meselelerine karışmaya başlamıştır. Afganistan'a gönderilmesi düşünülen Vitkeviç'e; Afganistan (Kabil-Kandahar) yöneticilerini uzlaştırma, onlara uyum ve yakın ilişkiler içinde olmanın kendileri ve mülklerinin güvenliği için ne kadar yararlı olduğunu anlatma, kendilerini dış düşmanlardan ve iç karışıklıklardan korumak için ittifak etmenin yararına ikna etme, tüm bunlar için de Kaçarların lütuf ve himayesinden yararlanmanın gerekliliğini açıklama görevi verilmiştir. Afganlar, tek başlarına düşmanlarına karşı duramayacakları ve bu nedenle güçlerinin birliğine ve belli bir siyasi güce sahip komşu bir gücün desteğine ihtiyaç duydukları fakat bunu sağlamak isteyen Rusya'nın mesafe nedeniyle kendilerine gerçek anlamda bir yardım sağlayamayacağı inandırılmalıydı. Ancak Rusya, Kaçarlar aracılığıyla bu koruma ve desteği Afganlara sağlayabilirdi.⁴²⁷ Afganların bu teklifi kabul etmeleri hâlinde hem Kaçarlar vasıtasıyla Türkistan'a ve Hindistan'ın kuzeyine nüfuz edecek hem de stratejik bir bölgede müttefik kazanacaktı.

Bu siyasi görevin yanı sıra Kabil-Rusya arasında ticaretin artırılması da teşvik edilmeliydi. Bu kapsamda Vitkeviç'in Afganistan ve civarı hakkında bilgi toplanması ona verilen talimatlar arasında yer almaktadır. Bunların ayrıntılarına bakacak olursak karşımıza şu olgular çıkmaktadır: Afganistan'daki işleyiş hakkında ayrıntılı bilgi; bu ülkenin müdafaası için sahip olduğu veya olabileceği kaynaklar ve araçlar; maliyesi, askerleri, nüfusu. Müslüman hükümdarların kendi aralarındaki ilişkileri, her birinin ayırt edici özellikleri; özellikle Afganistan'ın ayrılmış hâldeki bölgelerini (onların bağımsızlığı ve güvenliği için) birleştirme olasılığının olup olmadığı. Afgan yöneticilerinin İngilizlerle ilişkileri, İngilizlerin Afganistan üzerindeki etkisi, girişimleri ve görüşleri hakkında tafsilatlı bilgi. İngilizlerin sadece Afganistan'daki değil, Pencap'taki etkisi ve Afganların bu bölgeyle ilişkileri. İngilizlerin Afganistan ve civarı bölgelerdeki ticari girişimleri, İndus üzerinde kurmakta oldukları denizcilik tesisi ve bunun olası sonuçları hakkında bilgi. Afganların, Buhara ve genel olarak

⁴²⁷ АКАК, Том. VIII (1831-1837), *Belge No: 874 (Инструкция пор. Виткевичу, отъ 14-го мая 1837 года, № 1218.)*

Türkistan ve İran ile olan siyasi ve ticari ilişkileri, Afganların İranlılar hakkında düşünceleri. Afganların, Rusya ile ticari ilişkileri önceki yıllara kıyasla nasıldır? Düşmüşse, hangi sebeplerden dolayı düşmüştür? Hangi Rus malları orada daha popülerdir? Hangi mallar daha fazla talep görebilir? Bu malların Afganların gözünde değerli olması ve başarılı bir satış/pazarlama için ne gereklidir? Afganların, Rusya ile ticaret konusundaki aşılması gereken şeyler nedir, maliyetleri azaltmanın ve zorlukları ortadan kaldırmanın yolları nelerdir? Vitkeviç, saydığımız tüm bu tafsilatlı bilgileri edinmesi için gerekli yerlere uygun gördüğü güzergâhlar üzerinden gitmekte özgür bırakılmıştır. Önemle istenilen şey sadece Kabil'i değil, tüm bu mevzuları ilgilendiren Kandahar'ı da mutlaka ziyaret etmesidir.⁴²⁸ Rusların Vitkeviç aracılığıyla 1837'deki bu Afganistan girişimi çok önemlidir. Rusya, henüz Türkistan'ın ve Kafkasya'nın işgali bile başlamamışken Afganistan konusunda siyasi, iktisadi ve sosyal alanda ilk defa bu kadar tafsilatlı bilgi edinmeye çalışmaktadır. Afganistan ve Hindistan konusunda riske girmek istemeyen İngilizlerin önlem alması ve ilk İngiliz-Afgan savaşının da Vitkeviç'in görevinden bir sene sonra başlaması oldukça manidardır.

İyi bir coğrafya ve tarih bilgisine sahip olan İngiliz devlet adamlarının ve politika yapımcılarının, farkında oldukları mühim bilgi şuydu: Hindistan, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın başına kadar uğradığı saldırı ve istilaların çoğu Afganistan üzerinden gerçekleşmiştir. Hindistan fatihleri/istilacıları, tarih boyunca İran ve Afganistan yolunu izlemiştir. İngilizler İran'a da önlem almak için birçok politika üretmişlerdir. Hindistan İmparatorluğu'nun Afganistan ile siyasi ilişkileri her zaman tek bir noktada yoğunlaşmıştır: Rusya'nın Hindistan'ı işgal etmek için güneye inmesi ya da Hindistan'ı işgal etmesi durumunda Afganların tavrı ne olacaktır?⁴²⁹

Rus ilerleyişine karşı, Afganların tavrının yanı sıra bir de Hindistan'ın savunulması konusunda İngilizler arasında farklı görüşler mevcuttu. Bunlar; “*ileri politika*”, “*İndus'a dönüş*”⁴³⁰ ve “*bilimsel sınır*” idi. İndus'a dönüş'ü savunanlar,

⁴²⁸ АКАК, Том. VIII (1831-1837), *Belge No: 874 (Инструкция по р. Виткевичу, отъ 14-го мая 1837 года, № 1218.)*

⁴²⁹ W. F. Bruck, “Beziehungen Afghanistans zu Britisch-Indien”, *Weltwirtschaftliches Archiv, Zeitschrift für Allgemeine und Spezielle Weltwirtschaftslehre*, von Bernhard Harms, 6. Band (1915-II), Verlag von Gustav Fischer, 1915, s. 165, 166.

⁴³⁰ ‘*Geride durma*’ ya da ‘*Eylemsizlik*’ politikası olarak da adlandırılmaktadır. Bkz. Hopkirk, *Büyük Oyun*, s. 7.

Ruslarla sadece İndus'ta karşı karşıya gelinmesi gerektiği görüşündeydi. Zira Ruslar ne kadar güneye ilerlerse, merkezlerinden, depolarından ve ikmal kaynaklarından o kadar uzaklaşıyorlardı. Tamamen doğru olan bu mantığın tek bir kusuru vardı, o da böyle bir saldırının psikolojik etkisinin göz ardı edilmesi idi. Çünkü Afganlar, muhtemelen Rusların topraklarından geçişine karşı çıkmayacak, hatta Nadir Şah döneminde yaptıkları gibi, zengin toprakları yağmalama fırsatını karçırmamak için onları Hindistan'a kadar takip edeceklerdi. Bu gerçekten büyük bir tehlikeydi. Çünkü Afganların da Ruslara katılmasıyla Hint seferi, "İslami" bir kisveye bürünüp Hindistan'daki Müslümanları harekete geçirebilirdi. "İleri politika" savunucuları, İngiltere'nin siyasi ve askerî nüfuz alanını Afganistan'da Ceyhun'a kadar genişletmesi gerektiği görüşünü savunmaktaydı. Üçüncü savunma teorisi olan "bilimsel sınır", diğer iki önlemin bir kombinasyonudur. Temeli, İndus ve Afgan dağları arasındaki coğrafi zorluklarla dolu ovalara asker yığmanın imkânsız olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Zira birlikler kısa süre içinde iklim koşulları nedeniyle zayıflayacak ve yok olacaklardır. Ne ovalarda ne de Afgan dağlarında düşmana karşı kayda değer bir direniş gösterebilecek asker kalmayacaktır. Kalsa da savaşabilecek durumda olmayacaktır. İşte bu üç savunma stratejisi zaman zaman uygulanmıştır. Ancak en etkili, İndus ve Ceyhun nehirleri arasındaki bölgenini İngiliz etkisi altında ya da en azından kesinlikle tarafsız olması gerektiği şeklindeki 'İleri Politika' olmuştur.⁴³¹

İleri politika savunucuları arasında yer alan İngiliz Tümgeneral Rawlinson, "*Doğu'da İngiltere ve Rusya*" adlı eserinde İngiliz bakış açısını net bir şekilde ortaya koymaktadır: Rusya, Ceyhun'a kadar gidebilir ancak daha sonra Hindistan savunma kuşağı başlar ve her ileri adım artık savaş anlamına gelirdi. İngiltere'nin Rusya'yı Kafkasya, Türkistan, İran yerine Afganistan'da ya da İndus Nehri'nde karşılaşması gerektiğinin belli başlı (kimilerine göre geçerli) sebepleri vardır. Başlıca sebepler, İngiliz ordusu ile Rus ordusunun farklılığıyla, Rusya ile İngiliz Hindistanı'nın coğrafi konumlarıdır. İlkine bakacak olursak, Rus ordusu dünyanın en büyük ve güçlü kara ordularındandı. Bu hem bir avantaj hem de dezavantajdı. Rus orduları merkeze, karargâha yakın olduğunda çok sağlam bir balyoz gibiydi. Ancak birlikler merkezden, karargâhtan uzaklaştıkça lojistik ve iletişim sorunları sebebiyle tüm gücünü

---

⁴³¹ Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 109-112.

yansıtamazdı. Rus ordusu Afganistan'a, İndus'a kadar gelince hem güç kaybedecek hem de İngilizler Hindistan'a, merkezlerine yakın oldukları hem de çoğunlukla deniz gücüne sahip oldukları için tüm jeostratejik avantajı ellerine geçireceklerdi. Tüm avantajlarına rağmen bu taktiğin büyük bir riski vardı. Rus ordularının Türkistan'ı, Afganistan'ı geçerek İndus'a kadar geldiği ve İngilizlerin buna karşı çaresiz kaldığı algısı oluşursa, Hindistan hiç beklenmedik ölçüde karışabilirdi. Rus birliklerinin Hindistan'ın kapısına dayandığı bir andaki karışıklıksa İngilizlerin altından kalkamayacağı bir riskti.⁴³²

İşte anlaşılan tüm bu avantajlar ve riskler göz önüne alınmış ve İngiliz karar mercileri neredeyse 100 yıllık bir taktik belirlemişlerdir. Bahsettiğimiz riskler göz önünde bulundurularak, Rus ordularının asla İndus'a gelmemeleri gerektiğine kanaat getirilmiş ve ne pahasına olursa olsun en geç Afganistan'da durdurulmaları için plan yapılmıştır. Rus ordularının gelebileceği son yer olarak Afganistan sınırı (Ceyhun Nehri), psikolojik bir hat/sınır olarak belirlenmiştir İngilizlerce. İngilizler, Ruslara hitaben "*Kafkasya'da, İran'da ve Türkistan'da sana göz yumdum fakat şimdi haddini aştın*" dercesine tüm ciddiyetiyle Afganistan'da dikilmiştir. Hatta daha da temkinli şekilde, XIX. yüzyıl boyunca, Rusların Afganistan'a ne ticari ne siyasi ne de askerî olarak adım atmalarına izin verilmiştir. İngilizlerin bazı kesimlerce eleştirilere konu olan Kafkasya ve Türkistan politikasının arkasında yatan sebepler kanımızca bunlardır. İngilizler Kafkasya'da ve Türkistan'da Ruslara, direkt müdahalede bulunarak güç ve zaman kaybetmek istememişlerdir. Çünkü bu coğrafyalar deyim yerindeyse Rusya'nın arka bahçesiydi. Onların buralara nüfuzu ve müdahalesi oldukça kolaydı. Fakat deniz kuvvetlerine dayanan İngiliz ordularının buralara müdahalesi çok zordu ve meşakkatliydi. Müdahale edilse dahi Ruslara karşı zafer kazanmak oldukça zordu. Hülasa, İngilizler bu riski göze almamışlardır. Dünya çapında büyük prestij sahibi "İngiliz" adına gölge düşürmek istememişlerdir. Kendilerini ve İngiliz çıkarlarını doğrudan ilgilendirmeyen coğrafyalar için yenilmeyi ve prestij kaybını göze almamışlardır. Onun yerine tüm güçlerini ve odaklarını Afganistan'a yönelterek, Rusların karşısına geçemeyecekleri büyük bir set çekmişlerdir. Kafkasya ve Türkistan'da ise hükümdarlarla ve bölgenin ileri gelenleriyle resmî, gayiresmî

---

⁴³² Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 358, 359.

görüşmeler yaparak desteklerini iletmişler, direniş hareketlerini zaman zaman körüklemiş zaman zaman maddi-manevi destek vermişlerdir.

İngilizler eğer Rusları, İndus'ta veya Afganistan içlerinde değil de Afganistan'ın kuzeyinde karşılaşması hâlinde birçok dezavantajla karşılaşacaktı. En önemlisi coğrafi şartlar ve bunun getireceği mali yükü. İngiliz birlikleri Afganistan'daki geçitleri geçmek için büyük bir emek ve muazzam bir harcama yapmak zorundaydı. Hem de yukarıda bahsettiğimiz üzere merkezden ve deniz gücünden gittikçe uzaklaşacaklardı. Karşılaşılabilecek olumsuzluklar bununla sınırlı değildi, İngiliz askerleri Afganistan'da nefretle ve direnişle karşılaşabilirdi Hâlbuki Afganistan'a ilk adımı atan, istilacı olarak Ruslar olursa, hem Rus birlikleri karargâhlarından uzaklaşmış olacak, hem yerel nefreti onlar üzerine çekecek hem de İngilizler, kurtarıcı sıfatıyla Afganistan'a gireceklerdir.⁴³³ Hülasa tüm oklar, İngilizlerin müdafaa hattını Afganistan'a kurması gerektiğini ve İngiliz birliklerinin bu hattın ötesine geçmemesi gerektiğini göstermektedir. Afganistan'ın topografik haritasına bakmak, bizleri görsel açıdan oldukça ikna etmektedir.

Harita 8: Afganistan Topografik Haritası⁴³⁴

⁴³³ Rawlinson, **England and Russia in the East**, s. 363.

⁴³⁴ Volkan Topaloğlu, <https://maprootdesign.com>.

Resim 10: Hindukuş Dağları'nın Afganistan'daki Bir Kısmı⁴³⁵

Türkistan'ın istilası, bilhassa da bölgenin en önemli yerlerinden biri olan Semerkant'ın 1868'de Ruslar tarafından işgal edilmesi, İngilizlerin Ruslara ve Asya politikasına karşı tutumunu temelden değiştiren unsur olmuştur. Rusya artık Hindistan için bir tehlike ve açık bir düşman olarak görülmeye başlanmıştır. Böylece Hint-Afgan sınırı boyunca uzanan stratejik yollar geliştirilmiş, Hayber ve Bolan Geçitleri ile Ketta tahkim edilmiştir. Rawlinson'un yukarıda zikredilen görüşü, İngiliz devlet politikası hâline gelmiştir ve sahada bilfiil uygulanmaktadır.⁴³⁶ Gerçekten de Türkistan'daki Rus ilerlemesine yönelik tam bir güvensizlik duyan ve tedbirli bir politikadan yana tavır sergileyen Rawlinson'un düşünceleri Hindistan ve Türkistan konularında İngiliz devlet adamlarının temel dogması haline gelmiştir.⁴³⁷

Macar gezgin Vámbéry, 1873 yılında *Orta Asya ve İngiliz-Rus Sınır Sorunu* adlı kitabında aynı sorunu ele almıştır. Kendi beyanına göre tarafsız bir kişi olarak herhangi bir ulusal çıkar peşinde koşmadığından, onun yargısı değerli kabul edilmiştir. Ayrıca Türkistan konusunda en iyi uzmanlardan biri ve siyasi açıdan ileri görüşlü olarak kabul edilebilir çünkü tahminlerinin çoğu şaşkıncı derecede hızlı ve doğru bir şekilde

⁴³⁵ <https://www.worldatlas.com/articles/highest-mountains-in-afghanistan.html>.

⁴³⁶ Tichy, *Afghanistan: Das Tor nach Indien*, s. 101.

⁴³⁷ Марков, *Россия в Средней Азии*, Tom I, s. 297.

gerçekleşmiştir. Vámbéry, İngiliz politikacıları Rus ilerleyişinin tehlikesini fark edemedikleri için suçlamaktadır. Ona göre Ruslar gözlerini çoktan Hindistan'a dikmişken, (bazı) İngilizler hâlâ kuzeyde “yarı vahşi” Asyalı ordular yerine ticaret yapabilecekleri medeni (Hıristiyan) bir komşuya sahip olmanın ne kadar keyifli olacağı konusunda saçmalamaktadır. Fakat bu ordular İngilizler açısından neredeyse tamamen zararsızdı, oysa medeni komşunun verebileceği zarar pek fazla ve dehşet verici derecede büyük olabilirdi.⁴³⁸

1874'te, Türkistan'a ve Afganistan'a müdahale etmeme politikasını destekleyen Türk düşmanı liberallerin ve Gladstone kabinesinin yerini, Benjamin Disraeli başbakanlığındaki muhafazakâr hükümet almıştır. Hindistan ile ilgili tüm işlerden sorumlu en üst düzey makam olan Hindistan Bakanlığına da Lord Salisbury atanmıştır. Yeni hükümet Afganistan özelinde Asya'da daha aktif bir politika izlemek istiyordu. Zira İngiltere'de Gladstone ve liberaller geride durma politikasıyla, Disraeli ve muhafazakârlar ileri politika ile özdeşleşmiştir. Disraeli hükümetinde, Afganistan'a müdahale etmeme politikasının İngiliz çıkarlarına hizmet etmediğine, Afgan Emirleri'ni İngilizlerden gün geçtikçe uzaklaştırdığına vurgu yapılmıştır. Bu yüzden artık “ileri politika”nın devreye sokulması düşünülmekteydi. Böylece ilk İngiliz-Afgan Savaşı'nın üzerinden neredeyse 40 yıl geçtikten sonra, İngiliz Hindistanı doğal sınırlarını kontrol edebilmek için tekrar harekete geçecektir.⁴³⁹

2.1. Dost Muhammed Han Dönemi (1826/1834-1863)

1826'da Kabil'de iktidarı ele geçirerek, parçalanmış olan Afganistan'da merkezî bir yönetim kurmayı başaran Dost Muhammed Han 1834'te Emir unvanını almıştır. Onun döneminde Afganistan'ı ve dış politikasını, İngiltere ve Rusya'nın Asya'daki hâkimiyet mücadelesine sahne olan Büyük Oyun şekillendirmiştir. Dost Muhammed, İngilizlere karşı bağımsız bir politika izlemeye çalışmış, ancak Birinci İngiliz-Afgan Savaşı (1839-1842) sırasında İngilizler tarafından Hindistan'a sürgün edilmiştir. 1843'te geri döndükten sonra, tekrar Afganistan'ın kontrolünü ele almış ve ölümüne kadar ülkeyi istikrar içinde yönetmiştir. Dost Muhammed Han, hem Afganistan'ın

⁴³⁸ Arminius Vambéry, **Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question: A Series of Political**, London: 1874.

⁴³⁹ Fraser-Tytler, **Afghanistan**, s. 137, 138.

siyasi birliğini sağlaması hem de Büyük Oyun sırasında ülkenin bağımsızlığını koruma çabalarıyla Afgan tarihinin en önemli figürlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Onun döneminin en mühim olayları, Kaçarların Rus desteğiyle gerçekleştirdiği 1837-38 ve 1856-57 yıllarındaki Herat Seferleri ile 1839-1842 I. İngiliz-Afgan Savaşı'dır.

2.1.a. Türkistan, Hindistan ve İran İçin Stratejik Bir Şehir: Herat

Avrupalıların, İslam devletlerinin topraklarında at koşturduğu yıllarda İslam devletleri ise birbirlerine destek olmaktan çok uzaktı. Destek olmak bir yana siyaset gereği ittifak kurmak bile imkânsızdı. Herat Seferi'nden yaklaşık 10 yıl önce, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı yaşanırken İran Şahı, Rusya'yla anlaşma imzalamıştır. Şimdi ise hem İngiltere hem Rusya, Kaçarlar ile Afganlar arasındaki rekabet ve kötü ilişkilerden, mezhep çatışmalarından faydalanarak Herat üzerinde politika yürütmektedir.⁴⁴⁰

Herat, Afganistan'ın batısında, İran sınırına yakın stratejik bir bölgedir ve bu dönem boyunca hem İran'ın hem de İngiltere'nin dikkati buradaydı. Burası, Safeviler döneminden beri İran'ın doğu sınırlarının güvenliği için stratejik bir öneme sahipti. Ancak Safevilerin zayıflamasının ardından bölge Afgan kabilelerinin etkisine girmiştir. Herat, dışarıdan bir gözle İran ile Afganistan arasında bir sorun olarak gözükse de aslında Rusya'yı, İngiltere'yi ve tabii ki İngiliz Hindistan'ını da ilgilendiren pek mühim bir sorundu. Herat'ın tarihî önemi bir yana, coğrafi olarak en mühim yanı, Hindistan'a giden yolda bir kale gibi durmasıdır. Buna dair, konunun ehemmiyetine dikkat çekecek şekilde, İngilizlerin dile getirdiği ve düşündüğü gibi Herat, *Hindistan'ın anahtarıdır*.⁴⁴¹

Hindistan'ın anahtarı Herat'ın aynı zamanda Türkistan'daki en önemli askerî mevki olduğu konusunda şüphe yoktur. Bol miktarda su ve erzak bulunan şehirde muazzam denebilecek kaleler mevcuttur. Tüm bunlarında yanında, Türkistan'dan güneye inen ana hatların hepsi bu şehirden geçmektedir. Herat tüm bu özellikleriyle Rusların önünde büyük bir set oluşturuyordu. Bu minvalde İngilizlerin, Herat

⁴⁴⁰ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 345, 346.

⁴⁴¹ Valentine Baker, *Doğu'nun Bulutları (Bir İngiliz Subayın İran-Türkmen Sınırında Seyahatleri ve Rus Yayılmacılığına Dair Gözlemleri)*, çev. Dr. Resul Şahsi, İstanbul: Divan Kitap, 2024, s. 300, 301; Baddeley, *Russia in the 'Eighties'*, s. 54.

konusundaki hassasiyeti de makuldür. Çünkü Ruslar bir kez bu kaleyi ele geçirirlerse, onları bir daha buradan çıkartmak mümkün olmayabilirdi.⁴⁴²

Rusların nihai amaçları, İngiliz çıkarlarına balta vurmak için, Hint prenslerini Babür hükümdarının liderliğinde birleştirmek ve Hindistan'ı İngilizlerden kurtarmaktır.⁴⁴³ Bu anlamda Ruslar, Kafkasya, Osmanlı ve İran'ın ardından şimdi de Herat'a el atmışlardır. Zira Hindistan konusunda gizli bir ajandalarının olmadığını vurgulayan Ruslar, Herat ve Afganistan konusunda ise açık konuşmuş, bu bölgelerde deyim yerindeyse at koşturduklarını belirtmişlerdir. XIX. yüzyılın sonlarına kadar Kaçarları, Herat'a saldırma konusunda iştahlandıracaklardır. Kendileri Göktepe⁴⁴⁴ ve genel olarak Türkistan ile meşgulken, Afganistan'a bilfiil askerî operasyonlardan uzak durmuşlar ancak zaman zaman, müttefikleri olan, Kaçarları Herat havalisine saldırmak için teşvik etmişlerdir.⁴⁴⁵

İngilizlerin korktuğu şey temelde Rusların, Herat üzerinden ilerleyerek Hindistan'ı ele geçirmesi değildi. Esasında bu pek mümkün de değildi ve İngilizler bu durumun gayet farkındaydı. Rusların, Afganistan'daki görece sükûneti ve kurulu düzeni bozarak İngiliz Hindistanı'nda bir ayaklanmayı tetiklemesi, İngilizleri endişelendiren ve çözüm aramaya iten şeydi.⁴⁴⁶ Bu endişeyi haiz İngiliz hükümeti, Ruslar bizzat Herat'a bir askerî sefer düzenlerse, Ruslarla sıcak çatışmaya, belki de büyük bir savaşa girecekti.⁴⁴⁷ Yani Kafkasya ve İran için yapmadığı, göze almadığı bu riski Herat için alacaktı İngilizler. Çünkü Herat, Hindistan'a giden yolda önemli bir kale, Hindistan'a varmak için son durak, hülasa *Hindistan'ın anahtarı* idi. İngilizlerin bu düşüncesi Ruslar tarafından da teyit edilmiştir. Kader ve bilhassa doğanın kanunlarının Rusları güneye doğru sürüklemekte, bir süre önce ele geçirmeyi düşünmedikleri yerlerin daha fazlasını ele geçirmeye zorladığı düşünülmektedir. Bu yerlerin başında Herat gelmektedir. Bu yüzden isteseler de istemeseler de Herat, Rusların olmalıdır. Hatta Rusların, bu düşünceyle Büyük İskender'in bir zamanlar

⁴⁴² Rawlinson, **England and Russia in the East**, s. 286, 287.

⁴⁴³ **Herald**, 27 Oct. 1838.

⁴⁴⁴ Günümüzde Türkmenistan/Aşkabat yakınlarındaki yerleşim yeri. Göktepe/Gökdepe, Hazar tren yolu üzerinde bulunmaktadır. Günümüzde de Göktepe Tren İstasyonu bulunmaktadır.

⁴⁴⁵ Baddeley, **Russia in the 'Eighties'**, s. 53.

⁴⁴⁶ Yapp, "British Perceptions of the Russian Threat to India", s. 663-665.

⁴⁴⁷ Yapp, **a.g.m.**, s. 657.

yapmak istediği gibi neredeyse dünyanın sonuna (Hindistan'a) kadar gitmek zorunda kalacakları öngörülmektedir. Doğa kanununa göre Rus devlet sınırı ancak İngiliz egemenliğinin sınırında durabilir gibi gözükmektedir.⁴⁴⁸

2.1.b. I. Herat Seferi (1837-38)

İngilizler, Afganlar ve Kaçarlar arasındaki Herat mevzusu, XVIII. yüzyılın sonuna uzanmaktadır. İngilizler 1799'da Tahran'a bir temsilci göndererek Kaçarları Afganistan'a karşı kıskırtmışlar ve Herat'ın çok cazip ve kolayca fethedilebilecek bir şehir olduğunu onlara anlatmışlardı. Bu siyasi hamle, şimdi bir bumerang gibi geri dönmüş ve İngilizlerin aleyhine işlemektedir. Kaçarlar, Rus ordusunun desteğiyle Herat'la yakından ilgilenmeye başlamışlardır.⁴⁴⁹

Henüz Herat Seferi gerçekleşmeden evvel, İngilizler, Kaçarların Ruslarla iş birliği yaparak, Rusların olası Hindistan seferinin sonucunda kazanılacak ganimetten pay alabilmek için Kabil'e asker gönderebileceklerini 1829'da tahmin ediyordu.⁴⁵⁰ Bunun potansiyel bir tehlike olduğuna dair İngiliz argümanına karşılık Rusya'nın Hindistan'ı işgal etme planlarıyla ilgili, en dikkat çekici yorum yapanlardan biri Skobelev'dir. İngilizlerin kastettiği operasyonun gerçekleşme ihtimalinin "*Hintlilerin Orenburg'a ilerlemesi!*" ihtimali kadar hayal ürünü olduğunu belirtmiştir. Bu minvalde Rusların, İran ve Afganistan (Herat, Kabil) konusundaki ısrarının ve çalışmalarının, Rusya'nın Hindistan planının değil, XVIII. yüzyıldan beri devam eden Hazar ve Hazarötesi planının bir parçası olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁵¹ 1830'larda İran, Herat'ı yeniden kendi topraklarına katmak için harekete geçmiştir. Kaçarlar, Herat'ı Afganistan'ın kontrolünden çıkararak Safevilerin döneminde olduğu gibi kendi sınırlarına dâhil etmek istiyordu. Bu hamle, İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarını tehdit ediyordu. İngilizler, İran'ın Herat'ı ele geçirmesinin Hindistan'a olan yollarını tehdit edebileceğinden endişe duymaktaydı. Bu sebeple, İngiltere İran'ın Herat'ı ele geçirmesini engellemeye çalışacaktır.

⁴⁴⁸ МАРКОВ, *Rossiya v Sredney Azii*, Tom I, s. 236, 377.

⁴⁴⁹ Tichy, *Afghanistan: Das Tor nach Indien*, s. 69, 70.

⁴⁵⁰ Evans, *On the Practicability of an Invasion of British India*, s. 45.

⁴⁵¹ Baddeley, *Russia in the 'Eighties'*, s. 55.

İngilizlerin, İran tarafından Afganistan ve Herat bölgesine bir askerî harekât tehlikesinin hissedildiği dönemde Abbas Mirza'nın 1832'de Horasan'a yaptığı askerî sefer, İngilizlerde tedirginliğe sebep olmuştur. Çünkü Herat ve Afganistan'a bir sefer düzenlenecekse, İran'ın Horasan bölgesinin emniyete alınması gerekiyordu. Ayrıca, Rus İmparatoru'nun bu sefer için 20.000 asker ile birlikte para yardımında bulunmayı vadettiğine dair duyumlar da tehlikenin ve endişenin boyutunu arttırmaktadır. Onlara göre, bu seferin arkasındaki isim İran Şahı değil Rus İmparatoru'dur. En önemli husus ise bu seferin asıl amacının Horasan'ın fethi değil, fetihleri Hindistan'a kadar uzatmak olduğunun düşünülmesidir. Fakat tüm bu iddialara rağmen, 1831'de Kafkasya Ordusu Başkomutanı olarak atanan Rus general Baron Rozen, Abbas Mirza'nın Horasan'da dahi başarıya ulaşamayacağını düşündüğü için, onun yanında görevlendirilen rütbeli Rus subayını geri çekmiştir. Zira, böyle başarısız bir girişimde Rusların adının geçmesini ve Horasan ahalisinin düşmanlığını istemiyordu.⁴⁵²

1836'nın başlarında Kaçar Şahı, ordusunu 100 bin kişiye çıkarmayı ve 200 top(çu) eklemeyi düşünüyordu. Niyeti, bizzat liderlik edeceği 50 bin kişilik orduyla Horasan'a gitmek ve ardından Afganların üzerine yürümektir. Amacı, lanetli olarak tanımladığı, Sünniler tarafından zulüm gören Şii'leri kurtarmaktır, zira ona göre bu her bir Şii'nin vicdani görevidir. Bu plandan hiç memnun olmayan İngiliz elçisi, onu vazgeçirmek için hem Şah'a hem de nazırlarına baskıda bulunmuştur.⁴⁵³ Ruslar ise İngilizlerin aksine Şah'ı savaşa teşvik etmektedir. Kaçar Şah'ın Herat'a ilerlemesi hâlinde başarının çok kolay bir şekilde geleceğine inanmakta ya da en azından Şah'ı buna inandırmaya çalışmaktadırlar. Ruslara göre, iki devletin kusursuz ittifakı ve dostluğu, ayrıca Yüce Tanrı'nın da lütfu sayesinde İran'ın doğuda zafer kazanmasının önünde hiçbir engel yoktu.⁴⁵⁴ Ruslar, Herat'taki Şia mezhebine mensup nüfusun %90'ının Şii İran Şahı'ndan yardım istediğini ve fanatik Şii'lerin intikam almak için fırsat kolladığının haberini almıştır.⁴⁵⁵ Rusların, mezhep çatışmasıyla birlikte güvendiği şey; Kafkas dağlıları, Ruslar için ne kadar korkunç görünüyorsa Afganlar

⁴⁵² АКАК, Том. VIII (1831-1837), *Belge No: 791 (Рапортъ барона Аши барону Розену, отъ 12-го февраля 1832 года, № 33-Мешедъ.)*

⁴⁵³ АКАК, Том. VIII (1831-1837), *Belge No: 861 (Тожже, отъ 15-го января 1836 года, № 29.)*

⁴⁵⁴ АКАК, Том. VIII (1831-1837), *Belge No: 863 (Тожже, отъ 28-го апреля 1836 года, № 163)*

⁴⁵⁵ АКАК, Том. VIII (1831-1837), *Belge No: 865 (Тожже, отъ 18-го мая 1836 года, No: 270.)*

da İranlılar için o kadar korkunçtu.⁴⁵⁶ Kaçarların sefer düzenlemesinin önündeki tek engel ve Rusların bu konudaki korkuları ise İran'daki iç meselelerin ve maddi sıkıntıların Şah'ın böyle bir fırsattan yararlanmasını engellemesi ihtimaliydi.⁴⁵⁷

Ruslar, daha birkaç sene evvel topraklarına girdikleri Kaçarları başka bir yolla avutmak istiyordu. Amaç, Güney Kafkasya'da yaşadığı hezimetini unutturmaya çalışan Şah'ı, yeni bir toprak fethedip halkın gözünü boyamaya ikna etmektir. Mevzubahis yer, Herat'tır. Ruslar burada, İngilizler gibi siyaset ve entrika döndürmüşlerdir. Bu sayede, Kaçarlar öncelikle, kaybettikleri Güney Kafkasya topraklarıyla ilgilenmeyecekler ve Rus ordusunu meşgul etmeyeceklerdir. Tüm İran'ı Herat seferine odaklayarak, daha yeni, Rusların eline geçen Kafkasötesini, Azerbaycan'ı unutturmuştur bile bu girişim. Ayrıca Herat'a, Afganistan'a doğru sefer düzenleyerek Hindistan sınırlarını yani İngilizleri rahatsız edeceklerdir. Eğer Herat düşerse ardından Kabil ve Kandahar'ın da düşeceğini öngörüyordu Ruslar.⁴⁵⁸ Abbas Mirza'yla iletişime geçen Ruslar, Kaçarların muhtemel bir Horasan-Herat-Merv seferinde onlara destek olacaklarını hatta Rusların Kaçarlardan alacağı savaş tazminatından bile vazgeçeceklerini bildirmişlerdir. Bu şartlar da Kaçarların Herat Seferi'ni düzenlemesi için oldukça elverişli gözükmiştir.⁴⁵⁹

Nihayetinde İran, 1837'de Herat'ı ele geçirmek amacıyla büyük bir orduyla saldırıya geçmiştir. Kaçar ordusu, Şah Muhammed Mirza'nın liderliğindeydi. Herat şehri ise Dost Muhammed Han komutasındaki Afgan savunma güçleri tarafından korunuyordu. Saldırı süresince Herat, şiddetli bir kuşatma altına alındı. İran ordusu, şehri ele geçirmek için çeşitli saldırılar düzenledi ve kuşatma sırasında ağır topçu ateşi ve bombardıman kullanıldı. 1838 Haziranı'nın 12'sinde, Kaçarlar Herat'a saldırmaya çalışmış ancak komutanların yanlış kararları nedeniyle saldırı başarısız olmuştur.⁴⁶⁰ Herat'ın savunma güçleri kararlı bir direniş gösterdi ve saldırıları püskürtmeyi başardı. Ancak Herat'ın direnişi uzun süre devam edemeyecekti. İçeriden ve dışarıdan gelen baskılar nedeniyle Herat savunması zayıfladı. Şehrin kontrolü bu gidişatla Kaçarlara

⁴⁵⁶ АКАК, Том. VI, Часть II (1816-1827), *Belge No: 1093 (Отношение ген. Ермолова къ кн. Волконскому, отъ 26-го іюня 1819 года. Моздокъ.)*

⁴⁵⁷ АКАК, Том. VIII (1831-1837), *Belge No: 865 (Тожже, отъ 18-го мая 1836 года, No: 270.)*

⁴⁵⁸ Rawlinson, **England and Russia in the East**, s. 55-57.

⁴⁵⁹ Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", s. 404.

⁴⁶⁰ АКАК, Том. IX (1837-1842), *Belge No: 457 (Тожже, отъ 14-го іюня 1838 года № 145.)*

gececekti. Ancak İngiltere, bölgedeki çıkarlarını korumak amacıyla diplomatik baskı ve askerî tehditler yoluyla İran'ı bu kuşatmayı kaldırmaya zorlamıştır. Muhammed Şah'ı Herat seferinden vazgeçirmek için Tahran'da bulunan Stoddart, ikna çabalarında bir miktar yol olsa da seferi durduramamıştır.⁴⁶¹ Zira Albay Stoddart'ın, Herat'a karşı seferin devam etmesi hâlinde İngiltere'nin kendisine savaş ilan edeceğini bildirmesi üzerine, İran Şahı 28 Ağustos'ta Herat kuşatmasından ayrılmıştır.⁴⁶² Ancak Herat hariç, hanlığın diğer şehirlerindeki kuşatmanın devam etmesi sebebiyle İran-İngiliz diplomatik ilişkileri kesilecektir. İngiliz hükümeti ve İngiliz Hindistanı yetkilileri, İran ordusunun Herat seferini engellemek için mümkün olan her türlü çabayı göstermekteydi. Çünkü Herat bölgesinin fethi, İran'ın ve onun aracılığıyla da Rus nüfuzunun Doğu Hint Adaları'na dek yayılacağına dair endişe uyandırıyordu. Fakat Şah, Herat'ı ele geçirme niyetinde ısrar ettikçe, İngiliz elçileri de tavizsiz davranışlarını arttırmaktaydı. Nihayetinde McNeill, İran sarayıyla ilişkilerini tamamen kesmiş ve İran'ı terk edeceğini açıklayarak Türk sınırına doğru yola çıkmıştır. Şehri ele geçirmeye yönelik başarısız girişimler Şah'ın canını sıkarken, öte yandan İngiliz Albay Stoddart'ın, Şah'ın kampına kadar gelip açıkça tehdit etmesiyle işler daha da zora girmiştir. Stoddart'ın İngiliz-Kaçar ilişkilerinin kopması tehdidinin yanı sıra Doğu Hindistan donanmasının Basra Körfezi'nde görüldüğüne dair söylentiler Şah'ı köşeye sıkıştırmıştır. McNeill'in tehditlerinin hayata geçirildiğini gören, diğer yandan da Basra Körfezi tarafından güneyde karışıklık çıkmasından korkan Muhammed Şah, Herat kuşatmasını kaldırma sözü vermek zorunda kalmıştır.⁴⁶³

Rus kaynaklarına göre ise diplomasinin kesildiği bu anlarda devreye Rusya girmiştir. Zira İran'daki İngiliz elçisinin, Şahı her ne kadar vazgeçirmeye çalışsa da çabalarının boşa çıktığı ve Herat'ı alma konusundaki kararlılığın sürdüğü bilgisi mevcuttur. İran hükümeti Afganlarla yapılan müzakerelerde Rusların arabuluculuğu kabul etmiş, böylece İran-Rusya arasındaki güven ve ilişkiler güçlenmiştir.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Hormoz Kazemighalinghieh, *Sefâretnâme-i Buhâra (Târihi ve Siyâsî Bir Raporun Tercümesi ve Tahlîli)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022, s. 36.

⁴⁶² АКАК, Том. IX (1837-1842), *Belge No: 461 (Тоже, отъ 26-го сентября 1838 года, № 206.)*

⁴⁶³ АКАК, Том. IX (1837-1842), *Belge No: 462 (Отношение гр Нессельроде къ ген Головину отъ 26-го октября 1838 года.)*

⁴⁶⁴ АКАК, Том. IX (1837-1842), *Belge No: 455 (гр. Симонина къ ген Головину, отъ 11-30го мая 1838 года, № 127)*

Arabuluculuğu Ruslar yapmış olsun veya olmasın, İran, İngiliz baskısı sonucunda geri çekilmek zorunda kaldı ve Herat üzerinde hâkimiyet sağlayamadı. Sonuç olarak; İngilizler, Herat Seferi'ne karşılık savaşmak yerine sert de olsa diplomatik yollarla kuşatmayı kaldırtmış ve Kaçar ordularını İran'a dönmeye ikna etmiş, mecbur bırakmışlardır. Afganistan'ın fethedilmesinin İngiliz Hindistanı'nı tehdit etmek manasına geleceği, İngiltere nezdinde yeterli bir savaş sebebi olduğu ve İngiliz makamlarının buna kayıtsız kalamayacağı Kaçar Şahı'na ve dolaylı yoldan Rus Çarı'na net bir şekilde iletilmiştir.⁴⁶⁵

1838'de Herat, Kaçar ordusunun eline geçseydi ve arkalarındaki Rus gücüyle birlikte Afganistan'ın hükümdarlarıyla ittifak yapsalardı, İngiliz Hindistanı için XIX. yüzyıl çok daha zor geçebilirdi. Bu tehlikenin farkında olan İngilizler, buna göre önlem almıştır.⁴⁶⁶ Herat Seferi, Büyük Oyun adı verilen Asya'daki nüfuz mücadelesi bağlamında, İngiltere adına önemli bir dönemeçtir. Zira bu olay, İngiltere'nin Afganistan meselesinde İran'a ve Rusya'ya karşı daha temkinli davranmasını sağlayacak ve bölgede İngiliz nüfuzunun artmasına yol açacaktır. Herat seferini müteakip, bir yıl sonra başlayacak I. İngiliz-Afgan Savaşı, bunun en somut örneğidir.

2.1.c. 1839-1842 I. Afgan-İngiliz Savaşı

İngilizler, Afganistan'ı Ruslara karşı özellikle maddi anlamda destekleyip onları yanına çekebileceğini "keşfedeşiye" kadar Afganistan'ı bilfiil işgal ederek elde tutmaya çalışmışlardır. Bu süreç, tarihe İngiliz-Afgan Savaşları⁴⁶⁷ olarak geçmiştir. Bu çözüm İngilizlere hem askerî hem maddi anlamda daha ucuza mal olmuştur. Gazeteci Ahmed Raşid, İngilizler ile Rusların Afganistan'ı tampon devlet yapmak istediklerini söylese de Rusların -eğer başarabilirlerse- Afganistan'ı askerî yollarla ele geçirip İngiliz Hindistanı'nı tehdit etmek istedikleri açıktır.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ W. K. Fraser-Tytler, *Afghanistan - A Study of Political Developments in Central Asia*, London: Oxford University Press, 1950, s. 102-104.

⁴⁶⁶ Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 139.

⁴⁶⁷ I. İngiliz-Afgan Savaşı 1839-42,

II. İngiliz-Afgan Savaşı 1878-80,

II. İngiliz-Afgan Savaşı 1919.

⁴⁶⁸ Rashid, *Taliban*, s. 11.

1830'ların başından beri Ruslar güneydoğuya doğru ilerlerken İngiliz hükümeti ise yalnızca izlemekle kaldığı için eleştirilerin hedefine konmuştur. Bu sekiz yılda Ruslar yaklaşık 3200 km ilerlemiştir ve neredeyse Hindistan'ın sınırlarına gelmiştir.⁴⁶⁹ Rusların, Kafkasya ve İran'da durdurulamayacağı anlaşılmaya başlandı. Afganistan'ın önemi daha da artmıştır. İngilizlerin gözünde, burası Hindistan'ın sınıırıydı ve aşılmaması gereken tampondu. Herat seferi ile tüm gözler Afganistan'a çevrilmiştir. Kafkasya ve İran geçilmiştir, Büyük Oyun'da odak noktası artık Afganistan'dır. Büyük Oyun'un bilinen simalarından Burnes'ün de işe koyulması ve İngiltere makamlarınca 1832'de, 1837'de Afganistan'a göreve gönderilmesi de bu yıllardaki İngiliz politikasına işaret etmektedir. Artık İngilizler, Türkistan ve Afganistan'la ilgilenmektedir.

İngilizlerin Afganistan'ı kontrol etme amaçlarında Rusların İran'daki etkinliği ve nüfuzlarını artırıp Kaçarları, Herat/Afganistan seferine ikna etmeleri birincil etkindir. Esasında Rusların ve Kaçarların Herat Seferi, telaşlanan İngilizlerin Afganistan'ı tümünden ele geçirmeye karar vermelerinin ve I. İngiliz-Afgan Savaşı'nın temel sebebidir.⁴⁷⁰ Bu süreçte, Afgan şehri Herat'ın Kaçarlar tarafından tehdit edilmesi, yalnızca Afganistan'a dair bir tehlike olarak görülmemiştir. İngilizlerin Hindistan'a yönelik korkularını canlandırmıştır. Çünkü Rus askerlerinin İran pelerini altında Herat'ın ardından Kabil'e ve ardından Delhi'ye yürüyebileceğinden şüphelenilmekteydi. Bu nedenle Afganistan'ın "bağımsızlığı"ni garanti etme fikri ortaya atılmıştır. Ancak bu bağımsızlık, tam manasıyla bir bağımsızlık değildi. Afganistan bağımsızlığından vazgeçmeli, İngiltere dışında hiçbir devletle ilişkiye girmemeli ve kendi dış politikası olmayan bir İngiliz vasal devleti hâline gelmeliydi. Bu şartlar karşılığında İngilizler de Afganistan'ı diğer tüm tehditlere karşı koruyacaktı. Bu, İngilizlerin Hindistan'da büyük bir başarıyla kullandıkları reçeteydi. Yani halkın ve iktidarın özgürlüğü İngilizlere teslim edilecektir. Afganların hem bağımsızlığından hem de güvenliğinden onlar sorumlu olacaktır. Fakat buradaki asıl soru, Hindistan'da işe yarayan bu reçetenin Afganistan'da da işe yarayıp yaramayacağı, yani Afganlara Hintliler gibi davranılıp davranılamayacağıydı. Bu süreçte İngilizler arasında

⁴⁶⁹ **Standard**, 2 Nov. 1838.

⁴⁷⁰ Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", s. 404.

Afganistan'ın işgal edilip edilmemesi gerektiğiyle ilgili fikir ayrılıkları nedeniyle tartışmalar yapılmıştır. Sir Mountstuart Elphinstone XIX. yüzyılın başında yazdığı kitabında bu konuda uyarılarda bulunurken, bilhassa, 1837'de Kabil'deki Emir Dost Muhammed'in sarayına "ticari temsilci" olarak gönderilen ve bizzat oyun sahasında bulunan Sir Alexander Burnes'ün ciddi çekinceleri vardı. O, Hindistan Umumî Valisi Lord Auckland'ı ikna etmeye çalışanların başını çekmekteydi: Afganlara yapılacak bir saldırı, İngiliz çıkarlarına hizmet etmekten ziyade zarar verecektir. Çünkü Afgan lideri Dost Muhammed Han, genç olmasının yanı sıra İngilizlerle müttefik olmak istiyordu. İngilizler bu fırsatı kaçırmayıp, Afganların önderliğinde bölgedeki Sünni Müslümanları İngiliz bayrağı altında toplayabilir ve kuzeyden gelecek Rus-İran saldırılarına karşı (Herat, Kandahar, Kabil bölgelerinde) tampon bölge oluşturulabilirdi. Ayrıca bu ittifak şüphesiz, İngilizlerin siyasi ve ticari çıkarlarına da hizmet edecektir. Hülasa, Afganistan'a fiilen girilmesine karşı olanlar, asi Afganların Hintliler gibi uysal olmadıklarını ve bu şekilde Afganistan'ın ele geçirilemeyeceğini söylemekteydiler. Onlara göre, Afganistan'a sadece Emir'le kurulacak iyi ilişkiler vasıtasıyla nüfuz edilebilirdi. Ancak danışmanı Sir William Macnaghten tarafından desteklenen Hindistan Genel Valisi Lord Auckland, Burnes'in bu istihbarat ve askerî önlemlerin Afganistan'da işe yaramayacağına dair ikna çabalarına rağmen, tüm uyarıları göz ardı ederek itirazları reddetmiştir.⁴⁷¹ Hindistan Genel Valisi'nin bu tavrı ve kararı İngiliz-Afgan savaşını kaçınılmaz hâle getirmiştir.

Auckland'ın savaş kararını almasında ana faktör Afganistan'daki gelişmelerdi. 1838'de Herat kuşatılmıştı, bununla birlikte Kandahar ve Kabil Emirleri de hem İran Şahı'yla hem de Rus temsilcileriyle iletişim hâlindeydi. Daha da vahimi Hindistan'da bile sıkıntılar baş göstermeye başlamıştı, birçok eyalette karışıklık vardı. İngilizlerin radikal bir kararla Afgan Savaşı'na girmesinde elbette bunların da payı büyüktü.⁴⁷² İngilizlerin, Afgan Savaşları kapsamındaki ilk girişimleri 1839-1842 tarihlerine tekabül etmektedir. Herat seferi için hazırlıkların başlamasından itibaren, Kabil ve Kandahar'da İngiliz kontrolü sağlanmaya çalışılmış, Herat başta olmak üzere

⁴⁷¹ Kurt Ziemke, *Als deutscher Gesandter in Afghanistan*, Berlin: Deutche Verlags-Anstalt, 1939, s. 376; Fraser-Tytler, *Afghanistan*, s. 96, 97.

⁴⁷² *Lord Auckland to the Secret Committee, 1 August 1838, Parliamentary Papers*, Vol. XXV. 1859.

Türkistan'a İngiliz ajanları gönderilmiştir.⁴⁷³ Bu isimlerin en bilineni Burnes, 1836'da Lord Auckland tarafından, resmî görevle Kabil'e gönderilmişti. 1837'de Kabil'e ulaşan İngiliz temsilci, bir yanda Sih bir yanda Kaçar tehdidini hisseden, 1832'de tanıştığı Afgan (Kabil) Emiri Dost Muhammet tarafından dostça karşılanmıştır. İki güç arasında kalan Dost Muhammet, buna rağmen İngilizlerin desteğini reddetmiştir. Burnes, her ne kadar İngilizlerin, Dost Muhammed'i desteklemesi gerektiğini belirtse de onlar Kabil tahtında hak iddia eden Şüca Şah Dürrani'yi desteklemişlerdir. Burnes'e de Süca Şah'ı Kabil tahtına çıkması konusunda destekleme görevi verilmiştir. 1840'ta Hindistan'a sürgüne gönderilen Dost Muhammed'in yerine Süca Han, Kabil Emiri yapılmış ve bu da I. İngiliz-Afgan Savaşı'nın patlamasına sebep olmuştur. Ayrıca bu süreçte Afganistan'a daimî temsilci olarak atanan Burnes'e, Kraliçe Viktorya tarafından şövalye ünvanı verilmekle birlikte, yarbay rütbesine yükseltilmiştir.⁴⁷⁴ Bu da Kraliçe'nin ve İngiliz hükümetinin Afganistan'a verdiği öneme dair bir nişanedir.

İngilizlerin Afganistan'daki operasyonları başladığında, Ruslar İ.D.H.Ş.'nin üç Afgan emirliğini, İngiliz yardımıyla kendi güçleri altında birleştirmeyi planladığını düşünüyordu. Yabancıların bilhassa da Hıristiyanların pek sevilmediği Asya'ya müdahale edip de Rus isminin zarar görmesi istenmiyordu. Fakat Ruslar, İngilizlerin Afganistan'ın kaderi üzerinde söz sahibi olmasına izin verilirse, 1830'larda Çerkesya'da yaptıkları gibi, Rus İmparatorluğu'na düşman oluşturacaklarına eminlerdi.⁴⁷⁵ Eğer Afganlar ihmal edilirse, Asya halklarının Rusları affetmeyeceği düşünülmekteydi. Yani Ruslar, kendilerini İngilizlere karşı Asya halklarının kurtarıcısı olarak görmekte ya da en azından öyle görüldüğünü düşünmekteydi. İran'ın Herat'taki çıkarlarının desteklenmemesi ve Afganlara İngilizler karşısında yardım edilmemesi, bir anlamda Afganistan'ın İngilizlere teslim edilmesi demektir. Tüm bunların sonucu, İngiltere'nin İran'da ve Türkistan'da etkisi artması olacaktı. Bu,

⁴⁷³ Yapp, "British Perceptions of the Russian Threat to India", s. 656.

⁴⁷⁴ www.britannica.com/biography/Alexander-Burnes.
www.britishempire.co.uk/forces/armycampaigns/indiancampaigns/afghanistan1839/alexanderburnes.htm.

⁴⁷⁵ АКАК, Том. IX (1837-1842), *Belge No: 464 (Тожсе, ген. Дюгачеля къ ген. Головину отъ 23-го января 1839 года, № 85.)*

İngilizlerin Türkistan'da nüfuz hakimiyetini ele geçirmesinin yanı sıra Rusya'nın İran'daki nüfuzuna da gölge düşürecektir.⁴⁷⁶

Nihayetinde Lord Auckland Mayıs 1838'de büyük bir orduyu Afganistan'a sevk etme kararı almış, aynı yılın Ekim ayında da Dost Muhammed'in İngilizlere düşmanlık beslediğini ve Ruslarla yakınlaşmasını gerekçe göstererek Afganistan'a müdahale edeceğini açıklamıştır.⁴⁷⁷ Kabil, savaşın fiilin başlamasını müteakip İngiliz-Hint ordusu tarafından işgal edilmiş ve Dost Muhammed Han Belh'e, bir başka rivayete göre de Buhara'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler, İngilizlerin hâkimiyetinin tüm Afganistan'ı kapsadığını göstermektedir.⁴⁷⁸ Bu arada Hindistan'dan Kabil'e doğru yola çıkan İngiliz Hindistanı birliklerine eşlik eden kişi Burnes'tür. Coğrafyayı çok iyi bildiği için ordunun işini kolaylaştırmıştır. Fakat Burnes'ün Afganistan macerası kötü bitmiştir. 1841'de Kabil'de bir ayaklanma sırasında yerel halk tarafından öldürülmüştür. Zira bu olay İngilizlerin Afganistan'dan çekilmesinin başlangıcı olmuştur. Her zaman İngilizlerin Afganistan'a askerî güçle müdahale etmesini eleştiren ve Afganlarla ittifak kurularak, iyi ilişkilerin tesis edilmesini savunan Burnes, İngiliz politikacılarının hatalarını canıyla ödemiştir.⁴⁷⁹

Savaşın nihayetinde ne İngilizler ne de Afganlar kesin bir üstünlük elde edebilmiş, esasında her ikisi de kaybetmiştir. Hülasa bu savaş, çoğu savaşta olduğu gibi, boşuna yapılan bir savaştı. Afganların, canları ve bağımsızlıkları hariç kaybedecekleri pek bir şeyleri yoktu. Bu savaş, istilacıların Afganistan'ı işgal etseler bile burada barınamayacaklarını göstermiştir. İngilizler bununla birlikte 1857'deki Hindistan'daki büyük ayaklanmanın nedenlerinden biri olarak gösterilen, İngiliz ordusunun yenilmezliği konusundaki itibarı kaybetmişlerdir. Zira Afganistan'daki yenilgi, Hintliler için de ilginç bir gerçeği ortaya koymuş, İngilizlerin yenilmez olmadıkları görülmüştür, hem de kabilelerden ve emirliklerden müteşekkil Afganlar

⁴⁷⁶ АКАК, Том. IX (1837-1842), *Belge No: 472 (Тожже, отъ 15-го Сентября 1839 года.)*

⁴⁷⁷ Orhan Yazıcı, "Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul: Tatar Yayınları, 2002, s. 52-54.

⁴⁷⁸ АКАК, Том. IX (1837-1842), *Belge No: 473 (Тожже, отъ 21-го октября 1839 года.)*

⁴⁷⁹ www.britannica.com/biography/Alexander-Burnes.

www.britishempire.co.uk/forces/armycampaigns/indiancampaigns/afghanistan1839/alexanderburnes.htm.

tarafından. Bu motivasyon, 1857’de başlayacak olan Büyük Hint İsyanı’nın (Sepoy Ayaklanması) arka planındaki nedenlerden birisini teşkil edecekti.

1839-1842 İngiliz-Afgan savaşının sonuçlarından belki de en önemlisi, bölgedeki fırsatı gören Rusların, Türkistan’ı istila operasyonuna hız vermesidir. Buradaki boşluğu görmüşler ve İngilizlerin, Afganistan’a askerî anlamda hâkim olamadıklarından Türkistan’a müdahalede bulunamayacaklarını tespit etmişlerdir.⁴⁸⁰ Tüm bunlar birleştirildiğinde, I. İngiliz-Afgan Savaşı’nın kazananının Ruslar olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Vámbéry, Lord Auckland’ın 1839’daki agresif girişimini, mutlak bir hata olarak değerlendirirken yerine geçen haleflerinin de Afganistan’dan tamamen çekilmelerini daha büyük bir hata olarak değerlendirmektedir. Hatta bu olay dolayısıyla Vámbéry, İngilizleri, eli sıcaktan yandığı için uzun süre sobaya yaklaşmaya cesaret edemeyen küçük çocuğa benzetir. Çünkü bir süre, Türkistan ve Afganistan siyasetini, uzaktan izlemekle yetinmişlerdir.⁴⁸¹

2.1.ç. II. Herat Seferi (1856-57)

Herat meselesi, 1837-38 Herat Seferi’nin ardından, 1850’lerde hâlen daha İran-Afganistan arasında sorun teşkil etmekteydi. Elbette bu soruna İngiltere ile Rusya da müdahildi. Kaçarlar, yabancı birlikler Herat’ı işgal etmedikçe, yani Kabil, Kandahar ya da başka bir yabancı ordu gelmedikçe, Herat’a hiçbir şekilde asker göndermemeyi taahhüt etmiştir. Yabancı birliklerin gelmesi durumunda ise Kaçar askerlerinin Herat’a müdahale edeceği ancak yabancı birlikler kendi topraklarına döndüklerinde, Kaçar askerlerinin de derhâl İran topraklarına geri döneceği taahhüt edilmiştir.⁴⁸²

Dost Muhammed ise İngiliz-Afgan savaşından sonra politikasını tamamen değiştirmiş ve İngiliz Hindistanı ile yakınlaşmaya çalışmıştır. Bunun karşılığını çok geçmeden alacaktır. 1854’te Herat’ı ele geçirmiş ancak ertesi yıl Kandahar’a saldırmaya hazırlanan Kaçarlara karşı mağlup olmuştur. Bunun üzerine İngilizler Basra Körfezi’nde güçlerini göstererek Kaçar birliklerinin geri çekilmesini

⁴⁸⁰ Saray, “Türkistan’da Rus-İngiliz Rekabeti”, s. 407.

⁴⁸¹ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, s. 425.

⁴⁸² **BDOFA**, Part I, Vol. X, *Doc. 210 593/295(i) Engagement Translation (Engagement contracted by the Persian Government, relative to Herat), January 25, 1853 Herat.*

sağlamışlardır. Elbette bunu sadece Afganları korumak için değil, İran ve dolayısıyla Rus nüfuzunu Hindistan'dan uzak tutmak için yapmışlardı. Yine de bu çaba Afganistan'da olumlu karşılanmıştır. İngilizler bölgede hâkimiyeti kaybetmemek ve gelişmelerden haberdar olmak için başta Herat olmak üzere Güney Türkistan'a İngiliz ajanları göndermiştir.⁴⁸³ Kırım Harbi sırasında 1855 yılında Afganistan ile Doğu Hindistan Ticaret Şirketi yani İngilizler arasında bir dostluk anlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmada Dost Muhammed kendisini “*Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nin dostlarının dostu ve düşmanlarının düşmanı*” olarak tanımlamaktaydı. İngiltere de İran'dan gelecek saldırılarda yardım etmeyi taahhüt etmişti. Emir'in, saldırılara karşı koyabilmesi için düzenli bir ordu kurması gerekiyordu. İngilizler bu masraflar için yılda 100.000 rupi katkıda bulunmayı kabul etmiş ve bunun karşılığında orduyu eğitmek için İngiliz subayları kabul edilmiştir.⁴⁸⁴ Afganistan'a normal şartlarda yabancıların girmesi hoş karşılanılmıyordu, öyle ki İngiliz temsilci veya askerlerin girmesi söz konusu bile olamazdı. Bu sebeple, aslında Afganların lehine olan, subayların eğitim için gönderilmesini İngilizlerin hak etmesi olarak görülmektedir. Bu gelişmelerle birlikte İngilizler artık birleşik ve güçlü bir Afganistan'ın varlığından yana tavır almışlardır.

Velhasıl İngiltere, Kırım Harbi esnasında kuzeyinde sağlam bir müttefik kazanmıştır. Bu sırada Kaçarlar, Hindistan'a gerçekleştirilecek bir sefere Rusya'nın da katılmasını öngören bir anlaşmayı, Tahran'daki Rus elçisi aracılığıyla teklif etmiştir.⁴⁸⁵ Fakat Kırım Harbi'nde birçok düşmanla aynı anda savaşan Rusların böyle bir çılgınlığa ortak olması mümkün değildi. Bunun yerine Rusların desteğiyle ancak fiilen Kaçarların kendi başlarına Herat'a sefer düzenlemeleri daha makul bir fikir olarak ortaya çıkmıştır. 1855-56'da yaşanan gelişmeler de bu seferi mümkün kılmıştır. Kaçarlar, Kırım Harbi esnasında ortaya çıkan uluslararası güç boşluğundan faydalanmak istemiştir. İngiltere'nin dikkati kısa süreliğine Avrupa'daki savaşa yöneldiği için İran'ın, Herat'ı ele geçirme girişimine tepki veremeyeceği düşünülmüştür.

⁴⁸³ Yapp, “British Perceptions of the Russian Threat to India”, s. 656.

⁴⁸⁴ Herbert Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 89.

⁴⁸⁵ АКАК, Том. XI (1854-1856), *Belge No: 538 (Отношение гр. Нессельроде къ ген. Муравьеву, отъ 7-го февраля 1855 года, № 315.)*

Bu arada, Herat Seferinden birkaç ay önce, İran'ın Herat Seferi hazırlıkları devam ederken Osmanlı toprağı Kars, Ruslar tarafından ele geçirilmiştir.⁴⁸⁶ Türklerin Kars'ı kaybetmesi sadece Ruslarda değil İran'da da Osmanlılardan nefret eden bir kesim tarafından da sevinçle karşılanmıştır.⁴⁸⁷ Bu da Kırım Harbi'nin etkisiyle İngiliz-Osmanlı, Rus-Kaçar ittifakının olduğunu göstermektedir. İranlıların sevincinin arkasında Sünni-Şii karşıtlığının olduğu da muhakkaktır.

Afganistan'ın batısında yer alan Herat, İran'ın doğu sınırlarının güvenliği için önemli bir noktaydı. İran şahları, Safevîler döneminde İran'ın kontrolünde olan Herat'ı tarihsel olarak zaten kendi topraklarının bir parçası olarak görmekteydi. 1856 Ocak ayında, Herat seferi için hazırlıklar yapılmaktaydı. Herat Seferi'nden mütevellit İngiltere ile diplomatik ilişkilerin kopması ihtimal dâhilindeydi. Bunun için de İran'ın buna karşı savunma önlemleri alması gerekiyordu. Bu önlemlerden biri de Azerbaycan'dan asker toplamaktır. Ruslar ise İngiliz ajanlarının, bu asker toplama mevzusundan dolayı Kafkas ahalisini kışkırtıp İran ile Rusya arasında huzursuzluk çıkarma girişimlerinde bulunabileceğinden şüphelendiğinden bazı önlemler almaktaydı. Bunlardan biri de Tiflis'te *Kavkaz* gazetesinde yayımlanan bir yazıdır. Amaç Rusların Kafkasya'daki vilayetlerini gelişmelerden haberdar etmek ve İngiliz entrikalarına karşı önlem almaktır. Gazetesinin iddiasına göre Kandahar'ı ele geçiren, Kabil Emiri Dost Muhammed Han'ın Herat'ı da almak istemektedir. İran hükümeti de bu yüzden Herat'ı korumak için bir sefer düzenleyecektir. Çünkü Emir Dost Muhammed, Herat ile birlikte Horasan için de tehdit oluşturmaktadır. Dost Muhammed Han sadece Herat'ı almak istiyormuş gibi davransa da gerçek niyeti İran'ı pek yakından ilgilendiren Horasan ve hatta belki de Belucistan, Kirman bölgelerinde karışıklık çıkartmaktır. İran'ın da vilayetlerini ve sınırlarını koruması amacıyla Herat'a asker sevk etmesi gerekmektedir.⁴⁸⁸ Hülasa, Şah, Herat seferi vesilesiyle, Azerbaycan'dan 10 yeni alayın hazırlanmasını emretmiştir. Ancak bu sayı savaşın

⁴⁸⁶ АКАК, Том. XI (1854-1856), *Belge No: 596 (Письмо ген Муравьева къ д с с Ангичкову, отъ 14-го января 1856 года, № 40.)*

⁴⁸⁷ АКАК, Том. XI (1854-1856), *Belge No: 601 (Тоже, отъ 11-го февраля 1856 года, № 54.-гор Тегеранъ-Секретно.)*

⁴⁸⁸ АКАК, Том. XI (1854-1856), *Belge No: 595 (Отношение т Бебутова къ кн Долгорукову, отъ 13-го января 1856 года, № 34.)*

gidişatına göre daha da artabilirdi.⁴⁸⁹ Bu gelişmelerden hareketle, Nâsırüddin Şah'ın Herat Seferi hazırlıklarına 1855 sonlarında başladığı anlaşılmaktadır. Belli ki sefer kararı, daha erken bir tarihte belki de 1855 ortalarında verilmişti.

Rusların iddia ettiği üzere, Kandahar'ı ele geçiren Emir Dost Muhammed Han, Herat'a saldırmak üzereydi. Herat sakinlerinin evlerini terk edip kaçmaya niyetlenecek kadar telaşlanmaları üzerine Herat hükümdarı Muhammed Yusuf Han ve diğer ileri gelenler ile şehrin tüm uleması, İran hükümetinin korumasını talep etmiştir. Bunun yanı sıra İran'a ait olan Sistan ve Belucistan resmî kaynaklarından, Dost Muhammed Han'ın oğullarından birini buralara sefer yapmak üzere görevlendirdiğine dair haberler alınmıştır. Tüm bunlara mâni olmak isteyen İran Şahı, Dost Muhammed Han'ı fetihlerinden vazgeçmeye ve Kabil'i elinde tutmakla yetinmeye zorlamak için Herat'a bir ordu göndermeye "mecbur" kalmıştır. 9 Mart'ta İran ordusunun artık harekete geçtiği bilinmektedir.⁴⁹⁰ Dost Muhammed Han'ın saldırgan tutumuna dair iddiaların kaynağı Rus belgeleridir.

İran'daki İngiliz elçi Sir Charles Augustus Murray de İngiliz Hükümetini Herat mevzuunda aydınlatmak üzere İran'dan istihbarat sağlamaktadır. Zira, Herat'ın Kaçarlar tarafından ele geçirildiğine dair Hindistan'dan Londra'ya ulaşan mektupların önemli bir endişeye yol açtığını tahmin etmektedir. Fakat bu haberlerin ve ihtimallerin temelsiz olduğunu belirtirken Herat'ta neler olup bittiğine ya da mevcut mücadelenin sonucunun ne olabileceğine dair doğru ayrıntılı istihbarat vermesinin imkânsız değilse de çok zor olduğunu belirtmektedir. Fakat mevcut 15.000-30.000 arası bir kuvvetle kısa süre içerisinde işgal edilemeyeceğinin kesin olduğunu söylemektedir.⁴⁹¹

Kırım Harbi'nin ardından toplanacak Paris Barış Konferansı'ndan üç gün önce yazılmış bu belgeye binaen Şah'ın Büyükelçisi, Avrupa'nın genel olarak barışa kavuşacağı korkusuyla, İngilizlerin hatırı sayılır miktardaki gücünü İran'a yönelteceklerini belirtmiş ve İran'ın artık bu şartlarda İngilizlerle savaşacak durumda

⁴⁸⁹ АКАК, Том. XI (1854-1856), *Belge No: 584 (Письмо д. с с Аничкова въ кн Бебутову, отъ 24-го декабря 1855 года, № 672-Тегеранъ.)*

⁴⁹⁰ АКАК, Том. XI (1854-1856), *Belge No: 603 (Статья, напечатанная, по приказанію кн Бебутова, въ газетъ "Кавказъ" отъ 9-го марта 1856 года.)*

⁴⁹¹ BDOFA, Part I, Vol. X, *Doc. 14 593/44 Letter (Mr. Murray to the Earl of Clarendon) 15 Feb. 1856 Herat.*

olamayacağını Ruslara aktarmıştır. Daha önce zikredildiği üzere, Kaçarlar Avrupa'daki savaş ve kaotik ortamdan faydalanma ve İngilizlerin bu büyük savaş devam ederken Herat'la ilgilenemeyeceği ümidiyle sefere kalkışmıştı. Ayrıca böylesine kritik bir zamanda Rusya'nın İran'ı terk etmeyeceğine dair umudunu dile getirmiştir. İran'ın Rusya'dan isteği çok açık ve nettir: her konuda tam destek ve maddi yardım.⁴⁹²

30 Mart 1856 tarihinde Paris Antlaşması'nın imzalanması ve Kırım Harbi'nin bitmesiyle İngilizler, Herat meselesiyle çok daha aktif şekilde ilgilenmeye başlamıştır. İngiltere'nin İran Maslahatgüzarına, eğer Kaçarlar Herat'ı işgal ederse, iki devlet arasındaki mevcut anlaşmazlıkları çözmek için yapılacak müzakerelerin faydasız olmasının yanı sıra İngiltere ile yeni bir anlaşmazlık nedeni ortaya çıkacağına dair Kaçar yetkililerini uyarması konusunda talimat verilmiştir.⁴⁹³ Herat'ın, fiilen alınmamış olsa bile, İran kuvvetleri tarafından kuşatıldığı anlaşıldığından, Tahran'a da aynı bildiriye içeren bir nota gönderilmiştir.⁴⁹⁴ Kaçarların, İngiliz uyarılarını dikkate almaması ve diplomatik yolları kapatması ihtimaline karşı Basra Körfezi bölgesinde bir İngiliz işgali olasılığı gözükmekteydi. Eğer İngiliz Hükümeti, İran'a karşı askerî bir harekât yapma kararı alırsa, Basra'ya bir çıkarma yapmak onlar için en munasibiydi. Zira dünyada rakip kıyas kabul etmeyecek İngiliz donanmasının Basra Körfezi'ne kadar gelmesine mâni olabilecek bir güç yoktu. Buradan sonra da orta büyüklükteki gemiler vasıtasıyla Hint-İngiliz birlikleri iç kesimlere doğru sevk edilebilecekti. Böylece İngilizler hem en çok güvendikleri deniz kuvvetlerini kullanacak hem de ülkenin iç kısımlarına girebileceklerdi.⁴⁹⁵

Bu esnada Kabil ve Kandahar hükümdarlarının kafası çok karıştı. Para bulamadıkları için büyük maddi sıkıntı içindeydiler; para ve erzak olmadan Kaçar kuvvetlerinin üstesinden gelinemezdi ve bu şerait altında işgalcilerin üstesinden

⁴⁹² АКАК, Том. XI (1854-1856), *Belge No: 605 (Депеша гр Нессельроде д. с. с Аничкову, отъ 27-го марта 1856 года, № 714-С. Петербургъ.)*

⁴⁹³ BDOFA, Part I, Vol. X, *Doc. 46 Telegram (The Earl of Clarendon to Lord Stratford de Redcliffe) 24 May 1856 Perso-British war: origins.*

⁴⁹⁴ BDOFA, Part I, Vol. X, *Doc. 47 Telegram (Lord Stratford de Redcliffe to the Earl of Clarendon) 25 May 1856 Perso-British war: origins.*

⁴⁹⁵ АКАК, Том. XI (1854-1856), *Belge No: 596 (Письмо ген Муравьева къ д с с Ангичкову, отъ 14-го января 1856 года, № 40.)*

gelmeye çalışmak Afgan birliklerine yenilgiden başka bir şey getirmezdi.⁴⁹⁶ Nihayetinde Kaçar kuvvetleri, kuşatma altında olan Herat'ı 1856 Eylül'ünde ele geçirmiş ve bölgeyi kontrol altına almıştır. Bu durum, İngiltere ile İran arasında 1856-1857 Savaşı'na yol açmıştır. İngiltere, İran'ın bu hamlesine sert tepki göstererek Basra Körfezi'ne askerî harekât düzenlemiştir.⁴⁹⁷ Böylece İngiltere-İran savaşı 1 Kasım 1856'da başlamıştır. Bu durumda Rusların takınacağı tavır önemliydi ve merak edilmekteydi. Rusya, Kırım Harbi'nin ardından yaralarını sarmak adına 1856 güzünde dört yıllığına asker alımını iptal ediyor, Avrupa Rusya'sını bir demir yolu ağıyla kaplamaya hazırlanıyor, deniz ticaretini genişletmek adına şirketleri teşvik etmek için büyük meblağlar harcıyor ve endüstriyel kaynaklarını geliştirmek için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Tam da böyle bir zamanda, İran'ı desteklemek uğruna İngiltere ile yapılan anlaşmanın ihlalini göze alıp, İmparator'un başlattığı devasa iç kalkınma planlarının tümünü geçersiz kılmayacağı ve Rusya'nın iktisadi planlarını sadece deniz gücüyle tek başına bitirebilecek olan bir güçle yeniden savaşa girmeyeceği tahmin edilmekteydi.⁴⁹⁸

Murray, bu şartlar altında Rusya'nın, çıkarlarını doğrudan etkilemeyen bir nedenle İngiltere ile savaşa girmeyeceğine inansa da kendisine bazı avantajlar sağlamak için İran'ı İngilizlerin taleplerine karşı direnmeye teşvik ettiğinden hiçbir şekilde şüphe etmemektedir.⁴⁹⁹ Murray'in kulağına gelen söylentilere göre İngiltere İran'ın güney vilayetlerinin herhangi bir bölümüne saldırır ve işgal ederse, Ruslar Gilan ve Esterâbâd'ı işgal ederek kuzey İran sınırının huzurunu koruyacağına dair İran Sarayına güvence vermiş olması hiç de ihtimal dışı değildir. İngilizler Rusya'nın bu oyunu ilk kez oynamadığının farkındaydı. Eğer Kaçar Sarayı'nın tiyatrovary oynanan bu oyunda dahli varsa, bunun cezasını çekmeyi göze almışlar demektir. Zira bu cezanın içinde, İngilizlerin kesmeyi düşündüğü cezadan fazlası vardır. Murray bunu edebî bir şekilde şöyle örnekler: İran'ın talep ettiği yardım “...*düşmanıyla çarpışan bir adamın*

⁴⁹⁶ BDOFA, Part I, Vol. X, Doc. 122 593/199(i) Translation Letter (Faiz Ahmed Balve to Moola Ahmed Vakeel) 8 Zilhuj/10 Aug. 1856 Persian threat to Khelat.

⁴⁹⁷ Sıtkı Uluçerler, “Herat Meselesi ve İran-İngiliz Savaşı'nın (1856-1857) Osmanlı Devleti'ne Etkileri”, **Turkish Studies**, Vol. 10/1, 2015, s. 816, 817.

⁴⁹⁸ BDOFA, Part I, Vol. X, Doc. 194 593/284 Letter (Mr. Murray to the Earl of Clarendon) 1 November, 1856 Rumoured Russo-Persian agreement.

⁴⁹⁹ BDOFA, Part I, Vol. X, Doc. 198 593/287 Letter (Mr. Murray to the Earl of Clarendon) 10 November, 1856 Persia and Russia.

*bir dostundan kendisini desteklemesini istemesi gibi olacaktır. ‘Elbette destekleyeceğim’ diye cevap verir dost, ‘o senin bacaklarına vururken, ben de kollarına vuracağım.’”*⁵⁰⁰ Murray’ın burada bacaklardan kastettiği İran’ın güneyi, kollarından kastettiği de İran’ın kuzeyidir. Velhasıl İngilizler İran’ın güney vilayetlerine saldırırken Ruslar “yardım” için İran’ın kuzeyine girecek ve Gilan ile Esterâbâd’ı işgal edecektir. Kaçarların bunu yardım olarak talep etmesini ise siyasi akıldan yoksunluk olarak yorumlamaktadır. Bu eleştirel yorum her ne kadar haklı olsa da dönemin Kaçar Şahı Nâsırüddin, devletinin içinde bulunduğu durumdan şikâyetçiydi ve trajediyi şu şekilde özetlemiştir: “*Ülkenin kuzeyine gitmek istiyorum, İngiltere sefiri karşı çıkıyor, güneyine gitmek istiyorum, Rusya sefiri karşı çıkıyor... Kahrolsun böyle bir ülkeye ki ülkenin Şahı, ülkesinin kuzeyine ve güneyine gidemiyor...*”⁵⁰¹

Bu sırada kuşatma ve işgal altında olan Herat, İngilizler arasında farklı bir bağlamda tartışılmaktaydı. Herat’ın bağımsızlık için çok zayıf olduğu, mecburen ya İran’a ya da Kabil’e dayanması gerektiği tespit edilmiştir. Elbette İngiliz çıkarları için Kabil ile birleşmesinin daha iyi olacağı görüşü ifade edilmekteydi. Kaçar kuşatmasından kurtuldukları varsayılırsa, Herat’ın özgür bir devlet olarak varlığını sürdürmesi için gerekli gücü ve kaynakları kendi içinde barındırmadığı gerçeği görülmüştür. Herat, etrafının hak iddia edenlerle çevrili olduğunu bir bölgedir. Birçok devlet için büyük önem taşıyan bir konumdadır ve hepsi onu elde etmek istemektedir. İran, Hive, Buhara, Afganistan, hepsinin gözü Herat’tadır. Komşularına göre küçük sayılabilecek Herat’ın bunlara tek başına karşı koyamayacağı aşikârdır. Bu koşullar altında bağımsızlık için yeterli kaynaklara sahip olmayan Herat’ın ayakta kalabilmek için yapabileceği en makul hamle diğer güçlerden hangisine dayanacağını seçmektedir.⁵⁰²

⁵⁰⁰ BDOFA, Part I, Vol. X, Doc. 198 593/287 Letter (Mr. Murray to the Earl of Clarendon) 10 November, 1856 Persia and Russia.

⁵⁰¹ İsmail Yurdakurban, “*Meşrutiyetten Devrime Güney Azerbaycan Bağımsızlık Hareketleri (1906-1979)*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Konya: 2024, s. 19; Rafael Blaga, **İran Halkları El Kitabı**, b.y., y.y., 1997, s. 21.

⁵⁰² BDOFA, Part I, Vol. X, Doc. 189 593/278(i) Letter (Lieutenant-Colonel Edwardes to the Secretary to the Chief Commissioner for the Punjab) Hazara-September 18, 1856 Herat.

Kasım 1856'da diplomatik görüşmeler başlamıştır. Lord Stratford de Redcliffe, İranlı Büyükelçi ile görüşmüş ve Herat meselesiyle ilgili tüm koşulları yazılı olarak kabul edilmiştir. Redcliffe, samimi görünen ve soğukkanlı, kibar, sağduyulu davranan İranlı büyükelçinin söylediklerinden, Afganistan'la ilgili olan şartların da kabul edilebileceği kanısına varmıştır.⁵⁰³ Zira Herat için anlaşılrsa da savaşı bitirecek anlaşma henüz sağlanamamıştı.

İran'ın Herat mevzusunda izlediği yolu haklı çıkarmak için öne sürülen başlıca neden, Dost Muhammed'in Kandahar'ı ele geçirmesi ve Herat'a yönelik "sözde" planlarıydı. İngilizlerle yapılan diplomatik görüşmelere dâhil olan Kaçar Sadrazam'ı, Herat seferinin Afganların beklenen ilerleyişini püskürtmek için Herat sakinlerinin daveti üzerine yapıldığını, Dost Muhammed'in daha sonra entrikalarla Heratlıları Kaçar ordusuna karşı çıkmaya teşvik ettiğini iddia etmektedir. Sadrazam, Kaçarların, Kabil, Kandahar, Belh ve Herat'ın tek bir hükümdar altında birleşmesinden doğacak tehlikeleri İran topraklarından uzaklaştırmak için bu önlemi almakta tamamen haklı olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte, Dost Muhammed Kandahar'ı eski sahiplerine geri verir ve Herat'a her türlü saldırıdan kaçınmayı taahhüt ederse, Kaçarlar geri çekileceklerdir. Bu anlamda Kaçarların en çok önem verdiği koşulun, Dost Muhammed'in Herat'a müdahale etmesine izin verilmemesi olduğu ve İngiliz Hükümeti'nin bu konuda vereceği bir garantinin Tahran'da olumlu karşılanacağını düşünülmektedir. Fakat İngiltere bu koşulları kabul etmezse ve İran'a saldırmaya devam ederse, Sadrazam diğer güçlerin⁵⁰⁴ zayıfın güçlü tarafından ezilmesine izin vermeyeceğini ummaktadır.⁵⁰⁵ Nihayetinde Aralık 1856'da İstanbul'daki İran Büyükelçisi Kaçar birliklerinin Herat'tan çekileceğini açıklamıştır.⁵⁰⁶

Devam eden ve kısmen çıkmaza giren görüşmelerin ardından, Fransa ve Rusya arabulucu olmuştur. Ve nihayet Paris'te barış müzakereleri yapılmış ardından 1 Mart 1857'de Paris Barış Antlaşması imzalanmıştır. Yapılan anlaşma doğrultusunda,

⁵⁰³ BDOFA, Part I, Vol. X, Doc. 176 593/265 Telegram (Lord Stratford de Redcliffe to the Earl of Clarendon) 24 Nov 1856 Talks at Constantinople.

⁵⁰⁴ Sadrazam'ın burada diğer güçlerden kastettiği elbette Rusya'dır.

⁵⁰⁵ BDOFA, Part I, Vol. X, Doc. 199 593/288 Letter (Lord Wodehouse to the Earl of Clarendon) 6 December, 1856 Persia and Russia.

⁵⁰⁶ BDOFA, Part I, Vol. X, Doc. 211 593/297 Telegram (Lord Wodehouse to the Earl of Clarendon) 19 Dec. 1856 Russian Policy.

İngiltere'nin işgal ettiği İran topraklarından askerlerini çekmesi ve esirleri serbest bırakması karşılığında Kaçarların Herat ve Afganistan'ı terk ederek, Afganistan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınmasını kabul ettiği, ayrıca Afganistan'ın iç işlerine müdahale etmeyeceği belirtilmiştir. Buna ek olarak, İran ve Afganistan arasında çıkabilecek olası bir anlaşmazlıkta İngiltere'nin ara bulucu olarak devreye girmesi karara bağlanmıştır.⁵⁰⁷

Herat Seferi, İngiliz-İran Savaşı ve bunları nihayete erdiren barış anlaşmasının imzalanmasından yaklaşık iki ay sonra Kuzey Hindistan'da patlak veren ve kısa sürede tüm ülkeye yayılan *Sipahi Ayaklanması* ve *Bağımsızlık Hareketi* İngilizlerin Hindistan'da karşılaştığı en zor sınavdı. Bu, artık neredeyse tüm Hindistan'da ağırlığını hissettiren İngiliz yönetiminden kurtulmak için genel bir girişimdi. İsyanın nedenlerinden birinin hem Hinduların hem de Müslümanların dinî duygularını rencide eden domuz yağı ve sığır donyağı ile yağlanmış fişeklerin kullanılmaya başlanması olduğuna dair bir iddia da konuşulmaktadır. Tüm Hindistan, hatta tüm dünya, İngilizlere karşı başlatılan direniş hareketine Afganistan'dan bir yardım gelip gelmeyeceğini bekliyordu. Böyle bir durumda on binlerce savaşçı Afgan, 1839-42 savaşının intikamını almak için yıkıcı bir sel gibi Hindistan'a akabilirdi.

Afganlar, liderlerinin bir hareketiyle coşkuyla Hindistan'ı işgal edebilir ve zor durumdaki İngilizlerden sonsuza dek kurtulabilirlerdi. Ancak Dost Muhammed, İngiltere ile Kırım Harbi sırasında yaptığı ittifakına sadık kalarak sessizliği tercih etmiştir. Belki de dünya tarihini değiştirecek bir fırsatı tepen Afgan hükümdar, ilk kez küresel ölçekte siyasi öneme sahip bir karar vermişti, o da İngiltere'nin lehine olmuştur.⁵⁰⁸ Böylece Herat Seferi'ndeki İngiliz yardımının karşılığını fazlasıyla vermiştir. Ancak bu hayati karar nedeniyle Afganistan, Türkistan ve Hindistan'ın nasıl bir tarihî fırsatı ve potansiyel geleceği kaçırıldığı bir muamma olarak akıllarda her daim kalacaktır.

Hindistan'daki ayaklanmaları bastırdıktan sonra burayı resmî olarak sömürge ilan edip bir vali/bakan atayan İngilizler, son yaşananların ardından Rusların, Kaçar desteği olmadan Herat'a yerleşemeyeceğinin ve dolayısıyla Hindistan'a

⁵⁰⁷ Sıtkı Uluerler, "Herat Meselesi ve İran-İngiliz Savaşı'nın (1856-1857)", s. 822.

⁵⁰⁸ Tichy, **Afganistan: Das Tor nach Indien**, s. 89, 90.

varamayacağını farkına varmışlardı. Bu yüzden Büyük Oyun kapsamında İngiltere-İran ilişkileri de oldukça mühimdi. İngilizler, bu sebepten dolayı İran'la ilişkilerin ve İran (ve tabii Afganistan) politikasının Londra'dan değil Hindistan'dan yönetilmesine karar vermişlerdir.⁵⁰⁹

2.2. 1869-1873 Afgan Sınırı Meselesi ve Tampon Bölge Mutabakatı

Babası Dost Muhammed Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan Şir Ali Han, kardeşleri arasında başlayan taht kavgaları nedeniyle kısa sürede tahtını kaybetmiştir. Kardeşleriyle yaptığı mücadelelerin ardından, 1868'de tüm Afgan toprakları bir kez daha Şir Ali'nin egemenliği altına girmiştir. Şir Ali Han'ın en güçlü rakiplerinden olan Muhammed Afzal Han'ın oğlu olan Abdurrahman, ilk yenilgisinin ardından ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Semerkant'ta bekleyen Abdurrahman'ın ileride Afganistan Emiri olacak ve dedesi Dost Muhammed ile birlikte Afganistan'ın gelmiş geçmiş en büyük hükümdarlarından biri olarak tarihe geçecektir. Şir Ali, saltanatının ilk yıllarında İngiltere'yi destekleme eğilimindeydi. Bunun nedenlerinden biri, Rusların, Afganistan'ın istikrarı için potansiyel bir tehdit teşkil eden can düşmanı Abdurrahman'ı yanına almış olmasıydı. Dahası, Şir Ali düzenli bir ordu kurmak istediği için acilen para ve silaha ihtiyaç duyuyordu, bunun kaynağının ise elbette İngilizler olabileceğini düşünüyordu. Zira Osmanlı tarihinde denge politikası olarak adlandırdığımız, tahterevallî politikası kapsamında bu konuda ya İngiltere'ye ya da Rusya'ya başvurabilirdi. Zikredildiği üzere Abdurrahman'ın durumundan ötürü, İngiltere'nin planlarını desteklemesi daha makul gözüküyordu. Gerçekten de Hindistan Genel Valisi'yle Ambala'da yapılan bir görüşmenin ardından Şir Ali, İngilizlerden silah, para ve İngiliz personel desteği almaya muvaffak olmuştur.⁵¹⁰

İngilizlerin Afganistan politikası, esasında bir Rus-İngiliz çatışmasının önüne geçme amacı taşımaktaydı.⁵¹¹ İngiliz-Rus nüfuz alanları tartışmasının en önemli noktası, Afganistan olarak adlandırılan fakat sınırları muğlak ülkeydi. 1869'da İngiliz Dışişleri Bakanı Clarendon ile Rus elçisi Brunnow ve Rus Dışişleri Bakanı Gorçakov bu meseleyi görüşmüşler, Afganistan'ın kuzey sınırını tanımlamak için müzakerelere

⁵⁰⁹ Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 288, 289.

⁵¹⁰ Tichy, *a.g.e.*, s. 93, 94.

⁵¹¹ Yapp, "British Perceptions of the Russian Threat to India", s. 659.

başlamışlardır. İngilizler, binlerce yıl önce Asya'nın iki büyük kısmını, İran ile Turan'ı ayıran Ceyhun'un Afganistan sınırı olduğu konusunda çok katıydı ve asla geri adım atmamıştır. Üç yıllık müzakereler sonucunda, Clarendon'un tampon bölge ve Ceyhun'un Afgan sınırı olması talebi Ruslar tarafından olumlu karşılanmış ve zaten Rus Çarı'nın Afganistan'ı Rusya'nın nüfuz sahasının dışında gördüğü bildirilmiştir.⁵¹²

Rusya ile İngiltere bir savaşın içine girmemek için anlaşmış gibi gözükmektedir. 1873'ün başlarında anlaşma⁵¹³ imzalandığında Rusya, Afganistan'ın nüfuz alanının dışında olduğunu resmen kabul etmiştir. Artık Afganistan'ın kuzeyi, bir nüfuz sınırı olarak iki devlet tarafından kabul edilmiştir.⁵¹⁴ Rusya böylece, kazandığı vakitle Türkistan'ın işgalini tamamlamayı hedeflemiştir. Aynı zamanda demir yolları inşasını da devam ettirecekti. Fakat bu süre zarfında anlaşmaya uymayarak Afganlarla ilişkilerini de sürdürmüşlerdir. İngiltere ise bu anlaşmayla Rusların Afganistan'ı sınır kabul etmesi karşılığında Afganistan'ın kuzeyindeki yani Türkistan'daki işgallere adeta göz yummuştur. Vambéry, İngilizlerin Ruslara karşı bu itidalli tavrını sert bir dille eleştirmekte aşağıdaki hususlarda yanlış bir tutum sergilediklerini ifade etmektedir. Rusların, Kafkasya'nın tamamını ele geçirmesi, Hazar Denizi ve Aral Gölü'nde hâkimiyet kurması, nihayetinde de Türkistan'da başarıyla ilerlemesi İngilizlerin kabahatidir. Çünkü Asya'nın bu dev gücünü, buralara yerleştikten sonra geri püskürtmenin imkânsıza yakındır. 1840'larda bu ilerlemenin önüne, çok daha rahat bir şekilde geçilebilirdi ancak artık çok geçtir. Böylece Ruslar, İngiltere'nin *Aşil Topuğu*'na tehdit oluşturabilecek kadar yaklaşmışlardır. İngilizler, Hindistan'ın önceki hâkimleri, Hollandalılar, Portekizliler gibi buradan ayrılmak zorunda kalmak istemiyorlarsa, bir an önce sert tedbirler almak zorundadır. İngilizler ise şimdilik sert tedbirler yerine Ruslarla itidalli bir şekilde anlaşmayı tercih etmekteydi. Oysaki Vámbéry'ye göre İngilizler, Aşil Topuğu'nu korumak adına şimdiye kadar

⁵¹² Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda Türkistan'da Yaşanan İngiliz-Rus Anlaşmazlığında Tarafsız Bölge Oluşturma Süreci", **Türk Tarihine Dair Yazılar III** (Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Fedâ Şamil Arık'a Armağan), ed. Alpaslan Demir; Tuba Tombuloğlu; Eralp Erdoğan; Ömer Düzbakar, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, s. 114, 115; Rawlinson, **England and Russia in the East**, s. 304, 305; **Russia's March Towards India**, by an Indian Officer, Vol. I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 221.

⁵¹³ Anlaşma, bazı kaynaklarda 1872 sonuna bazı kaynaklarda 1873 başına tarihlendirilmektedir. J. A. Norris, "Anglo-Russian Agreement of 1873", **Encyclopædia Iranica**, Vol. II, Fasc. 1, s. 68; <http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-russian-agreement-of-1873>.

⁵¹⁴ Erdoğan, a.g.e., s. 127.

görülmeven büyüklükteki bir mücadeleye hazırlık yapmalıdır. Yüzyılın başındaki, Napolyon'un Hindistan Seferi'nden çok daha gerçekçi ve yakın bir tehditle karşı karşıyadır İngilizler. Fransızlar İran'ı bile geçememişlerdi. Ancak şimdiki düşman ise Kafkasya'yı, Kafkasötesini, Hazar Denizi'ni geçmiş, İran'ın büyük bir kısmına nüfuz etmiş ve artık Türkistan'da hatta Afgan sınırındadır. Kaleler, garnizonlar, silahlarıyla birlikte sınırsız bir yayılma hırsı ve milyonlarca nüfusuyla büyük bir kara gücüdür. Bu düşmana karşı zafer kazanmak elbette çok daha zor olacaktır ve yenilginin faturası ise çok ağır olacaktır.⁵¹⁵

Bu sırada Afgan Emiri'nin ise Clarendon-Gorçakov anlaşmasından hoşnut olmadığı görülüyordu. İngiltere ve Rusya, bu anlaşma vesilesiyle, Afganistan'ın kuzey ve kuzeybatı sınırlarını belirliyordu. Şir Ali'nin, yani ülkenin hükümdarının ne tavsiyesi istenmiş ne de taleplerini ifade etmesi için herhangi bir fırsat verilmiştir. Afganistan'ın, karşılıklı anlaşmaya göre düzenleyebilecekleri bir tampon devlet olarak konumlandırıldığı ve iki büyük devlet tarafından da kabul edildiği bu anlaşma ile netlik kazanmıştır. Şir Ali, Clarendon-Gorçakov Anlaşması'nı hiçbir zaman tanımamıştır. Neredeyse 25 yıl sonra, Afganistan için bağlayıcı olacak şekilde, bunu kabul eden Emir Abdurrahman Han olacaktır. Yukarıda zikredilen sebepler ve gelişmelerle, iktidarının başında İngilizlere meyyal olan Şir Ali'nin, Ruslara yönelmesine bizzat İngilizler neden olmuştur. Aslında 1870'lerin ortalarına kadar İngiliz Hindistanı için tarafsız bir Afganistan olması yeterliydi. Fakat bu yıllarda Ruslar, birinci bölümde aktarıldığı üzere, Türkistan'da önemli ölçüde mesafe katetmiştir. Bu sebeple tarafsız bir Afganistan, İngilizler adına artık yeterince güvenli değildir. Burası artık İngiliz Afganistanı olmalıydı, resmen olmasa da fiilin böyle davranmalıydı. İngilizlerin bu agresif politikasından duyulan korku Şir Ali'yi zamanla Rus tarafına itmiş ve nihayetinde İkinci Afgan Savaşı'na yol açmıştır.⁵¹⁶

İkinci Afgan Savaşı'nı tetikleyen bir diğer unsur yapılan anlaşmaya rağmen Rusların güneye doğru hızla yayılmaya devam etmesidir. Örneğin Rusya'nın Hive ile imzaladığı antlaşma üzerine Lord Granville, Lord A. Loftus'a 7 Ocak 1874 tarihli bir mektup göndererek İngiliz Hükümetinin bu ve Rusya'nın Türkistan'daki girişimleriyle

⁵¹⁵ Vambery, *Sketches of Central Asia*, s. 423, 424, 444.

⁵¹⁶ Tichy, *a.g.e.*, s. 96, 97.

ilgili diğer hususlar hakkındaki görüşlerini ifade etmiştir. Bu mektupta Afganistan Emiri'nin, Rusların Merv'i ele geçirmek ve o bölgedeki Türkmen kabilelerini kontrol altına almak için bir sefer düzenlemesinden kaygılandığını iletmiştir. Yazışmaların devamında, Lord Derby, 12 Mart 1875 tarihinde İngiltere'nin Rus toprakları yönünde daha fazla ilerleme eğilimi olup olmadığını soran Kont Şuvalov'a, “*böyle bir ilerlemeyi olası görebileceği tek durumun, Merv'in işgaline yönelik herhangi bir Rus hareketi olması halinde olduğunu*” söylemiştir. Böylece Hindistan Hükümeti'nin bu şehre verdiği büyük önemi ve buraya müdahale edilmesi hâlinde iyi ilişkilere yönelik tehlike hatırlatılmıştır. Afganistan'ı Rusya topraklarından ayıran bölgelerin Rusya tarafından adım adım işgal edilmesi ve ele geçirilmesi kayıtsızlıkla, endişe duyulmayan bir konu olarak geçiştirilemezdi. Afganistan'ın bütünlüğünün korunması yüksek öneme sahipti. Bunu güvence altına almak için ne gerekiyorsa yapılmalıydı. Merv'in işgali gibi, Rus topraklarını Afgan topraklarıyla doğrudan temasa geçirecek bir olay, Emir'in hassasiyetlerini en üst düzeye çıkaracaktır. Ayrıca bu durumun, her iki hükümetin de önlemek istediği sonucu, yani iki gücün Asya'da fiilî temasa geçmesi sonucunu doğuracak karışıklıklara yol açabileceği gözden kaçırılmaması hatırlatılmıştır. 3 Şubat 1876 tarihli yazışmada ayrıntılara girilmeden, Afganistan'ın Rusya'nın hareket alanının dışında olduğuna dair beyan, kısa ve öz bir şekilde yinelenmiştir. Ayrıca, iki hükümetin mümkün olduğunca birbirleriyle doğrudan temastan ve nüfuz alanları içinde yer alan Türkistan Hanlıkları arasında herhangi bir çarpışmadan kaçınarak, kendi çıkarlarına ve ihtiyaçlarına gereken saygıyı gösterme konusunda karşılıklı anlayış gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁵¹⁷

2.3. Rusya-Afganistan-İngiltere Arasında Elçi Heyeti Krizi

İngilizlerin I. Afgan Savaşı'nın ardından 1842'de Afganistan'dan çıkmasının büyük bir hata olduğunu düşünenler mevcuttu. İngiltere, bu hamleyle Orta Asya'daki prestijini ve Rus karşıtı cenahın beklentilerini yok etmiştir. Bu kararı alanlara göre, İngiliz Hindistanı birlikleri Afganistan'da askerî açıdan mağlup oldukları için değil siyasi bir krizin önüne geçmek için çekilmişlerdir. Yani İngiliz birlikleri, Afganların askerî gücüne boyun eğdikleri için değil Hindistan'ı bir krizden korumak için geri

⁵¹⁷ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 9 4930 Memorandum (E. Barrington) 25 Feb. 1884 Merv (Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84).

çekilmişlerdir. Bu fikirlerin 1865'te tartışılmasının sebebi ise Afganların Rus ilerleyişine direneceğine ve durduracağına olan inancı yıkmaktır. Yoksa İngiliz birliklerinin tekrar Afgan dağlarına çıkması düşünülmüyordu -ki bunun İngiliz çıkarlarına bir fayda getirmeyeceği öngörülmekteydi-. Fakat tüm bu düşüncelere rağmen İngilizler, Rawlinson'un bu satırları kaleme aldığı 1865'ten 13 yıl sonra II. Afganistan'a girmek zorunda kalmıştır. Çünkü İngilizlerin temel düşüncesi, İngiliz Hindistan'ının hatta Afganistan'ın kaderi Afganlara bırakılmayacağı yönündeydi; İngilizlerin mutlaka oyunun içinde olması gerekiyordu.⁵¹⁸ Zira İngilizler, anarşinin bulaşıcı olduğunu düşündükleri için Afganistan'daki her türlü istikrarsızlığın önüne geçmek istiyorlardı. Afganistan'da güçlü, istikrarlı ve elbette İngiliz dostu bir hükümet olması İngiliz Hindistan'ı için en güvenli seçenektir.⁵¹⁹ Bu süreçte Rusların Türkistan'daki önlenemez ilerleyişi İngilizleri de önlem almaya sevk etmiştir. 1870'lerde İngilizler Afganistan'daki kontrolü daha da güçlü kılmaya çalışmışlar ancak bu girişim II. İngiliz-Afgan Savaşı'na sebebiyet vermiştir. Bu minvalde Rawlinson, 1874'te *Doğu'da İngiltere ve Rusya* adlı eserini şu çok açık ifadelerle noktalamıştır: "*Hindistan'ın çıkarlarının koruyucusu olarak... Herat'in güvenliğini tehlikeye atacak bir pozisyon almasına izin veremeyiz. Bu şehir, hem stratejik hem de siyasi açıdan Hindistan'ın vazgeçilmez bir siperidir ve Herat'in istikbaldeki kaderinin harici bir gücün tasarrufuna bırakılmasına müsaade edemeyiz ve etmeyeceğiz!*"⁵²⁰

Rusların, General Stoletov başkanlığında bir elçilik heyetini Afganistan'a göndermesi üzerine İngilizlerin harekete geçmemesi için hiçbir sebep kalmamıştır. Ruslar ordularıyla Türkistan'a girip katliamlar gerçekleştirdiğinde deyim yerindeyse kılını kıpırdatmayan İngiltere, Afganistan'a bir Rus heyeti gelmesi üzerine uykudan uyanmıştır. Bu uyanış, İngilizlerin ikinci defa Afganistan'ı işgal edeceği II. İngiliz-Afgan Savaşı'nın (1878-80) sebebi olmuştur.⁵²¹ Deyim yerindeyse Afganistan'a gönderilen Rus heyeti, bardağı taşıran son damla olmuştur. 1874'te Gladstone hükümetinin yerine gelen Disraeli hükümetine göre, Asya'da nüfuz hakimiyeti için mücadele eden iki büyük imparatorluktan biri (Rusya), (Afganistan'a ve Hindistan'a

⁵¹⁸ Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 178, 179.

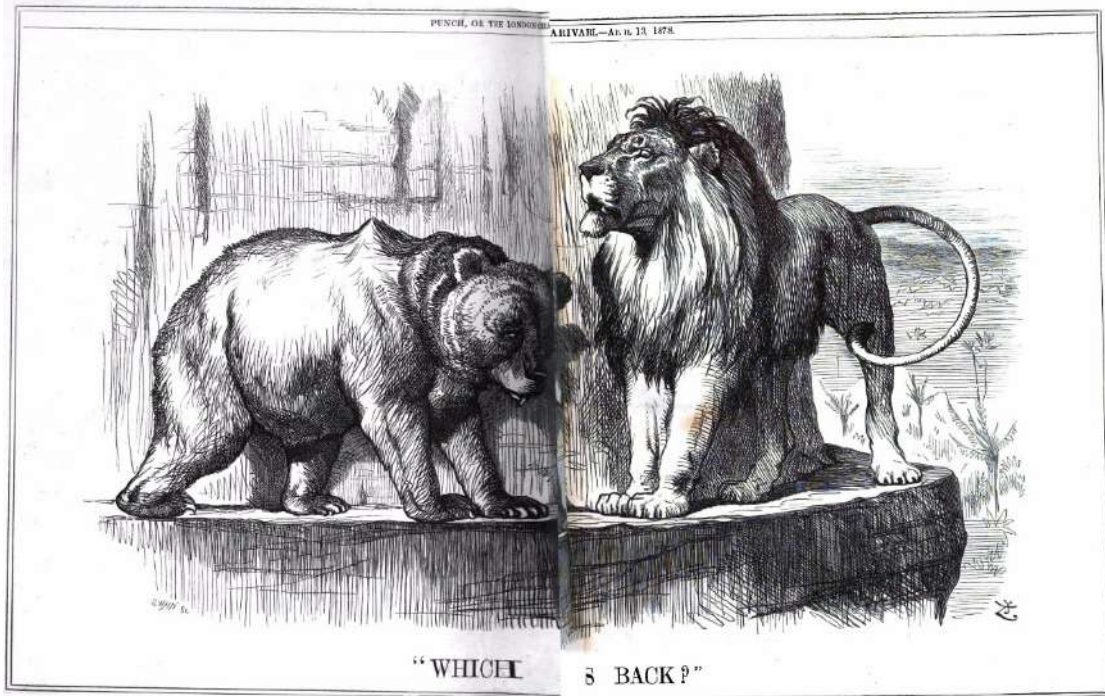
⁵¹⁹ Rawlinson, *a.g.e.*, s. 285.

⁵²⁰ Rawlinson, *a.g.e.*, s. 365.

⁵²¹ Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", s. 415.

yaklaştıkları için) özür dileyerek ilerlemeye devam ederken diğeri (İngiltere) ise itiraz edip fiilen hiçbir şey yapmıyordu. Artık İngilizlerin, Rus ilerlemesine cevap vermesi gerektiği, aksi hâlde Büyük Oyun'un kaybedileceği düşünülüyordu.⁵²² İngiltere, yeni başbakanı ve hükümetiyle birlikte "forward policy" takip etmeye başlamıştır. Hindistan'daki egemenliği ve refahı korumak, hatta ilerletmek için 1878'de Hindikuş dağlarının kuzeyinde (Hindistan'ın Kuzeybatısında) yeni bir siyaset başlamıştır. Fakat farklı sebeplerden dolayı bu girişim birkaç yıl sonra başarısızlıkla sonuçlanmıştır. En önemli sebepler, İngiltere'deki siyasi krizler ve Afganların yabancı istilacılara karşı bitmeyen inatçı direnişidir.⁵²³

Resim 11: *Kim Geri Dönecek?*⁵²⁴

Hindistan Genel Valisi, durumun acil olduğundan hızlı bir cevap verilmesini önemle rica ederek İngiliz hükümetine uyarı niteliğinde bir şifreli telgraf çekmiştir. Semerkant Valisi General Abramof başkanlığındaki Rus heyetinin Kabil'de

⁵²² Fraser-Tytler, *Afghanistan*, s. 138.

⁵²³ Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s. 143.

⁵²⁴ Asya'daki Büyük Oyun'da Afganistan dağlarında karşı karşıya gelen Rus Ayısı ile İngiliz aslanı Nisan 1878'de bu şekilde resmedilmiştir. Ayı biraz çekingen, başını eğmiş bir şekilde resmedilirken Aslan, vücut dili itibariyle kendinden emin ve güçlü dursa da gözlerinden ve yüzünden şaşkınlık ifadesi okunmaktadır. Bkz.: *Punch, or The London Charivari*, 13 Nisan 1878.

bulunduğu teyit edilmiş, buna gerekli tepkinin verilmemesinin Afganistan'ın tamamen Rus gücü ve etkisi altına girmesine izin vermek anlamına geleceğini iletmiştir. Aslında Emir, Afganistan'da İngilizlerin Ruslardan daha güçlü olduğunu biliyordu ama Rus politikasının daha cesur ve kararlı olduğuna inandığı için İngilizlere vermediği imtiyazı Rusya'ya vermişti. Hindistan Valisi, buna karşın yapılması gereken ilk hamle olarak, İngiliz heyetinin Kabil'de kabul edilmesinde ısrar etmeyi önermişti. Zira Hindistan'ın güvenliği için gerekli olduğuna inanılan Afganistan'daki İngiliz nüfuzunun üstünlüğü kaybedilirse, İngiltere ile İngiliz Hindistanı yöneticileri Hindistan'ın kuzeybatı sınırının korunması ve Hindistan'daki barışın, huzurun sağlanması için hangi adımların atılmasının gerekli olduğunu düşünmek zorunda kalacaktı.⁵²⁵

İngilizler, her ne kadar sıkıntılı bir süreç olsa da 1878 yılı Eylül ayı başlarında, hem Hindistan'ın hem de Türkistan'ın anahtarı konumundaki Hindistan ve Rusya sınırları arasında kalan bu vahşi ülkede sert askerî önlemler almayı düşünmüyordu. Rusya ile mücadelede saldırgan taraf olmak istemiyorlardı. Çünkü fetihlerini daha da genişletme arzuları yoktu. Amaçları Hindistan'ın savunmasıyla sınırlı olduğundan, doğal olarak bir savunma politikası planlanıyordu. Eğer Afganistan işgal edilirse, Emir'in derhâl Rusya saflarına geçeceği öngörülmekteydi. Şu anda büyük bir Avrupa savaşına girmek istemeyen Rusya, aktif olarak yardım etmese bile, kesinlikle para, silah, subay ve tavsiyeleri ile yardım edecekti. Bu nedenlerden dolayı, Afganistan'ın işgali kaçınılmaz hâle gelebilecek, ancak yalnızca mutlak zorunluluk durumunda, diğer tüm önlemler başarısız olduğunda başvurulacak bir önlem olarak görülmekteydi. Bu anlamda onların ilk hedefi, ya Emir'in çıkarlarını daha doğru bir şekilde anlamasını sağlamak ya da onu tahttan indirmek ve Kabil'de İngilizlerin lehine olan tarafa iktidar konusunda bir fırsat vermek olmalıydı. Zira İngilizlerin, Afganistan'daki konumunun güvence altına alınması, Afganistan'ın askerî işgali ile mümkün değildi.⁵²⁶

Aslında tüm bunların bilincinde olan İngilizler, Rus heyetine karşılık Kabil'e bir elçi heyeti göndermiştir. Bu heyetin başında, Birinci Afgan Savaşı'ndan sağ kurtulan

⁵²⁵ BDOFA, Part I, Vol. XI, Doc. 86 3871/92(i) Cypher Telegram (The Viceroy of India to Viscount Cranbrook) 2 Aug. 1878 Russia and Afghanistan

⁵²⁶ BDOFA, Part I, Vol. XI, Doc. 186 3871/188(i) Minute (by the Viceroy [The Earl of Lytton]) 4 Sept. 1878 British mission to Kabul.

birkaç kişiden biri olan Sir Neville Chamberlain vardı. Bu elçilik heyeti sınırdaki Afganlar tarafından şiddetli bir biçimde reddedilmiştir.⁵²⁷ Rusların heyetinin kabul edilirken İngilizlerin heyetinin kabul edilmemesi İngilizleri Afganistan'da ikincil konuma düşürmekteydi. Bu durumu düzeltmenin tek çaresi Rus heyetinin geri çekilmesi olarak görülmekteydi. Bu minvalde Afganistan'a gönderilen İngiliz elçisine Afganistan'ı Rusya'ya karşı savunma yetkisi de verilmiştir çünkü İngilizler, Ruslara karşı koruma sözü verilmeden Afganlara Rus ittifakını yasaklayamayacaklarını düşünmekteydi.⁵²⁸

İngiltere ve Afganistan arasındaki ilişkilerin hassas olduğu bu zamanlarda, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler Kabil Elçisi Nevab Gulam Hüseyin Han sayesinde sürdürülebiliyordu. İngiliz olmadığı için Emir tarafından kabul edilmişti ve Afganistan'ın politikalarını, taleplerini İngilizlere iletirken İngiliz hükümetinin beklentilerini de Afgan Emiri'ne aktarıyordu. Nevab Gulam Hüseyin Han 10 Eylül'de Kabil'e ulaşmıştır. Hindistan Genel Valisi'nin mektuplarını teslim ettiği Emir ile 12 Eylül'de baş başa özel bir görüşme yapmıştır. Emir, Rus heyetinin Kabil'e kendi izniyle geldiğini belirtmiş ancak İngiliz heyetini kabul etme konusunda oyalayıcı ve tatmin edici olmayan bir dil kullanmıştı.⁵²⁹ Emir, İngilizlerin heyet konusundaki ısrarından dolayı sıkılmıştı. İngiliz heyetinin âdeta zorla geldiğini ve bu şekilde yabancı bir heyetin ülkesine gelmesini asla kabul etmeyeceğini söylemiştir. Bir ülkenin hükümdarına böyle bir baskı uygulamanın uygun olmadığını ve bu tavrın İngiliz-Afgan dostluğuna hâlel getireceğini iddia etmiştir. Bunun yanı sıra hâlen eskisi gibi dost olduğunu ve İngilizlere dair hiçbir kötü niyet beslemediğini de eklemiştir.⁵³⁰

⁵²⁷ Tichy, *Afghanistan: Das Tor nach Indien*, s. 133.

⁵²⁸ **BDOFA**, Part I, Vol. XI, *Doc. 211 3871/189(i) Telegram (The Viceroy of India to Viscount Cranbrook) 8 Sept. 1878 British mission to Kabul.*

⁵²⁹ **BDOFA**, Part I, Vol. XI, *Doc. 231 3871/191(i) Telegram (The Viceroy of India to Viscount Cranbrook) 17 Sept. 1878 British mission to Kabul.*

⁵³⁰ **BDOFA**, Part I, Vol. XI, *Doc. 227 3871/191(i) Telegram (Sir N. Chamberlain to the Viceroy of India) 17 Sept. 1878 British mission to Kabul*

Resim 12: İngiltere'nin (1878) Kabil Elçisi Nevab Gulam Hüseyin Han⁵³¹

Kabil'deki Rus heyeti nazik bir şekilde karşılanırken Chamberlain ve heyetinin reddedilmesinin, İngiliz Hükümeti'nin saygınlığıyla kesinlikle bağdaşmadığını ve prestijlerine ciddi şekilde zarar verdiğini düşünüyorlardı İngilizler. Bu sebeple Binbaşı Cavagnari küçük bir eskortla Ali Mescid'e ilerlemiş fakat burada Afganlar tarafından daha önce uyarıldığı üzere sert bir güç gösterisi ile geri durdurulmuştur. Hatta Afgan komutan, İngiliz Hindistanı valisinin bu girişimle Emir'in otoritesini sarstığını ve eğer geçmişe dayanan kişisel dostluğu olmasa, Emir'in emirlerine uyararak Cavagnari ve ekibini vuracağını söylemiştir. Her şey çok açıktı; İngilizler, imparatorluğun elçileri aracılığıyla aşağılanmaktaydı. 26 Eylül 1878 tarihi itibarıyla Hindistan Genel Valisi, bu gelişmelerin sonucu olarak heyetin feshedildiğini İngiliz Hükümetine bildirmiştir.⁵³²

⁵³¹ *The Illustrated London News*, 1 Ekim 1878, s. 391.

⁵³² *BDOFA*, Part I, Vol. XI, *Doc. Doc. 129 3871/137(i) Telegram (The Viceroy of India to Viscount Cranbrook) 26 Sept. 1878 British mission to Kabul*

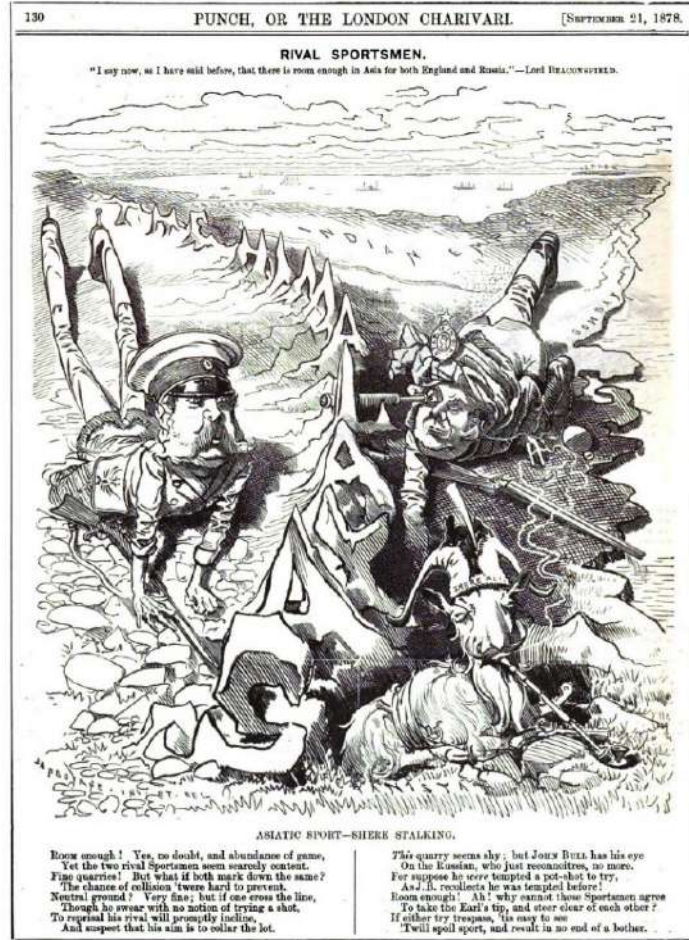
İngiltere-Rusya-Afganistan üçgeninde yaşanan bu sıkıntılı süreci çözmek adına Osmanlı Sultan II. Abdülhamid Han da konuya müdahil olmuştur. Layard, Sultan'ın Afganistan'la olan sorunları hakkında kendisiyle konuştuğunu ve İngiliz Hükümetine, İngiltere'ye herhangi bir şekilde yardım edebilecekse bunu yapmaya hazır olduğunu söylemesi için talepte bulunduğunu Londra'ya bildirmektedir. Layard'ın iddiasına göre İngiliz Hükümeti onaylarsa, Sultan derhâl Afganistan'a gizli bir ajan gönderecek ve Müslümanlara, İslam dünyasının Halifesi olarak, İngiltere'ye karşı değil, Rusya'nın politikasına karşı çıkmalarını emredecekti.⁵³³ Keza bu gelişmeden takribi 1 yıl önce, Osmanlılar, Şeyhülislam vasıtasıyla Afgan Emiri'ne İslam adına Ruslara savaş açması önerilmiş ve talep edilmişti.⁵³⁴

Bu sırada, İngiliz heyetinin Afgan emiri tarafından reddedilmesi Rus gazetelerinde baş sayfaları süslemektedir. Gazeteler, bunun Hindistan'da büyük olaylara yol açacak bir adım olduğu konusunda hemfikirdir ve İngilizlerin bu girişiminin Emir'i Rusya'nın kucağına iteceğine inanmaktadırlar. *St. Petersburg Gazette*, Emir'in Rusya'nın tarafına geçmesine rağmen, Rus Hükümetinin Afganistan ile İngiltere ilişkilerine doğrudan müdahale etmeyeceğini iddia etmektedir. *Journal de Petersbourg*, askerî hazırlıkların tüm ihtişamına rağmen İngiliz heyetinin geri çekilmek zorunda kaldığından alaycı bir şekilde bahsetmektedir.⁵³⁵

⁵³³ BDOFA, Part I, Vol. XI, Doc. 131 3871/138 Secret Telegram (A. H. Layard to the Marquis of Salisbury) 29 Sept. 1878 Sultan's offer of help

⁵³⁴ P.R.O., F.O. 424/53 No: 6 Layard'dan Derby'ye, 30 Nisan 1877, aktaran: Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, s. 115.

⁵³⁵ BDOFA, Part I, Vol. XI, Doc. 126 3871/133C Telegram (Mr. Plunkett to the Marquis of Salisbury) 24 Sept. 1878 British mission to Kabul

Resim 13: Rakip Sporcular⁵³⁶

⁵³⁶ "Daha önce de söylediğim gibi şimdi de söylüyorum, Asya'da hem İngiltere hem de Rusya için yeterince yer var." - Lord Beaconsfield.

İki ayağı (muhtemelen) Türkistan'da sabit kalan temsili Rus komutanı (büyük ihtimalle Çar), gözünü Afganistan'a ve üzerindeki Şir Ali'ye dikmişken İngilizleri temsilen John Bull da bir ayağı Hindistan'da bir ayağı ise Afganistan'a doğru hareket etmiş şekilde Rusların hareketlerini takip etmektedir. Önemli olan hususlar; ikisinin de elinde silah bulunmasına rağmen birbirlerine doğrultmamışlardır. Hatta silah ellerinde bile değildir. Aradaki müthiş ve tek engel ise Himalayalar'dır. Afganistan ve Şir Ali, belki ilişkiler bağlamında belki de sadece coğrafi konum sebebiyle İngiliz tarafındadır. Tüm bunlar olurken, Şir Ali'yi temsil eden keçi, baygın ve ilgisiz bir halde tütününü içmektedir.

Karikatürün altında "Asya Sporcu-Şir Ali'yi Takip" başlığıyla önemli tespitler içeren 16 satırlık bir yazı vardır.

Yeterince yer var! Evet, hiç şüphesiz... Yine de iki rakip sporcu pek memnun görünmüyor...

Çarpışma ihtimalini önlemek zor.

Tarafsız alan mı? Çok iyi; ama ya biri çizgiyi geçerse...

Rakibi, hemen misilleme yapmaya meyledecektir,

John Bull'un gözü sadece keşif yapan Rus'ta, daha fazlası değil.

Yeterince yer var! Ah ah! Bu sporcular neden anlayamıyorlar...

Kont'un (Disraeli'nin) tavsiyesine uyup birbirimizden uzak mı duralım?

İkisinden biri izinsiz girmeye kalkarsa

Spor bozulur ve sıkıntı çıkar.

Bkz.: **Punch, or The London Charivari**, 21 Eylül 1878, s. 130.

2.4. II. Afgan-İngiliz Savaşı (1878-1880)

Hindistan Genel Valisinin heyetin fes edildiğini bildirmesinden 4 gün sonra yani 30 Eylül’de, artık Kabil Emiri ile aralarının açıldığını ve muhtemelen birkaç hafta içinde askerleriyle Afganistan sınırını geçeceklerini iletip, gelişmelerden İngiliz hükümetinin haberdar edileceği bildirilmiştir.⁵³⁷ İngiliz ordusu hem aşağılayıcı tavrın öcünü almak hem de Afganistan’ı Rus nüfuzundan kurtarmak üzere üç koldan ilerlemiştir: Hayber Geçidi, Kurram Vadisi ve Ketta. İlk İngiliz ilerleyişi oldukça sorunsuz ve büyük kayıplar olmadan gerçekleşmiştir. Afgan Emiri de buna karşılık İngiltere’ye karşı cihat ilan etmiştir.⁵³⁸ Ancak savaşın görkemli bir isme sahip olması ve din adına yapılması, gidişatı pek değiştirmemiştir. İngilizler, kayıplar verseler de Kabil’e doğru oldukça hızlı şekilde ilerlemişlerdir. Kabil’in kuşatılma ve hatta emirin dahi ele geçirilme tehlikesi kapıdaydı. Emir ilk başta İngilizlere karşı Kabil dışında bir savaş vermek istemiş ama sonra İngilizlerle başa çıkamayacağını anlayarak birlikleriyle beraber Afgan Türkistanı’na çekilmeye karar vermiştir. Emir’in ailesi de 19 Kasım’da şehri terk etmek zorunda kalmıştır.⁵³⁹

Emir’in amacı ve umudu, Rusların desteğiyle Kabil’i geri almaktı. Çar’ın ona yardım etmesi ona hâlâ muhtemel görünüyordu. Kabil’e bir elçi göndermesi, bunu düşünmesine en büyük delaletti. Ayrıca Çar, “özgürlük” ve “güvenlik” tesis ettiği Asya halklarının dostu olduğunu iddia ediyordu. İngilizler, Emir’e para ve silah teklif etmişler, İngiliz dostluğunu kabul etmeleri hâlinde Afganistan’ın genişleyeceği konusunda güvence vermişlerdi. Ancak o, tüm tekliflerini reddetmişti. Rusya ile dostluğu tercih etmiş ve Emir’in ifadesiyle, Hindistan kapılarının anahtarlarını müttefiki olan Rusya’ya teslim etmişti. Bunun unutulmamasını ve çok gerekli olan şu anda Rus yardımını beklediğini belirtmiştir.⁵⁴⁰

Aslında yardımın da ötesinde, Rusya’nın güçlü ve asil bir imparatorluk olduğunu, verdiği sözleri tuttuğunu düşünüyordu. Buna inanarak İngilizlere karşı

⁵³⁷ BDOFA, Part I, Vol. XI, Doc. 135 3871/143 Telegram (Mr. R. Thomson to the Marquis of Salisbury) 30 Sept. 1878 Persia and the Afghan crisis

⁵³⁸ BDOFA, Part I, Vol. XI, Doc. 374 3871/246(i) Confidential News-Letter and Remarks (Anonymous and Faiz Baksh) 16 Oct. 1878 and n.d. Events in Afghanistan.

⁵³⁹ Tichy, a.g.e., s. 127.

⁵⁴⁰ Tichy, a.g.e., s. 128.

Ruslara güvendiğini belirtmekle kalmamış, Rusya'nın ve Afganistan'ın bir olduğunu, kendisini büyük çarın bir tebaası olarak gördüğünü iletmiştir. Afgan halkı da emirden, Rusya'ya gitmesini ve Rus Çarı'ndan İngilizlere karşı yardım istemesini talep etmekteydi. Ancak bu esnada General Kaufmann'dan kesin bir ret mektubu gelmiştir. Ret cevabıyla birlikte Emir'in topraklarını asla terk etmemesi tavsiye edilmiştir. Bu tavsiyenin hem onun hem halkının iyiliği için yapıldığı ve Rus topraklarına sığınmasının işleri daha da kötüleştireceğine dikkat çekilmiştir.⁵⁴¹

Bir iddiaya göre Emir, gut hastalığından mustarıptır⁵⁴², diğer iddiaya göre ise bacakta tromboz yani toplardamarda pıhtı oluşması hastalığına yakalanmıştı. Sebebi ne olursa olsun hastalık ölümcül bir aşamaya gelmişti ve Emir artık ortalıkta pek gözükmemekteydi. Yerel doktorlar tarafından tedavi edilmeye çalışılmaktaydı. Emir, kendisini iyileştirmesi karşılığında doktoruna 100.000 rupi vadetmiş olsa da doktoru artık tüm yardımların boşuna olduğunu anlamıştır. Zira bacağı çoktan çürümeye başlamıştır. İddia edildiği üzere İslam inancına göre bacağın kesilmesine karşı çıkılmıştır. Çünkü bu, Allah'ın münasip gördüğü kaderi değiştirmeye yönelik bir hareket olarak algılanmıştır.⁵⁴³ Nihayetinde Emir 8 Şubat 1879'da hayatını kaybetmiştir.⁵⁴⁴

Babasının ölümünden sonra yönetimi devralan Yakup Han, Afgan liderlerine fazla güvenemediği için İngilizlere ciddi bir direniş gösterme ihtimali yoktu. Rus üniforması giyen Yakup Han ile İngilizler arasında, Gandamak'ta müzakereler yapılmış, 26 Mayıs 1879'da bir barış anlaşması imzalanmıştır. Yakup Han dış politikayı, İngiliz Hükümeti'nin tavsiye ve istekleri doğrultusunda yürütmeyi taahhüt etmiştir. Bu anlaşma sonucunda Afganistan'ın bağımsızlığını kaybettiği ve İngiliz Hindistanı Genel Valisi'nin tabiiyetine girdiği iddia edilmektedir. Bunun karşılığında İngilizler, Yakup Han'a yılda yaklaşık 2 milyon rublelik yardımda bulunacaktır.⁵⁴⁵ Ayrıca Kabil'de bir İngiliz temsilci ikamet edecek, İngiliz personelleri Afgan sınır bölgelerini istedikleri zaman denetleyebilecek ve ülke diğer yabancılara kapalı

⁵⁴¹ Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 129.

⁵⁴² **BDOFA**, Part I, Vol. XI, *Doc. 34 3871/17(i) News-Letter (Anonymous) Oct. 1877 Afghanistan*.

⁵⁴³ İslam'da, bir uzvun kesilerek tedavi edilmesinin caiz olmadığına dair bir hüküm tarafımızca bulunamamıştır.

⁵⁴⁴ Tichy, **a.g.e.**, s. 132, 133.

⁵⁴⁵ **МАРКОВ, Россия в Средней Азии**, Tom I, s. 298.

kalacaktı. Hülasa, bu anlaşma Afganistan'ın İngiliz himayesi altına girmesinden başka bir anlama gelmiyordu. Zira Afgan dış politikası doğrudan İngilizler tarafından yönetilecekti. Disraeli Afganistan'da Ruslara karşı büyük bir başarı kazanmış gibi görünüyordu ama Afgan halkının özgürlük arzusu bir kez daha hafife alınmıştı. Bu anlaşmayı İngiltere adına sonuçlandırmış olan Cavagnari, Kabil'de ikamet etmek üzere elçi olarak atanmıştır. 24 Haziran'da Kabil'e taşınan Cavagnari, fiiliyatta Yakup Han'dan daha yetkiliydi. Öyle ki her ne kadar Afganistan'ın emiri olmasa da İngilizler adına karar veren yeni yöneticisi artık oydu. Anlaşmanın ve İngiliz elçinin atanmasının ardından İngiliz ordusunun ana gövdesi Hindistan'a geri çekilmiştir. Cavagnari'nin ülkeyi barışçıl bir şekilde yöneteceği beklenmekteydi. Hindistan Genel Valisi'ne işlerin yolunda gittiğine ve her şeyin yolunda olduğuna dair kendinden emin bir mesaj gönderen Cavagnari, ilerleyen zamanlarda neler olacağından bihaberdir. 3 Eylül'de, yabancı yöneticilere karşı uzun süredir beslenen nefret açığa çıkmış ve fanatik vatandaşlar tarafından desteklenen Afgan ordusu İngiliz elçiliğinin önünde toplanmıştır. Olaylar sonucunda Cavagnari ve elçilikteki herkes öldürülmüştür. Yakup Han, İngilizlere yardım etmek istememiş ya da belki gerçekten edememiş olabilir. Zira yaptığı anlaşma ile ülkesini İngilizlere teslim etmiş bir emir olarak aşiretler üzerindeki etkisini çoktan kaybetmişti.⁵⁴⁶

Bu beklenmedik gelişmeler İngilizlerin, Afganistan'a bakışını ve tavırlarını değiştirecek kritik bir andır. Zira Ekim 1879 itibarıyla başta Dışişleri Bakanı olmak üzere İngiliz hükümeti, Afganistan'ın artık Kabil merkezli bir bütün olarak varlığını sürdüremeyeceğini düşünmekteydiler.⁵⁴⁷ Anlaşılan o ki yeni Afganistan, Kabil, Herat, Kandahar gibi küçük devletçikler hâlinde planlanmaktaydı. Ve bu planın gerçekleşmesi için Afganistan'ın İngilizlerce ele geçirilmesi gerekmekteydi. Bu da Yüzbaşı Milner'a ait 1879 tarihli memorandumdan anlaşılmaktadır. Çünkü bu memorandumda, Afganistan güzergâhları hakkında yaklaşık yetmiş sayfa, çok ayrıntılı bilgiler mevcuttur. İngilizlerin savaş başlamadan önce, çok çalıştığı açıkça

⁵⁴⁶ Tichy, **a.g.e.**, s. 134.

⁵⁴⁷ Fraser-Tytler, **Afghanistan**, s. 148.

görülmektedir. Ayrıca Afganistan'daki kabileler, milletler, su yatakları, nehirler ve mesafeler üzerine tafsilatlı bilgi verilmektedir.⁵⁴⁸

Resim 14: *Beni Dostlarımdan Kurtarın!*⁵⁴⁹

Her iki Afgan savaşı da aşağı yukarı aynı seyri izlemiştir. İngiliz birliklerinin başarılı harekâtıyla başlayıp, bir İngiliz elçisinin temsilci olarak kaldığı Kabil'in işgali izlemiş ve ardından Afgan halkının güçlerini topladığı kısa, barışçıl bir duraklama dönemi ve nihayet İngiliz elçinin öldürülmesiyle devam etmiştir. Daha sonra intikam

⁵⁴⁸ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 1 3975 Memorandum (Capt. F. H. W. Milner) 15 Sept. 1879 Afghanistan. (Memorandum on Afghanistan with reference to the probable British Operations consequent on the murder at Kabul of the Resident and Escort, on 3rd September 1879).

⁵⁴⁹ Büyük Oyun'un en bilinen ve en çok kullanılan tasvirlerinden biridir bu karikatür. İki 'dost' güç arasında kalan temsili Afganistan bulunmaktadır. Aslında, İngiliz Aslanı ile Rus Ayısı arasında kalan Afganistan'ı, Şir Ali'yi konu alan karikatür, şüphesiz Büyük Oyun'un en ikonik temsillerdendir. Bkz.: **Punch, or The London Charivari**, 30 Kasım 1878.

Karikatürün hemen altında 21 Kasım tarihli *The Times* gazetesinden ironik bir alıntı yapılmıştır: "Şu anda Emir'in topraklarını işgal etmeye karar verdik, aslında Afganistan'a dost olan bir politika doğrultusunda hareket ediyoruz demektir." Bkz.: **The Times**, 21 Kasım 1878. Yani İngiliz politika yapımcıları, Afganistan'ın "iyiliği" için Afganistan'ı işgal edeceklerdir.

ordusu olarak adlandırılacak İngiliz birlikleri “İngiliz” itibarını kurtarma adına meydana çıkmıştır. Bunu sağladıktan sonra tehlikeyle dolu bu ülkeden bir an önce geri çıkmışlardır. İşte ikinci Afgan Savaşı’nda da Lord Roberts komutasındaki “intikam ordusu” Kabil’in yakınlarında gözükmüştür. Mollalar ve aşiret liderleri Yakup Han’ı İngilizlere karşı bir cihada ikna etmeye çalışsalar da o İngilizlere teslim olmayı tercih etmiştir. Kabil ele geçirilmiş ve İngiliz bayrağı Afgan kalesinin üzerinde dalgalanmıştır. Cavagnari’nin gövdesinden ayrılmış başını şehirde zaferle taşıyan Kabil valisi ve birkaç yetkili kişi daha idam edilmiş; Afgan kalesi kısmen yıkılmış ve bu intikam operasyonu, zedelenen “İngiliz” adı kurtarılmıştır. Yakup Han hükümdarlıktan feragat etmiş ve İngilizler kendilerini bir kez daha hükümdarsız, asi bir Afganistan’da bulmuştur.⁵⁵⁰

Resim 15: Kabil’deki Bala Hisar’ın içindeki İngiliz birlikleri ve bir patlama anı⁵⁵¹

Afganistan iki kritik anda da (1839-42, 1878-80) Rusya tarafından terk edilmiş ve İngiliz birlikleri ülkeyi işgal etmiştir. Bu gidişatla, Afganistan’ın da Hindistan’la benzer kaderi paylaşması kaçınılmaz görünmekteydi. Ancak direnen kabileler güçlerini göstermiş ve her iki seferde de İngiliz birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Nihayetinde tüm güçsüzlüğüne rağmen Afganistan hakkındaki nihai karar

⁵⁵⁰ Tichy, **Afganistan: Das Tor nach Indien**, s. 135.

⁵⁵¹ **The Graphic**, 6 Aralık 1879, s. 556.

Londra, St. Petersburg ya da Kalküta'daki devlet adamları tarafından değil, her şeye rağmen özgürlüğü seven Afgan savaşçılar tarafından verilmiştir. Afganistan'ın halkı ve sosyolojisi farklı (örneğin Hintliler gibi) olsaydı jeopolitik konumu nedeniyle XIX. yüzyıl içerisinde İngiltere ya da Rusya'nın vasalı hâline gelmiş olabilirdi.⁵⁵²

Aslında Afganistan'a barışçıl yollarla hâkim olmak isteyen ve bunu bir nebze başaran İngilizler, Rusların Asya'daki ilerlemesi karşısında Afganistan'da kaba kuvvet kullanarak mutlak hâkimiyet kurmak istemişlerdir. Bu da 1878-1880 II. İngiliz-Afgan Savaşı'nın sebeplerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İngilizler bu savaşta kazansalar da Rusların ilerleyişi ve Türkistan'daki başarıları Hindistan'ı hâlâ tehdit etmekteydi.⁵⁵³

Ayrıca İngilizler, Afgan askerlerine karşı galip gelmiş olmalarına rağmen halkın direnişi sonucunda Afganistan'dan iki kez çekilmek zorunda kalmıştır. Bu da Asya'da yenilmez olarak gözüken “İngiliz” adına büyük bir darbe vurmuştur. Bilhassa ilk Afgan Savaşı, Hindistan sınır tarihinin en acı dolu dönemi olarak hatırlanmaktadır. Afgan savaşları İngilizlerin zihinlerine kazınmıştır. İki İngiliz arasında geçen diyalogda, ilki “*Bizler, 1066'dan beri yenilgi yüzü görmemiş, gururlu bir ırkız, öyle değil mi?*” diye sormuş, karşısındaki ise ironik bir cevap vermeyi tercih ederek “*Amerikan Devrimi (Bağımsızlık) Savaşı ve Afgan Savaşları'nda dikkate değer zaferlerle.*” şeklinde cevap vermiştir.⁵⁵⁴ Bu satırlar, her ne kadar edebî ve kurgu bir eserden alınmış olsa da önemli bir noktadır. İngilizlerin Afganistan'da yaşadığı hezimet, Amerikan Devrimi yani Amerika'nın bağımsızlığıyla birlikte son bin yılda yaşanan en büyük mağlubiyet olarak gözükmektedir. Manevi etkisinin yanı sıra maddi etkisine bakılacak olunursa, XIX. yüzyıldaki iki Afgan savaşının maliyetinin, İngilizlere 45 milyon sterlinin üzerinde olduğu ifade edilebilir.⁵⁵⁵

⁵⁵² Tichy, a.g.e., s. 6

⁵⁵³ Ertekin, **İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu**, s. 120.

⁵⁵⁴ Julian Barnes, **İngiltere İngiltere'ye Karşı**, çev. Rifat Kırkoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998, s. 55.

⁵⁵⁵ Erdoğan, “XIX. Yüzyılda Türkistan'da Yaşanan İngiliz-Rus Anlaşmazlığında Tarafsız Bölge Oluşturma Süreci”, s. 110.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: XIX. YÜZYILIN SONU ve BÜYÜK OYUN’U BİTİREN PARADİGMA DEĞİŞİMİ

XIX. yüzyıldan kastedilen, başlangıcı 1789 ya da 1815 ile bitişi 1907 ya da 1914 yılları arasındaki süreçtir.⁵⁵⁶ Çalışmamızın odağında, bu tarihler 1815-1907 olarak esas alınmıştır. Çünkü 1815’te Napolyon ve Fransa, Kıta Avrupası’nın hâkim gücü olmaktan çıkmıştır. Fransa doğuyu, İran’ı, Afganistan’ı, Hindistan’ı tehdit edemeyecek derecede güçsüzleştirilmiştir. 1815 itibarıyla dünya siyasetine yön verecek mücadelenin, İngiltere-Rus rekabetinin olduğu yeni bir dönem başlamaktadır. Bu dönemi bitiren gelişme ise Almanya’nın XIX. yüzyılın sonunda, Fransa’dan boşalan Kıta Avrupası’nın hâkim gücü olma çabasıdır. Zaten bu gelişmenin sonucu olarak Rusya-İngiltere mücadelesinin iki devlete de zarar vereceği öngörülmüş ve 1907 anlaşmasıyla mutabakata varılmıştır. Hülasa, XIX. yüzyıl ve Büyük Oyun; Rus-İngiliz mücadelesinin başlaması, Fransa’nın Asya siyasetinden elini çekmesi ile Almanya’nın Asya siyasetine girmesi yani Rus-İngiliz mücadelesinin bilinçli bir şekilde bitirilmesi arasındaki dönem olarak ele alınmıştır.

1. 1880 Yılı ve Dünya Siyasetindeki Kırılma

1880 yılı dünya ve bilhassa da Asya siyasetinde kırılım yaşanan önemli bir dönemeç olarak değerlendirilmektedir. Osmanlıların 93 Harbi’ni kaybetmesi ve Berlin Antlaşması’nın ardından, Osmanlı Devleti üzerindeki uluslararası baskılar gittikçe artmıştır. İngilizlerin Kıbrıs’ı alması ve Mısır üzerinde de hâkimiyet kurması XIX. yüzyıl boyunca iyi bir seyirde devam eden İngiliz-Osmanlı ilişkilerine zarar vermiştir. Nihayetinde Osmanlı’nın zayıflayan konumu, Asya’daki İngiliz ve Rus rekabetinde daha fazla müdahale alanı oluşturmuştur.

1880’de İngiltere’de Benjamin Disraeli’nin muhafazakâr hükümetinin düşmesi ve William Ewart Gladstone’un liberal hükümetinin iktidara gelmesi ile sonuçlanan

⁵⁵⁶ İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm’ın 1789-1914 arasını kastettiği 125 yıllık dönem. Bu sebeple *Uzun XIX. Yüzyıl* olarak anılmaktadır. Hobsbawm, üç ciltlik çalışmasını “uzun sürmüş XIX. yüzyıl”a ilişkin bir araştırma olarak nitelendirmektedir. Bkz.: Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789-1848**, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2003; Eric Hobsbawm, **Sermaye Çağı 1848-1875**, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2003; Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, çev. Vedat Aslan, Ankara: Dost Kitabevi, 1999. XX. yüzyılı ise “kısa” olarak nitelendiren ve 1914-1991 yılları arasına tarihlendiren Hobsbawm’ın eseri için bkz.: Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl-Aşırılıklar Çağı 1914-1991**, çev. Yavuz Alagon, İstanbul: Everest Yayınları Kitabevi, 2011.

bir genel seçimle şekillenmiştir. Bu değişim, İngiltere'nin dış ve iç politikalarında ciddi bir dönüşüme sebep olmuştur. Disraeli, Osmanlı'yı destekleyerek İngiltere'nin Akdeniz'deki çıkarlarını güvence altına almayı hedeflemişti. Bu politikalar, Berlin Kongresi'nde İngiltere'ye Kıbrıs gibi stratejik kazançlar sağlamıştı. Gladstone ise Osmanlı İmparatorluğu'na daha eleştirel bir yaklaşım benimsedi ve özellikle Balkanlar'daki Hristiyan halkların özgürlüğünü savundu. Bu tutum, Osmanlı'ya olan İngiliz desteğini bir ölçüde azalttı.

Diğer yandan, II. İngiliz-Afgan Savaşı sona ermiş ve İngiltere, Abdurrahman Han'ı Afgan Emiri olarak "atamıştır". Bu, Afganistan'ın dış ilişkilerde İngiltere'ye bağımlı bir tampon devlet hâline gelmesinin yolunu açmıştır.

Rusya tarafında ise Türkistan'daki genişleme politikasında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. 1876'da Hokand Hanlığı ilhak edilmiş ve 1880'lerde Buhara ve Hive üzerindeki kontrol pekiştirilmiştir. Trans-Hazar Demiryolu Projesi bu yıllarda hayata geçirilmiş, bu da Türkistan'da Rus askerî ve ekonomik nüfuzunu artırmıştır.

Rus General Skobelev, 24 Ocak 1881 tarihinde Göktepe'deki savaşın bittiğini ilan eden bir bildiri yayımlanmıştır: "*Bugün, dokuz saatlik kanlı çatışmalardan sonra Gök Tepe ve Dengel Tepe adlarıyla bilinen müstahkem mevzilerin hepsine saldırı düzenlendi... Zafer nihayete erdi... Düşmanın kayıpları çok fazla...*" Skobelev komutasındaki Rus birlikleri Göktepe'de yaklaşık 20 bin Türkmen'i öldürmüştür. Bu şekilde günümüz Türkmenistan'ının büyük kısmı Rusların kontrolüne geçmiştir. Bu da artık neredeyse Türkistan'ın tamamının Rus işgali altında olması demektir. Skobelev, Kafkasya'da Yermolov'un izlediği politikayı izliyordu ve onun gibi düşünüyordu: "*Asyalılarla anlaşmanın tek yolu onlara tek seferde ezici bir darbe indirmektir.*"⁵⁵⁷ General Skobelev'in "*Asya'nın sadece mülkü ve askeri değil, aynı zamanda hayal gücü yerle bir edilmelidir*"⁵⁵⁸ sözünden, bu işgal ve katliam ile Türkistanlılara bağımsızlığın hayalini bile kurdurmama planı anlaşılmaktadır.

⁵⁵⁷ Baddeley, **Russia in the 'Eighties'**, s. 96.

⁵⁵⁸ Maslov, **Zavoyevaniye Ahal-Teke** s. 174.

Bu sırada II. Aleksandr, 1881’de bir suikast sonucu hayatını kaybetmiş, babasının yerine III. Aleksandr (1881-1894) geçmiştir. Yeni çar, selefinin aksine baskıcı ve katı bir siyaset izlemiştir.

2. Afganistan’da Emir Abdurrahman Han Dönemi (1880-1901)

II. Afgan Savaşı’nın ardından meşru hükümdar bir esir gibi Hindistan’a sürgüne gönderilmiş ve Afganistan’ın idaresi fiilen İngiliz subayların eline geçmiştir. Fakat ülkedeki tüm olumsuzluklara rağmen istiklal duygularını hiçbir zaman katbetmeyen Afganlar, İngilizlere karşı direnişe başlamış ve kendi emirlerini belirlemek için mücadeleye girişmişlerdir. Dost Muhammed Han’ın torunu, Türkistan’da sürgün bulunan Abdurrahman Han destekçileriyle Kabil’e yürümüş ve ülkenin kontrolünü ele geçirmeye çalışmıştır. Bu sırada İngilizler, onunla temas kurmuş ve Afganistan’da tam kontrolü sağlayabilmek adına kendi nüfuzlarının ve şartlarının kabul edilmesi karşılığında “Demir Emir” olarak anılan Emir Abdurrahman Han’ı desteklemiştir.⁵⁵⁹ Böylece 20 Temmuz’da Emir ilan edilen Abdurrahman Han, İngilizler tarafından da tanınmıştır. Kâbil’deki Cami-i Kebir’de hutbe Abdurrahman Han adına okunmuştur. 11 Ağustos 1880’de İngilizlerle yaptığı anlaşmanın koşullarına göre⁵⁶⁰, Afganistan’ın İngiltere dışında hiçbir yabancı güçle siyasi ilişkisi olmayacaktır. İngiltere, Afganistan’ı üçüncü bir gücün saldırılarına karşı destekleyecektir. İngiltere, Kabil’deki İngiliz elçisini geri çekecek ancak onun yerine İngiliz çıkarlarını temsil etmesi için bir Müslümanı görevlendirecektir. Afganistan’ın doğu sınırındaki bazı bölgeler Hindistan’a bağlanacaktır.⁵⁶¹

Abdurrahman Han, İngiliz nüfuzunu ve mezkûr şartları kabul etmek suretiyle, 1880-1901 arası Afganistan’da hüküm sürmüştür. Bunun karşılığında ise Afgan Emirliği’nin dış ilişkilerinin kontrolünü ve denetimini resmen İngilizlere vermiştir. Elbette Emir Abdurrahman Han’ın niyeti Afganistan’ı merkezîleştirmek ve güçlendirmektir. Ancak iktidarının sonu olan 1901 yılında Afganistan’a baktığımızda,

⁵⁵⁹ Orhan Yazıcı, “Emir Abdurrahman Han’ın Afganistan’da Merkezî Otoriteyi Tesis Etme Çabaları”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, C. 7, S. 1, 2010, s. 100, 101.

⁵⁶⁰ Mehmet Saray, “Abdurrahman Han”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 1, 1988, s. 163, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahman-han>.

⁵⁶¹ Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 139, 140.

merkezileştirmek amacına ulaşsa da güçlendirme noktasında çok da başarılı olduğu söylenemez.⁵⁶²

Daha önce de belirtildiği gibi, Afganistan'ın geçmişte sabit sınır çizgileri yoktu; âdeta herhangi bir geniş alanmışçasına, basit ve muğlak bir şekilde sınır bölgesi olarak adlandırılıyordu. Abdurrahman Han döneminde 1893'teki *Durand Anlaşması* Afganistan'ın doğu sınırını Çitral'den Belucistan'a kadar net bir şekilde belirlemiştir. 1895'te İngilizler ve Ruslar *Pamir Antlaşması*'yla, Afgan topraklarından dar bir şeridin Pamirler üzerinden Doğu Türkistan'a uzanması konusunda anlaşıldılar. Böylece Hindistan ve Rusya arasındaki doğrudan sınır ortadan kalkmış ve Afganistan'ın tampon devlet olma özelliği vurgulanmıştır.⁵⁶³ Ruslar, güney sınır komşusu olarak güçsüz bir Afganistan isterken İngilizler de Hindistan'ın kuzeyinde, olası istilalara karşı güçlü bir Afganistan için uğraşmaktaydı. Bu politika doğrultusunda, Abdurrahman Han, Afgan ordusunu İngiliz yardımları sayesinde, zamanın şartlarına göre silahlandırabilmiştir. İngiltere ile Rusya arasında sıkışıp kalan Afganistan'ın geleceğinin, bu iki devletin Asya'daki ilişkilerine göre şekilleneceği, XIX. yüzyılın sonunda dünya ve Asya siyasetine giren, Almanlar tarafından da açıkça görülmekteydi.⁵⁶⁴

Abdurrahman Han, her ne kadar İngiliz nüfuzuna boyun eğse de artık tüm Afganistan'ı kendi yönetimi altında birleştirmiştir. Afganistan daha önce hiç bu kadar kuvvetli bir merkezî güce sahip olmamıştı. Abdurrahman, batılılar tarafından zeki bir diplomat ile zalim bir despotun tuhaf bir karışımı olarak tasvir edilmektedir. Emir'in şu sözleri ise bunun sebebini açıklıyor gibi gözükmektedir: “*Bana sert adam diyorlar ama sert bir halkı yönetiyorum.*”⁵⁶⁵ Zira Dürrânî, Gılzay, Barakzay, Yusufzay ana kabileleri (başlarında demir bir yumruk, güçlü bir lider olması hâlinde) Afganistan'ı bir arada tutan güçlerdi. Yoksa bu kabileler karışıklığa ve iktidar savaşlarına yol açmaya çok müsaitlerdi.⁵⁶⁶ Dost Muhammed ve torunu Abdurrahman, Afganistan tarihinde bunu yapabilen liderlerdendi.

⁵⁶² Rashid, *Taliban*, s. 12.

⁵⁶³ Tichy, *Afghanistan: Das Tor nach Indien*, s. 142, 195.

⁵⁶⁴ Immanuel, *Afghanistan: Eine politisch-militärische Studie*, s. 31-33.

⁵⁶⁵ Tichy, *a.g.e.*, s. 141, 142.

⁵⁶⁶ Immanuel, *a.g.e.*, s. 28.

Afganistan'da ilk düzenli ordu, ancak Emir Şir Ali'nin İngiliz modeline dayalı bir örgütlenmeyle kurduğu 1869'da görülebilmektedir. Abdurrahman'ın hükümdarlığı sırasında ordu ilk kez doğrudan Emir tarafından kontrol edilmiş ve düzenli maaş ödenmiştir. Böylece, kısmen Kabil'e olmak üzere, aslında yalnızca kabile liderlerinin sadakatine bağlı olan, bu sebeple devlete dolaylı ve belirsiz bir bağlılık sağlayan eski feodal sistemin yerine, kısmen de olsa daimî bir modern ordu tesis edilmiştir.⁵⁶⁷

Abdurrahman Han'ın İngilizlerle yaptığı anlaşmalara binaen, 1899'dan itibaren, Kabil atölyelerinde her yıl İngiliz modeli 3.000 tüfek üretilmektedir. Bunun yanı sıra, İngiltere birkaç milyon fişekle birlikte önemli sayıda tüfek de göndermiştir. Bu şekilde düzenli piyade taburlarının hemen hemen yarısının şarjörlü tüfeklerle silahlandırıldığı muhtemeldir. Geri kalanı, kısmen kendi imalatları olan ve kısmen de yurt dışından satın alınan Henry-Martini'lerle silahlandırılmıştır. Afgan Hükümeti 1903 yılında Almanya'dan 12 adet dağ topu, 18 adet sahra topu, 2 adet obüs ve mühimmat ile Kabil'de benzer silahlar üretebilmek için gerekli ekipmanları almaya çalışmıştır. Ancak İngiliz Hükümeti, Afganlara güvenmediği için topların geçmesine izin vermemiş ve sonuç olarak Afganlar modern anlamda bir topçu gücünden mahrum kalmıştı. Düzenli ordu, yalnızca Kabil'de İngiliz modeline göre yapılmış obüs ve toplara sahipti. Bunlar, on at tarafından çekilen 3-4 librelük dağ ve 13 librelük sahra obüsleri ile 1-3 librelük dağ ve 6 librelük sahra toplarından müteşekkildi.⁵⁶⁸ Abdurrahman Han ölümüne kadar, siyasi ve askerî alanda yapılan tüm yardımlara rağmen, İngiliz politikasına güvenmemişti. Fakat Rusya'ya ise daha fazla güvenmiyordu. Bir Rus ilerleyişi hâlinde tüm gücüyle direneceğini tahmin etmek çok zor değildi. Cephaneliklerinin, fabrikalarının kontrolü ve gelişimi için gereken kişiler (İngiliz subayları, mühendisleri ve teknisyenleri) hariç, ülkesini tüm yabancılara kapatmıştı. Bir İngiliz temsilcisini (elçiyi) tanımayı kesinlikle reddetmişti. Bu reddi, onun güvenliğini sağlayamayacağı argümanı ile akıllıca gerekçelendirmişti. Bu

⁵⁶⁷ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 121 8597 *Military Notes (War Office) 1904 Afghanistan (Military Notes On Afghanistan) Chapter II.*

⁵⁶⁸ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 126 8763(i) *Secret Pamphlet Summary (Capt. P. A. Rittich) 1905 Russia and Afghanistan (Summary by Lieutenant-Colonel Napier of a Pamphlet entitled "The Afghan Question" a Military and Geographical and Political Study by Staff-Captain P. A. Rittich, of the Lifeguard Jaeger Regiment).*

nedenle İngiliz Hükümeti Afganistan'daki işlerini, Hint kökenli bir temsilciye emanet etmişti.⁵⁶⁹

1880'lerde Ruslar artık Türkistan'daki ilerlemelerini neredeyse tamamlamışlar ve Afganistan'a odaklanmışlardı. İngilizlere göre bu şartlar altında Emir Abdurrahman'ın ölümü ya da tahttan indirilmesi Rusya ve İngiltere'yi her an karşı karşıya getirebilirdi.⁵⁷⁰ Çünkü "Demir Emir" lakaplı Abdurrahman, Afganistan'daki etnik unsurları ve kabileleri kontrol altına alarak birleştirmiş, Kabil'in yanı sıra Kandahar, Herat ve Afgan Türkistanı'nda egemenliğini tesis etmişti.⁵⁷¹ Ayrıca her ne kadar hoşlanmasa da İngiliz yardımları sayesinde ordusu başta olmak üzere ülkesini kalkındırmıştı. Ruslara olan düşmanlığı ile bilinen Emir'in, İngilizlerle yaptığı anlaşmalara da sadık kaldığı görülmektedir. İşte bu özellikleri haiz Emir Abdurrahman Han'ın yokluğu, "Yeni Emir İngilizlerle anlaşacak mı?", "Rusların desteklediği biri olabilir mi?", "Abdurrahman'ın birleştirdiği etnik unsurlar ve kabilelerin tavrı ne olacaktır?" gibi birçok soru işareti barındırmaktadır.

Abdurrahman Han, Afganistan'ın dış dünyayla ilişkilerini sınırlandırmayı hedeflemiştir. Bu politika, ülkenin yabancı güçlerin nüfuzuna girmesini önlemek ve bağımsızlığını korumak amacı taşıyordu. Yabancıların Afganistan içinde serbestçe dolaşması ve ticaret yapması sınırlandırılmıştır. Emir, Afganistan'ın kapılarını yabancı tüccarlara ve diplomatlara kapatarak ülkenin ekonomik ve siyasi bağımsızlığını korumaya çalışmıştır. Elphinstone'un gözlemlerine göreyse Afganlar aslında yabancı düşmanı değildi. O dönemde Afganistan'a gelen az sayıdaki Avrupalı, inançları nedeniyle tacize uğramamıştır. Ülkenin kapanma politikası tamamen siyasi bir nedene dayanıyordu: İngiliz veya Rus gücünün Afganistan'a yayılmasından duyulan korku. Nepal Hükümeti de bu korkuya ortaktı. Afganistan Hindistan'ın kuzeybatı komşusuyken Nepal de kuzeydoğu komşusuydu. Nepal'de ülkenin iç kesimlerinde yeni kara yolları inşa edilmesine rağmen, İngiliz Hindistan'ı ile kara yolu bağlantısına izin vermeyecek kadar ihtiyatlı davranılmaktadır. Zira Afganların oldukça haklı olduğu görülmektedir; İngilizlerin bir ülkeye evvela bir kâşif, sonra bir politikacı ve

⁵⁶⁹ Bruck, "Beziehungen Afghanistans zu Britisch-Indien", s. 168.

⁵⁷⁰ BDOFA, Part I, Vol. XVII, Doc. 6 Memorandum (by H. Brackenbury, Major-General) 1 Apr. 1887.

⁵⁷¹ Abdül Metin Çelikkalek, **Afganistan'da Modernleşme Çabaları**, İstanbul: Demavend, 2023, s. 43.

son olarak da elinde bir tüfekle asker olarak geldiği tecrübeyle sabitti. Tarih boyunca yaşanan acı deneyimler, Afganlarda yabancılara bilhassa da İngiliz adına karşı bir güvensizlik oluşturmuştur. Zira hiçbir İngiliz Kandahar'da yaşayamazken bir Alman'ın aynı şehirde rahatsız edilmeden işine devam etmesine izin verildiği gözükmektedir.⁵⁷² Bu yüzden, askerî gücünü İngiltere'ye borçlu olan Afganlar, 1880'den önce ülkeye sürekli maddi yardımda bulunan İngilizler tarafından minnet duymama ve borçlu hissetmemekle suçlanmaktaydı.⁵⁷³

Emir Abdurrahman Han'ın sekiz oğlundan yalnızca üçü hayatta kalmıştı. En büyükleri olan Habibullah, babası henüz iktidardayken, veliaht olarak herkes tarafından kabul edilmişti.⁵⁷⁴ Emir'in 1901 yılındaki ölümü üzerine, yerine en sevdiği ve henüz babasının sağlığında iktidarın dizginlerini eline alan oğlu Habibullah geçmiştir.⁵⁷⁵

2.1. Pençdeh Krizi (1885)

Pençdeh⁵⁷⁶ Olayı, Abdurrahman Han döneminin en önemli meselelerindedir. Zira bu olay Türkistan'da güneye doğru genişlemekte olan Rusya ile Hindistan'ı korumak isteyen İngiltere arasında büyük bir gerilimi tetiklemiştir. Pençdeh, günümüzde Türkmenistan'ın Afganistan sınırına yakın bir bölgesidir. Olay, 1885 yılında Pençdeh'te Rus ve Afgan kuvvetlerinin karşı karşıya geldiği bir askerî çatışma ile patlak vermiştir. Rusların bu hareketi, İngiltere tarafından Hindistan'a yönelik stratejik bir tehdit olarak algılanmıştır.

Rus birlikleri tarafından işgal edilen Teke Türkmenlerinin toprakları, 24 Mayıs'ta alınan karar gereği Rusya'ya ilhak edilmiştir. Fakat İngiliz Hükümeti 1883 yazı boyunca Rus Hükümeti'nden, imparatorluk sınırlarının nerede bittiğine dair herhangi bir açıklama alamamıştır. Daha sonra Rus İmparatoru'nun temsilcileri, Aşkabat'taki Merv Türkmenlerinin bağlılığını kabul etmeye karar verdiğini ve bu bölgenin hükümetini yönetmek üzere Merv'e bir Rus subayı göndereceğini

⁵⁷² Kurt Ziemke, *Als deutscher Gesandter in Afghanistan*, s. 370, 371.

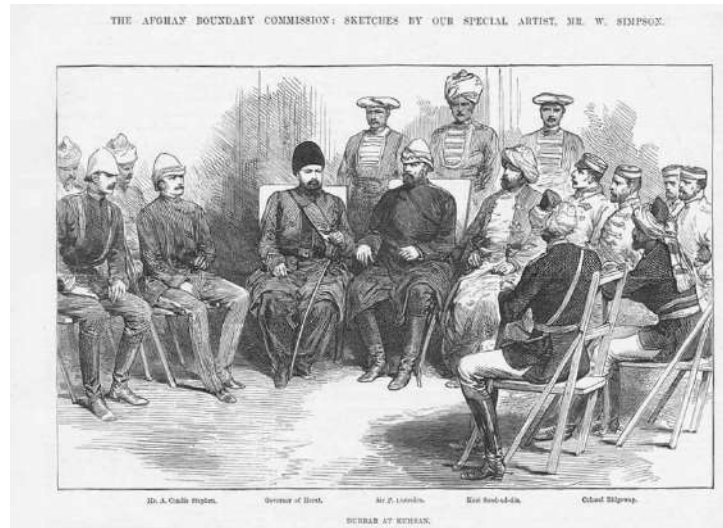
⁵⁷³ Immanuel, *Afghanistan: Eine politisch-militarische Studie*, s. 7.

⁵⁷⁴ Immanuel, *a.g.e.*, s. 18.

⁵⁷⁵ Bruck, "Beziehungen Afghanistans zu Britisch-Indien", s. 169.

⁵⁷⁶ Türkçe literatürde çoğunlukla Pençdeh kullanılmakla birlikte İngilizce (Panjdeh) etkisiyle Penjdeh veya Farsça (پنجده) etkisiyle Pencdeh de zaman zaman tercih edilmektedir.

bildirmiştir.⁵⁷⁷ Rusya Dışişleri Bakanlığında Mihail Nikolayeviç de Giers, Şubat 1884'te Petersburg'daki İngiliz Büyükelçisine Rusya'nın Merv'i ilhak ettiğini hatırlatmış, alınacak önlemlerin Türk topraklarının, komşu İran ve Afganistan devletlerinin yararına olacağını dile getirmiştir.⁵⁷⁸ Yani Merv artık resmen Rusya toprağıydı ve Rus İmparatorluğu'nun sınırı hâline gelmişti. Afganistan'ın da kuzey sınırlarının muğlak olması hasebiyle 1884 yılında, İngiltere ve Rusya, Afganistan'ın kuzey sınırlarını belirlemek için bir komisyon kurmayı kararlaştırmıştır. Komisyonunda İngiltere'yi Sir Peter Lumsden, Rusya'yı ise General Zelenoy temsil etmekteydi. Komisyonun çalışmaları, kuzey sınırındaki Türkmen kabilelerinin bölgelerini ve topraklarını tespit etmeye odaklanmıştı.⁵⁷⁹

Resim 16: Kuşan'da Durbar⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 9 4930 Memorandum (E. Barrington) 25 Feb. 1884 Merv (Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84).

⁵⁷⁸ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 10 5086 Memorandum (E. Barrington) 21 Mar. 1885 Russo-Afghan frontier (Negotiations with the Russian Government for the Demarcation of the Boundary of Afghanistan since the Annexation of Merv).

⁵⁷⁹ Konu hakkında, bizzat Afgan Savaşı'nda görev alan, İngiltere ve Rusya arasındaki sınır anlaşmazlıklarının çözümünde önemli roller üstlenen Arthur Campbell Yate ve 1884-1886 yılları arasında Afgan Sınır Komisyonu'nda görev alan Charles Edward Yate tarafından kaleme alınan, Dr. Resul Şahsi tarafından Türkçeye kazandırılan mühim eserler için bkz.: Charles Edward Yate, **Afgan Türkistanı'nda Rus-İngiliz Rekabeti (Afgan Sınır Komisyonu'ndan Mektuplar)**, çev. Resul Şahsi, İstanbul: Selenge, 2021; Arthur Campbell Yate, **Asya'da İngiltere ve Rusya Karşı Karşıya (Afgan Sınır Komisyonu ile Seyahatlar)**, çev. Resul Şahsi, İstanbul: Selenge, 2022. Ayrıca Albay Charles Edward Yate, XIX. yüzyılın sonunda Afganistan'ı en iyi bilen iki araştırmacıdan biri olarak anılmaktadır. Bkz.: Immanuel, **a.g.e.**, s. 13.

⁵⁸⁰ Durbar: Genel anlamda, Güney Asya'da hükümdarların kurduğu meclis ya da törensel toplantılar için kullanılmaktadır. Hindistan'daki Babürler ya da Afgan emirler gibi diğer Hindu veya Müslüman

Merv'in Ruslar tarafından ilhakının ardından Rusya'nın Semerkant Valisi Aleksander Çemovskiy, Bedaşan Valisi'ne gönderdiği mektupta, öncelikle iyi dilek ve temennileri sunarak ardından tehditlerini nazik bir dille sıralamıştır. Hem Emir Abdurrahman Han'ın hem de Bedaşan Valisi'nin "dost"u olduğunu belirten Çemovskiy'in amacı, Afgan sınırının belirlenmesi ve Sarık Türkmenlerinin tebaa mevzusunu "iyi niyetle" çözmektir. Rusya'nın ve Afganistan'ın dost olabileceğini, savaşıma gerek olmadığını, gerekenin sadece Emir Abdurrahman Han'ın, Valisine Sarık Türkmenlerini kendi tebaası yapmasını yasaklayan ve hepsini Rus Hükümetine bağlılıklarını sunmaya teşvik etmesini emreden emir yayımlaması olduğunu iletmiştir. Eğer bu gerçekleşirse, savaşıma zaten gerek kalmayacak ve Ruslar, Afgan sınırını belirlemek konusunda iyi niyet gösterecektir.⁵⁸¹ Çemovskiy diplomatik bir dille, savaş çıkması için Abdurrahman Han'ın, Asya'da Ruslara engel teşkil etmemesi ve Sarık Türkmenlerinin de Ruslara tabiiyetini bildirmesi gerektiğini iletmiştir.

İngiliz Albay Ridgeway ise 13 Mart 1885 tarihli Pençdeh ile ilgili raporunda, Rusların esas amacının İngilizleri küçük düşürmek ve böylece Afganların ve Sarık Türkmenlerinin gözünde İngiliz itibarını yok etmek olduğunu savunmaktadır. Raporda, Albay Alihanov hile ve entrikalarla suçlanmaktadır. Amacı, Sarıkları ayaklanmaya kışkırtmak, Afgan birliklerini taciz ederek ilk kurşunu atmaya teşvik etmek ve nihayetinde bahanesi olan Rus birliklerinin Pençdeh'i işgal etmesinin önünü açmaktır. Tüm bunları temel sebebi ise Pençdeh'in Herat'ın anahtarı olarak görülmesidir. Eğer Ruslar işgal etmeden evvel bir sınır komisyonu toplansaydı, Pençdeh'in Afganlara ait olduğu kanıtlanmakta zorluk çekilmeyecekti. Rusların ve bilhassa Albay Alihanov'un komisyon toplanmadan önce Sarıkları ayaklandırmak ve Afganları silahlı çatışma için kışkırtmasının sebebi budur. Sarıkların ayaklanması ve Afgan birliklerinin muhtemel katliam girişimi İngilizlerin elindeki kozu olacaktır. Zira sadece iki İngiliz subayının varlığının bile tansiyonun yüksek olduğu anlarda, Sarıkları

---

monarklar, hatta sömürge yöneticileri de ziyaretçilerini Durbar'da kabul eder, onurlandırır ve aynı zamanda devlet işleri görüşülür, yürütülürdü. Bkz.: Hugh Chisholm (ed.), "Durbar", **Encyclopædia Britannica**, Vol. VIII. (11th ed.), Cambridge University Press, 1911, s. 697.

Afganistan Sınır Komisyonu'na katılan isimler; A. Condie Stephen, Herat Valisi, Sir P. Lumsden, Gazi Saadeddin, Albay Ridgeway. Bkz.: **The Illustrated London News**, 28 Şubat 1885.

⁵⁸¹ **BDOFA**, Part I, Vol. XII, *Doc. 89 5140/380(i) Translation Letter (The Governor of Samarcand [Alexander Chemovsky] to the Governor of Badakshan) 12 Mar. 1885/24 Jamadi-ul-Awal Afghan frontier negotiations.*

dizginlemeye kâfi olmuştur. Sarıkların, aralarında bir İngiliz subayı bulunduğu takdirde Afgan Emiri'nin hâkimiyetini kabul edeceklerinin kanıtıdır. Sarık ileri gelenlerinden oluşan bir heyet, bir İngiliz temsilcinin aralarında ikamet etmeye devam edeceğine dair bir güvence verilmesi hâlinde Afganlara hizmet etmeye ve Ruslara karşı direnmeye hazır olduklarını, hatta Rusların saldırılarından kaygı duyduklarını ifade etmişlerdir. Fakat İngilizler böyle bir güvence veremezdi. Hatta Albay Ridgeway Sarıkların, Rusya'ya teslim edilmeyeceklerini, Afganistan'ın haksız bir saldırıya uğraması hâlinde İngiltere'nin Afganistan'ın yanında yer alacağını bile söyleyemeyeceğini büyük bir umutsuzlukla kaleme almıştır. Vereceği tek umut ve tavsiye, Komisyon onların kaderlerini belirleyene kadar sessiz kalmaları çağrısında bulunmaktır. Bu tavsiyeye bile uymaları Albay'ı şaşırtmıştır. Cevabı yine kendisi verir: *“Buna uydular, çünkü isteklerinin yerine getirilme şansı olduğunu hissettiler. Sadece şansın bile böyle bir etkisi varsa, kesinlik ne yapmaz ki?”* Yani etkisi hissedilecek bir İngiliz yardımı olması hâlinde bu insanlar, Ruslara karşı savaşmak için can atacaktır. Tam tersine, bu Sarık Türkmenleri Pençdeh'ten kovulursa, tüm Türkmenler İngilizlerden umut edecek bir şey olmadığını görecekler, hepsi Rus tebaası olacak ve böylece kaçınılmaz büyük İngiliz-Rus savaşında İngilizler kendileri için çok faydalı olabilecek müttefiklerden mahrum kalacaktır. Albay Ridgeway 20 Mart'ta Pençdeh'ten ayrılmış ve görevi, bölgeye geldiğinden beri önde gelen tüm Sarıklarla tanışmış olan Yüzbaşı Yate'e devretmiştir.⁵⁸²

Albay, ayrıldığında Sarıkların sakin ve uysal olduğunu, İngilizlerin onlar için düzenlediği bazı yarışları ve sporları zevkle beklediğini aktarmaktadır. Onun yerine Yüzbaşı Yate'in gelmesi, Sarıkların terk edilmeyecekleri konusunda güven vermiştir. Fakat buna rağmen hem Afganlar hem de Sarıklar, İngilizlerin bu sessizliğine anlam verememektedir. Bunu Rusya'nın cesur ve tutarlı politikasıyla karşılaştırıyorlar ve İngilizlerin tutumunu ürkeklik ve zayıflığa bağlıyorlardı. Albay, Pençdeh meselesinin hızlı bir şekilde çözüme kavuşturulmazsa çok geç olacağını ve Türkistan Türkmenleri ile aralarındaki son bağın da kopacağını düşünmektedir. Afganlar ise her şeye rağmen

⁵⁸² BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 74 5140/265(i) Report (by Colonel Ridgeway) 13/25 Mar. 1885 Penjdeh incident: preceding Events.

kendilerine verilen destek için minnettarlardı. Çünkü İngilizler orada olmasaydı Sarıkların, Afganlara karşı ayaklanması çok büyük bir ihtimaldi.⁵⁸³

Belki de İngilizlerin bu sessizliği Rus İmparatorluğu'ndaki İngiliz Büyükelçisi Sir E. Thornton'un tespitinde gizlidir. Onun ifadesiyle İngilizler, Ruslar ile mücadelede büyük bir dezavantaja sahipti. İngiliz mülklerinde her şey aleni olduğu için, İngilizlerin, haber tüm dünyada yayılmadan tek bir adam bile hareket ettirmesi imkânsızdı; öte yandan, Rus Hükümeti, İngilizlerin ve dünyanın geri kalanının hiçbir şeyden haberi olmadan Kafkasya'dan Aşkabat'a 50.000 asker gönderebilirdi. Hatta belki de 1885 Mart'ı itibarıyla, bu gerçekleşiyor bile olabilirdi.⁵⁸⁴

İngilizler, büyük savaşın çıkması hâlinde Rusların batıdan doğuya asker kaydıracağını öngörüyordu. Bunun için Askerî Ataşe Albay Trench görevlendirilmiştir. Trench, Rus Savaş Bürosu tarafından zaman zaman derlenen ve büyük bir titizlikle saklı tutulan ve yalnızca üst düzey Rus subaylarına verilen üç kitabı, Savaş Bakanı'na iletmiştir. Kitaplar, Avrupa ve Asya'daki Rus kuvvetlerinin organizasyonu, bileşimi ve gücü hakkında eksiksiz ve en ayrıntılı bilgileri içermekteydi. Albay Trench esasında Kafkasya'dan ve Rusya'nın diğer bölgelerinden Türkistan'a doğru olan birlik hareketlerini gözlemlemekteydi. Bu görev sırasında, İngiltere'yle bir savaş çıkması hâlinde İmparator'un emriyle, Baltık Denizi ve Karadeniz'deki Rus kıyılarının savunulması için alınması gereken önlemleri kararlaştırmak üzere deniz ve kara askerî yetkililerinden oluşan gizli bir komisyon toplandığını öğrenmiştir. Trench, Kafkasya'dan Türkistan'a çok sayıda asker sevk edilemeyeceğini düşünmektedir. Bunu iki temel sebebe dayandırmaktadır. İlki, Kafkasya'nın Türk sınırına yakınlığı ve ikinci olarak da Kafkasya nüfusunun birçok bölgede Rus tahakkümüne karşı hoşnutsuzluğudur. Albay, Ruslarla savaşın patlak vermesi durumunda Herat'ı ele geçirmeye çalışacaklarına dair neredeyse emindir. Bu niyetleri göz önüne alındığında, Hindistan sınırındaki bazı etkili İngilizlerin

⁵⁸³ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 74 5140/265(i) Report (by Colonel Ridgeway) 13/25 Mar. 1885 Penjdeh incident: preceding Events.

⁵⁸⁴ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 16 5140/12* Confidential Letter (Sir E. Thornton to Earl Granville) 29 Mar. 1885 Russo-British relations.

topçularının Herat civarına gönderilmesiyle, önemli bir eksikliğin giderileceğini vurgulamıştır.⁵⁸⁵

Yukarıda Thorntun'un tespit ettiği dezavantajın yanı sıra bir de Albay Trench'in de işaret ettiği, İngiltere'nin yumuşak karnı olarak görülen Hindistan vardır. *Novoye Vremya* adlı Rus gazetesinde Mart 1885'te yayımlanan bir makalede, İngiliz Hükümetinin güçlü bir izlenim oluşturmaya çalışmak gibi tehlikeli bir oyuna kendini kaptırılmış durumda olduğu kaleme alınmıştır. İngilizlerin dikkatli olması gerektiğine dair uyarılar mevcuttur. Zira Rusya'nın Asya'da geniş toprakları vardı ve prestijini de gün geçtikçe arttırıyordu. İngiltere, bu oyunu yalnızca Hindikuş'un kuzeyine doğru "yanlış" bir adım atarak, Afganların aracılığı ile oynayabilirdi. Eğer İngiltere Herat'ı işgal etmek gibi bir hata yaparsa, Rusya bunun Asya'da oluşturacağı izlenime karşı sert bir önlem alacaktır. İngiliz ve Rus birliklerinin Hindikuş'un kuzeyinde değil, Hindistan'a çok daha yakın bir yerde karşılaşacağı iddia edilmiştir. Bu tehlikeli potansiyel, her iki taraf için de aptalca ve maliyetli olacaktır. Ancak her şeye rağmen, Rusya çok az risk alırken, İngilizlerin yaşayacağı bir yenilgi Hindistan'ı temellerinden sarsacaktır. Tüm bunları saydıktan sonra Rusların İngilizlerle Asya'da bu şekilde karşılaşmak istemediği, aksine dost ve müttefik olarak karşılaşılması gerektiği, bunun için de Rusya güneye ilerlerken İngiltere'nin batıya ilerlemesi gerektiği temenni edilmiştir.⁵⁸⁶ Hülasa, İngilizler Hindistan ile tehdit edilerek, Asya yürüyüşünde Rusların karşısına çıkmaması uyarısı yapılmıştır.

Mart'ın sonlarına doğru Rus askerî makamlarının Pençdeh'i derhâl ele geçirmeyi ve mümkünse İngiliz-Hint kuvvetleri bu şehre ulaşmadan önce ele geçirmek için eldeki tüm kuvvetlerle Herat'a son derece hızlı bir şekilde ilerlemeyi düşündükleri istihbaratı alınmıştır. Rusların bu planı büyük olasılıkla başarıyla sonuçlandıracakları anlaşılmıştır. Çünkü Rus kuvvetleri Aşkabat'tayken yani henüz Pençdeh'e varmamış olsalar bile, Herat'a Hindistan sınırındaki İngiliz-Hint kuvvetlerinden daha yakındı. Böyle bir durumda, İngiliz kuvvetleri savaşa büyük bir prestij kaybıyla ve büyük

⁵⁸⁵ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 31 5140/84(i) Letter (Colonel Trench to Sir E. Thornton) 8 Apr. 1885 Russian military preparations.

⁵⁸⁶ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 13 5140/10(i) Press Extract (Novoe Vremya) 29 Mar. 1885 Russo-British relations (Precis of Article in the "Novoe Vremya" of March 17 (29), 1885).

stratejik dezavantajlar başlayacağı açıktı. Çünkü büyük öneme sahip ve Asya'daki en stratejik noktalardan biri, savaşın hemen başlangıcında düşmanın elinde olacaktı.⁵⁸⁷

General Sir P. Lumsden, yüz Rus askerinin Afgan ileri karakolunu geçerek bazı bölgeleri işgal ettiğini bildirmiştir. Yüzbaşı Yate de Lumsden'i teyit eder nitelikte bilgi aktarmaktadır. Ruslar, Kızıl Tepe'ye gelmeden önce kendilerinin orada olduklarını belirtmiştir. Nihayetinde Ruslar, 30 Mart'ta Afganlara saldırıp onları bozguna uğratmış ve Pençdeh'i işgal etmiştir. Rusların yanında bir kısım Sarık Türkmeni de Afganlara karşı savaşmıştır.⁵⁸⁸ General Komarov, Afganların kışkırtıcı ve açıkça düşmanca davranışları sonucunda, Guşku nehrinin her iki kıyısındaki müstahkem mevkillerine saldırmak zorunda kaldığını bildirmiştir. Sekiz topa sahip 4.000 kişilik Afgan müfrezesi yenilgiye uğratılmış ve topları nakliye araçları ve erzakları imha edilip, 500 kayıp verdirilmiştir. Ayrıca Sarık Türkmenlerinin Ruslara yardım ettiğini doğrular nitelikte, Rus ordusunun yanında savaşan Yüzbaşı Seyid Nazar ile on Kozak ve Türkmen askerinin hayatını kaybettiği, 29'unun ise yaralandığı anlaşılmaktadır.⁵⁸⁹

Afganlar cesurca savaşmış ve ancak ağır kayıplar vermiş, hayatta kalanlar geri çekilmiştir. Bölgedeki İngiliz subaylar tarafsızdı, savaş bittikten sonra kendilerine vadiden çıkarken eşlik eden Sarık Türkmenleriyle birlikte bölgeden ayrılmışlardır.⁵⁹⁰ Yüzbaşı Yate, tüm İngiliz subayları ve refakatçileriyle birlikte 6 Nisan 1885'te güvenli bir bölgeye ulaşmış ve Pençdeh'in Ruslar tarafından ele geçirildiğine dair Tahran'a bir not göndermiştir. Tarafsız olan İngiliz subayları, Albay Alihanov'un Sarıkları kendilerine saldırmaya teşvik ettiği ve İngiliz askerlerini hedef alarak kelle başına para teklif ettiği için bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Birkaç Sarık Türkmen lideri ise İngiliz subaylarının yanında durmuş ve onlara vadiden çıkarken eşlik etmiştir.⁵⁹¹ Rus Hükümeti, ele geçirdikleri Türkmen topraklarının, Rusların korumasını isteyen

⁵⁸⁷ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 15 5140/12 Letter (Colonel Trench to Sir E. Thornton) 31 Mar. 1885 Russian military preparations.

⁵⁸⁸ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 28 5140/82 (Sir E. Thornton to Earl Granville) 8 Apr. 1885 Penjdeh incident.

⁵⁸⁹ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 30 5140/83(i) Translation-Press Extract (Official Gazette) 9 Apr. 1885 Penjdeh incident.

⁵⁹⁰ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 11 5093 Memorandum (Foreign Office) 10 Apr. 1885 Penjdeh incident (Details of the Russian Advance on Penjdeh).

⁵⁹¹ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 22 5140/33 Telegram (Sir R. Thomson to Earl Granville) 7 Apr. 1885 Penjdeh incident.

Türkmen kabilelerine ait olduğunu ve hiçbir zaman Afganistan'ın kontrolünde olmadığı, onlara ait olmadığı gerekçesiyle, artık Rusya'nın kontrolü altında olduğunu iddia etmiştir.⁵⁹²

Pençdeh'teki Afganlar her ne kadar direniş gösterebilirler de General Komarov'un birliklerinin öldürücü silahlarıyla darmaduman olduklarında, yenilgilerini İngiliz subaylarının ihmaline ve müdahale etmemesine bağlamakta tereddüt etmemişlerdir. Albay Ridgeway tarafından en açık dille, eğer bir çatışma olursa İngiliz subaylarının tarafsız kalacağı yazılı olarak belirtilmiş olmasına rağmen, İngiliz subaylarının savaş sırasında kendilerine aktif olarak yardım etmediklerinden yakınmışlardır. Hâlbuki sadece Ridgeway değil, benzer görüş Yüzbaşı Yate tarafından da dile getirilmişti. Bu gelişmeler Doğu'da, İngiltere'nin düşen ve Rusya'nın yükselen güç olduğu fikrini güçlendirmektedir. Abdurrahman Han'ın Hindistan'a gitmiş olması Afganları hiçbir şekilde rahatlatmamış hatta aksine yorumlara sebep olmuştur. Han'ın, Afganistan'a dönüp dönmeyeceği konusunda pek çok şüphe ve spekülasyon ortaya atılmıştır. İngilizlerin, Han'ı Hindistan'a sadece tuzağa düşürmek için çağırdığı ve onu orada esir tutacakları dahi söylentiler arasındadır. Bu duyumlara birçok Afgan inanıyordu. General Lumsden, Pençdeh vakasının ardından, Afganların aktif olarak yardım etmeseler bile, Rus ilerleyişine pasif bir şekilde izin vereceklerini düşünmektedir. Zira Rusları durdurmaya çalışmak için hiçbir geçerli nedenleri kalmamıştır. Ayrıca ne kadar kalabalık ya da iyi donanımlı olursa olsun hiçbir Afgan birliğinin, Herat'ı bir Rus kuvvetine karşı savunamayacağı Pençdeh'te ortaya çıkmıştır.⁵⁹³

---

⁵⁹² BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 28 5140/82 (Sir E. Thornton to Earl Granville) 8 Apr. 1885 Penjdeh incident.

⁵⁹³ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 95 5140/399 Confidential Letter (Lieutenant-General Sir P. Lumsden to Earl Granville) 4 May 1885 Aftermath of Penjdeh incident.

Resim 17: *Hazır ol!*⁵⁹⁴

Bu günlerde Rus basını da General Komarov'un Afgan kuvvetleri karşısındaki zaferini kutlamaktadır. Bunlar, *Moskova Gazetesi*, *Novoye Vremya*, *St Peterburg Vedomosti* ve *Svet* gibi radikal derecede milliyetçi olarak bilinen yayın organlarıdır. Bunların muzaffer edaları kabul edilebilir olmakla birlikte Rus birliklerinin başarılı harekâtından evvel ılımlılık ve uzlaşma vaaz eden *Novosti* bile, şimdi zafer çılgınlıklarıyla manşet atmaktadır. Gazetelerde, Rusya'nın geri çekilemeyeceği ve dahası, Pençdeh'in Rusya'da kalması ve Zülfikar'ın Afganlara bırakılması temelinde Rusya ile İngiltere arasında varılacak herhangi bir anlaşmadan söz ediliyordu. Gazeteler daha da ileri gidip Büyük Petro'nun vasiyeti ya da çizdiği tarihsel kader gereği, güneydoğuya bakan bir kapı açmanın gerekliliği konuşulmaktaydı. Onlara göre

⁵⁹⁴ Britanya'yı temsil eden kadın, Afganistan üzerinde dikilerek sol tarafında İngiliz Aslanı, sağ tarafında Hint Kaplanı'yla birlikte âdeta meydan okumaktadır. Meydan okuduğu ise elbette, 30 Mart 1885'te, yani bu karikatürün yayımlanmasından 5 gün önce Pençdeh'te Afganistan'a saldıran Ruslardır. Bkz.: **Punch, or The London Charivari**, 4 Nisan 1885.

Rusya'nın bu tarihsel kaderini yerine getirmesini engellemek, zamanın ilerlemesini durdurmak kadar imkânsızdı. Bahsi geçen *kapı* elbette Herat'tır. *Novoye Vremya*'ya göre, Rusya'nın Sarık Türkmenlerine karşı kazandığı zaferin yankıları Türkistan'a ve Hindistan'a kadar yayılmıştır.⁵⁹⁵ Daha önce de zikredildiği üzere İngilizlerin en çok çekindiği durum, tam olarak buydu. Esas tehlike Rusların askerleriyle, silahlarıyla Hindistan'a girmesi değil, İngiliz adının yenilmezliğinin ve korkutuculuğunun kaybolmasıydı. Yukarıda belirtildiği üzere Pençdeh vakasının ardından Asya'da İngiltere'nin düşen ve Rusya'nın yükselen güç olduğu söylentileri dolaşmaya başlamıştı.

İngiliz Hindistanı Valisi, Afgan kuvvetlerinin büyük bir kısmının Guşku'nun ötesine geçmesinin kesinlikle doğru bir hareket olmadığı ve her açıdan çok ihtiyatsızca olduğuna kanaat getirmiş, bu düşüncesini de Londra'ya bildirmiştir. Bu yüzden 30 Mart'ta Pençdeh'e, Afganlara saldıran Ruslar tamamen haksız gözükmemektedir. Rusların bu saldırıdan önceki tehditkâr tutumları ve Afganları kasıtlı olarak kışkırttıkları anlaşılmaktadır. Yalnız bunlar, Rusların saldırıya geçmek için ellerinde mazeret olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.⁵⁹⁶

Rus Türkistan'ı ile İngiliz Afganistan'ı arasında "bilimsel bir sınır" çizme işinin sürdürülmesi için öncelikle barışın sağlanması gerekiyordu. Pençdeh meselesi bu barışın önündeki engellerden biri olarak durmaktaydı. Kendi iddialarına göre Ruslar, daha önce de olduğu gibi, Afganistan'ın sınır sorununa barışçıl bir çözüm bulunmasını arzulamaktadır ancak bu arzu Ruslar adına, Afganların kışkırtıcı cüretkârlıklarının cezasız kalmasına izin verecek kadar büyük değildir.⁵⁹⁷

2.2. Pençdeh'ten Sonraki Hedef Herat

Pençdeh'in ele geçirilmesini müteakip, 18-22 Nisan 1885'te, Kafkas Tüfekçi Tugayı'nın her biri yaklaşık bin askerden müteşekkil iki taburu ve 250 kişilik bir istihkam bölüğü, Hazarötesi'ne gitmek üzere Bakü limanından ayrılmıştır. Aynı

⁵⁹⁵ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 50 5140/156D(i) Memorandum (J. Michell) 22 Apr. 1885 Penjdeh incident (Memorandum by Mr. Michell on the Opinions of the Russian Press).

⁵⁹⁶ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 56 5140/207(i) Secret Telegram (The Viceroy of India to the Earl of Kimberley) 3 May 1885 Penjdeh incident.

⁵⁹⁷ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 36 5140/115 Press-Abstracts (R. Michell) 13-14 Apr. 1885 Penjdeh incident [Papers received at the Foreign Office from the India Office, April 17. 1885.- Russian Abstract. (No. XXX)].

zamanda çadır ve askerî malzemeler de sevk edilmiştir. Gürcü milislerden oluşan yaklaşık 200 kişilik bir müfrezenin de Hazarötesi'ne gitmek üzere kısa süre içinde burada olması beklenmektedir. Petersburg ile Vladikavkaz arasında bulunan iki alayla birlikte Erivan alayı da Hazarötesi'ne hareket etmeye hazır olmaları için emir almışlardır. Kafkasya'dan çekilebilecek birliklerin yerine de Rusya'dan birlikler beklenmektedir.⁵⁹⁸ Bu askerî hareketlenme göstermekteydi ki Pençdeh'i ele geçiren Ruslar, 1885'te Herat'ı da ele geçirerek Rus İmparatorluğuna güneydoğuya doğru bir pencere açmak istiyordu.

Kafkasya'da askerî hazırlıklar dikkat çekerken Türkistan'da ise farklı türden bir hazırlık göze çarpmaktadır. Rus Hükümeti, Mayıs 1885'te Türkistan'da kontrol altına aldığı Hive, Buhara gibi Türk bölgelerine, tehditkâr bir uyarı iletmiştir. Düşmana karşı savaş ilan edilmek üzere olduğu ve Rus Hükümeti'nin gelecek yedi yıl için ödenmesi gereken gelirleri hafifletmekten memnun olacağını ancak yaşanacak savaş sırasında mezkûr bölgelerin, Ruslara verdikleri sözlere ve anlaşmalara uymaları gerektiği, anlaşmayı ihlal edenlerin suçlu sayılacakları ve bu suçu ağır bir şekilde ödeyecekleri bildirilmiştir.⁵⁹⁹

Harita 9: 1885'te Rus-Afgan Sorunu⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 77 5140/276 Secret Letter (Vice-Consul Peacock to Earl Granville) 4 May 1885 Russian military preparations.

⁵⁹⁹ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 107 5140/447(i) News-Letter (Anonymous) 10 May 1885 Aftermath of Penjdeh incident (Translation of a Letter from a News-writer at Herat).

⁶⁰⁰ Haritada, İran, Herat, Pençdeh, Rus nüfuzundaki Türkistan ve Afganistan sınırı açıkça belirtilmiştir. Bkz.: Baddeley, *Russia in the 'Eighties'*, s. 230.

2.2.a. Rusya'nın Sefer Hazırlıkları

Ruslar bir yandan asker takviyesi yaparken; Kafkasya, Anadolu ve Türkistan'daki Müslümanlar arasında Rus yönetimine karşı önemli bir hoşnutsuzluk olduğu sır değildi. Bunun yanı sıra Çar'ın bu bölgelerdeki tebaasının, bilhassa da Ermenilerin bile, Rus Hükümetinin kendilerini askere alma projesine yoğun bir antipatiyle yaklaştıkları bilinmektedir. Erivan yakınlarındaki bazı Ermeni köylerinde yaşayanlar son zamanlarda bu yeni yasanın uygulanmasına karşı direnmiş ve hatta Rus askerleriyle aralarında kan dökülmesiyle sonuçlanan ciddi çatışmalar meydana gelmiştir. Anlaşılan o ki Ruslar asker toplamak için yoğun çaba sarf ediyordu, bu da bir askerî hareketliliğin göstergesiydi. Bu gelişmelere şahit olan Başkonsolos Abbott, Rusların Kafkasya'da ve Türkistan'da İslami temelli bir isyanla karşılaşmasının Asya'daki ilerlemesini ne ölçüde durdurabileceği üzerine kafa yormuştur.⁶⁰¹

Rusların Türkistan'daki askerî hazırlıklarına bir kanıt da Yüzbaşı J. Wolfe Murray tarafından Ocak 1886'da hazırlanan rapordur. Bu rapor, Hazar'ın doğusundaki askerî durum hakkında Savaş Bakanlığı İstihbarat Şubesi'ne bilgi vermek için hazırlanmıştır. Rapor; Birlikler, Ticari Denizcilik ve Limanlar, İletişim ve Savunma İşleri, Kışlalar, vb. adlı dört bölümden müteşekkildir.⁶⁰²

Rusya'nın Hazarötesi'ni işgalinden önce bu ülkede taşıt trafiği yok denecek kadar azdı. Ülkedeki yollar, çöller boyunca uzanan ve yönlerini, kuyuların yani su kaynaklarının belirlediği patikalardan ibaretti. Ruslar, ele geçirdikleri topraklarda kara ve demir yolları inşa etmekteydi. Bu elbette ticari ürünlerin nakliyatı ve gerektiğinde asker sevkiyatının hızlı ve sağlıklı bir biçimde yapılabilmesi içindi. Raporda Krasnovodsk'un öneminin altı çizilerek anlatılmaktadır. Bu önem, Hazarötesine gönderilen asker, mühimmat ve erzak için ana aktarma noktası olmasından kaynaklanmaktadır. Krasnovodsk, Ruslarla birlikte artık Bakü ve Avrupa sistemiyle iletişim hâindedir. Rusların Merv'den Buhara'ya bir hat inşa etme niyetinde oldukları anlaşılmaktadır. Buhara Emiri'nin gerekli izni verdiği söylenmektedir. Bu hat ile

⁶⁰¹ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 93 Confidential (Consul-General Abbott to Earl Granville) April 18, 1885.

⁶⁰² BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 109 5202 Report (Capt. J. W. Murray) 20 Jan. 1886 Transcaspia (Report upon the Military Situation in Transcaspia).

birlikte, Hazarötesi'ni Buhara üzerinden Taşkent ile doğrudan iletişime geçirecek bir hat kurulacaktır.⁶⁰³

Murray'e göre, son zamanlarda Hazarötesine yapılan asker sevkiyatı endişe verici bir nitelik taşımamaktadır ve bölgede bulunan kuvvetlerde küçük bir artıştan başka bir şey olmamıştır. Hazar'daki Rus deniz ticaret filosu, toplam tonajı 18.000-20.000 ton arasında değişen 55-60 buharlı gemiden oluşmaktadır. Bunlara ek olarak, Hazar'daki yelkenli gemilerin sayısı 1140'tır ve tonajları yaklaşık 100.000 ton gelmektedir. Bunların yarısı büyük bir olasılıkla küçük ve kötü durumdaki gezinti gemileridir. Dolayısıyla bunların pek azı birliklerin nakliyatında kullanılabilir durumdadır. Hülasa, Rus birliklerinin Hazar Denizi'ni hızlı bir şekilde geçmesi için mevcut gemilerin son derece yetersiz olduğu görülmektedir. Ayrıca Krasnovodsk'a uzanan demir yolunun ucundaki su derinliği gemiler için yetersizdir, bu nedenle mavna⁶⁰⁴lara aktarma yapılması gerekir, bunlar daha sonra hafif buharlı gemiler tarafından Krasnovodsk'tan kıyı boyunca çekilecektir. Bu bilgilerle bağlantılı olarak, Afganistan'ın kuzey sınırında işlerin son derece gergin olduğu 1885 baharında, Hazarötesi'ndeki Rus birliklerinin Kafkasya'dan dört taburla takviye edilmesinin gerekli olduğu konuşulmaktadır. Yüzbaşı Murray'in verdiği bilgilerden, bu birliklerin bir kerede değil, birbirini izleyen kademeler hâlinde gönderilebileceği sonucu çıkmaktadır.⁶⁰⁵

Tümgeneral Brackenbury, Avrupa'daki Rus saldırganlığına karşı çok güçlü bir savunma koalisyonu oluşturarak, Rusya'yı Asya'da ilerlemeye zorladıklarını âdeta "itiraf" etmiştir. Bu ilerleme ister Anadolu'da ister İran'da ister Afganistan'da olsun, Rusya'nın en çok çekindiği durum, İngilizlerin Karadeniz'de kendisine karşı harekete geçmesidir. Ruslar, İran ve Afganistan'da ilerlemenin bir ön hazırlığı olarak Çanakkale Boğazı'nı ele geçirirse, İngilizlerin savaştaki stratejisi Afganistan'da savunma pozisyonuyla sınırlı kalacaktır. Tümgeneral Brackenbury bu ihtimale karşı Osmanlı Sultanı'nın çıkarma tehdidine karşı donanmasını hazır tutmaya ve her iki

⁶⁰³ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 109 5202 Report (Capt. J. W. Murray) 20 Jan.1886 Transcaspia (Report upon the Military Situation in Transcaspia).

⁶⁰⁴ Yakın kıyılara ya da limanın uzaklarında demirlemiş gemilere yük götürüp getiren, güvertesiz, büyük tekne.

⁶⁰⁵ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 109 5202 Report (Capt. J. W. Murray) 20 Jan.1886 Transcaspia (Report upon the Military Situation in Transcaspia).

kıyıya da çıkarma yapılmasına karşı korumaya ikna etmek için mümkün olan her türlü çabanın gösterilmesi gerektiğini düşünmektedir.⁶⁰⁶ İngilizler her ne kadar artık Rus tehdidine karşı asıl önemli Asya'da almaya karar vermiş ve Osmanlı'yı desteklemekten vazgeçtiyse de 1914'e kadar Boğazların güvenliğini sağlamak adına her türlü girişimde bulunmuştur. Bu konuda Osmanlı'ya, İngiliz amirallerin yazdığı raporlar sunulmuş, Türkler âdeta Rus tehdidine karşı önlem almaya zorlanmıştır.⁶⁰⁷ Rusya'nın İran'a daha fazla yaklaşması, Türkistan demir yolunu ilerletmesi, Pasifik'teki silahlanmasını güçlendirmesi, Almanya, Avusturya, İtalya ya da Osmanlı'ya karşı düşmanlığıyla ilgili değildir. Tüm bunlar Asya'da hâkimiyeti ele geçirmek için atılan stratejik adımlardır. Ve Brackenbury'ye göre artık kaybedilecek zaman kalmamıştır.⁶⁰⁸

Rusya'nın Asya'daki ilerleyişi sırasında gücünden ve askerî kaynaklarından çok etkilenen Şah, bu dönemde Rusya tarafından her fırsatta kendisine gösterilen ilgiden memnun kalmıştır. Bunda elbette 93 Harbi ile Osmanlı topraklarının Rusya tarafından işgal edilmesi ve Osmanlı-İran çekişmesinin kendi lehine sonuçlanması oldukça etkilidir. Ancak son zamanlarda agresif Rus politikaları İran'a yönelmiştir. Şah, Rusların Horasan sınırındaki varlığından ve Serahs bölgesinin Rusya tarafından ilhak edilmesinden büyük rahatsızlık duymaktadır. Artık Ruslara duyduğu sempatinin azalması oranında korku ve endişe artmıştır.⁶⁰⁹ Açıkçası Şah'ın korku ve endişesi yerinde gözükmemektedir zira yukarıda bahsedildiği üzere Rusların Pençdeh'ten sonraki hedefi Herat'tı.

Tahran'daki İngiliz Büyükelçi Sir R. Thomson, son zamanlarda Avrupa gazetelerinde yayımlanan haberleri kastederek, büyük bir Rus ordusunun Hazar'dan Horasan sınırı boyunca Herat'a doğru ilerlemesi, bu ülkeye erzak ve muhtemelen Rus birlikleri için İran topraklarından bir geçiş yolu elde etmesi için baskı yapılması durumunda İran Hükümeti'nin nasıl davranacağını sormuştur. Cevap, İran'ın böyle bir baskıya boyun eğmeyeceği ve katı tarafsızlık politikasının uygulanacağı şeklinde

⁶⁰⁶ BDOFA, Part I, Vol. XVII, Doc. 6 Memorandum (by H. Brackenbury, Major-General) 1 Apr. 1887.

⁶⁰⁷ Ertekin, **İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu**, s. 226.

⁶⁰⁸ BDOFA, Part I, Vol. XVII, Doc. 6 Memorandum (by H. Brackenbury, Major-General) 1 Apr. 1887.

⁶⁰⁹ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 75 5140/275 Confidential Letter (Sir R. Thomson to Earl Granville) 7 Apr. 1885 Persian policy.

olmuştur. Ayrıca Malcom Han, İngiliz Dışişleri Bakanı'na, Şah adına bir telgraf göndermiştir. İran'ın Rusya'ya hiçbir şekilde bağlı olmadığı, Şah'ın Afganistan yönündeki Rus planlarını destekleme eğiliminde olmadığını iletilmiştir. Dahası Afganistan sınırının belirlenmesi meselesinin barışçıl bir çözüme kavuşturulması umulmaktadır.⁶¹⁰

Afganistan ise bu meselenin barışçıl yöntemlerle çözülmesi için sınırın çoktan geçildiğini düşündüğü için askerî hazırlıklara başlamıştır. Emir Abdurrahman Han, Hindistan'dan dönerken, başta Herat'ın hanlarına, askerî görevlilerine ve birliklerine bir çağrı yapmıştır:

“Rusların topraklarınızın bir parçasını ele geçirebileceğini ya da oturup ne yaptıklarını izleyecek kadar zayıf olacağımı düşünmeyin. Allah'a yemin ederim ki, bu dünyayı Ruslar için karartana kadar bu davadan vazgeçmeyeceğim... Allah, sizi ve beni muzaffer kılacaktır... yakında St. Petersburg'da karışıklıklar çıkacaktır... Hindistan'a yaptığım ziyaretten, milyonlarca rupi, binlerce tüfek ve silah için anlaşmalar yaparak döndüm. Başta İngiliz Hükümeti, Osmanlı'nın büyük İslam Hükümeti ve Alman, İtalyan gibi diğer Avrupa Hükümetleri, Rusya'ya karşı, Afgan Hükümeti lehine, tarafını ilan etti. Yakında tüm dünya Ruslara karşı ayaklanacaktır. Allah'a ve Peygamberinin kutsal ruhuna güveniyorum ki, siz İslam halkı öyle davranacaksınız ki, dininizin düşmanını rezil edeceksiniz. Ruslar sizin ve benim sınırimdan tek bir adım atabilir mi? Yiğitlikten, kararlılıktan ve azimden vazgeçmemeye özen gösterin, çünkü Allah izin verirse iyi bir nam kazanacaksınız... Mukavemet ve kararlılık, İslam'ın hepinizden beklediği görevlerdir... Tüm sınırları büyük bir dikkatle koruyun... Her gün tüfek, fişek ve cephane gönderiliyor; 55.000 Henry-Martini tüfek, on batarya fil, kağnı ve top bu günlerde Kabil'e ulaşacak ve gerektiğinde daha fazlası da gönderilecek. Tüm bunları Kabil'de istiflemeyeceğim. Onları birliklere dağıtacağım ve birlikleri Herat'a göndereceğim... Kandahar'dan birlikler ve toplar

⁶¹⁰ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 94 5140/398 Letter (Sir R. Thomson to Earl Granville) 4 May 1885 Persian policy.

gönderdim, yakında size katılacaklar. İyi teçhizatlı dört güçlü alayı da 6 Mayıs'ta, yani Kabil'e vardığım gün oradan, Hazaracat'a göndereceğim... Sizler asker ve tecrübeli adamlarsınız. Afganlar bu kadar malzemeye ve bu kadar büyük miktarda paraya sahipken, Ruslar size karşı çıkmaya ve sizinle savaşmaya nasıl cesaret edebilirler? Her iki dünyada da iyi bir nama sahip olmak için Allah'a dua ediyorum... Peygamberin ve onun büyük Halifelerinin kutsal ruhu adına, çabalarımı bozmamanızı, ayrılık ve inatçılığı bir kenara bırakmanızı rica ediyorum... Erkeklikten vazgeçmeyin! Cesaretinizin kırılmamasına dikkat edin ve Allah'ın yardımıyla kendinizi din düşmanlarına karşı muzaffer sayın. Bilin ki ben bu mücadeleden vazgeçmeyeceğim, ancak kim yiğitlik ve kararlılık gösterir de iyi bir nam kazanırsa bunun faydasını görecektir; kimler kararlılık göstermezse rezil olacak ve bu rezillik onun mahvına neden olacaktır.”⁶¹¹

İki büyük imparatorluk arasındaki gerginliği ciddi bir şekilde artıran Pençdeh ve Herat meseleleri, Emir Abdurrahman Han'ın neredeyse cihat ilan etmesine ve İngiltere ile Rusya'yı bir savaşa sürükleyecek kadar büyük bir kriz ortamı oluşturmasına rağmen diplomatik görüşmeler sonucunda iki taraf da savaştan kaçınmayı başarmıştır. Rus Hükümetinin önerisi üzerine, Rus-Afgan sınır sorununun çözümüne kadar Pençdeh bölgesinin tarafsızlaştırılması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Sınır mevzusu çözülene kadar Rus ve Afgan askerlerinin Pençdeh'e girmeleri, orada kalmaları yasaklanmıştır.⁶¹² Pençdeh Olayı, Rusya'nın Asya'daki etkisini artırdığı ve İngiltere'nin Hindistan üzerindeki kontrolünü savunma kaygısıyla harekete geçtiği bir dönemi simgeler. Bu olay, iki büyük güç arasındaki rekabetin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmektedir.

⁶¹¹ **BDOFA**, Part I, Vol. XII, Doc. 97 5140/407(i) Translation Proclamation (Proclamation from His Highness the Ameer [Abdur Rahman] to the Khans and Sowars of Herat) 22 Apr. 1885 Afghan military preparations; **BDOFA**, Part I, Vol. XII, Doc. 98 5140/407(i) Translation Proclamation (Proclamation from His Highness the Ameer [Abdur Rahman] to the Military Officers and troops of Herat) 23 Apr. 1885 Afghan military preparations.

⁶¹² **BDOFA**, Part I, Vol. XII, Doc. 108 5085 Memorandum (F. L. Bertie) 18 June 1885 Afghan frontier negotiations (Russia/Afghan Boundary).

2.3. Afganistan Sınır Sorunları

Pençdeh Olayı, Afganistan'ın Rusya ile İngiltere arasında bir tampon bölge olarak ne kadar kritik bir rol oynadığını göstermiştir. Bu olaydan sonra Afganistan, İngiltere için Hindistan'ın savunması açısından daha da önemli hâle gelmiştir. Zaten bunun farkına varan ve önlem alma gereği duyan İngilizler, Pençdeh meselesinin hemen ardından 1887, 1893 ve 1895 yıllarında imzalanan üç anlaşmayla Afganistan'ı sınırları belirlenmiş bir devlet hâline getirmeye çalışacaktır. Zira İngiliz Hükümeti, Ceyhun bölgesinde toprak statükosunun korunmasına ve Rusya ile İngiltere'nin Asya'daki kendi mülkleri arasında doğrudan temastan kaçınmasına özel bir önem atfetmektedir.⁶¹³

1887-1895 yılları arasındaki sınır görüşmeleri ve anlaşmaları yapılmadan önce Afganistan'ın sabit sınır çizgileri yoktu; âdeta herhangi bir geniş alanmışcasına, basit ve muğlak bir şekilde sınır bölgesi olarak adlandırılıyordu. Çok kısa ve istisnai dönemler dışında kuzeyde Ceyhun, Buhara ile Afganistan arasında tanınan sınır olmuştu. Dost Muhammed ile Buhara Emiri arasında 1859'da yapılan görüşmelerde, Afganlar Ceyhun'un kuzeyindeki Türkmenlere müdahale etmekten kaçınırlarsa, Buhara yetkililerinin Bedahşan, Meymene ve nehrin güneyindeki diğer bölgeler hakkında hiçbir talepte bulunmayacakları beyan edilmiştir.⁶¹⁴ Afganistan'ın doğu, batı ve güneydeki diğer sınır bölgelerini tasdik eden herhangi bir ikili ya da uluslararası anlaşma yoktu.

Bu görüşmeler yapılmadan evvel, İngiltere ile Rusya 1869'da anlaşmış ve Afganistan'ın tarafsız bölge olarak kalması kararlaştırılmıştır. Fakat “*Aslan ile Ayı arasında iyi ve doğru bir anlaşma*” olarak lanse edilse de bu yapılan net bir anlaşma değildi. Çünkü en başta Afganistan olarak bahsedilen bölgenin sınırları, nereleri kapsadığı net değildi. Ayrıca Türkistan meselesi de karara bağlanmamıştı. Örneğin Ruslar burada serbestçe hareket edebilecek miydi?⁶¹⁵

⁶¹³ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 114 6415(i) Memorandum (Russian Government) 30 Mar. 1893 Pamir Question.

⁶¹⁴ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 115 6415(i) Memorandum (Sir Steuart Bayley) 2 May 1893 Pamir Question (Afghanistan. Agreement of 1872-73).

⁶¹⁵ Sir H. Maxwell, *Life of Clarendon*, Vol. II, 1913, s. 361; Yapp, “British Perceptions of the Russian Threat to India”, s. 660.

İngilizler ile Rusların, Afgan tampon bölgesi meselesi zaman içinde farklı aşamalardan, çözümlerden geçmiştir. İlk başta tarafsız bir bölge konuşuluyordu, daha sonra İngilizler Ceyhun Nehri sınır olacak şekilde Rus (Türkistanı)-Afgan sınırını sabitlemek istemişlerdir. 1870’lerde yeni bir fikir ortaya atılmıştır; İngiliz nüfuzunda Afganistan (Kabil), Rus nüfuzunda Buhara.⁶¹⁶ Ayrıca Hindistan, önceki bölümlerde ele alındığı üzere Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla dolaylı bir şekilde İngiltere tarafından yönetiliyordu. Fakat 1857’deki Büyük Başkaldırı, Hindistan’daki düzenin değişmesi gerektiğinin büyük bir göstergesiydi. Hindistan ve çevresi 1878’den itibaren Savaş Bakanlığı’na bağlı olan Hindistan İstihbarat Dairesi eliyle yönetilmeye başlanmıştır.⁶¹⁷ 1873 yılında kurulan İstihbarat Şubesi, bölgedeki Rus askerî hareketlenmesinin ardından 1885’ten itibaren Rusların Afganistan’ın kuzeybatı bölgelerine yapmayı planladığı harekât sebebiyle istihbarat toplamaya başlamıştır. Bölgedeki Rus işgallerinin hızlanması üzerine Hindistan’daki Savunma Komitesi 1885 yılında Kuzey Batı sınırının müdafaası için savunma planları hazırlamışlardır.⁶¹⁸ Çünkü Herat bölgesi en savunmasız yer olarak dikkat çekmekteydi.

2.3.a. 1887 Kuzey Sınırı Tespiti

Pençdeh ve Herat sorunlarının ardından, Afganistan’ın kuzey sınırını belirlemek amacıyla İngiltere ve Rusya arasında bir denge sağlanmasını için, tampon bölge fikrine dayanan sınır düzenlemeleri yapılmıştır. Zira Rusya’nın gerçekleştirdiği son işgallerin ardından, Rus etkisi altındaki topraklarla Hindistan arasındaki bölgeyi ayırması sebebiyle Afganistan’ın sınır güvenliğinin önemi daha da artmıştır.⁶¹⁹

1883-84 yıllarında İngiliz ve Rus dışişleri bakanlıkları arasında yapılan görüşmeler sonucunda, sorunun çözümü adına Afganistan’ın kuzeyine bir Rus bir de İngiliz sınır tespit komisyonu gönderilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır.⁶²⁰ Alınan karar gereği 1885’te, Afganistan’ın kuzey sınırını belirlemek için *Afgan Sınır*

⁶¹⁶ Yapp, “British Perceptions of the Russian Threat to India”, s. 661.

⁶¹⁷ Ertekin, **İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu**, s. 100.

⁶¹⁸ Ertekin, **a.g.e.**, s. 113.

⁶¹⁹ **BDOFA**, Part I, Vol. XII, *Doc. 10 5086 Memorandum (E. Barrington) 21 Mar. 1885 Russo-Afghan frontier (Negotiations with the Russian Government for the Demarcation of the Boundary of Afghanistan since the Annexation of Merv)*.

⁶²⁰ Arthur Campbell Yate, **Asya’da İngiltere ve Rusya Karşı Karşıya-Afgan Sınır Komisyonu ile Seyahatler**, çev. Resul Şahsi, İstanbul: Selenge, 2022, s. 9.

Komisyonu adıyla İngiliz-Rus ortak sınır komisyonu kurulmuştur. Her ne kadar Afganlara, Afgan sınırını belirleme noktasında bir söz hakkı tanınmamış olsa dahi komisyonda Afganistan Emiri'nin temsilcisi de bulunmaktaydı. Komisyon üyeleri 1886'nın Eylül'üne kadar sınır tespit çalışmaları yapmış, Ekim itibarıyla Hindistan'a dönmüştür. 1887 yılı içerisinde St. Petersburg'da sınır müzakereleri devam etmiş ve nihayetinde 1887 kışında sınır nihai olarak tespit edilebilmiştir.⁶²¹ Fakat komisyonun İngiliz üyesi C. E. Yate'e göre, sınır "*herhangi bir kalıcı ve doğal temelden ziyade yalnızca o anın koşullarına dayanan keyfi bir çizgiydi*" ve bu nedenle "*kalıcı olması beklenemezdi.*"⁶²²

2.3.b. Guşku Kanalları Sorunu (1893)

1887 Kuzey sınırı anlaşmasına rağmen sorunlar bitmemiştir. Herat'ın kuzeyindeki Guşku Nehri kanalları ve sulama konularında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Haziran 1891'de Trans-Kafkasya'nın Rus Valisi, Afganların Guşku Vadisi'ndeki toprakları anlaşmaya aykırı olarak suladıklarından şikâyet etmiştir. Afganistan Emiri'nden sulamanın durdurulması için talimat vermesi istenmiştir. Şubat 1892'de Rus Büyükelçisi, Afganların anlaşma düzenlemelerini ihlal etmeye devam ettiklerinden şikâyet etmiştir. Görüldüğü üzere, bölgedeki toprakların sulanması bile devletler arası sorunlara yol açmaktaydı. Toprak paylaşımı ve sınırlar ise çok daha hassastı. İngiltere'nin Horasan ve Sistan Başkonsolosu olarak atanan Albay C. E. Yate, görev yerine gitmeden önce, Guşku kanalları sorununun çözümü için İngiltere temsilcisi olarak 1893'te bölgeye gitmiştir.⁶²³

Rus Vali'nin ve Büyükelçi'nin iddialarına ilişkin bir Soruşturma Komisyonu kurulması için anlaşmalar yapılmıştır. Komisyon, Haziran 1893'te toplanmış, Afganların Guşku'dan çekilen ve Yüzbaşı Peacocke'un 1886 tarihli haritasında o sırada kullanımda olduğu belirtilmeyen üç kanalı kullandıklarını ve Afganların Çil Duhtar'ın kuzeyindeki toprakları, Çil Duhtar'ın güneyindeki Guşku'dan çekilen iki kanalla suladıklarını tespit etmiştir. Ancak Albay Yate, bu iki kanalla ilgili olarak,

⁶²¹ Charles Edward Yate, **Afgan Türkistanı'nda Rus-İngiliz Rekabeti (Afgan Sınır Komisyonu'ndan Mektuplar)**, çev. Resul Şahsi, İstanbul: Selenge, 2021, s. 12-14.

⁶²² Charles Edward Yate, **Northern Afghanistan or Letters From the Afghan Boundary Commission**, London: William Blackwood and Sons, 1888, s. 179.

⁶²³ Charles Edward Yate, **Horasan ve Sistan**, çev. ve not. Resul Şahsi, Ankara: TTK, 2022, s. 1.

Afganların Çil Duhtar'ın kuzeyindeki topraklarında, bu yerin güneyindeki Guşku'dan çekebildikleri kadar su kullanma hakkına sahip olduklarını iddia etmiştir. Rus Hükümeti ise anlaşmazlıklar sonucu komisyonu dağıtmakla tehdit etmiştir. Nihayetinde sorunlar çözüme kavuşturulmuş ve komisyon dağıtılmıştır. Komisyonun kapatılmasının ardından Bertie kaleme aldığı memorandumda⁶²⁴, Ruslar tarafından ezileceklerinden dolayı Afganlara acıdığına dair öznel düşüncelerini gizleyememiştir. Ona göre Rusların, Asya meselelerindeki keskin tavrı ve İngilizlerin tembelliği, işleri geri dönülmez bir noktaya getirecektir. Bunları sıkıntılı bir ruh hâli içinde yazdığını da belirten Bertie, üzüntü içinde ne yazık ki Rusların ilerleyişi ve İngilizlerin geri çekilişinin her geçen gün daha da belirginleştiğini tarihe not düşmüştür.⁶²⁵

2.3.c. 1893 Durand Antlaşması

Rusya-Afganistan sınırı sorunları yavaş yavaş çözüme kavuşturulurken bir de İngiliz Hindistanı-Afganistan sınırı sorunu ortada durmaktaydı. Afganistan Emiri Abdurrahman Han, Kabil'e bir İngiliz heyeti gönderilmesi önerisini ilk kez 1887 yılının Ağustos ayında ortaya atmıştır. İngiliz Hindistanı Hükümeti öneriye olumlu yaklaşırsa da sorun iki sene boyunca askıda kalmış⁶²⁶ ancak Guşku Kanalları sorunu çözüme kavuşturulduktan sonra 1893 güzünde çözülmek üzere ele alınabilmiştir. 3 Ekim 1893 tarihinde heyetler görüşmelere başlamıştır. İngiliz heyetinin başında, İngiliz Hindistanı Hükümeti Dışişleri Bakanı Henry Mortimer Durand bulunmaktaydı.⁶²⁷

Heyetler arasındaki görüşmeler yaklaşık bir ayda sonuçlandırılmıştır. 12 Kasım 1893 tarihinde İngiliz Hindistanı'nın dışişleri sorumlusu Sir Mortimer Durand ile Afganistan Emiri Abdurrahman Han arasında imzalan *Durand Antlaşması*'yla⁶²⁸

⁶²⁴ İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda bir diplomat olan Sir Francis Leveson Bertie'nin Afgan Topraklarındaki Guşku Kanalları Konusunda Rusya ile Yaşanan Soruna İlişkin Memorandumu.

⁶²⁵ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 118 6414 Memorandum (F. L. Bertie) 15 Oct. 1893 *Kushk Canals (Memorandum by Mr. Bertie on the Question with Russia respecting the Kushk Canals in Afghan Territory)*

⁶²⁶ J. P. Misra, "The Durand Mission and Indo-Afghan Boundary Agreement of 1893", **Proceedings of the Indian History Congress**, vol. 37, 1976, s. 434.

⁶²⁷ Furkan Külünk, "İngilizlerin Afganistan'daki Nüfuz Mücadelesine Bir Örnek: Durand Hattı (1893)", **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 8/1 (Mart 2023), s. 615, 616.

⁶²⁸ 7 maddelik anlaşma metni için bkz.: Shuja Nawaz, "Appendix 1: 'Durand Line' Agreement, 1893", **Learning by Doing: The Pakistan Army's Experience with Counterinsurgency**, Atlantic Council, 2011, s. 27, 28.

birlikte Afganistan âdeta ikiye bölünmüş ve güney sınır bölgesini kaybetmiştir. Artık bu bölge Hint-Afgan Sınır Bölgesi⁶²⁹ olarak adlandırılmaktadır.⁶³⁰ Kaldı ki bazı tarihçi ve yazarlar bu dönem Afganistan'ını açık şekilde Hindistan İmparatorluğu'nun bir parçası olarak adlandırmaktaydı. Ve bu yüzden esasında Afganistan'ın kuzey sınırı Hindistan yani dolayısıyla İngiltere sınırı olarak düşünülmekteydi.⁶³¹

Böylesine büyük bir sorunun oldu bittiye getirilmişçesine bir aylık sürede çözülmesi irdelendiğinde, Emir'in Rusların, Afganistan'ın kuzey sınırlarına doğru genişlemesinden korktuğu anlaşılmaktadır. Abdurrahman Han'ın, Hindistan hükümetiyle anlaşmazlıkları gidermekle kalmayıp aynı zamanda, Ruslar başta olmak üzere tüm dünyanın, Afgan-İngiliz mutabakatını ve anlaşmasını mümkün olduğunca erken öğrenmesini istemesi en önemli sebep olarak gözükmektedir.⁶³²

2.3.ç. 1895 Pamir Sorunu ve Çözümü

Rus Çarı III. Aleksandr 1894'te ölünce oğullarından en büyüğü Nikola⁶³³ tahta çıkmış, 1917'ye kadar Rusya'nın son Çar'ı olmuştur. Yeni Çar'ın karşılaştığı ilk sorun, yine bir sınır anlaşmazlığı olan Pamir meselesidir. Afganistan'daki sınır sorunları sadece kuzeyde Rusya ile güneyde İngiliz Hindistanı ile sınırlı değildi. Doğuda Çin ile olan sınır da sorunlu ve ihtilafliydi. Pamir sorunu olarak adlandırılan ihtilafli iddialara konu olan kısmı; kuzeyde Rusya'nın kontrolündeki Fergana Eyaleti, batı ve güneybatıda Buhara, Afganistan ve Ceyhun, güneyde Hindikuş ve doğuda Doğu Türkistan arasında kalan bölge olarak tanımlanabilir.⁶³⁴

Sorun, sözde bir tarafta Çin ve Afganistan ile diğer tarafta Rusya arasında gözükse de gerçekte bir tarafta Rusya ile diğer tarafta Hindistan'ın egemen gücü olarak İngiltere arasındaydı. Zira Rusya'nın, Çin'in ve İngiltere'nin hem kendi adına hem de Afganistan adına bu bölgede coğrafi, siyasi ve stratejik çıkarları vardı. İngiliz

⁶²⁹ Bu sınır, günümüzde de tartışmalı olup Pakistan ile Afganistan arasındaki sınır sorunlarının kaynağını oluşturmaktadır. Tafsilatlı bilgi için bkz.: Ahmad Shaye Qassem; H. M. Durand, "Pak-Afghan Relations: The Durand Line Issue", **Policy Perspectives**, Vol. 5, No. 2, 2008, s. 87-102; Hafizullah Emadi, "Durand Line and Afghan-Pak Relations", **Economic and Political Weekly**, Vol. 25, No. 28, 1990, s. 1515, 1516.

⁶³⁰ F. Immanuel, **Afganistan: Eine politisch-militarische Studie**, s. 21.

⁶³¹ Roy, **Afganistan'da Direniş ve İslam**, s. 37, 38.

⁶³² J. P. Misra, "The Durand Mission and Indo-Afghan Boundary Agreement of 1893", s. 439.

⁶³³ II. Nikola (1894-1917).

⁶³⁴ **BDOFA**, Part I, Vol. XII, *Doc. 117 6481 Precis (E. Barrington) 16 Mar. 1894 Pamir Question*.

Hükümeti bu bölgeyi *tarafsız/sahipsiz toprak*⁶³⁵ olarak görmekteydi. 1892 Mart ayının sonlarında Rusya'nın ileriye doğru hareket edeceğine dair rapor alınmıştır. İngiltere'nin Hindistan'dan karşı bir sefer düzenleme tehdidinin işleri daha da karıştıracığı görüldüğünde, Hindistan Hükümeti'ne kendilerini tatmin edecek asgari sınırın ne olacağı sorulmuştur. Onlar da ilk hedeflerinin Rusların, Hindikuş'un kuzeydoğu yamacına yerleşmesini engellemek olması gerektiğini, bu amaçla sınırın en azından Ceyhun'dan Zorkul Gölü'ne uzanan bir hat ve oradan da doğuya doğru Çin sınırına çekilecek bir hat olması gerektiğini söylemişlerdir.⁶³⁶ Ruslar ise İngiliz-Rus anlaşması uyarınca Afgan olarak tanınmayan tüm Pamir topraklarının Rusya'ya ya da Çin'e ait olduğunu ve İngiltere'nin 1872-73 anlaşmasında yapılan tanıma uygun olarak Afganistan'ı sınırlandırmak dışında hudut meselelerinde hiçbir söz hakkı olmadığını iddia etmekteydi.⁶³⁷

Ruslar açısından bir diğer sorun ise; Pamirlerde yaşayan ve göç eden Kırgızların kendilerini Rus tebaası olarak görmemesi ve bu sebeple Rusya'ya vergi ödememesiydi. Zira Hindistan, Afganistan, Buhara ve Rusya sınırlarının birleştiği bu ulaşılmaz platoda göç eden Kırgızlar, Rusya sınırları içinde göç ettikleri bahanesiyle Çin'e vergi ödemeyi reddederken, Çin'e vergi ödedikleri bahanesiyle de Rusya'ya vergi ödemeyi reddetmektedir. Pamir bölgesinde vahşi hayvanlar ve yazın göç eden Kırgızlar dışında hiçbir şey yoktur. Bu sebeple bölgenin sınırları kimse tarafından çizilmemiştir. Ancak Ruslara göre, Hokand Hanlığını fethettikleri için hak sahibi onlardır. Ayrıca sınırların yokluğundan yararlanan Kaşgarlılar Taşkurgan'ı ele geçirmiştir ve kendilerinin olduğunu iddia etmektedir.⁶³⁸

İngiliz ve Rus Hükümetleri arasındaki uzun müzakerelerden sonra, İngiltere ve Rusya'nın Pamirler üzerindeki etki alanlarına ve sınırların İngiliz ve Rus delegelerden

⁶³⁵ Motomot çeviri ile *hiç kimsenin toprağı anlamına gelen*, İngilizce literatürde *nobody's land* ya da *no man's land* olarak bilinen ve özellikle savaş veya askeri çatışmalar sırasında kullanılan terim, iki düşman kuvvet arasındaki tarafsız veya sahipsiz alanı ifade eder. Bu bölgeler genellikle tehlikeli olup, ne bir tarafın kontrolündedir ne de orada güvenlik garanti altına alınmıştır. Bu tür bölgeler, Afganistan örneğinde görüldüğü üzere, genellikle savaş bölgelerinde, sınırların belirsiz olduğu alanlarda ya da ülkeler arasında tarafsız bölgelerde görülür.

⁶³⁶ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 113 6415 Memorandum (F. L. Bertie) 15 Oct. 1893 Pamir Question (Memorandum by Mr. Bertie respecting the Central Asia Boundary Negotiations).

⁶³⁷ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 112 6281 Memorandum (F. L. Bertie) 24 Jan. 1893 Pamir Question (Memorandum on the Question with Russia as to the Pamirs).

⁶³⁸ MARKOB, *Rossiya v Sredney Azii*, Tom II, s. 151.

oluşan ortak bir komisyon tarafından belirlenmesine ilişkin bir anlaşma ile çözüme kavuşturulmuştur.⁶³⁹ 11 Mart 1895'te imzalanan *Pamir Antlaşması* uyarınca, İngiltere ve Rusya, Rusların 1891'de girdiği tartışmalı *boş arazi* noktasının, artık Rus ve İngiliz toprakları arasında etkili bir tampon oluşturan Afganistan topraklarına eklenmesine karar vermiştir.⁶⁴⁰ Birtakım askerî yetkililer Rus saldırganlığı tehlikesinin ortadan kalktığını ve bu sınır çiziminin, Pamirler tarafından Hindistan'a yönelik herhangi bir işgali olanaksız hâle getirdiğini iddia ederken,⁶⁴¹ karşı cenahın düşüncesi ise Pamir Antlaşması'nın Rusya'ya büyük bir askerî ve siyasi prestij kazandırdığı çünkü sınırlarını Hindukuş'a kadar ilerletmesine izin verildiği yönündeydi.⁶⁴² Peter Hopkirk de Rusların sadece uzun güney sınırlarını güvence altına almakla kalmadıklarını, aynı zamanda İngiltere ile bir savaş söz konusu olduğunda kendilerini avantajlı bir konuma getirdikleri sonucuna varmıştır.⁶⁴³

Sonuç olarak 1887-1895 yılları arasındaki sınır anlaşmaları neticesinde; 1887'de ortak komisyon aracılığıyla, Afganistan'ın kuzey sınırı belirlenmiş, 1893'teki *Durand Antlaşması*, Afganistan'ın doğu sınırını Çitral'den Belucistan'a kadar net bir şekilde belirlemiştir. 1895'te İngilizler ve Ruslar *Pamir Antlaşması*'yla, Afgan topraklarından dar bir şeridin Pamirler üzerinden Doğu Türkistan'a uzanması konusunda anlaşmışlardır. Böylece Hindistan ve Rusya arasındaki doğrudan sınır ortadan kalkmış ve tarafsız bölge olarak Afganistan'ın tampon devlet olma özelliği vurgulanmıştır.⁶⁴⁴ Durand Antlaşması'nın önemine binaen Büyük Oyun'u bitirecek 1907 anlaşmasının başlangıcı bu savunma doktrinine dayandırılmaktadır. 1907 İngiliz-Rus Anlaşması, Ruslarla anlaşıp Hindistan'ın kuzeyini ve dolayısıyla Hindistan'ı koruma planının son noktasıdır.

⁶³⁹ R. S. Rastogi, "Indo-Pamir and Chitral Relations 1895-1900", **Proceedings of the Indian History Congress**, vol. 26, 1964, s. 189.

⁶⁴⁰ Kees van Dijk, "Great Britain, Russia and the Central Asian Question", **Pacific Strife**, Amsterdam University Press, 2015, s. 157, 158.

⁶⁴¹ Rastogi, "Indo-Pamir and Chitral Relations 1895-1900", s. 189.

⁶⁴² **The Cambridge History of India**, Vol. VI: The Indian Empire, 1858-1918. ed. H. H. Dodwell, Cambridge University Press, Cambridge, 1932, s. 464.

⁶⁴³ Peter Hopkirk, **Büyük Oyun (Orta Asya'da Gizli Savaş)**, çev. Renan Akman, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022, s. 551, 552.

⁶⁴⁴ Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 142, 195; Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, s. 237, 238.

3. XIX. Yüzyılın Sonunda Dünya Siyasetinde Değişen Paradigma ve Büyük Oyun'a Etkisi

1860'larda Ruslar, İngilizlerin Asya'daki en büyük ve hatta tek rakibi olarak görülürken, Almanya ve Almanlar ise, İngiltere'nin batı uygarlığının ışığını yaymadaki yardımcısı olarak görülmekteydi.⁶⁴⁵ XIX. yüzyılın sonuna doğru işler ve dengeler oldukça değişmiş, XX. yüzyıldaysa artık yeni bir paradigma oluşmuştur. Bu değişikliğin müsebbibi olarak gösterebileceğimiz isim Alman Kayzeri Wilhelm'dir. Wilhelm, bir oyunu bitirip yeni bir oyun başlatmıştır ya da bakış açısına göre Büyük Oyun'un ilk perdesini kapatıp ikinci perdesinin açılmasına/başlamasına sebep olmuştur. Kayzer böylece XX. yüzyılın paradigmasını belirlemiştir. I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı da dahil olmak üzere, Soğuk Savaş sürecine kadar olan dönem, bu paradigmanın etrafında dönmüştür. Yayılımcı Almanların kurulu dünya düzenini bozma girişimi ve statükocuların savunması 1945'e kadar bu şekilde devam etmiştir. 1945'ten sonra ise Büyük Oyun yeni bir sürece girerek evrilmiş ve SSCB-ABD mücadelesine dönüşmüştür. 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla birlikte literatüre *Yeni Büyük Oyun* adıyla giren, yeni bir süreç başlamıştır.

3.1. Rusya'nın İran, Afganistan ve Hindistan'ı Tehdit Etmesi (1903)

Paradigma değişiminin tek sebebi elbette ki Almanlar değildi. Kafkasya'yı ve Türkistan'ı tamamıyla istila eden Ruslar, kendilerine ne Müslümanların halifesi Osmanlı Padişahının, ne döneme adını verecek kadar muktedir olan Kraliçe Viktorya'nın engel olamadığını, bu sebeple Asya'da hegemon gücün kendileri olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Demir Emir olarak anılan Abdurrahman'ın artık Afganistan'ın başında bulunmayışı, İngilizlerin Afrika'da Boer Savaşları sebebiyle zor zamanlar geçirmesi, Rusları yayılımcı politikalarını devam ettirme konusunda cüretkâr davranmaya itmiştir.

Zikredildiği üzere Batı Türkistan'daki ilerlemelerini neredeyse tamamlayan Ruslar, Güney Türkistan'ı da gözlerine kestirmiş ve Afganistan'a odaklanmışlardır. İngilizlere göre, Emir Abdurrahman'ın ölümü ya da tahttan indirilmesi Rusya ve

⁶⁴⁵ Vambery, *Sketches of Central Asia*, s. 443.

İngiltere’yi her an karşı karşıya getirebilirdi.⁶⁴⁶ Bu anlamda korkulan olmuş ve İngilizlerle yaptığı anlaşmalara sadık kalan Emir Abdurrahman’ın ölümünün ardından Rusya, 1887-1893 yılları arasında yapılan sınır anlaşmalarına sadık kalmayarak Afganistan üzerindeki baskısını arttırmıştır. Ruslar, İngiliz hegemonyası altındaki Hint kavimlerinin huzursuzluğunu ve İngiltere hükümetinin de bu bölgedeki kırılmalılığın farkında olduğunu biliyordu. Bu yüzden İngiltere’yi sürekli yumuşak karnından vurmaya çalışmaktaydı.⁶⁴⁷

Rus genelkurmayına bağlı bir istihbarat subayı olan Kurmay Yüzbaşı P. A. Rittich, Rusça ve İngilizce kaynaklardan yararlanarak *Afgan Sorunu* başlıklı bir risale hazırlamıştır. Yüzbaşı Rittich, daha önce İran üzerine yaptığı çalışmalarla da tanınmaktadır. Bu ülkede kapsamlı seyahatlerde bulunmuş ve Hindistan’ı da ziyaret etmiştir. Hindistan meseleleri konusunda da uzmandır.⁶⁴⁸

Rittich, 1900’de Türkistan ile İran Belucistanı üzerinden Umman Denizi arasındaki olası demir yolu güzergâhlarının keşfini yapmıştır. Rittich ülkesinin, *Orta Doğu’daki Açık Denizlere Ulaşma Konusundaki Kadim Hayalleri* hakkında bir yazı kaleme almıştır. Esasında Rittich’in eylemleri ve söylemleri, İngiliz Hükümetinin, Rusya’nın Basra Körfezi girişinde bir üs kurma planları olduğundan şüphelenmesi için yeterli nedenleri sağlıyordu. Bunlarla paralel olarak, 1902 yılında Hazarötesi Ordusu’nu ziyaret eden Yüzbaşı H. Smyth, Rus subaylarla yaptığı görüşmelerde İran’da bir “liman”ın Rusya’nın Güney Asya’daki “nihai hedefi” olduğu konusunda genel bir görüş birliği olduğunu bildirmiştir. Ayrıca, Rittich’in bir Rus limanı olmasını savunduğu Çabahar’ın⁶⁴⁹ da “evrensel olarak seçilmiş liman şeklinde adlandırıldığı”

⁶⁴⁶ BDOFA, Part I, Vol. XVII, Doc. 6 Memorandum (by H. Brackenbury, Major-General) 1 Apr. 1887.

⁶⁴⁷ Azad Ağaoğlu (çev. ve haz.), **Cihan Harbi’nin Eşiğinde Rusya’nın Doğu’daki Hedefleri**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020, s. 99.

⁶⁴⁸ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 125 8763(i) Secret Letter (Lieutenant-Colonel Napier to Sir A. Nicolson) 20 Aug. 1906 Russia and Afghanistan.

⁶⁴⁹ İran Belucistanı’nın Makran kıyısında Umman kıyılarına bakan bir kasaba ve körfezin adıdır. Çabahar, Orta Çağ’dan beri, Basra Körfezi ile Hindistan arasında seyreden tekneler için güvenli bir demirleme yeri sağlamıştır. Açık denizlere bir çıkış yolu arayan Ruslar XIX. yüzyılın sonlarında, İran üzerinden Körfez’e uzanan bir demir yolu bağlantısı fikrini düşünmeye başlamışlardı. 1900’de İran’ın güneyine, görünürde coğrafi bir araştırma yapmak için ama aslında böyle bir bağlantının varabileceği limanları araştırmak için bir heyet gönderdiler. 27 Haziran’da Çabahar’a ulaşan iki subaydan biri, Yüzbaşı Rittich’ti. XX. yüzyılın ilk birkaç yılında Körfez’de artan Rus denizcilik faaliyetlerinin yanı sıra Bender Abbas’a bir savaş gemisinin gönderilmesi İngilizleri alarma geçirdi ancak 1905’te Rusların, Japon savaşındaki yenilgisiyle bölgedeki faaliyetleri sona erdi. Bkz.:

vurgulamıştır.⁶⁵⁰ Yüzbaşı, yaptığı keşif gezisinde, Çabahar'da kurulacak bir Rus limanının tüm İran'ı Rus nüfuzu altına almak ve İran'ın, İngiltere tarafından kuzey-güney olmak üzere iki parçaya bölünmesi olasılığını ortadan kaldırmak için büyük önem taşıdığını açıklamıştır. Eğer bu hat, bir kez Ruslar tarafından ele geçirilirse, Güney İran, İngiltere için geri alınamayacak şekilde kaybolur ve hatta tüm dünya siyasetini etkileyecek bir plan olan "Afrika-Hindistan Devleti" fikri, gerçekleşmeden engellenebilirdi.⁶⁵¹ Fakat 1900'lerin başında İran-Meşhed'de görev yapan İngiliz Yüzbaşı Smyth'in 1903'te yazdığı başka bir rapora göre, Rusların, Güney İran'da oluşturdukları bu tehlikeye rağmen, Orenburg-Taşkent demir yolunun bitmesi hâlinde Türkistan'da daha güneye inme niyetleri yoktu. Ruslar belki Batı Afganistan ve Belucistan bölgelerinde tehdit oluşturabilirlerdi fakat Afganistan'a girmeyi ve dolayısıyla Hindistan'ı tehdit etmeyi düşünmüyorlardı.⁶⁵²

Hindistan konusunda uzman olduğu belirtilen Rittich, Hindistan'a karşı yapılacak bir seferin, en az Mançurya'da Japonlara karşı koyan sayıda bir ordu tarafından üstlenilmesinin gerektiğini düşünmektedir. Mesafe çok daha az olmasına ve Rusya'dan Türkistan'a, Mançurya örneğinde olduğu gibi bir yerine, iki iletişim hattı olmasına rağmen, tatmin olmadıkları, hem Hazarötesi hem de Orenburg hatlarının trafik kapasitesinin daha da artırılması ve demir yolunun Semerkant'tan Tirmiz'e uzatılması gerektiğini düşünmektedir. Afganistan'ın kendi taraflarında olması durumunda Hindistan'a karşı yapılacak bir seferin bir yıl süreceğini, aksi takdirde iki yıl sürebileceğini hesaplamaktadır. Hindistan seferinde, ilk başarıların, yani sırasıyla Kandahar ve Kabil yolları üzerindeki Herat ve Dehdadi kalelerinin derhâl düşürülmesinin büyük önem taşıdığı vurgulanmaktadır. Bu bilgilerin ışığında, eğer

---

<https://www.iranicaonline.org/articles/cah-bahar-in-western-sources-written-chahbar-charbar-chobar-name-of-a-town-and-bay-on-the-makran-coast-of-persian-bal>. (Matbu versiyon için bkz.: Eckart Ehlers, "Çäh-Bahâr", *Encyclopædia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 6, 1990, ss. 642-644.

⁶⁵⁰ John Brobst, "Russian Warm Water Ports", *Naval War College Review*, Vol. 47, No. 3 (Summer 1994), s. 126.

⁶⁵¹ H. Lyman Stebbins, *British Imperialism in Qajar Iran: Consuls, Agents and Influence in the Middle East*, London and New York: I.B. Tauris, 2016, s. 74.

⁶⁵² TNA, CAB (The National Archives, Records of the Cabinet Office) 38/3, No: 43, 'Russian Intentions in The Middle East', 6 Haziran 1903. Aktaran: Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 309.

Rus Hükümeti yeni bir kuşatmayı göze alamıyorsa, Kafkas kuşatma birliklerinin Türkistan'a nakledilmesi önerilmektedir.⁶⁵³

Rittich'in risalesinden de anlaşılacağı üzere, Rusya hedefini ve gayretini İran'ın güneyine ve körfez kıyılarına doğru genişletmiştir. Rusya, bir liman ve nihayetinde İran üzerinden demir yoluyla Rusya'ya bağlanacak bir deniz üssü istemekteydi. 1900 yılında Rus araştırmacılar İran üzerinden körfeze uzanan olası demir yolu güzergâhlarını araştırmışlardır. Petersburg'daki İngiliz diplomatlar, 1903 yılının sonlarında bu iddiaları doğrular nitelikteki raporların kopyalarını gizlice ele geçirmişlerdir. 1900'lerin ilk yıllarında Ruslar, bir yandan İran bir yandan da Afganistan üzerine yayılmacı politikalarını uygulamaya çalışmaktaydı. 1903 yılı, Rusların tam 100 yıl önce planladıkları⁶⁵⁴ seferi gerçekleştirmek üzere hazırlık yapmaları açısından, Büyük Oyun'un gidişatı noktasında oldukça kritiktir.⁶⁵⁵

Rusların, 1900'den itibaren Afganistan'la aktif şekilde ilgilendiklerinin en büyük kanıtı olarak, İngiliz Dış İşleri, 6 Şubat 1900 tarihinde, Rusya Büyükelçiliği'nden bir memorandum almıştır. Rus müstemlekeleri ile Afganistan arasındaki ilişkilerin gelişmesi göz önüne alındığında, Rus Hükümeti'ne göre, Afganistan ile Rusya arasında sınır meseleleri ile ilgili olarak doğrudan ilişkilerin kurulmasının gerekli hâle geldiği belirtilmektedir. Fakat Rus Hükümeti, İngiltere'ye karşı verdiği taahhütlerini sürdürdüğü ve Afganistan'ı Rus nüfuz alanının dışında görmeye devam ettiği için bu ilişkilerin siyasi bir niteliği olmayacaktı. Telgrafla kendisine danışılan Hindistan Genel Valisi, Rus önerisinin Kabil'de bir Rus elçiliğinin kurulması anlamına gelmesi hâlinde Majesteleri Hükümeti'nin bunu reddetmekten başka çaresi olmadığı görüşünü bildirmiştir. Zira bir Rus Ticari Temsilcisi dahi kısa süre sonra siyasi bir elçi hâline gelecektir. Bu hâlde, İngiliz yardımlarının ve fedakârlıklarının yegâne karşılığı olan Afganistan'ın dış ilişkilerinin kontrolü, ortadan

⁶⁵³ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 125 8763(i) *Secret Letter (Lieutenant-Colonel Napier to Sir A. Nicolson) 20 Aug. 1906 Russia and Afghanistan.*

⁶⁵⁴ 1807'de, İran üzerinden Hindistan'a gerçekleştirilmesi planlanan Rus-Fransız müşterek seferi için bkz.: AKAK, Tom. V (1811-1816), *Observations Sur La Perse (1807)*; AKAK, Tom. V (1811-1816), *Observations Sur La Perse (1807)*.

⁶⁵⁵ Stebbins. **British Imperialism in Qajar Iran**, s. 74.

kalkacaktır. Ayrıca bu imtiyaz, başta Emir olmak üzere Afganlar tarafından İngilizlerin zayıflığıyla ilişkilendirilecektir.⁶⁵⁶

İgnatiev'in, Afgan Ticaret Temsilcisi vasıtasıyla Hindistan Hükümetine ilettiği müstakil mektupta, Rusya ile Afganistan arasında doğrudan dostane ilişkilerin kurulmasına yönelik ilk adım olması yönündeki samimi arzu dile getirilmiş ve Rus Hükümeti'nin Afganistan'a karşı düşmanca duygular beslemediği ve hiçbir zaman beslemeyeceği konusunda güvence verilmiştir. Bu mektupta ayrıca Rus birliklerinin Trans-Kafkasya'daki hareketlerine de atıfta bulunmaktadır. Afganistan konusundaki girişimin ve askerî hareketlerin İngiltere'nin Güney Afrika'da uğradığı hezimetle aynı döneme denk gelmesi dikkat çekicidir ve zamanlaması itibarıyla tesadüften öte gözükmektedir.⁶⁵⁷ Zira 1899'da Güney Afrika'da başlayan II. Boer Savaşı, 1900'den itibaren klasik bir savaş stratejisinden, gerilla savaşına dönmüştür. Bu dönemde Boer direnişçileri, küçük ama hızlı hareket eden birliklerle İngiliz kuvvetlerine karşı direnip başarı kazanmışlardır. Ruslar, İngilizlerin odaklarının Afrika'da olduğunu ve Afganistan meselesinde Ruslarla mücadele etmek yerine taviz vereceklerini düşünmüş olmaları ihtimal dışı değildir. Zaten İngiliz belgelerinde, Rusların bu talebinin zamanlamasının tesadüf olamayacağı açıkça belirtilmiştir.

Rus Hükümeti 5 Ekim 1903'te, İngiliz Hükümeti'yle Rus-Afgan ilişkileri konusunda yapılan uzun yazışmaların nihayetinde, aniden tartışılan sorunun nihai olarak kapandığını düşündüklerini belirtmiştir. Afgan sınırı konusunda daha önceki yazışmalarda belirttikleri prosedürü izlemeye kesin niyetli olduklarını teyit ederek tartışmayı kendilerince nihayete erdirmişlerdir. Spring-Rice, üç yılı aşkın bir süreyi kapsayan bu yazışmaları tek bir cümleyle özetlemiştir: "*Rusya, istediği zaman Afganistan'a elçilerini gönderme niyetini bildirmiştir.*" Rusya'nın notası, daha ziyade notanın tonu İngiliz Hükümeti tarafından derin bir tepkiyle karşılanmıştır, zira Afganistan'ın, Rusya'nın etki alanının tamamen dışında kabul edildiğine dair resmî olarak anlaşılmıştı.⁶⁵⁸ Rusya'nın bu adımı belki de Rus İmparatorluğu'nun sonunun

⁶⁵⁶ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 122 8029 Memorandum (Foreign Office) 14 Oct. 1903 Russia and Afghanistan.

⁶⁵⁷ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 122 8029 Memorandum (Foreign Office) 14 Oct. 1903 Russia and Afghanistan.

⁶⁵⁸ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 123 8546 Memorandum (Foreign Office) 11 Dec. 1905 Russia and Afghanistan.

başlangıcını tetikleyen hareketti. Rusların, 1887, 1893 ve 1895 yıllarında yapılan sınır anlaşmalarına rağmen attığı Afganistan adımı, bir dizi olayı etkileyecek domino etkisini başlatan taşır.

Rus diplomat Aleksander von Benckendorf, İngiliz Lord Lansdowne, Rus-Japon savaşının başlamasıyla birlikte o an için çözümlenmemiş sorunlar üzerinde tartışmaya devam edilmesinin yararlı olmayacağını belirtmişlerdir. Elbette yüz yıldır devam eden Asya meselesinin kırılma noktası olacağını henüz ikisi de bilmiyordu. Rus Hükümeti yetkilileri hâlâ daha Afganistan'ın tampon bir devlet olarak kalmasını istediklerini ve bu nedenle bağımsızlığına ya da bütünlüğüne müdahale etmekten kaçınılacağını söylemektedir. Benckendorf tampon devlet ifadesine önem atfetmiş ve her iki hükümetin de Afganistan'a biçmek istediği konuma en uygun tanım olduğunu söylemiştir.⁶⁵⁹

Çok önemli bir ayrıntı olarak, Yüzbaşı Rittich'in broşürünü yazdığı sırada Japon-İngiliz ittifakının henüz Hindistan'ın savunmasını da kapsayacak şekilde genişletilmediğinden bahsedilmektedir. Velhasıl, bu satır arası bilgiden İngilizlerin Japon ittifakını, Hindistan'ı savunma planının bir parçası olarak gördüğü anlaşılmaktadır. İngiliz-Japon ittifakı büyük bir şok etkisi oluştursa da Rusların bir kez uygulamaya başladıkları projeleri terk etmekte yavaş davrandıkları bilinmektedir. Hülasa, bu ittifak Rusların kendilerini kontrol altında tutmaları için yeterli olmamış ve doğudaki saldırgan tutumlarına devam etmişlerdir. Yüzbaşı'nın iddia ettiği ve İngiliz yetkililerin de tasdik ettiği gibi, İngiltere ile açık ya da gizli türlü mücadeleye devam eden Rusya'nın politikası, Türkistan'da sağlam bir temel üzerinde durmak ve topraklarını genişleterek Hindistan ile arasındaki mesafeyi azaltarak İngiltere'yi sıkıştırmaya çalışmak olmuştur. Bu sebeple Yüzbaşı Rittich'in önerisi; daha fazla toprak ilhak etmek değil, Türkistan'daki askerî düzenlemeleri mükemmelleştirmektir.⁶⁶⁰ Rittich ayrıca risalesinin ön sözünde, Rus-Japon savaşının başlangıcında diğer pek çok kişi gibi bu savaşın İngiltere ile bir savaşa yol açmasından korktuğu ve bu nedenle olası bir savaş alanı olarak Afganistan üzerine bir çalışma

⁶⁵⁹ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 123 8546 Memorandum (Foreign Office) 11 Dec. 1905 Russia and Afghanistan.

⁶⁶⁰ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 125 8763(i) Secret Letter (Lieutenant-Colonel Napier to Sir A. Nicolson) 20 Aug. 1906 Russia and Afghanistan.

yaptığı belirtilmektedir.⁶⁶¹ Rittich'in risalesi, hem muhtevası hem de zamanlaması itibarıyla çok önemlidir. Rusların Afganistan, İran ve Hindistan planları noktasında âdeta bir itirafname gibidir. Rusların tüm planlarını ve düşüncelerini içermektedir. Rittich'in bu notlarının İngilizler tarafından ele geçirilip okunmasıyla, Rus-Japon Savaşı'nda İngilizlerin, Japonlara verdiği desteği önemli ölçüde etkilediği anlaşılmaktadır.

Afganistan ve Hindistan konusunda sayfalarca rapor ve önerilerini kaleme alan Rittich, risalesinin sonunda, Bismarck'ın “*kötü bir barışın başarılı bir savaştan daha iyi olduğu*” sözünü hatırlatarak, Rusya'nın İngiltere ile savaş uğruna savaşmasını hiçbir şekilde tercih etmediğini not düşmüştür. Fakat savaşın ve barışın kaderi hiçbir şekilde yalnızca Rusların elinde olmadığından, nihayetinde eğer Asya'da bir savaş kaçınılmazsa, o zaman bu İngilizlerle yapılacak herhangi bir savaştan ziyade Hindistan'a doğru çıkılacak bir sefer olmalıdır. Bu açıklamasıyla, Rittich'in risalesinin hazırlanma amacı da ortaya çıkmaktadır. Hindistan'a karşı bir sefer, barış zamanında yani o anda ciddi hazırlıklar yapılırsa, şüphesiz başarıyla taçlanacaktır. Bu zafer ve kazanımlar, Rusya'ya muazzam bir katkı sağlayabilecek ve yüzyıldır devam eden Büyük Oyun'u sonlandıracak Asya'da uzun bir barışı garanti edebilecek tek savaştır.⁶⁶²

3.1.a. Rus Tehdidine Karşı Önlemler ve Savunma Stratejisi Tartışmaları

1887, 1893 ve 1895 yıllarında yapılan sınır anlaşmalarına rağmen, Rusların 1900'den itibaren Afganistan ve İran üzerinden Hindistan'ı tehdit etmesi üzerine İngiltere'de savunma stratejileri görüşülmeye, tartışılmaya başlanmıştır.

Afganistan, tüm gelişmemişliği ve imkânsızlıklarına rağmen, Hindistan yolu üzerinde, kendi başına bile çok ciddi şekilde hesaba katılması gereken önemli bir engeldi. Öyle ki İngilizler, XIX. yüzyılda bu acı tecrübeyi iki kez tatmak zorunda

⁶⁶¹ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 126 8763(i) *Secret Pamphlet Summary (Capt. P. A. Rittich) 1905 Russia and Afghanistan (Summary by Lieutenant-Colonel Napier of a Pamphlet entitled “The Afghan Question” a Military and Geographical and Political Study by Staff-Captain P. A. Rittich, of the Lifeguard Jaeger Regiment. St. Petersburg 1905).*

⁶⁶² BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 126 8763(i) *Secret Pamphlet Summary (Capt. P. A. Rittich) 1905 Russia and Afghanistan (Summary by Lieutenant-Colonel Napier of a Pamphlet entitled “The Afghan Question” a Military and Geographical and Political Study by Staff-Captain P. A. Rittich, of the Lifeguard Jaeger Regiment).*

kalmıştı. Takviye İngiliz-Hint birlikleri tarafından güçlendirilen bir Afganistan ise Rusları tüm gücünü ortaya koymaya ve Afgan sınırlarına muazzam bir ordu yığmaya zorlayacaktır. Bu bağlamda, İngilizlerin Hindistan'ın savunmasına ilişkin planlarının büyük bir kısmı Afganistan üzerine kurulmuştur. Buradaki savunma pasif ya da aktif olabilirdi. Tartışma ve fikir ayrılıkları da bu noktada başlıyordu. Son otuz yıldır İngilizler arasında bu iki savunma stili konusunda bir fikir çatışması yaşanmaktaydı. Pasif müdafaayı savunanlar arasında birçok Afganistan uzmanı bulunmaktaydı. Bu uzmanlar Afganlara asla güvenilmeyeceğini, vahşi ve düşman bir halk olduğunu, topraklarının işgal edilmesi hâlinde iletişim hattının çok uzayacağını ve ikmal kaynaklarının daha da uzaklaşacağını söylemekteydiler. Ruslar, İndus'a ulaşmak için çok uzun bir mesafeyi katetmek zorunda kalacaklar, bu da iletişim hattı için çok sayıda asker gerektirecek, ulaşım zorluklarını artıracak ve ordularının arkasını Afganlara karşı çok savunmasız hâle getirecekti. Nihayetinde, İndus'a ulaşan kuvvet çok azalmış ve nihayetinde tükenmiş olacaktı.⁶⁶³ İngiliz Hindistan'ı ordusunun, bu tükenmiş Rus birliklerini yenmek konusunda rahatlıkla altından kalkabileceği düşünülmekteydi.

Pasif müdafaayı, yani Hindistan sınırları içinde kalıp Rusların gelmesini beklemeyi eleştirenler, Rusya'ya Afganistan'ı işgal etme, Afganistan'a yerleşme, Guşku'dan Herat ve Kandahar'a, ayrıca Rus demir yolunu Kabil'e kadar devam ettirme, bu şekilde birlikleri besleme ve ikmal konusundaki tüm zorlukları ortadan kaldırma imkânı verileceğini söylüyorlardı. Afganistan geçitleri bir kez Rusların ellerine geçtiğinde, artık hareketleri İngilizlerin gözetiminden korunmuş hâle gelecekti. Bu şartlarda, İngilizler istihbarat eksikliği çekerek, mecburen kuvvetlerini bölmek zorunda kalırken, eylem inisiyatifi, birliklerin yoğunlaştırılması ve saldırma özgürlüğü ise Rusların tarafında olacaktı. Bu senaryoda, Afganistan'ın, Rusların eline geçeceği ve Afganların da güçlü tarafa meyledip Rusya'nın safına geçecekleri düşünülmekteydi. Esas sorun sadece Afganların kaybedilmesi değil, Hindistan'ın Kuzey-Batı sınırındaki tüm savaşçı kabilelerin İngilizlere karşı ayaklandırılmasının

---

⁶⁶³ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 126 8763(i) *Secret Pamphlet Summary (Capt. P. A. Rittich) 1905 Russia and Afghanistan (Summary by Lieutenant-Colonel Napier of a Pamphlet entitled "The Afghan Question" a Military and Geographical and Political Study by Staff-Captain P. A. Rittich, of the Lifeguard Jaeger Regiment).*

mümkün hâle gelmesidir.⁶⁶⁴ Zaten pasif savunmayı eleştirenlerin en güçlü argümanı bu mevzudur. Esas korkulan Rusya'nın Afganistan'ı askerî ve siyasi açıdan ele geçirmesi değil, İngilizlerin yenilebilir olduğunu gören Afganistan ve Hindistan'daki Müslümanların hep birlikte İngilizlere karşı ayaklanmasıdır.

Aktif savunmayı destekleyenler, Afganistan üzerinde İngiliz üstünlüğünün kesin olarak kurulmasını ya da Afganistan'da İngiltere'nin uygarlaştırıcı etkisinin gösterilmesini savunuyorlardı. Ardından da yapılması gereken, Afgan topraklarına kara yolu ve demir yolu ağı getirilmesidir. Bu görüşe göre, savunma hattı Afganistan ile sınırlı kalmamalı bilhassa Herat'a kadar ilerletilmelidir. Herat ve Horasan yönünden Ruslara karşı bir harekât dahi düzenlenebilirdi. Bu bölgeden, Kabil ve Kandahar'ın savunması da yapılabilirdi.⁶⁶⁵ Hülasa, aktif savunma taraftarlarına göre Afganistan ileri bir müstahkem mevki, ileri karakol ya da tampon bölge rolünü oynamalıdır.

St. Petersburg'daki Askeri Ataşe Yarbay Beresford'un *Rusya'nın Asya'daki Rus-Türk ve Rus-Fars-Afgan Sınırında Saldırı Gücü*'ne ilişkin notuna atıfla, Rusya'nın Afganistan sınırına yerleştirebileceği kuvvetlerin gerçek gücü konusunda, Yüzbaşı E. Peach, Sir William Nicholson ve Earl Roberts'e görüşleri sorulmuştur. Albay Beresford'un naklettiği üzere, Ruslar, Hindistan'ın işgali için 500.000 kişilik bir ordunun gerekli olduğunu hesaplamıştı. Bu tahmine göre, 1901 itibarıyla İngilizlerin çok rahatsız olmasına gerek olmadığı düşünülmektedir. Zira Rusya'nın, mevcut koşullar altında bir savaş esnasında, mezkûr sayının beşte birini, mevcut sınırlarının ötesinde tutması büyük başarı olacaktır. Türkistan'daki Rus kuvvetlerinin mevcut sayıları İngilizler tarafından tam olarak bilinmekteydi. Birliklerinin sayısının, işgal ettikleri toprakların genişliğine kıyasla az ya da daha doğru ifadeyle yetersiz olduğu görülecektir. Ayrıca Rusların ne kadar çok askeri olursa olsun, sahadaki gücünü, eninde sonunda sınırlayacak olan şey nakliye ve ikmal sorunuydu. Aslında

⁶⁶⁴ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 126 8763(i) *Secret Pamphlet Summary (Capt. P. A. Rittich) 1905 Russia and Afghanistan (Summary by Lieutenant-Colonel Napier of a Pamphlet entitled "The Afghan Question" a Military and Geographical and Political Study by Staff-Captain P. A. Rittich, of the Lifeguard Jaeger Regiment).*

⁶⁶⁵ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 126 8763(i) *Secret Pamphlet Summary (Capt. P. A. Rittich) 1905 Russia and Afghanistan (Summary by Lieutenant-Colonel Napier of a Pamphlet entitled "The Afghan Question" a Military and Geographical and Political Study by Staff-Captain P. A. Rittich, of the Lifeguard Jaeger Regiment).*

Rusya, Orenburg'dan Taşkent'e ikinci bir demir yolu yaparak Avrupa ile iletişimini geliştirmeyi ve Afganistan sınırındaki gücünü iki katına çıkarmayı amaçlamaktaydı. Bu hattın etüdü yapılmış ve onaylanmıştır, inşaatın her iki uçtan da başlaması için gerekli paranın ayrıldığı söylenmektedir. Trans-Hazar Demiryolu'nun kolları, siyasi koşulların elverdiği ölçüde, Herat'a ya da Sistan'a doğru uzanacaktır. Bu kadar uzun demir yollarının hızlı inşasındaki bütün amacın, Rusların Türkistan'da gösterdiği ezici bir güçle İngilizlere, savaşmadan Ruslara serbestçe hareket etme izni vermeye zorlamak olduğu düşünülmektedir. Bu, elbette sadece Türkistan'la da sınırlı değildir. Bu yerlerin başında İran gelmekteydi. Ruslar, tıpkı İngilizlerin Hindistan'a sahip olduğu gibi, kıyıları ve limanlarıyla birlikte bir bütün hâlinde İran'ı etkisi altına almak istiyordu.⁶⁶⁶

Trans-Hazar Demiryolu olarak da bilinen Aşkabat Demiryolu, 1880-1898 yılları arasında tamamen askerî nedenlerle, öncelikle Türkistan'ın savaşçı kabilelerine tamamen boyun eğdirmek ve ikinci olarak da daha sonraki zamanlarda İran, Afganistan ve Hindistan'a erişim sağlamak için inşa edilmişti. Hazar Denizi üzerindeki Krasnovodsk⁶⁶⁷'tan başlayıp ve Aşkabat, Merv, Kagan⁶⁶⁸ üzerinden Taşkent demiryoluna bağlanmaktaydı.⁶⁶⁹ Bu hat, Rusya'nın Türkistan'daki iletişim ve hareket kabiliyetini artırmış ve bölge üzerindeki kontrolünü pekiştirmiştir. Yapılış amacına hizmet eden demir yolu, İngiltere ile Rusya arasındaki Büyük Oyun'da, Hindistan ve çevresindeki nüfuz mücadelesinde Rusya'nın elini güçlendiren bir hamle olarak gözükmektedir. Bu proje, Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'daki etkisini derinleştirerek, bölgeyi kendi siyasi ve askerî stratejilerine entegre etmesinde de kritik bir rol oynamıştır.

⁶⁶⁶ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 120 10079(i) *Secret Memorandum and Notes (Capt. E. Peach, Sir William Nicholson, and Earl Roberts), (29 Apr., 17 May, and 10 June 1901 Russia's offensive strength-Memorandum respecting Russia's Offensive Strength in Central Asia).*

⁶⁶⁷ Günümüz Türkmenistan'ın batısında, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında bulunan bir liman şehridir. 1869'da bir Rus kalesi olarak kurulmuş ve 1896'da Trans-Hazar Demiryolu terminalinin yapılmasıyla önemi artmıştır. 1993 yılında adı, Türkmenistan'ın Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov tarafından Türkmenbaşı olarak değiştirilmiştir. Ayrıca Azerbaycan/Bakü'ye bir demiryolu-feribot bağlantısı bulunan şehir halen daha Türkistan demiryollarının önemli bir aktarma merkezi ve terminalidir. Bkz. The Editors of Encyclopaedia, "Turkmenbashi", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Turkmenbashi>.

⁶⁶⁸ Buhara'daki tren garı.

⁶⁶⁹ Baymirza Hayit, **Die Wirtschaftsprobleme Turkestans**, s. 198.

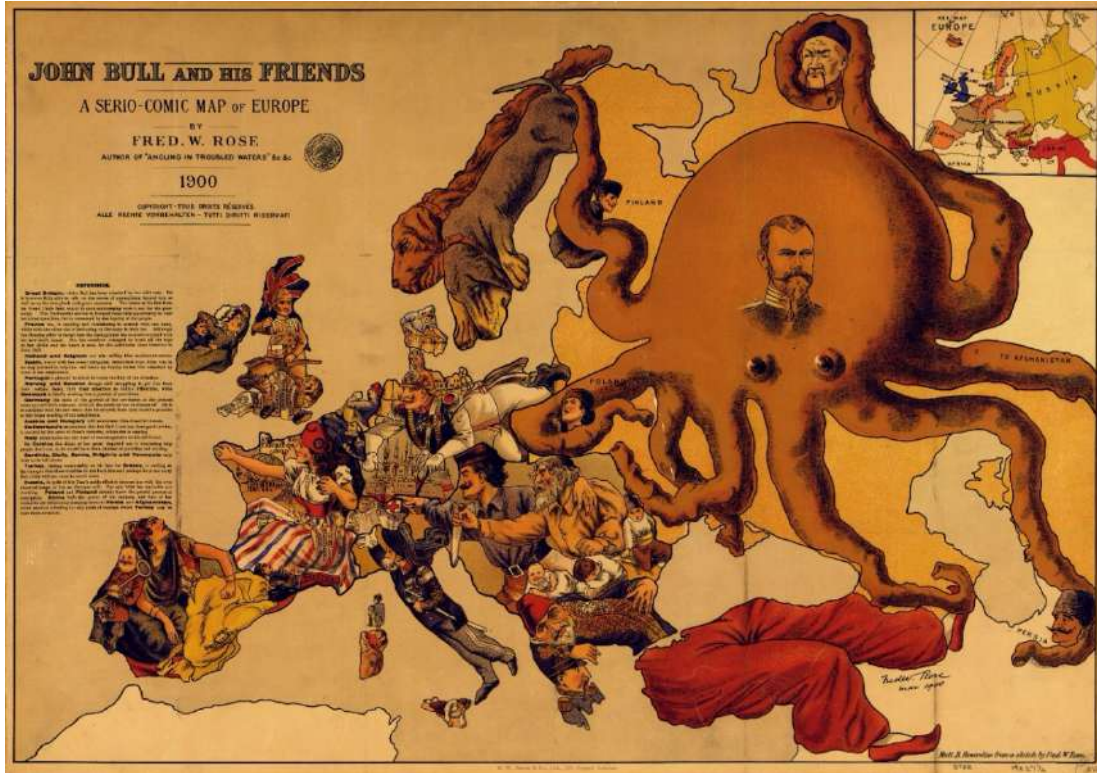
Londra'daki yetkililerin Rusların Türkistan'daki askerî kapasitesine dair tartışmalarına baktığımızda, Yüzbaşı Peach'in Rusya'nın Türkistan'daki saldırı gücünü az tahmin ettiğini ve muhtemelen Horasan ve Afgan Türkistanı'nı işgal ederken karşılaşacağı doğal zorlukları abarttığı düşünülmektedir. Peach'in şu tespiti ise çok yerinde bulunmuştur: “*Orta Asya meselesi pratikte bir demiryolu meselesidir.*” Bu konuda Rusya, İngiltere'den açık ara önde gitmektedir. Bununla birlikte Afgan Emiri, Hindistan tarafından Afgan topraklarına demir yolu uzatılmasına müsaade etmemektedir. Yani İngiliz demir yolu Hindistan'ın dışına çıkamamaktadır. Rusya'nın ise, İngilizler henüz Kabil ve Kandahar'a bile ulaşmadan Afgan Türkistanı'nın tamamını ve Herat'ı işgal edebileceği, Bamyan ve Farah'ta ileri karakollar kurarak, keşif birlikleri vasıtasıyla Çitral'i ve Tibet'in doğusuna kadar Hindistan sınırını tehdit edebileceği açıkça görülmektedir. Son derece şüpheli olmakla birlikte Afganlar ve sınır kabileleri, İngilizlerin tarafında olsa bile, Celalabat ve Kandahar'a dek İngiliz demir yolları uzanana kadar, bu yerlerin hiçbirinde Ruslarla başa çıkılmazdı. İşte bu sebeple İngiliz askerî gücüne çok şey katacak olan demir yollarını inşa edemeyişleri büyük bir talihsizlik olarak görülmektedir.⁶⁷⁰

Görünüşe göre Rusların esas planı, rızaları olsun ya da olmasın Afganistan'ın kalbi sayılan Kabil ve Kandahar'ı işgal ederek Afganlara “yardım etmeye” dayalıdır. Bu plan, açıkça zayıf ve bölünmüş bir Afganistan varsaymaktadır. İngilizler Hindistan'ın kuzeyinde, olası istilalara karşı güçlü bir Afganistan için uğraşırken Ruslar ise güney sınır komşusu olarak güçsüz bir Afganistan istiyordu.⁶⁷¹ Elbette Afganistan, her an parçalanabilecek bir ülkeydi ama Afganlar, özellikle de İngilizlerin yardımlarıyla iyi silahlarla donatılan Kabil civarındakiler, ülkelerinin işgaline her daim sonuna kadar direnmişlerdi ve Ruslara karşı da direnecekleri düşünülmektedir. En azından Rus birlikleri arasındaki iletişim hattı için her zaman tehlike arz edeceklerdir.⁶⁷²

⁶⁷⁰ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 120 10079(i) *Secret Memorandum and Notes (Capt. E. Peach, Sir William Nicholson, and Earl Roberts), (29 Apr., 17 May, and 10 June 1901 Russia's offensive strength-Memorandum respecting Russia's Offensive Strength in Central Asia).*

⁶⁷¹ Immanuel, **Afghanistan: Eine politisch-militärische Studie**, s. 33.

⁶⁷² BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 120 10079(i) *Secret Memorandum and Notes (Capt. E. Peach, Sir William Nicholson, and Earl Roberts), (29 Apr., 17 May, and 10 June 1901 Russia's offensive strength-Memorandum respecting Russia's Offensive Strength in Central Asia).*

Resim 18: *John Bull*⁶⁷³ ve Arkadaşları⁶⁷⁴

1900 yılına ait yukarıdaki çizim, 1900'lerin başında Rusların agresif yayılcı politikalarının karikatürlere yansımalarının en isabetli ve dikkat çekici olanıdır. Avrupa haritasında İngiltere, “Orange Free State” ve “Transvaal”⁶⁷⁵ adındaki iki vahşi kedinin saldırısına uğrarken diğer yandan İrlanda’daki milliyetçi kesim bu fırsattan istifade ederek ona ayaklanmaya kalkmıştır. Fakat halkın sadakati İrlanda’daki isyancı kısmı dizginlemektedir. Dostu Sam Amca⁶⁷⁶’dan gelen, ayaklarının ucundaki mektup da dikkat çekici bir unsurdur. Tüm bunlar yaşanırken, John Bull, Kanada, Avustralya,

⁶⁷³ Daha önceki karikatürlerde de belirtildiği üzere, gazetelerde, karikatürlerde İngilizleri temsilen kullanılan bir adlandırmadır.

⁶⁷⁴ Frederick Rose’un 1900’de çizdiği, Avrupa merkezli siyasi ilişkilerin karikatürize edilmiş haritası. Rose’un haritası, ilk olarak, Fransız Joseph Goggin tarafından yapılan ve Rusya’yı bir ahtapot olarak gösteren stili takip etmektedir. Harita, her ülkenin özelliklerini açıklayan bir referans paneli içermektedir. Bkz.: <https://www.loc.gov/item/2010587002/>. (Library of Congress).

⁶⁷⁵ Özgür Orange Devleti, Hollanda sömürgesiyken, II. Boer Savaşı sonucunda 1900’de İngiltere tarafından ilhak edilmiştir. Transvaal, Boerlerin Güney Afrika’daki bir diğer devletiydi. Boer, Felemenkçe “çiftçi” manasına gelmektedir. Özgür Orange Devleti’nin İngilizlere karşı savaşına Transvaal da katılmıştır. Transvaal 1902’de İngilizler tarafından ilhak edilmiştir.

Bkz.: <https://blogs.loc.gov/maps/2018/06/the-rise-and-fall-of-the-orange-free-state-and-transvaal-in-southern-africa>; <https://www.britannica.com/place/Orange-Free-State>; <https://www.britannica.com/place/Transvaal>.

⁶⁷⁶ “Uncle Sam” yani Amerika Birleşik Devletleri.

Güney Afrika, Hindistan ve diğer koloniler gibi varış noktalarıyla etiketlenmiş mermilerin üzerinde oturmaktadır. Rus Çarı, her ne kadar asil bir şekilde barışçıl imaj çizmek istese de Rusya, kollarıyla dünyanın dört bir tarafına musallat olmuş bir ahtapottur. Polonya, Finlandiya ve Karadeniz'in kuzeyi üzerinden Avrupa'ya dokunan Rusya, diğer yanda Çin'le ilgilenmektedir. Güneyde ise bir kolu Kırım'da bir kolu Kafkasya'da, Doğu'da bir kolu İran'da iken bir kolu da Afganistan'a uzanmaktadır. Batının yeni yükselen gücü olarak ele alacağımız Almanya ise (XIX. yüzyılın sonundaki büyümesine rağmen) hâlâ sıkışmış hissetmektedir. Yayılımcı güdülerinin teşvikiyle, gemileriyle meşguldür.

3.2. Batının Yeni Yükselen Gücü: Almanya, “Welt Politik” ve “Drang Nach Osten”

Diğer Avrupa devletlerine nazaran geç kalan Almanya, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir atılım gerçekleştirmiştir. Otto von Bismarck, bağımsız devletçiklerden oluşan Almanya'yı, Prusya'nın gücünü kullanarak birleştirmiş ve 1871'de Almanya İmparatorluğu'nu kurmuştur. Prusya Kralı I. Wilhelm'i, Alman İmparatoru/Kayzer ilan etmiştir. Almanya artık hem büyük bir Avrupa devleti olmuş hem de dünyanın en güçlü devletlerinden birisi hâline gelmiştir. Buna rağmen emperyal anlamda eli boş olan Almanlar, hem Alman sanayisinin ihtiyaç duyduğu ham madde hem de seri üretilen ürünler için pazar ihtiyacı sebebiyle sömürge yarışına dâhil olmuştur. II. Wilhelm (1888-1918) döneminde Almanya dış politikasının, “Platz an der Sonne” yani “Almanya Artık Güneşte Yerini Almalı” sloganıyla sömürge yarışına, “Drang nach Osten” yani “Doğuya yöneliş”-“Doğuya nüfuz etme” sloganıyla da doğuya yöneldiği anlaşılmakta ve görülmektedir. Zaten bunun için “Doğu ve İslam Politikası” geliştirilmiştir. Doğu'ya/Türkistan'a yöneliş ise bir parça zorunluluktandır. Çünkü XIX. yüzyılın sonlarına doğru, sömürülmeye değer olup da bir devlet tarafından sömürgeleştirilmemiş, kısmen bu coğrafya ve Osmanlı Devleti'ne bağlı topraklar kalmıştı.⁶⁷⁷

⁶⁷⁷ Fatih Çolak, “Almanya'nın Doğu Siyaseti Çerçevesinde Türkistan'a Bakışı (20. Yüzyıl Başı)”, **Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 9-10 Ekim 2017, İstanbul, ed. Abdulvahap Kara vd. (İstanbul: TDBB, 2017), 392, 402.

Ruslar ve İngilizler Türkistan'da açıkça emperyal hedefler peşinde koşarken, Almanların Türkistan'a olan ilgisi henüz kararsızdı. Jeopolitik bir perspektiften bakıldığında, Almanlar Asya'daki Rus emperyalizmini yakından gözlemlemiştir. Çünkü Asya'daki mevcut durum Almanlar adına *Weltpolitik (Dünya Politikası)* kapsamında neyin mümkün olup olmadığını değerlendirmek için iyi bir örnek ve bir temel oluşturmaktaydı. Keza Alman İmparatorluk Elçilik Sekreteri von Kühlmann'ın 1902'deki seyahati bu amaca hizmet etmiştir.⁶⁷⁸

Almanların Türkistan'a olan ilgisinin başlangıç noktası Wilhelm'in *Weltpolitik*'inin başlangıcına denk gelmektedir. Alman İmparatorluğu, Afrika ve Pasifik'te bölgesel sömürgeler elde etmeyi başarırken, XIX. yüzyılın sonundan itibaren Asya'da alternatif bir strateji uygulanmıştır. Alman İmparatorluğu, Doğu'daki ekonomik ve kültürel-politik çıkar alanlarını tahakküm yoluyla değil, nüfuz yoluyla güvence altına almak istiyordu. Zaten Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki ağırlığı düşünüldüğünde başka türlü de mümkün gözüküyordu. Bağdat Demiryolunun inşasının yanı sıra iktisadi, bilimsel ve kültürel kalkınma faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra İran, Afganistan ve Türkistan'a odaklanan bu politikanın yansımalarıydı.⁶⁷⁹

Bismarck, Almanya'yı kurduğunda İngilizlerin rakibi Rusya'ydı. Napolyon tehlikesiyse artık geride kalmıştı ve İngiliz İmparatorluğu'nun odağı Rusların Asya'daki ilerlemesiydi. Almanlar, her ne kadar yayılmacı niyetlerini XIX. yüzyıl bitmeden belli etseler de şimdilik İngilizlerin düşmanı değillerdi. Şimdilik Almanya sadece potansiyel bir tehditti. Çünkü XIX. yüzyılın sonuna kadar Ruslar, İngilizlerin büyük çıkarlarının olduğu Yakın Doğu, Uzak Doğu ve Hindistan için en büyük tehlikeydi.⁶⁸⁰ Bismarck'ın 1885'te İngiltere aleyhine yaptığı konuşmalar ve izlediği siyaset, şüphesiz ki Rusları rahatlatacaktır. Bu yıllarda Pençdeh krizi Rus-Afgan sınır anlaşmazlığı devam ettiği için Rus-İngiliz ilişkileri oldukça gergindi. Fakat

⁶⁷⁸ Torma, *Turkestan-Expedition: Zur Kulturgeschichte deutscher Forschungsreisen nach Mittelasiien (1890-1930)*, s. 12.

⁶⁷⁹ Schlagintweit, Reinhard, "Die politischen Beziehungen zwischen Deutschland und Afghanistan-Rückblick und Ausblick", *Beiträge zur zeitgenössischen Afghanistanforschung*, (Hrsg.) Wilhelm Löwenstein, Bochum, 1997, s. 23-36;

Gregor Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914*, München: 1984, s. 248-328.

⁶⁸⁰ Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 129, 130.

Almanya'nın çıkışı, ilk etapta Rusya'ya nefes aldirmiştir. Almanlar gözünü her ne kadar Asya'ya dikmiş olsa da, bu bölgeyi sömürge kazanmak için karıştırıyor olsa da, esas düşmanları ve rakipleri olarak Rusları değil İngilizleri görüyorlardı. Ruslar kadar İngilizler de bu durumun farkındaydı. Antonio Gallenga, 1882'de, Almanya kurulalı henüz 11 yıl olmasına rağmen, İngiltere'yi hem donanma kuvveti hem de deniz ticareti konusunda⁶⁸¹ ne Rusya'nın ne de Fransa'nın tehdit edemeyeceğini ancak ve ancak Almanların tehdit teşkil edebileceğini belirtmiştir.⁶⁸²

Buna rağmen İngiltere, odağını Türkistan'a, Afganistan'a vermek ve Ruslarla ilgilenebilmek için Almanya'yla ilişkilerini düzene sokmalı, normalleştirmeliydi. Bu anlamda Almanya, kritik bir konumda bulunuyordu.⁶⁸³ Bismarck başlarda Ruslara nefes aldırda Almanların Türkistan'a ve İran'a olan ilgisi açığa çıkınca Şansölye, Rusya'ya karşı nankörlükle suçlanmıştır. Almanya'nın Doğu'daki planlarına ilişkin bir güvensizlik ve endişe vardır. Bu düşüncelerin temel motivasyonu "*Almanya'nın Doğu'da ne işi var, neden Rusya'nın oradaki tarihi misyonuna karşı çıkıyor?*" sorusudur. Almanya'nın Doğu'da siyasi bir etkide bulunmayı düşünmediği, sadece açık kapı ilkesi temelinde ticaret için yollar aradığı cevabı samimi gelmemekte, kabul görmemekteydi.⁶⁸⁴ Ayrıca Kayzer'in *Drang Nach Osten (Doğuya Yöneliş)* ile doğuya, Türkistan'a yayılma yollarından birinin de Kafkasya'dan geçtiği bilinmekteydi. Kafkasya hem yeraltı kaynakları bakımından zengindi hem de Kayzer'in başlatmayı planladığı "Cihat" için gerekli sosyolojik ve siyasi altyapıya haizdi.

Bismarck her ne kadar Rus-İngiliz rekabetinden faydalanıp Rusları yanına çekmek istese de Asya'daki bu iki büyük güç için düşünceleri bellidir. Zira henüz 1876'da İngiltere ile Rusya'nın, Almanya'nın gelecekteki çıkarlarına uymayacak

---

⁶⁸¹ Erken modern çağ ya da yeni çağ olarak adlandırılan dönemde Avrupalıların Afrika ve Asya'daki kolonileri, çoğunlukla denize yakın bölgelerdedi. Sahip olmak istedikleri şey Afrika, Asya toprakları değil buradaki önemli limanlar ve ticaret güzergahları vasıtasıyla deniz ticaretiydi. Mezkûr deniz ticaretinin kontrolünü sağlamak için elbette askerî denetimin de sağlanması gerekiyordu. İşte İngiltere, deniz ticaretini ve askerî denetimi elinde tutmaya çalışan bu Avrupa geleneğinin temsilcisidir. Bkz.: Sharman, *Zayıfların İmparatorlukları (Avrupa Yayılmacılığının Gerçek Hikâyesi ve Yeni Dünya Düzeninin Kuruluşu)*, s. 20, 21.

⁶⁸² Antonio Gallenga, *A Summer Tour in Russia*, London, 1882, s. x.

⁶⁸³ Baddeley, *Russia in the 'Eighties'*, s. 212, 213.

⁶⁸⁴ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (2): Kapitel CLXXXVII, Nr. 8739, *Der Botschafter in Petersburg Graf von Pourtales an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, St. Petersburg, den 16. März 1908.*

kadar yakınlaştığını düşünmekte ve bundan çekinmektedir.⁶⁸⁵ Alman devlet adamının bu öngörüsünde oldukça isabetli olduğu ilerleyen yıllarda (bilhassa 1907'de) görülecektir. Şansölyenin bu düşüncelerinin arkasında *Manteuffel Heyeti*'nin izlenimleri olsa gerek. Çünkü Prusya ve Almanya ordularında görev yapan önemli bir askerî lider olan Mareşal Baron Manteuffel, Rusya'daki görevinden dönmüş ve düşüncelerini aktarmıştır. İmparatoru I. Wilhelm ve Kayzeri Bismarck'ı, İngiltere ile Rusya'nın fazla yakınlaştığı ve Fransa'nın da onlara katılması hâlinde diğer güçlerin de onları takip edebileceği ve Almanya'nın yalnız kalacağı konusunda uyarmıştır.⁶⁸⁶

Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerine bakacak olursak: Almanlar, henüz Prusya Krallığı döneminde Osmanlılara karşı ilgi alaka göstermekteydi. Örneğin; genelkurmay başkanı olacak olan Helmuth von Moltke, XIX. yüzyılın başında sadece bir asker olarak değil, aynı zamanda bir siyasetçi ve iktisatçı olarak Türk Devleti'ni incelemiştir. Öyle ki 1871'de siyasi birliğini tamamlayan Almanlar, Alman Devleti'ni teşekkül etmişler ve 1890'lardan itibaren kendilerini İngilizlerle ve Ruslarla rekabet edecek seviyede görmüşlerdir. Almanlar artık dünya hakimiyetini hedeflemekteydiler.⁶⁸⁷ Bu hedefe ulaşmak için Osmanlılar gerekli ve daha da önemlisi Türkler ve Müslümanlar üzerindeki manevî etkisi sebebiyle işe yarar bir müttefik olabilirdi. Türkler, Rus tehdidine karşı İngiliz desteğini kaybettiği 1880'lerde yeni bir destek, ittifak arayışına girmişti. Almanya'nın da doğu politikası sebebiyle iki devlet yakınlaşmıştır.⁶⁸⁸ Von der Goltz gibi Alman askerleri, memurları Avrupa tarzı modernleştirme göreviyle Osmanlı'ya gönderilmişlerdir. Bununla birlikte Almanları ham madde kaynağı ve pazar arayışları sırasında, İngilizler ile Ruslar arasında rekabette sıkışıp kalmış ve cendereden kurtulmak isteyen İran'a göz dikmişlerdir. Bu

⁶⁸⁵ BDOFA, Part I, Volume III, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878, *Doc. 210 2968/357 (Letter Lord Odo Russell) 11 Oct. 1876 German policy.*

⁶⁸⁶ BDOFA, Part I, Vol. III, *Doc. 319 3025/134 Secret Letter (Lord Odo Russell to the Earl of Derby) 3 Nov. 1876 German policy.*

⁶⁸⁷ İlber Ortaylı, **II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981, s. 28, 29.

⁶⁸⁸ Bu yakınlaşma *Kâmûsü'l A'lâm*'a da yansımıştır. 1889 ile 1898 yılları arasında yayınlanan eserde; 25 Alman hükümdarı, 42 ilim adamı, 8 din adamı, 5 hanedan, 15 beylik, 16 edebiyatçı, 6 sanatçı, 2 oryantalist, 4 seyyah, 7 devlet, 46 şehir, 85 kasaba, 7 eyalet, 7 bölge, 3 ada, 38 nehir ve 15 dağ hakkında Almanya ve Almanlarla ilgili takribi 400 madde yer almaktadır. Bkz.: Kemal Özcan; Kübra Subaşı, "II. Abdülhamid Han döneminde yazılan *Kâmûsü'l A'lâm*'a göre Almanya ve Almanlar", **Türk-Alman İlişkilerine Farklı Disiplinlerden Bakış**, (ed. Mehmet Altunkaya; Kemal Demir; Diren Çakılcı), Konya: Palet Yayınları, 2019, s. 355.

denkleme hem Osmanlı hem Kaçar yöneticileri Almanları bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde artık İngilizlerin, Osmanlı'nın kredi arayışlarına yardımcı olduğu, Türkiye'ye demir yolunu getirdikleri, velhasıl Türklerin dostu oldukları ve itibar gördükleri günler geride kalmıştır.⁶⁸⁹ İngiltere'nin özellikle de Gladstone'un politikaları yüzünden Osmanlı ve Sultan Abdülhamid resmen Almanya'nın kollarına itilmiştir.⁶⁹⁰ Büyük bir devletin desteğine ihtiyaç duyan Osmanlı da menfaati gereği Almanlarla iş birliği yapmıştır. Bu da aslında Büyük Oyun'un sonunu getiren önemli kilometre taşlarından biridir. Zira farklı coğrafyalarda hatırı sayılır bir Müslüman tebaaya sahip İngiltere, Fransa ve Rusya elbette ki Almanya'nın Osmanlı üzerindeki nüfuzundan çekinmişlerdir. Bilhassa Almanya'nın gözünü Asya'ya dikip Osmanlı aracılığıyla Türklerin ve Müslümanların koruyucusu rolünü üstlenmesi ise mezkûr devletlerin pasif endişeden aktif bir önlem almaya geçmelerine sebep olacaktır. Osmanlı ile en yakından ilgilenen ve kendilerini, yıkılması beklenen Osmanlı Devleti'nin topraklarının sıradaki hâkimi olarak gören Ruslar, Almanların Hicaz ve Bağdat demir yollarındaki imtiyazlarına ses çıkarmamalarına rağmen sıra Asya'daki Türk-Müslüman topraklarına geldiğinde "Dur!" diyerek Almanlara karşı tutumlarını sert bir şekilde belirtmişlerdir. İngiliz Yarbay Picot da Almanların Osmanlı üzerindeki bu güçlü nüfuzunu, İngilizlerin Türk topraklarında artık gözleri olmamasına bağlamaktadır.⁶⁹¹ Yani bu durum İngilizlere rağmen değil İngilizlerin bir inisiyatif olarak bu şekilde gelişmiştir. Fakat Almanlar, gözlerini Osmanlı topraklarından Türkistan'a çevirdiklerinde İngilizler, bu sefer o kadar nazik olmayacaktır. Hatta bu durum, yani Alman tehdidi ve Asya'daki sömürgelerini koruma refleksi, XIX. yüzyıl boyunca Asya için mücadele eden bu iki devleti birbirine muhtaç edecektir.

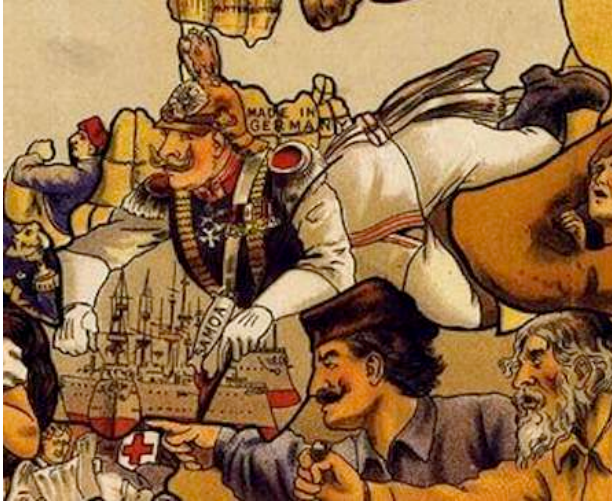
Alman Kayzeri Bismarck, her ne kadar İngiltere ve Rusya gibi iki büyük sömürge devletini korkutacak derecede güçlü bir imparatorluk tesis etse de esasında diplomatik ve yumuşak bir yönetim tarzına sahipti. Alman yayılcılığı konusunda İngiltere ve Rusya ile ters düşmek istemiyordu. Ancak 1888'de başta Almanya olmak

⁶⁸⁹ Whitman, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, s. 253, 254.

⁶⁹⁰ Whitman, *a.g.e.*, s. 170.

⁶⁹¹ Whitman, *a.g.e.*, s. 268, 269, 286.

üzere XX. yüzyıl dünya tarihini köklü bir değişime uğratacak bir gelişme yaşanmış, II. Wilhelm Alman İmparatoru olmuştur. II. Wilhelm, Almanya'nın geleceğini yayılcı politikada ve Doğu'da görüyordu.⁶⁹² Öyle ki devletin kurucusu Bismarck'ın muhafazakâr ve temkinli politikaları, genç imparatorun agresif dış politika istekleriyle çelişmiştir. İlk yıllarında Bismarck'la çalışmış, ancak kısa süre içinde onun etkisinden kurtularak devlet mekanizmalarında kendi otoritesini pekiştirmiştir. 1890 seçimleri, Bismarck'ı destekleyen partilerin hezimetleriyle sonuçlanınca, Kayzer tarafından da desteğini kaybeden Şansölye görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. II. Wilhelm, Almanya'yı bir dünya gücü yapma hayaliyle hareket etmiş, bu amaç doğrultusunda, donanmayı büyütme ve sömürgeci emelleri genişletmek için adımlar atmıştır. Ancak

bu agresif politikalar, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi diğer büyük güçlerle gerilimi artıracaktır.⁶⁹³

Resim 19: *John Bull ve Arkadaşları* karikatüründe Almanya'nın donanmaları dikkat çekmektedir.⁶⁹⁴

⁶⁹² Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 27-29.

⁶⁹³ Büyük Oyun ve Türkistan başlığında bahsettiğimiz Vambery ile Whitman'ın Almanlar üzerine bir konuşması vardır. Vambery, gazeteci Whitman'a 1913'te yazdığı bir diğer mektupta Almanların *Drang nach Osten* politikasının dünya çapında kanlı bir savaş başlatabileceğini söylemiştir. Bu gelişmeler yaşanırsa Almanya'nın kendi sonunu getireceğini de eklemiştir. Vambery âdeta, 1 yıl sonra başlayacak Dünya Savaşı'nı betimlemiş ve 1918'de bitecek savaşın sonucunu da 5 yıl önceden tahmin etmiştir. Bkz.: Whitman, **Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları**, s. 282. Elbette I. Dünya Savaşı'nın müsebbibi Almanya değildi. XIX. yüzyılda sömürgecilik aslan payını İngiltere ve Fransa almaktaydı. Almanya ise siyasi birliğini tamamladıktan sonra yirmi yıl içerisinde sömürgecilğe başlamış ve bir sömürge alanı oluşturmuştur. Ancak potansiyel sömürge bölgeleri hâlihazırda büyük devletlerce paylaşıldığı için Almanya'nın bu devletlerle mücadele gerektirmekteydi. Almanların bu girişimi ise mevcut statüko için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Almanya'nın yanında bir de aynı durumdaki ancak daha güçsüz İtalya vardı. Avrupa'dan Almanya ve İtalya'nın atağa kalktığı bu dönemde Asya'dan da Japonya kendini göstermiştir. Böylece İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletlerin sömürgeleri yeni güçlerce tehdit edilmekteydi. Artık düzen değişebilir, Avrupalı sömürgeci devletlerin altın çağı sona erebilirdi. Bkz.: Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, s. 190-192. Hülasa, I. Dünya Savaşı'nın esasında, eski sömürgecilerle yeni sömürgeciler arasındaki bir statüko savaşı olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁹⁴ Bkz. resim 18.

Bu dönemde Alman Dışişleri Bakanlığında görevli bir bürokrat olan Bernhard von Büllow bu bağlamda 1897’de, “*Almanya’nın çıkarlarının Doğu’da ve Asya’da yattığını, kendilerinin de buradan pay almaları gerektiğini*” açıkça belirtmiştir.⁶⁹⁵

XIX. yüzyılın son otuz senesinde Almanya’nın nüfusu 40 milyondan 56 milyona çıkmıştır.⁶⁹⁶ Siyasi birliğini tamamlayan Almanlar, geçen yaklaşık yirmi yılda ekonomik alanda da oldukça hızlı bir gelişim göstermiştir. Nüfus olarak kalabalık, demir çelik ve kimya endüstrisi alanlarında üstün ve büyük kentlere sahip Almanya artık emperyalist bir devlet hâline gelmiştir. Devlet mekanizmaları ve halk, daha fazla üretip daha fazla satmak istiyordu. Almanlar artık kıta Avrupası’nın liderliğini üstlenmek ve Fransızların yerini almak istemektedirler. II. Wilhelm ile birlikte tamamen yürürlüğe giren *Weltpolitik*, Almanları, Osmanlı, İran ve Çin gibi henüz endüstrileşmemiş bölgelere yönlendirmiştir.⁶⁹⁷ Bu gelişmelerin ardından XIX. yüzyıl boyunca zamansal sıralamayla, İngiltere’nin millî çıkarlarına tehdit gördüğü en büyük unsur, Fransa ve Rusya’nın ardından artık Bismarck ve II. Wilhelm önderliğindeki Almanya olmuştur.⁶⁹⁸

Zira XX. yüzyılın başında, Alman tehlikesi de baş göstermişken, İngiliz çıkarları için en önemli meselenin ve hassas noktanın Hindistan’ın güvenliği olduğu, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey tarafından tekrar dile getirilmiştir.⁶⁹⁹ Anlaşılan o ki Almanya’nın *Welt Politik* ve *Drang Nach Osten* ile tehdit ettiği yer Hindistan’dı.

3.2.a. Bağdat Demiryolu

Drang Nach Osten politikasının önemli bir parçası, Almanya’yı Doğu’ya fiziksel olarak bağlamaktı. Avrupa’dan Balkanlara, Anadolu’dan Orta Doğu’ya uzanan bir güzergâh oldukça stratejik bir hamle olarak gözükmektedir: Berlin-Bağdat Demiryolu. Böylece Doğu, hem iktisadi hem de askerî açıdan Almanya’ya bağlanacaktı. Bu projenin fikir babası Moltke’dır. *Drang Nach Osten*’in kilit taşı olan demir yolunun tek ve esas amacı, üretilen Alman mallarını Orta Doğu’ya taşımak ve

⁶⁹⁵ Hüseyin Salihoglu, *Alman Kültür Tarihi*, İmge Yayınları, Ankara, 1993, s. 164.

⁶⁹⁶ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 264.

⁶⁹⁷ Tanilli, *a.g.e.*, s. 482-484.

⁶⁹⁸ Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 131.

⁶⁹⁹ Sir Edward Grey, *Twenty-Five Years 1892-1916*, Vol. I, New York: Frederick A. Stock Company, 1925, s. 152.

hızlı-ucuz nakliye sayesinde para kazanmak değildir. Denizaşırı sömürgelerden, pazarlardan mahrum Almanya, doğunun kalbine uzanan bu demir yolu sayesinde İngiliz ve Rus tehdidinden uzak bir şekilde Basra Körfezi'ne ve Hindistan'a kestirme bir yolla bağlanabilecektir. Böylece bir savaş durumunda Almanların doğu bağlantısı, ne Rusların geniş kara topraklarına muhtaç olacak ne de İngilizlerin büyük ve güçlü deniz kuvvetleriyle muhatap olmak zorunda kalmayacaktı.

Alman General Klapka, 1875 Aralık'ında demir yolu görüşmeleri yapmak üzere İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot'a ulaşan bir rapora göre Klapka, Bismarck'ın gizli bir ajanı olarak, Babıali'yi baharda çıkması beklenen ciddi karışıklıklar hakkında bilgilendirme ve Sultan'ın Hükümeti'nin bunları karşılamaya hazırlıklı olması için tüm enerjisini askerî örgütlenmeye harcaması gerektiği konusunda uyarma talimatıyla gelmiştir.⁷⁰⁰ Görülen o ki 1870'lerden itibaren Osmanlı-Almanya ilişkileri olumlu bir seyirde ilerlemekteydi.

Alman-Türk yakınlaşması hızla devam etmiş ve 1887'de Osmanlı'daki demiryollarının yapımı imtiyazı Deutsche Bank'a verilmiştir. Ardından Kayzer II. Wilhelm 1898'de İstanbul'a gelmiş ve Sultan II. Abdülhamit Han ile görüşmüştür. 1899'da da Bağdat Demiryolu yapımının imtiyaz hakkı Almanlara verilmiştir. II. Wilhelm'in, II. Abdülhamit'i 300 milyon Müslüman'ın hamisi olduğunu belirtmesi ise Türk-Alman ilişkilerine dair oldukça mühim bir ayrıntıdır.⁷⁰¹ Tüm bu gelişmeler Almanların Drang Nach Osten siyasetinin bir parçasıdır ve gelecek 20 yılın kaderini tayin edecek siyasi gelişmelerin, politikaların ve en önemlisi savaşların anahtarıdır. Öyle ki 100 yıllık Büyük Oyun'u yani Asya'daki İngiliz-Rus mücadelesini bile bitirecek kadar önemli olaylar silsilesinin kilit taşı niteliğindedir.

1900'lere gelindiğinde ise 14 Kasım 1903 tarihinde *Deutsche Bank* ile Osmanlı Bankası arasında imzalanan özel bir anlaşmayla Bağdat Demiryolu meselesinde ilerleme kaydedilmiştir. Böylece Alman üstünlüğü tamamen güvence altına alınmış ve imtiyaz verilmiştir. Mezkûr anlaşmaya binaen, yönetimde Almanya'yı temsilen Berlin'de bir Denetim Kurulu Başkanı ve İstanbul'da da bir Başkan Yardımcısı

⁷⁰⁰ BDOFA, Part I, Vol. II, Doc. 150 2764/614 Confidential Letter (Sir H. Elliot to the Earl of Derby) 19 Dec. 1875 German policy: rumours.

⁷⁰¹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 126, 127.

olacaktır.⁷⁰² Ancak bu anlaşma o dönemde Fransız Hükümeti tarafından onaylanmamış ve bu nedenle Bağdat Demiryolu menkul kıymetleri, Paris borsasına kote edilmemiştir. Almanya bu dezavantajı aşmak için Fransız Hükümeti ile yeni bir anlaşma yapmak istemektedir. Çünkü demir yolunun devamı için gerekli fonların toplanmasını kolaylaştırmak adına Fransa'nın tutumu önemli bir rol oynamaktadır.⁷⁰³

Konya-Ereğli-Bağdat demir yolunun ilk bölümü, Konya'dan Ereğli'ye kadar olan kısım, Türk-Alman anlaşmasının üzerinden 11 ay geçtikten sonra, 25 Ekim 1904'te Evkaf Nazırı Turhan Paşa tarafından törenle açılmış ve demir yolu çalışanlarına madalya takdim edilmiştir.⁷⁰⁴

3.2.a.a. Bağdat Demiryolu Projesine İngiliz Engeli

Bağdat Demiryolu projesinin temel amacı, Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki etkisini artırmak ve demir yolu üzerinden Asya'daki ticari ve askerî gücünü yaymaktı. İngiltere ise bu durumu, Almanya'nın Asya ve Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzunu artırmak için bir fırsat olarak görerek, projenin kendi çıkarlarını tehdit eden bir husus olarak değerlendirmekteydi. İngilizlerin Bağdat Demiryolu projesine karşı çıkmaları stratejik, ekonomik ve siyasi nedenlere dayanmaktaydı. İngilizlerin, Türk-Alman demir yolu projesine muhalefet etmesi ve Almanlarla iş birliğine yanaşmamasının sebebini gösteren en eski belge, İngiliz arşivindeki 1888 tarihli gizli bir memorandumdur. İngilizler, demir yolunun inşası başlamadan hatta *Deutsche Bank* ile Osmanlı Bankası arasında 1903'teki anlaşma yapılmadan evvel tehlikenin farkına varmıştır. Bunlar, Sir William White'ın Binbaşı Trotter⁷⁰⁵'a iletmiş gizli yazışmada açıkça görülmektedir. Hindistan'ın Rus saldırganlığına karşı savunulmasında Osmanlı ile bir ittifaka güvenilmemesi gerektiği en yüksek İngiliz makamları tarafından ileri sürülmüştür. Bu düşünce, Türk-Alman

⁷⁰² **Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8621, *Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an das Auswärtige Amt (Entzifferung-Telegramm)*, *Therapia*, den 4. Oktober 1905.

⁷⁰³ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8622, *Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes Freiherr von Richthofen an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, z. Z. in Baden-Baden (Telegramm)*, Berlin, den 6. Oktober 1905.

⁷⁰⁴ **BOA, Y..PRK.NMH.** 9/56, H. 16.08.1322; **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI (Die Deutsche Bagdadbahnpolitik Englische und Russische Gegenwirkung 1904-1908), Nr. 8604, *Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an das Auswärtige Amt (Telegramm)*, *Therapia*, den 25. Oktober 1904.

⁷⁰⁵ Major Henry Trotter, İstanbul Askerî Ataşesi.

demir yolu yapımına karşı olunmasının temel sebebidir. İngilizlerin Osmanlı'daki demir yolu girişimlerinin teşvik edilmesiyle ilgilenmeye devam etmesi için bunun haricinde çok iyi nedenler olsa da onlar için Hindistan'dan daha mühim bir şey yoktur. Pençdeh olayı başta olmak üzere 1880'li yıllarda yaşanan krizler nedeniyle Rusya ile savaşın eşiğine gelinmişti. İngilizler artık Osmanlı'dan alacakları herhangi bir yardımdan umudu keserek kendi başlarına Afgan sınırında Rusya ile karşılaşmaya hazırlık yapmaktadır. Fakat buna rağmen Türklerin müttefikliğinin İngilizlere sağlayacağı muazzam avantaj hala daha İngilizlerin aklını kurcalamaktadır. Bu yüzden her ne kadar umutlar kesilip artık güvenilmemesine rağmen Rusya ile bir savaş olasılığında, son anda Osmanlı'yı İngilizlerin safına çekmek için her türlü çabanın gösterileceği konuşulmaktadır. Çünkü İngilizler, her ne kadar daha makul ve tasarruflu gözüke de Hindukuş Dağlarının arkasında bir savunma savaşı yapmayı yeterli bulmuyordu. Bu en son seçenek olmalıydı. Zira Afganistan'da yapılması planlanan savunma yeterli olmayabilirdi. Çünkü Rus ve İngiliz ordularının bu bölgede çarpışması o kadar şiddetli olacaktır ki Herat'ın ve Hindukuş Dağlarının kuzeyindeki tüm Afgan Türkistanı terk edilebilir ve Rus orduları için kolay bir lokma olabilirdi.⁷⁰⁶

Afganlarla birlikte Kandahar'da ve Afganistan'ın tamamında savunma pozisyonu alınsa ve Rusların ilk saldırısına başarıyla karşı koyulsa bile, her zaman yeni Rus saldırılarına maruz kalınacaktır. Ruslar, muazzam sayılara ulaşan devasa kara ordusuna⁷⁰⁷ güvenerek çok sayıda asker kaybetmeyi göze alabilirlerdi. Asya'daki bu büyük savaş bir kez başladığında, muhtemelen yıllarca sürecektir ve iki ülkeden biri kesin olarak yenilme bile her anlamda tamamen tükenene kadar ateşkes olmayacaktır. Rusları bu savaştan vazgeçirmenin yolu, Türkistan'da yeni fethettikleri topraklardan uzaklaştırmaktır. Bu başarılmadan İngiliz toprakları asla güvende ya da saldırıdan uzak olmayacaktır. Konu hakkındaki uzmanların görüşleri ele alındığında, hiç kimse, İngiltere'nin Rusya ile tek başına savaşarak, müttefiklerin yardımı

⁷⁰⁶ BDOFA, Part I, Vol. XVII, *Doc. 12 Secret Memorandum (by Major Trotter) 3 Jan. 1888.*

⁷⁰⁷ Rusların Hive'yi işgal etmesi üzerine, Hindistan savunma kuşağını korumak ve coğrafi bilgi toplamak amacıyla İngiltere adına Kuzey Doğu İran'a, İran-Türkmen sınırlarına giden İngiliz subay Valentine Baker, henüz 1873 yılında iki ülkenin ordularını verilere dayanarak karşılaştırmış ve Rusya'nın kara orduları bakımından bir hayli önde olduğu sonucuna varmıştır. Bkz. Baker, **Doğu'nun Bulutları (Bir İngiliz Subayın İran-Türkmen Sınırında Seyahatleri ve Rus Yayılmacılığına Dair Gözlemleri)**, s. 9, 10. Donanma filosuna güvenen İngiltere'nin deniz gücü, Türkistan'da ve/veya Afganistan'da çıkacak bir savaşta neredeyse tamamen işlevsiz kalacaktı.

olmaksızın bunu başarabileceğini iddia edememektedir. İngiltere adına ittifak konusunda iki ihtimal vardı: biri Avrupa ittifakı diğeri ise Osmanlı. Avrupa ittifakının Asya'nın ortasındaki çöllerde yapılacak savaflara fayda sağlamayacağı açıktı. Osmanlı ittifakı, eğer Türkler cömert şekilde desteklenirse, elde edilmesi en kolay ve en etkili ittifak olacaktır. Bu ittifak başta, Türkistan'daki Türk-İslam ahalisini İngiltere'nin safına çekecektir. Bu başlı başına büyük bir avantajdı. Ayrıca Rusya muhtemelen, yeni işgal ettiği toprakları kaybetmemek adına Türkistan'da savunmada kalacak başka bir deyişle, İngilizleri ve Hindistan'ı rahat bırakacaktır. Bunun yerine enerjisini Osmanlı topraklarına yöneltecek ve Türkleri yenmeye çalışacaktır.⁷⁰⁸

Osmanlı Devleti birkaç yıl içinde, Sultan'ın yapmak istediği, yeni askere alma kanunu ve ihtiyat tedbirleri tam olarak uygulanırsa, 800.000 kişiyi silah altına alabilecek durumda olacaktır. İngilizler eğer seferberlik ve bakım masraflarını karşılamayı göze alırsa, iyi donatılmış sayılabilecek çok büyük bir müttefik ordusuna sahip olabilirdi. Ki Rusya ile bir ölüm kalım mücadelesine girildiğinde bunun yapılması kuşkusuz akıllıca olacaktır. Böylece ne Avrupa'dan ne de Hindistan'dan tek bir alay bile göndermeden, Türkistan'daki dengeler değiştirilebilirdi. Tüm bu maddi getirilerin yanı sıra, Türkistan Hanlıklarının Ruslara karşı ayaklanmasında Halife'nin sağlayacağı muazzam manevi destek de göz ardı edilemezdi. Hülasa, tüm bu argümanları arka arkaya sıralayan Binbaşı Trotter, her ne kadar eskisi kadar güvenilme de Almanlarla yakınlaşsalar da Rusya ile İngiltere arasında yüz yıldır beklenen o büyük savaş çıktığında, Hindistan'ı güvence altına almak için önünde sonunda Türklere mecbur kalacaklarını düşünmektedir. O hâlde, Sultan ile mümkün olan en iyi ilişkileri sürdürmeye çalışmak ve Osmanlı Devleti'ni güçlendirmek en akıllıca politika olarak görünmektedir (tabii ki Binbaşı Trotter'a göre). Binbaşı, Türklerin zayıflamasının, Ruslara yaradığını ve onlara güç kattığını düşünmektedir. Hatta Trotter, Anadolu'da demir yolu yapımını teşvik etmenin İngilizler açısından hâlâ akıllıca bir siyasi politika olacağını iddia etmiştir. Çünkü İngilizlere herhangi bir zararı olmayacak bu hat, Türklerin çok işine yarayacak, Anadolu'yu kalkındıracaktır.⁷⁰⁹

⁷⁰⁸ BDOFA, Part I, Vol. XVII, *Doc. 12 Secret Memorandum (by Major Trotter) 3 Jan. 1888.*

⁷⁰⁹ BDOFA, Part I, Vol. XVII, *Doc. 12 Secret Memorandum (by Major Trotter) 3 Jan. 1888.*

İngiltere'nin, Rusya ile tek başına savaşa girmesi ve Türklerin tarafsız kalması durumunda İngiltere, Karadeniz ve Kafkasya'dan Rusya'ya karşı harekâta bulunma konusunda kesinlikle güçsüz kalacaktır. Çünkü Türkler, uluslararası anlaşmalar sebebiyle Çanakkale Boğazı'nı savaş gemilerine karşı kapatmak zorunda kalacaktır. Ayrıca Türkler doğal olarak, İngiltere'nin müttefiki olmadan Rusya'yla savaşa girmek istemeyecektir. Türklerin tarafsız kalması hâlinde bile, İstanbul'dan Basra Körfezi'ne uzanacak demir yolu onlar için büyük bir güç kaynağı olacağından Rusya'nın düşmanca eylemlerinden daha az korkacaklardır. Bu durum bile başlı başına İngilizlerin lehine olacaktır.⁷¹⁰

İngiliz-Türk savaşı ihtimalini bile planlarına dâhil eden Trotter, bu şartta bile demir yolunun İngilizlerin işine yarayacağını tespit etmiştir. Böyle bir demir yolu, İngilizlerin Basra'dan Osmanlı Kürdistanı'na ve Mezopotamya'ya ulaşımı sağlayacaktır. Ekseriyetle Osmanlı otoritesine karşı çıkan bu gruplar, İngiliz yardımını olumlu karşılayacaklardır. Fakat bu potansiyel tehlikenin farkında olan Osmanlı yetkilileri, İstanbul'dan Diyarbakır'a uzanan kara hattı tamamlanana kadar, Suriye'yi Basra Körfezi'ne bağlayan hattın inşasına asla izin vermeme kararlılığındadır. Bunları dile getiren Trotter, Osmanlı'yı zayıflatan her şeyin Rusya'yı güçlendirdiğine dair iddiası gereğince, bu “dehşet” senaryonun hiçbir zaman yaşanmamasını dilemiştir.⁷¹¹

İngiltere, Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki demir yolu meselesinde, Anadolu'yu kalkındıracak, Türklerin daha çok da İngilizlerin işine yarayacak demir yolu yapımı konusunda girişimlerine devam eden İngilizler, İzmir-Aydın demir yolunun Dinar ve Sandıklı üzerinden Eğirdir'e uzatılmasının ve bu hattın imtiyazının peşindeydi. Ancak Babıali, net bir şekilde bu öneriyi ve imtiyaz vermeyi reddetmiştir. Sadrazam Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa, bu hatların inşasının, Anadolu Demiryolu ve Bağdat Demiryolu'na zarar vereceğinden ve ayrıca yeterli gelir mevcut olmadığından Sultan'a İngiliz taleplerini reddetmesini tavsiye etmiştir. Ona göre, bu hattın ve imtiyazın Türk Devleti'ne zarardan başka bir sonucu olmayacaktır.⁷¹² Fakat

⁷¹⁰ BDOFA, Part I, Vol. XVII, Doc. 12 Secret Memorandum (by Major Trotter) 3 Jan. 1888.

⁷¹¹ BDOFA, Part I, Vol. XVII, Doc. 12 Secret Memorandum (by Major Trotter) 3 Jan. 1888.

⁷¹² SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8606, Der Geschäftsträger in Konstantinopel Freiherr von und zu Bodman an den Reichskanzler Fürsten von Bülow (Entzifferung), Therapia, den 12. Juni 1905.

İstanbul'daki Alman Büyükelçi von Marschall, Sultan'ın İngiliz ısrarına boyun eğeceğine ve imtiyazla birlikte Aydın Demiryolunun uzatılmasına izin vereceğine inanmaktaydı. Aydın Hattı'nın uzatılması sonucunda Anadolu Demiryolu'nda meydana gelmesi beklenen zararın, Bağdat Demiryolunun uzatılmasıyla telafi edilemeyecek kadar büyük olmadığı düşünülmekteydi. Almanlar böyle bir hesap peşindeydi, zira Aydın Demiryolunun uzatılması ve Anadolu Demiryolu'nda zarar meydana gelmesi belki de Bağdat Demiryolunun devamının da imtiyazının Almanlara verilmesine dair bir sürecin başlangıcı olabilirdi.⁷¹³ Görüldüğü üzere Almanya, ne Osmanlı Devleti'nin ne Anadolu'nun menfaatini düşünmemekte, sadece Alman Devleti'nin olaylar silsilesinden en kârlı şekilde nasıl çıkacağına hesabı yapılmaktadır.

Almanya tarafında, Bağdat Demiryolu konusunda İngiltere ile bir mutabakata varılması çok arzu edilen bir durumdu.⁷¹⁴ Zira Almanlar demir yolunun daha ileri safhalarını mali ve siyasi nedenlerle muhtemelen İngiltere'nin iş birliği olmaksızın yapamayacaklarının farkındaydı. Bunun ötesinde karar verilmesi gereken durum, demir yolunun İngiltere, Fransa, Rusya ve Osmanlı'nın da katılımıyla uluslararası bir teşebbüse dönüştürmeye çalışıp çalışmamak gerektiğiydi.⁷¹⁵ Ama ilk iş İngilizleri ikna etmektir. Almanya'nın öncülüğündeki demir yolu projesine katılımları konusunda İngilizlerle müzakere yapmanın ancak Willcocks'un Mezopotamya'daki İngiliz projesinin desteklenmesine bağlı olduğu görülmektedir. Keza, demir yolu şirketine İngiliz finansörlerin katılımını sağlamak için Willcocks'un planının İngiliz liderliğinde gerçekleştirilmesini Almanların kabul edip etmeyeceği açıkça sorulmuştur. Willcocks'un projesine bakacak olursak: Babıali'den proje için imtiyaz alınacak ve bir şirkete, inşaat süresince Fırat ve Dicle üzerinde bir vapur bağlantısı kurma hakkı verilecektir. Bu şirket *Euphrates & Tigris Valley Steamship*

⁷¹³ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8619, *Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an den Reichskanzler Fürsten von Bülow (Entzifferung)*, *Therapia*, den 16. September 1905.

⁷¹⁴ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8629, *Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes von Tschirschky an den Geschäftsträger in London Wilhelm von Stumm (Telegramm)*, Berlin, den 24. Mai 1906.

⁷¹⁵ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8627, *Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes von Tschirschky an den Botschafter in Konstantinopel Freiherrn von Marschall*, Berlin, den 19. Mai 1906.

*Company*⁷¹⁶dir ve sahibi H. F. B. Lynch'tir. İngiliz çevrelerinde, Bağdat Demiryolu konusunda Almanya ve İngiltere arasında bir iş birliğinin Almanların, Fırat-Dicle ve Mezopotamya'daki İngiliz projesine, vereceği desteğe bağlı olduğu konuşulmaktaydı.⁷¹⁷

3.2.a.b. Bağdat Demiryolunu Basra Körfezine Bağlama Girişimi ve Almanya-Rusya-İngiltere Arasındaki Pazarlıklar

Almanya, Akdeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan "İngiliz" kara yoluna ilgi duymaya başlamıştı. Yani esasında Bağdat Demiryolu olarak geçen projenin son durağı Bağdat olmayabilirdi. Bu güzergâh İngiltere'nin emperyalist planlarında uzun zamandır önemli bir rol oynuyordu. İngilizler daha 1870'lerde, İskenderiye'den Halep üzerinden Basra Körfezi'ndeki Kuveyt'e bir demir yolu inşa etme projesini tartışmaya başlamışlardı. 1888 yılında *Deutsche Bank* tarafından desteklenen bir grup Alman müteşebbis, Anadolu'da bir demir yolu inşa etmek için Türk hükümetinden imtiyazlar alınca imtiyazlar genişletilmiş ve demir yolu hattının Kuveyt'te sona ereceği kararlaştırılmıştır. İngiltere tehlikenin farkına vardı ve Basra Körfezi'ndeki İngiliz mukimi, Kuveyt Şeyhi ile gizli bir anlaşma imzalanmıştır. Buna göre Şeyh, İngiliz hükümetinin bilgisi ve onayı olmadan, herhangi bir arazi edinme, tahsis etme imtiyazı veremeyecekti.⁷¹⁸

İngilizlerin düşüncesine göre Kuveyt'teki Şuveyh Limanı'nın kontrolüyle birlikte, bölgedeki su yollarının, gerekirse zapturaptla, ele geçirilmesiyle Kuveyt'in kuzeyindeki Körfez'in başının batı kıyısında bir terminal kurulması, İngiltere'nin rızası ve mutabakatı olmadan tamamen imkânsız olacaktır. Zaten son bir yıldır, mezkûr bölgelerde İngiliz-Hindistanı Deniz Kuvvetleri tarafından dikkatli ve ayrıntılı incelemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Tabii ki bunların hepsi Bağdat Demiryolu'nun kontrolü için yapılan girişimlerdi. İngilizler, Kuveyt körfezindeki bazı bölgelerin satın alınarak ya da işgal edilerek bölgenin kontrolünün ele geçirilmesi gerektiğini

⁷¹⁶ Fırat ve Dicle Vadisi Vapur Şirketi.

⁷¹⁷ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8626, *Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes Freiherr von Richthofen an den Botschafter in Konstantinopel Freiherrn von Marschall, Berlin, den 24. Oktober 1905.*

⁷¹⁸ Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 57, 58.

tartışmaktaydı.⁷¹⁹ Bu tartışmalar esnasında Almanya'nın Basra Körfezi'nde ve buranın girişi niteliğindeki Umman Körfezi'nde nüfuzunu arttırma ve doğuya bir telgraf hattı çekme arzusu da göz önünde bulundurulmaktadır.⁷²⁰ Nihayetinde İngilizler, Kuveyt'teki Şuveyh liman bölgesinde arazi edinmiş ve böylece limanı işletme hakkına da sahip olmuştur. Ancak her ne kadar akıllıca atılmış stratejik bir adım olmasına rağmen, bu girişimin tek başına, Almanları Basra Körfezi'ne ulaşmaktan alıkoyamayacağını da farkındaydılar.⁷²¹

Londra'daki Alman Büyükelçi von Metternich her ne kadar iyimser düşüncelere sahip olup, Anadolu'da ve Basra Körfezi'nde siyasi değil tamamen ekonomik hedefler peşinde olduklarını iddia etse de başta *The Times* olmak üzere İngiliz basını onunla aynı düşüncede değildi. Örneğin yakın zamanda Almanya'nın Basra Körfezi'nde bir ada satın aldığına dair haberler yapılmıştı. Almanlara karşı öfke ve kin duygusunun ön planda bunun gibi olduğu birçok yayın yapılmaktaydı.⁷²² von Metternich, İngiliz basınının Bağdat Demiryolu'na neden bu kadar düşmanca yaklaştığını anlayamamaktadır. Ayrıca Bağdat Demiryolu'nun yanlış bir adlandırma olduğunu ve asla "Bağdat" Demiryolu olarak adlandırılmaması gerektiğini belirtmiştir. Demir yolları geçtiği ülkeler için bir avantajdı. Geçtiği bölgelerin refahını sağlayan ve bölgeleri geliştiren bir araç olarak değerini çoktan kanıtlamıştı. İngiltere'nin demir yoluna neden karşı çıktığını anlayamıyordu, en azından bu yapıları adil bulmuyordu. Alman Büyükelçi, tüm bu düşüncelerinin yanı sıra Basra Körfezi'nde İngiltere'nin büyük çıkarları olduğunu biliyor ve ifade ediyordu. İstanbul'daki Büyükelçi von Marschall'ın amacı ve niyeti ise Almanların İngilizleri iş birliğine nasıl ikna edeceklerini öğrenmekti. Bununla birlikte demir yolunun yapımındaki amaç hakkında açıklama yapıyor ve İngilizleri ikna etmeye çalışıyordu. Demir yolunun tamamen

⁷¹⁹ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 3 10125(i) Memorandum (*Memorandum respecting British occupation of certain Localities situated at the head of the Persian Gulf in connection with the projected Terminus of the Bagdad Railway by Colonel Surtees, Military Attache, Constantinople*) 21 Sept. 1907 Bagdad railway terminus.

⁷²⁰ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 22 9178/4(i) Secret Letter (*Government of India to Mr. Morley*) 26 Sept. 1907 Telegraph Island.

⁷²¹ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 1 9157 Report (*Report of the Inter-Departmental Conference on the Bagdad Railway Terminus to Sir E. Grey.*) 2 Oct. 1907 Bagdad railway terminus.

⁷²² SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8638, *Der Botschafter in London Graf von Metternich an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, London, den 27. Juni 1906.*

ticari bir girişim olduğunu ve siyasi olmadığını, demir yolu söz konusu olduğunda ticari ve ekonomik kaygıların politik kaygılardan önce geldiğini tekrar hatırlatıyordu. İngiliz sömürgeleri ve dolayısıyla İngiltere de kalkınma ve ilerlemeden faydalanacaktı, buna sebep olacak bir hattın inşasından memnuniyet duyması ve iş birliği yapmaları bekleniyordu. Yapılan görüşme sonunda von Marshall'da şu düşünce hâkim olmuştur; İngilizler, Almanların İngiliz iş birliği olmadan hattı devam ettirmenin kolay bir mesele olmayacağını bildiklerinden dolayı, en ufak bir taviz vermemektedir.⁷²³

İstanbul'daki Büyükelçi von Marschall, İngilizlerin Bağdat Demiryolu konusundaki tutumunu şu şekilde özetlemektedir; barındırdığı potansiyel riskler göz önüne alınarak inşa edilmemesini tercih etmekte ancak yine de inşa edilirse, bunun bir parçası olmaları gerektiğini düşünmekteylerdir. Fakat ayrıntılara girildiğinde İngiliz-Alman-Türk çatışması ayyuka çıkmaktadır. Çünkü İngilizler için en kritik nokta Haydar Paşa-Konya hattının yani şimdilik, demir yolunun tek kapısının anahtarının sadece Almanların kontrolü altında olmasıdır. Eğer hat Basra'ya kadar uzatılır ve burası da Almanların kontrolüne bırakılırsa, hattın iki taraftan hem giriş hem çıkışı Alman kontrolünde olacaktır. Hem bu adaletsizlik hem de Basra Körfezi'nin İngiliz nüfuz alanında olduğu göz önünde bulundurulduğunda, demir yolunun ikinci kapısının anahtarı yani Basra'nın kontrolü İngilizlere verilmelidir. Bu İngiltere için müzakere edilecek bir husus değil, İngiliz millî çıkarları için siyasi bir zorunluluktur. İngilizlerin pek de haksız olmadığı Almanlar tarafından dahi kabul edilmiştir. Yalnız İngilizlerin bu söylediğine göre, Körfez'den Basra'ya hatta belki Bağdat'a kadar uzanan demir yolu İngiliz kontrolünde olacaktır. Bu Almanlar için kabul edilebilir olsa da Türkler için katıyen kabul edilemez bir durumdu. Zira Tahsin Paşa, Bağdat Demiryolu projesinde Türklere düşmanca bir tutum takınan ve imkânsız koşullar dayatarak bu meselelerin çözümünü engellemeye çalışan İngiliz politikasından şikâyet etmekteydi. Örneğin İngiliz Hükümeti, Bağdat Demiryolu'na İngiliz sermayesinin katılmasını önemsiz bir imtiyaz olarak talep ediyordu; oysa bu

⁷²³ **BDOFA**, Part I, Vol. XVI, Doc. 26 8844/2(i) Notes (Notes conversation with the German Ambassador) 17 Jan. 1907 German views.

şartın yerine getirilmesinin Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesinin mümkün olmadığını onlar da biliyordu.⁷²⁴

İngilizler, Bağdat Demiryolu üzerine iki ihtimalde de kazançlı çıkacakları bir oyun kurmuşlardır. Onların Bağdat Demiryolu'na eşit bir katılımla bile dâhil olması hâlinde Sultan'ın hayal kırıklığına uğramama ihtimali yoktu. Hatta Körfez'den Basra-Bağdat'a kadar olan hattın İngiliz kontrolüne verilmesi hususu ortaya çıktığında Türk-Alman dostluğuna büyük bir darbe inebilir, belki de Sultan güvendiği Almanlarla karşı karşıya gelebilirdi. Bu ise İngilizler adına, kurdukları oyunun en iyi sonucu vermesi anlamına gelirdi. Alman tarafı İngilizlerin bu kurnaz oyunun farkındaydı. Farkında oldukları diğer şey ise Türklerin onlara duyduğu sempati ve güvende, gözle görülen kademeli düşüştür. Bunun sebebi, Rus-Japon Savaşı ve sonuçları olarak görülmektedir. İki yüz yıldır Türklerin başına bela olan Rus tehlikesi artık azalmıştır. Geçmiş yıllarda bilhassa 1880'den evvel, İngiltere Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak kullanılıyordu, zaman zaman bunun tam tersi de oluyordu. Şimdi Rusya, Osmanlı'yla uğraşmaktan daha ziyade, hayati mevzularla boğuşmak zorundaydı. Asya'nın güneyinde İngilizlerle, doğusunda ise onların müttefiki Japonlarla bir yandan da içerideki muhalif devrimcilerle uğraşmak zorundaydı.

1906 baharında, Bağdat Demiryolu söz konusu olduğunda Almanya perspektifinden Rusya ve İngiltere'nin ittifakı noktasında paradoksal bir durum söz konusudur. Rusya'nın Almanya adına, İngiliz şartlarını hafifletecek bir müttefik mi olduğu yoksa İngiltere'nin yanında yer alıp Almanların tüm kozunu boşa çıkartıp, tüm gücü ve inisiyatifi İngilizlere mi vereceği mevzusu büyük bir ikilemdir. Bunu belirleyecek olan şey ise hâlen devam sürdürülen İngiliz-Rus müzakerelerindeki, İran'ın nüfuz bölgelerinin sınırlandırılması meselesidir. Çalışmanın ilerleyen safhalarında tafsilatlı şekilde değineceğimiz bu mevzuda iki devlet arasındaki zıtlık en temel hâliyle şu şekildedir: Rusya, nüfuz bölgelerinin Basra Körfezi'ne (bir çıkış yolu olsun diye) uzanan dikey bir hatla, İngiltere ise Afganistan'dan başlayıp Osmanlı sınırında sona eren yatay bir hatla bölünmesini istemekteydi. Ancak Rusların dikey hat

⁷²⁴ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8650, *Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an das Auswärtige Amt (Geheim / Entzifferung Telegramm)*, *Therapia*, den 30. Oktober 1906.

talebi, Rus-Japon Savaşı nihayetinde, İngiliz-Japon ittifakı tarafından kesin olarak reddedilmiş ve müzakere masasından rafa kaldırılmıştır. Rusya yatay hatla yetinmek ve nüfuzunu mümkün olduğunca güneye itmeye çalışmaktadır. Fakat Japon Savaşı'nda yaşadığı hezimet sonrasında Sarı Deniz'e çıkış kapısı kendisine kapanan Rusya'nın artık Basra Körfezi'ne çok daha fazla ihtiyacı ve bununla paralel olarak arzusu vardı. İşte tam bu noktada Bağdat Demiryolu işin içine girmektedir. Çünkü Rus devlet adamları, şimdiye kadar karşı durdukları, Almanlar tarafından Fransa'nın da katılımıyla inşa edilen ve Türk topraklarından geçen Bağdat Demiryolunun, artık Rusya'ya kapalı olan İran'ın güneyine ve Basra Körfezi'ne ulaşabileceğini fark etmişlerdir. Tabii bunun önünde, Bağdat ya da Basra'dan Körfez'e kadar uzanan hattın kontrolünün sadece İngilizlerin elinde olma ihtimali dikilmektedir. Ancak Türk egemenliği Basra Körfezi'ne kadar uzandığından, Almanlar o noktaya kadar demir yolu imtiyazına kesin olarak sahip olduğundan ve Fransa'nın da bu imtiyazda maddi çıkarı olduğundan, kontrolün sadece İngilizlerde olmayacağı düşünülmekte, en azından umulmaktadır.⁷²⁵

1907'nin başında Rusya'nın, İran konusunda Almanya ile mutabakattan ziyade, Afganistan'ı, Tibet'i ve İran'ı ilgilendiren, İngiltere ile görüşmeleri devam eden anlaşmaya odaklandığı görülmektedir. Fakat bununla birlikte Bağdat Demiryolu meselesini ve İran'la ilgilenen Almanya'yı İngiltere'ye karşı kullanmak istediği düşünülmektedir. Zira İngiltere-Rusya müzakereleri 1907 Şubat ayında çıkmaza girmiş gibi gözükmektedir. Bu nedenle, Bağdat Demiryolu sorunu eğer Rusya ile Almanya arasında çözüme kavuşturulursa Ruslar bunu İngiltere'ye karşı kullanabilirdi. Almanlar her ne kadar bu mutabakatı çözüme kavuşturmak istese de bu güçlü kozu Rusya'nın eline vermeye niyetli değildi. Çünkü Rus-Alman mutabakatı Londra'da bir etki gösterebilir ve İngilizler bunun önüne geçmek için Rus isteklerine daha yatkın hâle gelebilirdi. Bunun sonucunda da Rus-İngiliz anlaşması, Almanların aleyhinde çok daha erken gerçekleşebilirdi. Deyim yerindeyse, Asya, Afganistan ve İran üzerinde âdeta çok boyutlu bir satranç müsabakası vardı. Bu sebepten dolayı İmparatorluk Şansölyesi von Bülow, Londra Büyükelçisi Kont von Metternich'le

⁷²⁵ SdDAAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8633, *Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, Therapia, den 27. Mai 1906.*

yaptığı gizli yazışmada, Bağdat Demiryolu konusunda şimdilik Rusya'ya karşı vites düşürmenin ve itidal göstermenin uygun olacağını tavsiye etmektedir.⁷²⁶

İstanbul'daki Büyükelçi von Marschall, İzvolski'nin ilettiği Bağdat Demiryolu ile ilgili bir Alman-Rus mutabakatının taslağını, dikkatli bir şekilde incelemiş ve kabul edilebilir bulmamıştır. Zira taslağa göre Almanya tamamen taviz verici rodedir, Rusya ise neredeyse taviz vermemektedir. Rusya, İslam ülkelerinin ekonomik güçlerini geliştirmelerini engellemeye çalışıyordu, böylece siyasi ve askerî zayıflıklarını ikili ilişkilerde kullanabilecekti. Bu politikanın İran'da icra edilişi, Ruslar haricinde hiçbir milletin demir yolu inşa etmesine müsaade etmemekti. Bağdat Demiryoluna olan muhalif duruş da bu sebepten kaynaklanmaktaydı. Osmanlı'da ise bu tür sert önlemler söz konusu değildi çünkü başta İngiltere olmak üzere büyük güçlerin bu imparatorluğun ekonomik kalkınmasında önemli çıkarları vardı. Ancak Rusya mümkün olduğunca kendi politikasını burada da uygulamaya çalışıyordu.⁷²⁷ Hülasa, İzvolski tarafından iletilen Alman-Rus mutabakat taslağına göre Bağdat Demiryolu Rusya'nın insafına kalmış olacak ve Rusya bu insafı göstermediği müddetçe Almanlar herhangi bir ilerleme kaydedemeyecektir. Dolayısıyla tasarının bu kısmı Almanlar tarafından kabul edilemez bulunmuştur. Aynı durum, Rusya'nın Bağdat Demiryolu'nun daha sonra inşa edilecek, İran demir yollarına bağlanacak, kolları için de geçerlidir.⁷²⁸ Ruslar, Almanlardan İran'da demir yolu, kara yolu ve telgraf inşası gibi daha az siyasi ve ekonomik alanlardaki faaliyetlerden bile vazgeçmelerini bekliyorsa, buna karşılık gelen eşdeğer bir imtiyaz ya da feragat beklenmektedir. Zira Rusya'nın sadece Bağdat Demiryolu projesine karşı direnişinden vazgeçmesi kâfi görülmemiştir. Bu minvalde, Rusya'nın Almanların Yakın Doğu'daki demir yolu politikasına destek vermesi ya da yasaklayıcı, kısıtlayıcı politikaları vasıtasıyla onları

⁷²⁶ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8655, *Der Reichskanzler Fürst von Bülow an den Botschafter in London Grafen von Metternich (Vertraulich), Berlin, den 9. Februar 1907.*

⁷²⁷ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXV, Nr. 8582, *Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an den Reichskanzler Fürsten von Bülow (Geheim), Pera, den 17. März 1907.*

⁷²⁸ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXV, Nr. 8584, *Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes von Tschirschky an den Botschafter in Petersburg von Schoen (Geheim), Berlin, den 13. April 1907.*

engellemeye çalışmaması beklenmektedir.⁷²⁹ Görüldüğü üzere Almanlar, İngilizlerle anlaşma arifesindeki Rusları kendi safına çekmeye çalışıp belki bir ihtimal de olsa Asya'nın stratejik bölgelerini etkileyecek nüfuz anlaşmasını bozmayı ummaktadır.

Almanya'nın Dışişleri Bakanlığı Sekreteri von Tschirschky ise İsvolski özelinde Rusların, Bağdat Demiryolu sorununu, Asya sorunlarıyla ilgili devam etmekte olan Rus-İngiliz müzakerelerinde bir koz olarak kullanma niyetinde olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden Petersburg Büyükelçisi von Schoen'e, mevcut koşullar altında, Rusya ile daha fazla görüşme yapmadan önce Rus-İngiliz müzakerelerinin sonuçlanmasını beklemeyi tavsiye etmiştir.⁷³⁰ Zira Rus-İngiliz görüşmeleri bir sonuca bağlanamazsa, Ruslar Asya'da İngilizlere karşı müttefik olarak Almanlara muhtaç kalacak ve böylece Almanların eli güçlenecektir.

Alman-Rus görüşmeleri devam ederken bir yandan da Alman-İngiliz görüşmeleri yapılmaktadır. Sir Edward Grey ile Metternich'in Mart 1907'deki görüşmeleri İngiliz ve Alman taraflarının duruşuna dair iyi bir özet niteliğindedir. Görüşmede elbette konu Bağdat Demiryoluydu. Grey, Avrupa ile Asya arasındaki bu en kısa bağlantının ve Süveyş Kanalı'na paralel bu güzergahın ne olursa olsun sadece ticari değil siyasi öneme de haiz olduğunu belirterek, her ne kadar Anadolu'yu ilgilendiren bir proje olmasına rağmen nihayetinde demir yolunun İngiltere'nin nüfuz alanlarının kalbindeki Basra Körfezi'nde son bulacağını ve Hindistan'a giden en kısa yolu oluşturacağını altını çizmiştir. Ayrıca demir yolunun, son sayılan özelliği hasebiyle Türk ordularının kullanımına açık olacağını, hatta bunu teşvik edeceğini iddia etmiştir. Tüm bunlara rağmen projeye prensipte karşı olmadıklarını, ancak İngiltere'nin demir yoluna katılmasına izin verileceği ve Almanların bu konuda önerilerle gelmeleri beklendiğini söylemiştir. Demir yolunun İngiliz çıkarlarına ters düşüp düşmeyeceği buna göre değerlendirilecektir. Londra elçisi, İngilizlere böyle bir öneride bulunmalarına herhangi bir sebep göremediğini, zira inşa ruhsatının hukuki olarak Alman şirketine verildiğini ve tamamen Alman girişimi olan projenin Alman

⁷²⁹ *SdDAAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXV, Nr. 8590, *Der Botschafter in Petersburg von Schoen an den Reichskanzler Fürsten von Bülow (Geheim)*, St. Petersburg, den 25. Juli 1907.

⁷³⁰ *SdDAAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXV, Nr. 8584, *Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes von Tschirschky an den Botschafter in Petersburg von Schoen (Geheim)*, Berlin, den 13. April 1907.

sermayesi ile yürütüldüğü cevabını vermiştir. Buna rağmen Almanlar, farklı devlet ve milletlerden olabilecek girişimciler tarafından makul koşulların sunulduğu takdirde yabancı sermayeyi kabul etmeye hazırdır. Aksi takdirde, demir yolu daha yavaş bir hızda da olsa yalnızca Alman sermayesiyle tamamlanacaktır. Bu anlamda yabancı şirket ve milletleri projeye dâhil etmek için onlara teklifte bulunmak için hiçbir neden, hatta zorunluluk yoktur. Bu absürt durumu şu vurucu örnekle pekiştirmek istemiştir: “*Almanya da hiçbir hakkının olmadığı herhangi bir İngiliz girişiminin üçte birine pekâlâ talip olabilir!*” Ayrıca yakın zamanda İngiliz devlet adamlarının Metternich’e, Alman girişimcilerin Anadolu’da (İngiliz çıkarlarıyla çatışmadan) faaliyet gösterebileceği bir alan bulmuş olmasından duydukları memnuniyeti dile getirmeleri hatırlatmıştır. Fakat İngilizler, bu projenin artık Anadolu’yla sınır kalmadığını, zikrolunduğu üzere nüfuz alanlarının kalbindeki Basra Körfezi’ne kadar uzanacağını ve hâliyle İngiliz çıkarlarıyla çatışacağını iddia etmekteydi. Müdâhil olmalarının zaruri sebebi tam olarak buydu. Ancak Metternich yine de hiç kimsenin, Almanların liderliğinde Anadolu’dan geçecek bir Türk demir yolunun Hindistan için tehlike oluşturacağını kanıtlamak bir yana, iddia bile edemeyeceğini savunmaktaydı.⁷³¹

1907 yazında, Rusya’yla anlaşmak üzere olan İngilizler, yukarıda bahsedilen Alman tehdidini bertaraf etmek adına, uzun süredir görüşmedikleri eski dostları Türklerle yeniden görüşmelere başlamışlardır. Almanlar da İngilizlerin Sultan’a fazla yaklaşmasından açıkça rahatsızdır ve memnuniyetsizliklerini de dile getirmektedir. İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Sir Nicholas O’Conor, dikkat çekici bir şekilde sık sık Selamlık’a gitmekte ve Sultan ile son yıllarda alışılmadık derecede uzun görüşmeler yapmaktadır. Bu olağan dışı durum Almanya’nın İstanbul Büyükelçi Vekili von Kiderlen’in gözünden kaçmamıştır. Sir Nicholas O’Conor, Sultan’ı, kendisini büyük güç İngiltere’nin temsilcisi olarak tanıtmakta ve o olmadan hiçbir şeyin yapılamayacağına ikna etmeye çalışmaktadır. Ayrıca amacının, vereceği tavsiyelere uyulması hâlinde, Osmanlı’yı memnun etmek olduğunu söylemektedir. İngiliz elçi, Türk İmparatorluğu’nun mali durumu göz önüne alındığında, Konya ve Bağdat Demiryolu gibi Alman projeleri yüzünden gereksiz yere borca girileceğini

⁷³¹ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8656, *Der Botschafter in London Graf von Metternich an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, London, den 13. März 1907.*

anlatmaya çalışmıştır. Eğer bu projelerden vazgeçerse, boşa harcanacak para devletin kasasında kalacaktır. O'Connor'ın, Sultan'ı Alman projelerinden vazgeçirmek için devletin içinde bulunduğu maddi durumdan yararlanmaya çalıştığı görülmektedir.⁷³² İngilizlerin bu girişiminin arkasında, Türkistan'da başlayacak, Osmanlı merkezli Almanya destekli Pan-Türkist/Pan-İslamist bir hareketin önüne geçme niyeti olduğu düşünülmektedir.

Ayrıca Bağdat Demiryolu projesi İngiliz ticaretinin Mezopotamya'da şimdiye kadar fiilen sahip olduğu tekeli kıracaktı. İngilizler bu sebeple mümkün olduğunca engellemeye çalışmakta eğer engel olunamazsa da bu tekelden vazgeçmenin bir diyeti olarak, demir yolunun Basra Körfezi'nden Bağdat veya Musul'a kadar olan bölümünün İngiltere'ye tahsis edilmesini şart koşmaktaydı. Bu imtiyaz karşılığında da projeye onay vermenin yanı sıra demir yolunun inşasını mümkün kılacak İngiliz sermayesi sağlanacaktı.⁷³³ Tüm karşıtlığına rağmen İngilizlerin Bağdat Demiryolu'na ilgi duymasını ve müdâhil olmasını sağlayan, bunun gibi birkaç faktör bulunmaktaydı. İngilizler, Alman-Rus anlaşmasının sağlanması hâlinde Bağdat Demiryolu'na yapılacak bağlantılar sayesinde Rus demir yolu sisteminin İngiliz demir yoluna tercih edilecek kadar gelişmesinden endişe etmekteydi. Bu yüzden İngilizlerin dâhil olmadığı bir Alman-Rus demir yolu hattı İngiltere'ye Asya'da siyasi, iktisadi ve askerî açıdan tehdit oluşturma ihtimali barındırıyordu. Ayrıca Bağdat'tan ayrılan hattın Belucistan üzerinden Hindistan'a doğru uzanması (eğer İngilizlerin kontrolünde olursa) müthiş bir avantaj sağlayacaktı. İngilizler Rus anlaşmasını garantiye aldıktan sonra Bağdat Demiryolu'na daha çok ilgi göstermiş ve maliyetini dahi hesaplamışlardır. Zira demir yolunun planlanan rotasını değiştirmek ve Toroslardan ayrıldıktan sonra daha kuzeye kaydırmak gerektiğini tespit etmişlerdir. Mevcut plana göre demir yolu bir çölün ortasından geçecekti. Oysa daha kuzeye yönlendirilirse, daha zengin ve bol nüfuslu bölgelere nüfuz edecektir. Zira demir yolu şu anda planlandığı şekliyle asla kârlı olmayacaktı. Öncelikle demir yolunun inşaat maliyetleri, mevcut

⁷³² *SdDAAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8663, *Der Stellvertretende Botschafter in Konstantinopel Gesandter von Kiderlen an den Reichskanzler Fürsten von Bülow (Vertraulich), Therapia, den 29. Juli 1907.*

⁷³³ *SdDAAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8664, *Der Geschäftsträger in London Wilhelm von Stumm an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, London, den 30. August 1907.*

plana göre çok yüksek çıkacaktı. Eğer hattın kuzeye kaydırılması gerçekleştirilirse yaklaşık 5 milyon sterlin tasarruf edilebilirdi. Bu maddi yük Türk Hükümeti'ni olduğu kadar, girişimi finanse edebilecek İngiliz bankalarını ve İngiliz Devleti'ni de ilgilendiriyordu. Çünkü bu masrafların, şirketlere ve bankalara olduğu gibi Osmanlı hazinesine de kaldıramayacağı bir yük getirme tehlikesi vardı. Osmanlı'nın giderek artan borçluluk oranı göz önüne alındığında, buna kayıtsız kalınması mümkün değildi. Çünkü hem İngiltere'nin hem de İngiliz bankalarının Osmanlı'dan yüklü miktarda alacağı vardı. Göz göre göre bu ekonominin batmasına müsaade edilemezdi.⁷³⁴ Osmanlı Devleti, her ne kadar artık İngilizlerin müttefiki olmasa da batmak için çok büyüktü.⁷³⁵

1907 İngiliz-Rus anlaşması yapıldıktan sonra da Almanlar Bağdat Demiryolu projesi çalışmalarına son hız devam etmiştir. Bu kapsamda Cecil Rhodes⁷³⁶'un 1899'da çizdiği yol haritası izlenmekteydi. Haritalar üzerinden dünyanın hangi bölgelerinin Avrupa'nın gelişimini beklediğini inceleyen Rhodes'a göre Mezopotamya bunlardan biridir ve buraya Almanya'nın el atması gerekmektedir. Rhodes, Mezopotamya hakkındaki fikirlerini, Bağdat Demiryolu'yla ilgili tasarladığı projeyi İmparatora sunmuştur. Bu projeden haberdar olan sadece dört kişi -Rhodes, Osmanlı Sultanı, Alman Şansölyesi ve İstanbul'daki Alman Büyükelçisi- vardı. Bu işe uygun uzman mühendislere sahip Almanlar, İngilizlerin Mısır'da yaptığını

⁷³⁴ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8666, *Der Geschäftsträger in London Wilhelm von Stumm an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, London, den 14. September 1907*.

⁷³⁵ “Batmak için çok büyük”, İngilizce “Too Big to Fail” (TBTF) doktrini, bir finansal kuruluşun, şirketin veya devlet gibi kurumların büyüklüğü ve ekonomideki kritik rolü nedeniyle iflas etmesine, batmasına izin verilmemesi gerektiğini ifade eden bir ekonomik ve politik kavramdır. Spesifik bir kişi tarafından resmen ortaya atılmış bir teori olmasa da ilk kez 1984 yılında, ABD'deki Continental Illinois National Bank and Trust Company adlı büyük bir bankanın batışını önlemek için hükümetin müdahalesi sırasında resmen kullanılmıştır. Bkz.: R. Charles Moyer; Robert E. Lamy. ““Too Big to Fail”: Rationale, Consequences, and Alternatives”, *Business Economics*, Vol. 27, No. 3, 1992, ss. 19-24.

⁷³⁶ Sömürgeci politikaları ve beyaz üstünlüğünü destekleyen fikirleri nedeniyle tartışmalı bir figür olan Cecil Rhodes, 1890-1896 yılları arasında Cape Kolonisi'nin başbakanlığını yürütmüştür. İngiliz emperyalizminin önemli bir destekçisi olan Rhodes, İngiliz egemenliğini Afrika'da genişletmeyi amaçlayarak, Rodezya (günümüzdeki Zimbabve ve Zambiya) bölgesini kurmuştur. Bağdat Demiryolu meselesiyle bağlantılı olarak; Cape Town'dan Kahire'ye bir demiryolu hattı yapmak istiyordu. Bkz.: <https://www.britannica.com/biography/Cecil-Rhodes/Effects-of-the-Jameson-raid-on-Rhodes-career>. Her ne kadar abartılı bir yorum olsa da Cecil Rhodes, Wilhelm'in yayılmacı, emperyalist düşüncelerinin suç ortağı olarak dahi görülmektedir. Bkz.:

<https://www.theguardian.com/world/2021/sep/19/the-kaiser-and-the-paperweight-how-cecil-rhodes-helped-inspire-the-first-world-war>.

Mezopotamya’da yapmak istiyordu. Almanya, bu kalkınma çalışmasını sürdürmeye ve demir yollarını devam ettirmeye çalışıyordu.⁷³⁷

İmparator, Rhodes’un Afrika’nın güneyindeki demir yolu ve telgraf projelerini de aynı şekilde desteklemekteydi. Bay Rhodes, İmparator’un İngiliz kamuoyundan destek alacağını ve Londra’daki Dışişleri Bakanlığı’nda projeyi teşvik etmek için elinden geleni yapacağını söylemiştir. İmparator, bu konuda Rhodes’un yardımını görecektir. Almanya ile İngiltere arasında, ufak da olsa yaşanan bir sorunu, Rhodes Londra’daki Dışişleri Bakanlığı’na giderek çok kısa bir süre içinde çözüme kavuşturmuştu.⁷³⁸

Almanya’nın Bağdat Demiryolu ile ilgili görüşü, Alman İmparatorunun da “*Demiryolunun amacının tamamen ticari olduğunu ve başka kimseyi ilgilendirmeyen bir Alman İmtiyazı olduğunu*” beyan ettiği üzere tamamen ticariydi.⁷³⁹ Almanya daha fazla toprak istemiyordu, kendi sömürgeleri ihtiyaçlarını karşılamaya yetiyordu, bu konuda hâlâ daha İngilizleri ikna etmeye çalışıyordu. Fakat İngilizler Bağdat Demiryolunun ticari olduğu kadar stratejik bir yönünün de olması gerektiğini göz ardı edemiyordu. Demir yolu, nihayetinde Hindistan’a giden yolu kısaltacaktı, menfi ya da müspet. Demir yolunun siyasi bir niyeti olmasa bile stratejik bir değeri olduğu için, girişimin tamamen yabancı bir gücün kontrolü altında olması şüphe uyandırıcıydı. Alman İmparatoru herhangi bir şüpheye mahal olmadığını söylemiştir. Almanya, Mezopotamya’da herhangi bir toprak elde etmeyecek ve Türkler demir yolunu İngilizlere karşı kullanmayacaktı. Sir Edward Grey, Alman İmparatoru’na İngiltere’de Bağdat Demiryolu meselesi en son tartışıldığında, ticari yönünden ziyade siyasi yönünün vurgulandığını ve yine öyle olabileceğini söylemiştir.⁷⁴⁰

Mezopotamya’nın ticari olarak geliştirilmesi girişiminin, karşı çıkılmaması gereken bir hedef olduğunun İngilizler de farkındaydı. Onların arzusu, İngiltere ile

⁷³⁷ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 25 9178/7 Secret Memorandum (by Sir Edward Grey) 13 Nov. 1907 Germany and the Ottoman Empire.

⁷³⁸ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 25 9178/7 Secret Memorandum (by Sir Edward Grey) 13 Nov. 1907 Germany and the Ottoman Empire.

⁷³⁹ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 29 9178/11 Secret Letter (Sir Edward Grey to Sir F. Bertie) 16 Nov. 1907 Bagdad railway: German policy.

⁷⁴⁰ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 25 9178/7 Secret Memorandum (by Sir Edward Grey) 13 Nov. 1907 Germany and the Ottoman Empire.

Hindistan arasındaki ticari ilişkileri ciddi şekilde etkileyebilecek ya da Mezopotamya'nın güneyinde ve Basra Körfezi'nde 200 yıldan uzun bir süredir var olan İngiliz çıkarlarına karşı stratejik amaçlarla kullanılabilir bir konumda olan, Batı ile Doğu arasındaki en hızlı güzergâhın, yabancı bir şirketin münhasır kontrolü altında olmamasını sağlamaktı. İşte bu sebeple, İngilizler nezdinde Bağdat hattı projesini yalnızca ticari amaçla bağdaştırmak imkânsız görünmektedir.⁷⁴¹ Keza projenin stratejik bir girişim olduğundan şüphe etmeyen İngiliz Savaş Bakanı Richard Haldane⁷⁴², Bağdat Demiryolu'nun Hindistan'a giden en hızlı yol hâline gelmesi durumunda İngilizler için de stratejik çıkarlar sağlayabileceğini kabul etmiştir.⁷⁴³ Zira Hindistan'ı Avrupa'ya bağlamak İngilizlerin bir süredir düşündüğü ve uğraştığı bir projeydi. Bu gelişmelerden yaklaşık kırk yıl evvel, 23 Kasım 1865'te Tahran'da *Avrupa ile Hindistan arasında Telgraf Haberleşmesine ilişkin* bir anlaşma imzalanmıştı.⁷⁴⁴ 2 Nisan 1868'de anlaşmaya yeni maddeler eklenerek genişletilmişti. Bunların arasından en dikkat çeken; Basra Körfezi'ndeki hatta bir zarar gelmesini engellemek amacıyla İngiltere'nin önlem alması kararlaştırılmıştır.⁷⁴⁵ Velhasıl İngilizler, hâkim oldukları Hindistan'a Basra Körfezi vasıtasıyla daha hızlı bir şekilde ulaşmaya çalışıyordu. Esasında Bağdat Demiryolu Projesi de buna pekâlâ hizmet edebilirdi.

Bağdat Demiryolu'nun yalnızca ticari mi yoksa siyasi, askerî amaçlar taşıdığı tartışmaları devam ederken Kont Metternich ile Sir Edward Grey Kasım 1907'de Bağdat Demiryolu hakkında görüşmüşlerdir. İngilizler, dört devlet arasında bir görüşme, konferans yapılmasından yanaydı. Ancak İngiltere, Almanya, Fransa ve

⁷⁴¹ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 28 9178/10(i) Note (not of a private conversation between Sir Edward Gray and Mr. Haldane) 14 Nov. 1907 Britain and Mesopotamia.

⁷⁴² Richard Burdon Haldane (1856-1928), 1905-1912 yılları arasında İngiltere Savaş Bakanı. Bkz. The Editors of Encyclopaedia, "Richard Burdon Haldane, 1st Viscount Haldane of Cloan", **Encyclopedia Britannica**, www.britannica.com/biography/Richard-Burdon-Haldane-1st-Viscount-Haldane-of-Cloan.

⁷⁴³ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 29 9178/11 Secret Letter (Sir Edward Grey to Sir F. Bertie) 16 Nov. 1907 Bagdad railway: German policy.

⁷⁴⁴ **A Complete Collection of the Treaties and Conventions, and Reciprocal Regulations, at Present Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers**, Vol. XII, (compiled from authentic documents, by Edward Hertslet), London, 1871, (*Convention between Her Majesty and the Shah of Persia, relative to Telegraphic Communication between Europe and India*), s. 693-697.

⁷⁴⁵ **A Complete Collection of the Treaties and Conventions, and Reciprocal Regulations, at Present Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers**, Vol. XII, s. 1202, 1203.

Rusya'nın çıkarları farklı olduğu bir gerçektir. Bu nedenle dört devletin temsilcilerinin bir araya geleceği konferanstan ortak bir karar çıkarmak oldukça zor görünüyordu.⁷⁴⁶ Almanlar ise muhtemelen yabancı sermayenin katılımı olmadan inşaata devam edebilecekleri için, demir yolunun inşası konusunda diğer güçlerle müzakere etmelerine gerek olmadığını düşünmekteydi. Bu özgüvenle, İzvolski'nin İngilizlerin de katılacağı dörtlü toplantı önerisini kabul etmediklerinde Rus Bakan oldukça şaşırmıştır. O, İngilizleri ya da en azından İngiliz sermayesini de bu projeye ortak etmeye çalışmaktaydı. Çünkü artık Rusların Asya meselelerinde anlaşmaya vardığı İngilizlere karşı Alman Demiryolu kozunu kullanmalarına gerek yoktu. Tam tersine, Almanları istedikleri koşulları kabul ettirebilmek için İngilizleri masaya davet etmişlerdir. Nihayetinde İzvolski'nin, “*Rusya'nın İran konusunda Almanya ile bir anlaşmaya hiçbir şekilde ihtiyacı olmadığını*”⁷⁴⁷ söylemesine rağmen, Petersburg Büyükelçisi Kont von Pourtales'te, Rus tarafının, müzakerelerin ipini koparmamaya çalıştığı izlenimi hakimdir.⁷⁴⁸

1907 yılının son haftalarında, İngiliz, Rus ve Fransız temsilciler, üç ülkenin el ele vererek Osmanlı'nın ekonomik kaynaklarını geliştirmesi önerisinden bahsederken konu elbette Bağdat Demiryolu'na gelmiştir. Bağdat Demiryolu, Fransa'nın çıkarlarını sadece olumsuz bir şekilde etkilemekteydi. Fransızlar beklendiği üzere bu sebeple, Suriye'deki çıkarlarına müdahale edebilecek herhangi bir şeye izin verilmemesi gerektiğini savunmaktaydı. İngiliz çıkarları da Hindistan meselesinden dolayı, hayati ya da diğer deyişle ölümcül derecede etkilenebilirdi. *Times* gazetesi İstanbul muhabiri Braham, mesele Almanya-İngiltere-Fransa-Rusya dörtgeninde tartışıldığını fakat göz ardı edilen bir başka noktanın olduğunu söylemiştir. Herkes, mezkûr güçler arasında bir anlaşmanın gerekliliğinden bahsediyordu. Oysa kimse, imtiyazda yapılacak herhangi bir değişiklik için Sultan'ın rızasının alınması gerektiğinden bahsetmiyordu bile. Zira, Bağdat Demiryolu'nun fikir babalarından olan ve bizzat imtiyazı tanıyan

⁷⁴⁶ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 33 9178/15 Secret Letter (Sir Edward Grey to Count de Salis) 26 Nov. 1907 Bagdad railway: German.

⁷⁴⁷ Belgenin tam bu noktasına, Almanlar tarafından dikkat çekici bir not düşülmüştür: “*bizim (onlara) daha az ihtiyacımız var.*”

⁷⁴⁸ SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914, Band 25 (1), Kapitel CLXXXV (Anläufe zu einem Deutsch-Russischen Abkommen über Persien Deutschlands Verzichtspolitik in Persien 1905-1908), Nr. 8592, Der Botschafter in Petersburg Graf von Pourtales an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, St. Petersburg, den 21. Dezember 1907.

Sultan Abdülhamid'in, İngilizlerin Mezopotamya'daki veya Körfez'deki çıkarlarına olumlu yaklaşmayacağı apaçık bir gerçektir. Braham'ın deyişiyle, böyle bir durumda Abdülhamidsiz plan, program yapmak ev sahibinin haberi olmadan bir evle ilgili plan yapmakla eş değerdirdi. Dört devletin tek şansı, Sultan'ın demir yolunun bittiğini görmeye çok hevesli olmasıydı. Bu yüzden, beklendiği üzere, evvela bir direniş gösterdikten sonra dört gücün ısrar edeceği koşulları kabul edebileceği umulmaktaydı.⁷⁴⁹

Bağdat Demiryolu'nun Türk Devleti'ne ve bizzat Sultan'a birçok faydası olacağı, onlar adına büyük bir kazanım olacağı aşikârdı. Bu düşünceyle, büyük Avrupa Hükümetleri bir olup neden Osmanlı'da bir demir yolu inşa etmek için bu kadar emek ve düşünce sarf etmekteydi? Aynı miktarda enerji ve sermaye başka bir alanda, Avrupalılar adına daha iyi bir etki oluşturmak için kullanılamaz mıydı? Bu soruların arkasındaki cevap, umut ve beklentidir. Zira Osmanlı'daki mevcut iktidar yönetime devam ederse, demir yolunu inşa etmek büyük bir zahmet olacaktır. Ancak Almanya haricindeki diğer Avrupa devletleri, Sultan II. Abdülhamid yönetiminin birkaç yıldan fazla sürmesini mümkün görmüyorlardı. Hatta tarihsel olarak bakıldığında bu iktidarın miadını çoktan doldurduğunu düşünüyorlardı. İstanbul'a yapılan son ziyaretlerde, resmî makamlar arasında bile hoşnutsuzluğun arttığı görülmüştür. Osmanlı'daki durum onlara, bazı farklılıklarla birlikte, Sultan Abdülaziz'in sonundan, hemen önceki durumla çarpıcı bir benzerlik arz etmiştir. Üst düzey Osmanlı yöneticileri, Sultan hakkında birkaç yıl önce fısıldamaya cesaret edemeyecekleri şeyler söylemekteydi. Hülasa, ne tür bir değişiklik olacağını tahmin edemeseler de bir değişiklik olacağından ve bunun çok geçmeden gerçekleşeceğinden eminlerdi.⁷⁵⁰

İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi Rusya'da da Bağdat Demiryolu'nun inşası projesine sempatiyle bakılmıyordu. Rusya'da, hattın inşasının Kafkasya, Anadolu ve İran'daki mevcut durum üzerinde oluşturacağı etkiye ilişkin büyük bir endişe hissediliyordu. Bilhassa, Bağdat Demiryolu'nun, gelecekte İran Demiryolları ile birleşmesinin, Alman ticari çıkar alanlarının genişlemesinden ve Alman ticaretinin

⁷⁴⁹ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 35 9178/8 Letter (Mr. Braham ["Times" Correspondent at Constantinople] to Foreign Office) 19 Dec. 1907 Bagdad railway.

⁷⁵⁰ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 35 9178/8 Letter (Mr. Braham ["Times" Correspondent at Constantinople] to Foreign Office) 19 Dec. 1907 Bagdad railway.

bölgede Rusların lehine işleyen mevcut ticaretle rekabet edeceğinden korkuluyordu.⁷⁵¹ Sonuç olarak, Bağdat Demiryoluyla ilgili temel endişe ve çekince, Almanların demir yolunu Basra Körfezi'ne kadar uzatıp bir liman inşa etmeyi planlamasıydı.⁷⁵² Çünkü bu şekilde, Körfez vasıtasıyla hem İran'a hem de Hindistan'a siyasi ve ticari şekilde nüfuz edilebilirdi. Hatta bazı Rus gazeteleri, önceki kısımlarda zikredildiği gibi, henüz 1880'lerde Basra Körfezi'nde bir üs kurmanın önemini ve Rusya için gerekliliğini vurgulamaktaydı.⁷⁵³ Anlaşılan, İngiliz kontrolündeki Basra Körfezi için plan yapan sadece Almanlar değildi. Hem askerî hem de iktisadi açıdan oldukça stratejik bu körfez, Asya'yı kontrol etmek isteyen büyük devletlerin radarındaydı.

İstanbul'dan Bağdat'a hatta belki Basra Körfezi'ne kadar uzanacak Türk-Alman Demiryolu projesinin doğu tarafında sorunlar henüz çözüme kavuşturulamamışken Almanlar, Almanya-İstanbul arasını da ayrı bir projeye birleştirilmeye çalışmaktaydı; *Orientalische Bahn*.⁷⁵⁴ Bu kapsamda, Baron von Aehrenthal tarafından Novi Pazar sancağına yapılacak *Sandschakbahnprojekt*⁷⁵⁵, Anadolu'daki ağa bağlandığında, Alman ticareti Saraybosna üzerinden doğrudan Ege ve Akdeniz'e ulaşabilecekti. Ayrıca kısa bir süre içerisinde Türk ve Yunan demir yollarının Larissa'da birbirine bağlanması mümkün olacaktı. Bu da Viyana-Budapeşte-Saraybosna-Atina-Pire hattında doğrudan bir bağlantı sağlayacaktı. Yapılması planlanan bu hat, aynı zamanda Orta Avrupa'dan Mısır ve Hindistan'a giden en kısa yol olacaktı.⁷⁵⁶

Aynı tarihlerde, Orta Avrupa'yı Hindistan'ı bağlayacak bu coğrafya üzerinde gündemde olan bir diğer mesele Makedonya'ydı. İtalya, Avusturya gibi devletlerin gözü buradaydı. Hatta Prens Ferdinand, İstanbul'u da alarak Balkanların Kralı olma

⁷⁵¹ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 36 9178/19 Secret Letter (Sir Edward Grey to Sir A. Nicolson) 31 Dec. 1907 Bagdad railway: Russian policy.

⁷⁵² Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, s. 46-49.

⁷⁵³ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 64 5140/227(i) Press Abstract (G. E. Welby) 7 May 1885 Penjdeh incident (Resume of Views contained in Russian Press).

⁷⁵⁴ Moritz von Hirsch tarafından kurulan 1870'te kurulan *Chemins de fer Orientaux* yani Doğu Demiryolları şirketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarındaki demiryolu hatları inşa edip işletmekteydi.

⁷⁵⁵ Sancak Demiryolu Projesi.

⁷⁵⁶ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (2): Die Englisch-Russische Entente und der Osten. (hrsg.) J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Thimme, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1927; Kapitel CLXXXVII (Das Sandschakbahnprojekt Verdächtigungen Deutscher Politik), Nr. 8691, *Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an das Auswärtige Amt (Entzifferung-Telegramm)*, Pera, den 30. Januar 1908.

gibi bir hayalin içindeydi. Alman İmparatoru, bu durumda Makedonya'yı yönetmek için en uygun adayın Türklerin olduğunu düşünüyordu. Çünkü bölgede yoğun şekilde dinî çekişme mevcuttu ve Türkler, dinî hoşgörü açısından diğerlerinden üstündü. Alman İmparatoru'nun bu düşüncesi, tarihî açıdan kanıtlı bir durumdu ve bölgenin sükûneti için Türklerin yöneticiliği, mükemmel olmasa da mevcutlar arasında herkes için en iyi seçenektir. Sir Edward Grey bu gerçeği kabullense de memurlarına ve askerlerine maaş ödemeyecek durumda olan Türk Hükümeti'nin Makedonya'nın gelişmesine engel olacağından çekinmekteydi.⁷⁵⁷ Almanların ve İngilizlerin bu görüşlerini etkileyen faktörler arasında elbette yukarıda bahsi geçen, Almanya'yı doğuya bağlayacak demir yolunun batı ayağı olan Almanya-İstanbul hattının önemli bir payı vardır. Almanların, projeyi nihayete erdirebilmesi için bölgenin, anlaştıkları Türklerin elinde olması gerekiyordu. İngilizler de tabii olarak zıttını düşünmekteydi; eğer bölge Türklerin elinden alınırsa Almanya-İstanbul hattı da engellenmiş olacaktı.

3.3. Doğunun Yeni Yükselen Gücü: Japonya ve 1905 Rus-Japon Savaşı

1900'lerin ilk yıllarında, Rusya'nın emperyal planları İngilizler için hâlâ en büyük tehdit olarak görülüyordu. Bunun yanında Osmanlı Devleti için güçsüz demek yetmez, yıkılmanın veya parçalanmanın eşiğinde olarak görülüyordu. İngiltere'nin dış politikasını değiştiren en önemli gelişme 1905 Savaşı'nda Rusların Japonlara mağlup olmasıdır. Böylece Rusların, Asya'daki gücüyle birlikte tehdidi de aynı oranda azalmıştır. Artık yeni yükselen Alman gücüne ve tehdidine odaklanma vaktidir.

Japonlar XIX. yüzyılın sonunda büyük bir atılım gerçekleştirip ve Asya'nın yükselen yıldızı olmuştur. Öyle ki 1894'te İngilizlere karşı bir zafer kazanıp, deyim yerindeyse, sırtlarında taşıdıkları adil olmayan anlaşmayı hükümsüz kılan bir ticaret sözleşmesi imzalamışlardır. Rudyard Kipling, bu gelişmeden beş yıl evvel, Japonlarla ilgili yorumunu yapmıştır: *"Bu kısa boylu rezil insanlar, neyi yapmaları gerektiğini iyi öğrenmişler!"* Japonya artık, militarist ve emperyalist bir devlet olarak, XIX. yüzyılın sonunda büyükler kulübüne katılmıştır.⁷⁵⁸

⁷⁵⁷ BDOFA, Part I, Vol. XVIII, Doc. 25 9178/7 Secret Memorandum (by Sir Edward Grey) 13 Nov. 1907 Germany and the Ottoman Empire.

⁷⁵⁸ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 424.

3.3.a. 1905 Rus-Japon Savaşı

Rusya, Asya politikasını izlerken sadece güneye değil, aynı zamanda doğuya doğru da enerjik bir şekilde ilerlemekteydi. 1896 yılında Çin ile Japonya'ya karşı bir ittifak imzalayan Rusya, bu anlaşma sayesinde Mançurya üzerinden Trans-Sibirya Demiryolu'nu inşa etme izni almıştı. Bu gelişmeyle birlikte Asya'nın doğusu, Rusya'nın ilgi alanı hâline gelmişti. Ancak aynı dönemde, başta Almanya olmak üzere diğer Avrupalı büyük güçler de Çin pazarına ilgi duymaktaydı. Rusya, nüfuz alanlarını mümkün olan en kısa sürede genişleterek, rakiplerine şans vermemek için çaba sarf ediyordu. Bu hırs, Kore gibi bazı bölgeleri kendi etki alanı olarak gören Japonya ile ciddi bir çatışmaya yol açtı. Hızla gelişen Japonya, artık bir dünya gücü olarak kabul ediliyordu. 1894'te Kore'yi fethetmiş, Çin donanmasını batırmış ve Pekin'e doğru ilerlemiştir. Askerî başarıların yanı sıra, genç Japonlar, Avrupa ve Amerika'da eğitim alarak Batı'nın bilgi ve tekniklerini ülkelerine taşımışlardır. Bu süreç, Japonya'nın küresel bir güç olarak yükseldiğini dünyaya kanıtlamıştır. Japonya'nın sadece kiraz çiçeklerinden oluşan romantik ve masalsı bir ada olmadığı anlaşılmıştır. İngiltere ve Amerika da Asya'daki çıkarlarının Rusya tarafından tehdit edildiğini düşünerek Japonya'ya destek vermekteydi. Nihayetinde, bir süredir Kore meselesi yüzünden gerilim yaşayan Japonya ile Rusya arasındaki diplomatik ilişkiler 6 Şubat 1904'te kopmuş ve Japon elçisi St. Petersburg'dan ayrılmıştır. Böylece, XX. yüzyıla kadar yaşanan harplerin içinde, en büyük deniz muharebesinin yaşanacağı savaş Şubat 1904'te başlamıştır.⁷⁵⁹

Esasında 1900'lerin ilk yıllarında, henüz Rus-Japon savaşı başlamadan Rus Dışişlerinin meşgul olduğu önemli meselelerden biri de Japonya-Rusya ilişkileriydi. Kore konusunda Japonlarla nasıl bir ilişki kurulması yönündeki tartışmalarda, Rus askerî heyetinin cevabı çok nettir. Eğer ilişkiler gerilir ve bir savaş ortaya çıkarsa, savaş pahalıya patlayacaktır ve ağır geçecektir. Bunun karşılığında ise Uzak Doğu'da Rus çıkarlarının lehine bir kazanç elde etmek pek zor gözükmemektedir. Rusların bu savaşı göze alıp, çıkar sağlaması için; Port Arthur'a yerleşip, bu çok önemli limanı demiryollarıyla Rusya'ya bağlamak gerekmektedir. Rusya ancak bu şekilde Uzakdoğu

⁷⁵⁹ Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 144-146; Topsakal, **Rusya Tarihi**, s. 85, 86.

meselesini kendi lehine çözebilir. Çünkü bu şekilde Ruslar gerektiğinde, bölgeye rahatça askeri çıkarma yapabilecektir. İşte Rus askerî heyeti aslında, henüz başlamayan 1905 Rus-Japon savaşının nasıl geçeceğini ve nasıl biteceğini önceden Rus hükümetine bildirmiştir.⁷⁶⁰

İngiltere, her ne kadar Ruslara karşı destek verse de Japonlarla anlaşma konusunda oldukça ihtiyatlı davranmıştır. Çünkü Japonlar, Ruslara karşı İngilizlerin askerî desteğini isterse İngiltere büyük bir çıkmaza girebilirdi. En önemlisi İngilizler Ruslarla sıcak savaşa girmek istemiyordu. Yaklaşık yüz yıl süren İngiliz-Rus rekabeti boyunca Kırım Harbi haricinde bu kartı oynamamışlardır. Ayrıca İngiltere bunu yapmak istese dahi sadece Afganistan üzerinden yapabilirdi ki bu da oldukça riskliydi. Çünkü Rus birliklerine ulaşmak için evvela İngiliz kuvvetlerinin Afganistan'ı ele geçirip Türkistan'a ilerlemesi gerekiyordu. Bu da Afganların, İngilizleri istilacı olarak görüp yeni bir isyana ya da III. Afgan Savaşı'na sebebiyet verebilirdi. İngilizler, şu an Japonlara askerî anlamda yardımı, yalnızca Kafkasya'da olduğu gibi, ayaklanma ve direniş hareketlerine destek vererek yapabileceklerini belirtmişlerdir. 1905'in Ocak ayı itibarıyla İngiliz makamlarıyla Japon makamları arasında yapılan bir dizi görüşme ve yazışmalar sonucunda bilhassa ortak düşman Rusya'ya karşı ittifak kurulması, daha doğrusu 1902'de kurulan ittifakın tazelenmesi kararı alınmıştır.⁷⁶¹ Bu ittifak sadece Rusya'ya karşı değildi, Rusya'nın yanında savaşa girme ihtimali bulunan Fransa'ya da âdeta bir uyarı niteliği taşımaktaydı.⁷⁶² Görüşmeler ve ön müzakereler sonucunda Ocak 1905'te sunulan taslak Mayıs 1905'te revize edilmiştir. Revize edilen taslak anlaşmaların sonuncusu 8 Ağustos 1905 tarihlidir. Nihayetinde anlaşma, 12 Ağustos 1905'te, İngiltere Dışişleri Bakanı Lansdowne ile Japonya İmparatoru'nun Olağanüstü Elçisi ve Tam Yetkili Bakanı Tadasu Hayashi tarafından imzalanmıştır. Henüz maddelere geçmeden evvel, anlaşmanın ön sözünde aslında temel gaye ortaya konmuştur. Bunlardan biri “*Doğu Asya ve Hindistan bölgelerinde genel barışın sağlanması ve sürdürülmesi*”dir. Ayrıca taraflar birbirlerine “*Doğu Asya ve*

⁷⁶⁰ Azad Ağaoğlu (çev. ve haz.), **Cihan Harbi'nin Eşiğinde Rusya'nın Doğu'daki Hedefleri**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020, s. 98.

⁷⁶¹ **British Documents on the Origins of the War 1898-1914**, (Vol. IV The Anglo-Russian Rapprochement 1903-7), ed. Gooch, G. P.; Temperley, Harold, London: 1929, s. 120-182.

⁷⁶² <https://www.britannica.com/topic/Anglo-Japanese-Alliance>.

Hindistan bölgelerindeki toprak haklarının korunması ve söz konusu bölgelerdeki özel çıkarlarının savunulması”nı taahhüt etmişlerdir. Anlaşmanın 8 maddesinden en dikkat çekenini, 4. maddedir. Bu maddeyle, “*Hindistan sınırının güvenliğiyle ilgili her konuda özel bir çıkarı*” olduğunu itiraf eden İngilizler, mezkûr sınırı korumak için gerekli önlemleri alma hakkını teyit etmiştir. Anlaşmanın 6. maddesindeyse iki tane önemli husus vardır. “*Japonya ile Rusya arasındaki mevcut savaşla ilgili olarak, İngiltere, başka bir güç Japonya’ya karşı savaşa katılmadıkça katı tarafsızlığını korumaya devam edecektir. Üçüncü bir devletin savaşa katılması halinde, İngiltere Japonya’nın yardımına koşacak ve savaşı ortaklaşa yürütecektir...*” Dikkatimizi çeken en önemli husus: İngiltere 1905’te, Rusya’nın tüm saldırganlığına ve agresifliğine rağmen Ruslarla direkt savaştan kaçınmıştır. Yüz yıllık düşmanlığın sonucunda dahi, Japonlarla bir olup Ruslara ağır bir hezimet yaşatmayı düşünmemiştir İngilizler. Bunun yerine üçüncü bir güce dikkat çekilmiştir, yani yukarıda zikrettiğimiz üzere Fransa’ya. Âdetâ, bu savaşa dâhil olmaması konusunda, göz dağı verilmiştir.⁷⁶³

Anlaşılan o ki Japonlarla ittifak görüşmeleri yapan İngilizler, bir yandan da köşeye sıkışan ve anlaşmaya muhtaç durumda kalan Ruslarla görüşmekteydi. İngilizlerin, bu şartlar altında, Ruslardan bir dizi talepleri vardı. 1906 yılı Rus Yıllık Raporlarından alınan ve İngiliz arşivlerinde de bulunan dosyalardaki İngiliz taleplerinde gözükken, meselenin sadece siyasi değil ticari çıkarlarının da olduğu yönündedir. Zira, İngilizlerin 26 maddelik taleplerinin yarısından fazlası ticari kaygılarla alakalıdır.⁷⁶⁴

İngilizlerin, Rusları durdurmak için tek sebebi, doğudaki rekabet değildi. 1900’lerin başında, henüz Rus-Japon Savaşı başlamamışken, Osmanlı toprakları hâlâ daha Rus tehdidi altındaydı. İngilizlerin bu konudaki görüşü şu şekildeydi: Eğer Osmanlı, geçen yüzyılda olduğu gibi İngiliz yardımını alırsa, Rus istilasını önlenebilirdi. Bu yardımın olmaması hâlinde Rus işgaline dayanacak herhangi bir kurum, güç gözükmemekteydi.⁷⁶⁵ Fakat İngilizler XIX. yüzyıl boyunca Türklere yardım etmekten

⁷⁶³ F.O. Japan 673 (*The Anglo-Japanese Agreement of August 12, 1905*); Gooch; Temperley, **British Documents on the Origins of the War 1898-1914**, s. 164-169.

⁷⁶⁴ F.O. 371/318 (*Extract from the Annual Report for Russia for the Year 1906*); Gooch; Temperley, **British Documents on the Origins of the War 1898-1914**, s. 60-64.

⁷⁶⁵ TNA, FO 195-2107, No: 6, Ponsonby’den Nicholas O’Conor’a, 5 Mart 1901, aktaran: Ertekin, **İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu**, s. 294.

bıkmışlardı ve artık Türklere müttefik olarak o kadar gerek de yoktu. Rus-Japon Savaşı, İngilizlere beklediği fırsatı sunmuştur. Böylece, Türklere ve şeytan olarak gördükleri II. Abdülhamid'e yardım etmeden, sadece Japonları destekleyerek Rusya'nın batıdaki genişlemesinin de önüne geçilebilirdi.

Japonlar, modernleşme hamlelerinin meyvelerini almakta ve İngilizlerin de desteğiyle hızla ilerlemekteydi. Rus donanmasına ani bir baskın düzenleyip Port-Artur'da büyük bir zafer kazanmış ve Mançurya'ya girmişlerdir. Baykal Gölü'ne kadar inşa ettikleri demiryolunu Port Arthur'a kadar uzatamamış olmanın etkisiyle ordusunun tüm gücünü savaşta kullanamayan ve bilhassa deniz savaşlarında ağır kayıplar veren Ruslar, iç karışıklıkların da etkisiyle Ağustos 1905'te barış anlaşmasına razı olmuşlardır. Bu anlaşmayla Rusya, işgal ettiği bölgelerden çekilecek ve uzun süredir hedeflediği Port-Artur Limanı'nı Japonya'ya bırakacaktır. 1905 Rus-Japon Savaşı ve sonrasında imzalanan anlaşma, Rus İmparatorluğu'nun eski gücünden ne kadar uzaklaştığını açıkça ortaya koymuştur.⁷⁶⁶

Rusya'nın Japonya karşısındaki yenilgisi, beklenenin çok ötesine geçen sonuçlar doğurmuştur. Modern orduların ve silahların ortaya çıkışından beri Asyalı bir güç ilk kez, Avrupalı rakibini gerçekten büyük bir savaşta yenmeyi başarmıştır. Bu savaşın sonucunda İran'da, Afganistan'da, Hindistan'da, Çin'de, hatta Afrika'da *beyaz adam*'ın yenilmez olmadığı, fazlaca parayla ve teknikle donanmış "normal" bir insan olduğu görülmüştür. Asya'yı saracak özgürlük ve milliyetçilik dalgasında, Rus-Japon Savaşı'nın etkisinin olduğu gözükmektedir.

Rus-Japon Savaşı'nın bir sonucu olarak, özellikle Asya'daki zayıflamış ve tehlike altındaki konumu göz önünde bulundurulduğunda, Rusya'nın bir süre harekete geçemeyeceği düşünülmektedir.⁷⁶⁷ Zira İngilizler, Rusya'nın Asya'daki ilerleyişini durduran bu mutlak Rus yenilgisini, tam da bu sebepten dolayı, memnuniyetle karşılamıştır. İran, Afganistan, Osmanlı ve Tibet üzerinde iki ülkenin de hayatı

⁷⁶⁶ Topsakal, **Rusya Tarihi**, s. 85, 86; Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 144-146.

⁷⁶⁷ SdDAAdAA, **Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (2): Kapitel CLXXXIX, Nr. 8820, *Der preußische Minister der Auswärtigen Angelegenheiten Fürst von Bülow (Streng vertraulich)*, Berlin, den 25. Juni 1908.

çıkarları gereği sürdürdüğü, çıkar çatışması yaklaşık yüz yıldır sürmekteydi.⁷⁶⁸ Eğer Ruslar herhangi bir sebeple durmazsa veya durdurulmazsa, Hindistan'ı koruma adına bizzat İngilizlerin onları durdurması gerekebilirdi.

Resim 20: *Sonraki Duyuruya Kadar*⁷⁶⁹

Asya ve Afrika'da en büyük sömürgeci güç İngiltere'ydi. XIX. yüzyıl boyunca Hindistan'ın kuzeyinde sürekli tehditkar şekilde dolanan Rusya'nın, "çamurdan ayakları olan bir dev" olduğu anlaşılmıştır. Artık Uzak Doğu'da bir etkinlik gösteremeyeceği kesinleşmiş ve öngörülebilir bir gelecekte Hindistan için bir tehdit oluşturamayacak kadar zayıflamış olduğu anlaşılmıştır. İngiltere, Rusya'nın

⁷⁶⁸ BDOFA, Part I, Vol. XII, Doc. 126 8763(i) *Secret Pamphlet Summary (Capt. P. A. Rittich) 1905 Russia and Afghanistan (Summary by Lieutenant-Colonel Napier of a Pamphlet entitled "The Afghan Question" a Military and Geographical and Political Study by Staff-Captain P. A. Rittich, of the Lifeguard Jaeger Regiment).*

⁷⁶⁹ Bir Rus ayısı "Rus Sirki-Kuropatkin'in Hindistan'ın Fethi Adlı Büyük Gala Performansı" afişinin üzerine, öncekini kapatacak şekilde "Kaçınılmaz Olarak Ertelendi" afişini asıyor. 1900'lerin ilk yıllarında, mevcut koşullar gereği Rusların Hindistan politikasının zaruri olarak ertelendiği daha kısa ve etkili bir biçimde anlatılamazdı. Bkz.: **Punch, or The London Charivari**, 20 Temmuz 1904.

yenilmesinin ardından Asya'da oluşan yeni durumda, kontrolü kaybetmemek adına Büyük Oyun'u bitirecek ve yüz yıllık düşmanı ile anlaşmazlıkları bitirecek hatta ilerleyen yıllarda müttefik olacaktır. Rusların aldığı ağır hezimet sonrası, İngiltere ile rekabet edemeyeceğinden dolayı Asya uğruna yaşanan rekabet, artık sona ermiş ve anlaşmanın, yakınlaşmanın önünde ciddi bir engel kalmamıştır. İlerleyen yıllarda Asya'daki nüfuz alanları konusunda uzlaşmaya varılacak ve hatta I. Dünya Savaşı'ndaki İngiliz-Rus-Fransız itilafının temeli atılacaktır.

Rus-Japon Savaşı'nın dolaylı sonuçlarından biri de, Rusların büyük bir güç kaybına uğraması nedeniyle, Osmanlı ile Rus-Bulgar ittifakı arasında çıkması beklenen potansiyel savaşın, Balkan Savaşları'na kadar, 8 yıl gecikmesidir.⁷⁷⁰

3.3.b. Asya'da Kırılma Anı: 1905 Yılı

1905 yılında Osmanlı, bilhassa da İran ve Rusya'da, devletlerin ve dönemin gidişatını değiştirecek mühim gelişmeler yaşanmıştır. Bu olayların öncüsü niteliğindeki Rusya'daki devrimci ve muhalif atmosfer, Osmanlı muhalefeti üzerinde de etkili olurken, bölgedeki bu üç büyük devlet de halk hareketleri ve anayasal taleplerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Elbette Rus Devrimi'ni de tetikleyen önemli bir faktör vardı: Rus-Japon Savaşı.

Devrimin kıvılcımı, savaşın Rusya içinde oluşturduğu ekonomik, siyasi ve toplumsal çalkantılarla ortaya çıkan atmosferdir. Rus-Japon Savaşı, Rus İmparatorluğu'nun Asya'daki genişleme hedefleriyle Japonya'nın çıkarlarının çatışması sonucu patlak vermiş ve Rusya'nın beklenmeyen ağır yenilgisiyle sonuçlanmıştı. Bu yenilgi, zaten zayıf olan Rus ekonomisini daha da kötüleştirilmiş ve hükümetin otoritesini sarsmıştır. Rusya, savaşın başlarında Japonya'yı küçümsemiş, ancak beklenmedik şekilde başarısız olmuştu; bu durum halkın gözünde Çar II. Nikolay'ın yönetimine duyulan güveni zayıflatmıştı. Savaşın oluşturduğu ekonomik sıkıntılar, gıda ve mal kıtlığı, ağır vergiler ve zaten zor durumda olan halkın huzursuzluğunu artırmıştır. 1905 yılında patlak veren devrim, bu savaşın oluşturduğu huzursuzluğun doğrudan siyasi bir yansımasıdır. Bu anlamda, Rus-Japon Savaşı

⁷⁷⁰ Ertekin, **İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu**, s. 363.

Rusya'daki toplumsal ve siyasi huzursuzluğu derinleştiren, 1905 Devrimi'nin patlak vermesine zemin hazırlayan önemli faktörlerden biridir.

1905 Rus Devrimi, Çar II. Nikolay yönetimindeki Rus İmparatorluğu'nda, ekonomik eşitsizlikler, sosyal huzursuzluklar ve Rus-Japon Savaşı'nın yenilgileriyle tetiklenen geniş çaplı bir siyasi ve sosyal ayaklanma olarak açıklanabilir. Devrim, işçi grevleri, köylü ayaklanmaları, askerî isyanlar ve genel grevlerle kendini göstermiştir. Bilhassa 22 Ocak 1905'teki Kanlı Pazar⁷⁷¹ olayı, Çarlık ordusunun barışçıl göstericilere ateş açmasıyla, devrimin ivmesini artırmıştır. Bu olay, halkın Çar'a olan güvenini sarsmış ve devrimci hareketleri yaygınlaştırmıştır.⁷⁷² Çar II. Nikolay, ayaklanmayı yatıştırmak için Ekim Manifestosu'nu yayımlayarak sivil özgürlükler, bir parlamento (Duma) ve siyasi reformlar vaat etti. Ancak, bu tavizler Çar'ın otoritesini tam anlamıyla sınırlandırmadı ve devrimci talepler tam olarak karşılanmadığı için devrim tam başarıya ulaşmadan sona erdi, ancak Rusya'da anayasal monarşi yolunda önemli bir adım atılmış oldu.⁷⁷³

Rusya'nın Japonya karşısındaki hezimetini, Tahran'da da yankı bulmuştur. Meşrutiyet yanlıları, Rusya'nın savaşta mağlup olmasını istibdat rejiminin bir sonucu olarak değerlendirmiştir. 1905 yılında Rusya'da patlak veren devrim, İran'daki meşrutiyet hareketi destekçileri tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiştir.⁷⁷⁴

XIX. yüzyıl boyunca İran'ın iktisadi yapısı, özellikle Rusya ve İngiltere'nin artan müdahaleleri sonucu büyük ölçüde bozulmuştur. İran, bu iki büyük gücün açık pazarı hâline gelmiş, Avrupalılara geniş imtiyazlar tanınmış ve ülkeye Avrupa'dan ucuz mallar akmaya başlamıştır. Bu süreç, İran'ın yerli ekonomisini ciddi şekilde zayıflatmıştır. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, Kaçar şahları da Avrupa'dan aldıkları borçları verimli alanlarda kullanmak yerine, lüks harcamalar ve Avrupa seyahatleri için harcamışlardır. Bunun ekonomik sonuçları ise doğrudan halka yansımış ve geniş

⁷⁷¹ William C. Askew, "An American View of Bloody Sunday", *The Russian Review*, Vol. 11(1), 1952, s. 35.

⁷⁷² Raymond A. Esthus, "Nicholas II and the Russo-Japanese War", *The Russian Review*, Vol. 40(4), 1981, ss. 396-411.

⁷⁷³ Richard Wortman, "Nicholas II and the Revolution of 1905", *Russian Monarchy: Representation and Rule*, Academic Studies Press, 2013, s. 199-218.

⁷⁷⁴ İsmail Yurdakurban, "*Meşrutiyetten Devrime Güney Azerbaycan Bağımsızlık Hareketleri (1906-1979)*", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya: 2024, s. 16.

bir toplumsal huzursuzluğa yol açmıştır. Bu ekonomik ve sosyal sıkıntılar, İran'daki farklı etnik ve mezhepsel gruplar arasındaki ayrımları geçici olarak ortadan kaldırmış ve halkı anayasal bir sistem talebiyle birleştirmiştir. İran halkı, Rusya'nın siyasi ve askerî baskısına, İngiltere'nin ekonomik nüfuzuna karşı direnmeye başlamış ve bu gelişmelere karşı bir çözüm üretemeyen Kaçar yönetimine karşı ayaklanmıştır. Bu ayaklanma, istibdat rejimi altında halkı kontrol etmeye çalışan ve dış güçlerin etkisine karşı tepki gösteremeyen Kaçar iktidarına yönelik güçlü bir halk hareketi olarak şekillenmiştir.⁷⁷⁵ İran'da Kaçar Hanedanı'na karşı, halkın ve aydınların, anayasal bir yönetim talebi güç kazanmış ve 1905-1906 yıllarında Meşrutiyet Hareketi'ne dönüşmüştür. Bu süreç, Rusya'daki devrimci dalgadan ilham alarak, İran'da anayasal düzenin tesis edilmesi için önemli bir adım olmuştur. Tahran'da başlayan protestolar artarak diğer bölgelere yayılmış ve protestoların bir sonucu olarak ulema, Kum şehrine göç etmiş ve buradan hükümete karşı direnişi yönetmiştir. Tarihe, *Büyük Göç* olarak geçen bu olay, halk üzerindeki etkisini artırmış ve Şah üzerindeki baskıyı artırmıştır. Muzafferüddin Şah, geri adım atmak zorunda kalmış ve Kanun-ı Esasi'nin ilanına izin vermiştir. Şah, meşrutiyetin ilanı ile birlikte Meclis'in kurulması ve anayasanın yazılması için emir vermiştir. Bu karar ile birlikte Meşrutiyet'in ilanı zafer olarak kutlanmıştır.⁷⁷⁶

İran'daki meşrutiyet yanlısı anarşi hareketleriyle ilgili en dikkat çekici hususlardan biri de bu hareketlerin Kafkasya'ya yayılma ihtimali, 1907'de hem Rus Yıllıklarına hem de İngiliz belgelerine yansımıştır. Ruslar bu durumdan oldukça tedirgin olmuşlardır. Öyle ki hem Rus hem İngiliz temsilcileri, İran Hükümeti'ne ülkedeki İngiliz ve Rus çıkarlarının desteklenmesi ve ülkede istikrarın sağlanması konusunda muhtıra vermiştir.⁷⁷⁷ Dikkatli incelendiğinde, bu gelişmeler de 1907 Antlaşması'nın önemli faktörlerinden biridir. Çünkü İran'daki ve Kafkasya'daki istikrarsızlık ve isyan hareketleri Osmanlı-Alman ortak hareketine bir zemin

⁷⁷⁵ Cem Uncu, "İran'daki Son Türk İktidarı Kaçar Hanedanı Üzerine Siyasi ve Sosyo Ekonomik Bir Değerlendirme", *The 1st International Conference on Studies in Turkology*, 14-16 Ekim 2016 Barselona, Bildiriler Kitabı, 2016, s. 49.

⁷⁷⁶ Yurdakurban, "Meşrutiyetten Devrime Güney Azerbaycan Bağımsızlık Hareketleri (1906-1979)", s. 18.

⁷⁷⁷ **F.O. 3643/3643/09/38** (Extract from Annual Report for Russia for the Year 1907); Gooch; Temperley, *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, s. 508.

oluşturabilirdi. Bu da ne Rusya'nın ne de İngiltere'nin isteyeceği bir gelişmeydi. Zaten bu gelişmelerin hemen ardından 1907 yazında, içinde İran'ın da bulunduğu nüfuz bölgelerine ayırıştırma anlaşması imzalanmıştır.

Aynı yıllarda Osmanlı Devleti'nde de modernleşme ve özgürlük talepleri güçleniyordu, II. Abdülhamid yönetimine karşı muhalif hareketler, özellikle Jön Türkler, aktif hâle gelmeye başlamıştır. Bu dönemde uygulanan yoğun sansüre rağmen, Rusların Japonlar karşısındaki yenilgisi haberleri halk tarafından ilgiyle takip edilmekteydi. Sultan ise can düşmanı olsa dahi Rusların hezimetinden endişe duyuyordu. Zira, *“Avrupa'nın en uzak görüşlü ve keskin zekâlı adamı”* olarak tanımlanan Sultan Abdülhamid'in *“Ruslar Uzak Doğu'da tutunurlarsa Türkiye'yi yalnız bırakırlar. Fakat orada mağlup edilirlerse, Yakın Doğuya dönüp bana saldıracaklar”* dediği iddia edilmektedir.⁷⁷⁸ Rus-Japon Savaşı, Osmanlı ahalisinin ilgisini çekse de Rus Devrimi o kadar ilgi uyandırmamıştır. Devrim hareketlerini ilgiyle takip edenler; Sultan Abdülhamid ve Jön Türklerdir. Jön Türkler, Abdülhamid iktidarını devirebilmek için Rus Devrimi de dâhil olmak üzere her gelişmeden istifade etmek ve her vasıtayı kullanmak gayretindeydiler.⁷⁷⁹ Hülasa, bu süreçte Jön Türklerin bu muhalif hareketine, Osmanlı ordusundaki birtakım subayların isyanı ve Balkanlar'daki karışıklıklar da eklenince artan baskılar üzerine II. Abdülhamid 23 Temmuz 1908'de, Meclis-i Mebusan'ı yeniden açma ve Anayasa'yı tekrar yürürlüğe koyma kararı almış ve böylece II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.

Rusya, İran ve Osmanlı'nın ardından Çin'de de aynı şekilde gelişmeler yaşanmıştır. 1905 Rus Devrimi, 1905 İran Devrimi, 1908 Jön Türk Devrimi ve 1911 Çin Devrimi, dünya sistemiyle bütünleşme sürecinde zarar gören ülkelerin direnişlerinin bir parçası olarak ortaya çıkan krizler olarak kabul edilmektedir.⁷⁸⁰ Bu direnişler, toplumsal huzursuzlukların, dış baskıların ve iç istibdat yönetimlerinin birleşimiyle şekillenmiştir. Bu devrimsel hareketler, modernleşme, anayasal yönetim

⁷⁷⁸ Hasip Saygılı, **1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, s. 68.

⁷⁷⁹ Saygılı, **1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid**, s. 246-249

⁷⁸⁰ C. V. Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, çev. Aysen Anadol, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008, s. 214.

talepleri ve halkın daha fazla hak talep etmesiyle karakterize edilmiş, ancak her bir ülkenin kendi koşullarına ve dış etkilerine göre farklı şekillerde evrilmiştir.

4. 1907 İngiliz-Rus Antlaşması

1907 İngiliz-Rus Antlaşması, Büyük Oyun olarak adlandırılan Asya'daki rekabeti sona erdiren önemli bir diplomatik gelişmedir. Çeşitli faktörler bu anlaşmanın gündeme gelmesine ve oluşmasına katkıda bulunmuştur. 1905 Rus-Japon Savaşı'nda aldığı ağır yenilgiler Rusya'nın Asya'daki etkisini zayıflatmış ve anlaşmaya meyletmesini zorunlu kılmıştır. Hem İngiltere hem de Rusya, Almanya'nın giderek büyüyen askerî ve ekonomik gücünden rahatsızdı. Dünya çapındaki sömürge rekabeti, iki ülkenin Almanya'ya karşı bir denge politikası gütmesine neden olmuş ve bu tehdit, İngiltere ve Rusya'yı iş birliği yapmaya teşvik edici bir unsur haline gelmiştir. Bu faktörler birleşerek, iki büyük gücü Asya'daki rekabetlerine son vermeye ve iş birliğini tercih etmeye yöneltmiştir.

4.1. Anlaşmayı Hazırlayan Faktörler

Hem Rus hem İngiliz belgelerine yansıyan ve anlaşılan, iki devleti de telaşa sevk eden İran'daki meşrutiyet yanlısı anarşi hareketlerinin Kafkasya'ya yayılma ihtimali önemli bir faktördür. Kaçar Devleti'nin mevcut yapısının bozulması iki devletin de istemediği bir durumdu. Ayrıca daha da önemlisi bu isyan hareketlerinin Kafkasya'ya yayılması Almanya'ya ve Osmanlı'ya bir hareket imkânı sağlayabilirdi. Osmanlı'nın lideri olduğu Almanya'nın finanse ettiği Kafkasya'dan başlayacak bir İslamî temelli bağımsızlık hareketi, Türkistan'a ve Afganistan'a yayılırsa, İngiltere ile Rusya'nın Büyük Oyun'u beraber kaybetmelerine sebep olabilirdi. Nihayetinde bu kıvılcım ateşe dönüşmeden söndürmek ve Kaçar Devleti'nin İngiltere ile Rusya arasında pay etmek 1907 Antlaşması'nın temel nedenlerinden biri olmuştur.

Rusya coğrafi şartlar sebebiyle İran'da İngiltere'ye kıyasla çok avantajlıydı. Bu yüzden İngilizler, Rus nüfuzuna karşı koyamayacaklarının farkına vardıklarında, Ruslarla uyumlu politika gütmeye başlamışlardır. Bunun yanı sıra İran, İngilizlerin Rusları resmen düşman ilan etmesini gerektirecek kadar mühim değildi. İngiliz Hindistanı Hükümeti de aynı görüşü paylaşmaktaydı. İran tüm bu uğraşlara, paraya ve savaşıma değmezdi. Kaçarlar, tüm bunları göze almak için güvenilir bir müttefikti

ve İran'a harcanacak para çok daha verimli yerlerde kullanılabilirdi. Ayrıca tüm bunlar bir yana, İngiltere, Avrupa'daki dengeler düşünüldüğünde, gerektiğinde Rusya'nın müttefikliğine ihtiyaç duyuyordu.⁷⁸¹

4.1.a. Mevcut Konjonktür ve Rus-Japon Savaşı

1907 Antlaşması'ndan evvel, son zamanlarda Berlin'in hoşuna gitmediği bilinen bir-iki anlaşma imzalanmıştır.⁷⁸² En dikkat çekici ve ilerleyen yıllarda dünya siyasetine yön verecek olanı; 8 Nisan 1904'te İngiltere ile Fransa arasında imzalanan *Entente Cordiale*'dir. Böylece İngiltere, Fransa ile Avrupa dışı gerilimleri çözmüş ve Rusların da dahliyle Üçlü İtilaf'ın yolunu açan anlaşma yapılmıştır.⁷⁸³ Zaten I. Dünya Savaşı'nın ana nedenlerinden biri de Almanya'nın dünya dengelerini bozacak şekilde Orta Doğu'da nüfuz elde etmeye çalışması ve Hindistan'a giden yolu tehdit etmesi olmuştur.⁷⁸⁴

Rusya, Doğu Asya'da oldukça yıkıcı bir yenilgiye uğramış ancak Asya'daki düşmanı İngiltere'ye karşı Almanya ile güçlerini birleştirmek yerine, İngiltere ile uzlaşmıştır. Bunun çok basit bir nedeni vardı: Rusya'nın Uzak Doğu'da genişleme arzusu, aldığı yenilgi sonucunda uzun bir süre için sönmüştü; orada yakın gelecekte başarılı bir politika izleyemeyecek kadar güç ve prestij kaybetmişti. Bu yüzden Batı'ya yöneldi ve burada güçlenen Almanya, onun esas rakibiydi. Balkanları ana faaliyet alanı olarak gören Rus politikasındaki ani değişimin nedeni, Almanya'nın bölgedeki hızla artan nüfuzudur.

Denizlerdeki üstünlüğünden emin olan İngiltere ise Akdeniz ve Basra Körfezi arasındaki ülkeleri kendi etkisi altına almak için Rusya'nın zaaf gösterdiği bu dönemden yararlanma niyetindeydi. Bizzat Hindistan Genel Valisi Lord Curzon'un politikasıydı bu. Rusya, İngiltere'nin gerçek anlamda korktuğu tek düşmandı çünkü İngiliz Hindistanı'na karadan saldırabilecek güce sahip tek büyük devletti. Ancak

⁷⁸¹ Canning to W. W. Wynn 6 Oct. 1825, **F.O. 60/26**, aktaran: M. A. Yapp, "British Perceptions of the Russian Threat to India", **Modern Asian Studies**, C. 21 S. 4, 1987, s. 653, 654.

⁷⁸² **BDOFA**, Part I, Vol. XIV, *Doc. 18 9143(i) Confidential Letter (Sir A. Nicolson to Sir Edward Grey) 24 Jun 1907 Russo-British convention.*

⁷⁸³ **Britannica**, The Editors of Encyclopaedia. "Entente Cordiale", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/event/Entente-Cordiale>.

⁷⁸⁴ Tichy, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, s. 59.

Rusya 1905'te gerçekleşen hem dahili hem de harici bir dizi olayın ardından korkutucu gücünü kaybetmişti. Artık Rusya'nın İngiltere'ye saldırabilecek ne gücü ne de cesareti vardı. İngiliz devlet aklı yine sahneye çıkmış ve Rusya yeniden güç kazanmadan önce bu fırsattan faydalanmak için harekete geçmiştir. Bu şartlarda, Osmanlı Sultanı'nın Anadolu, Suriye, Mezopotamya ve Arabistan'da İngiliz nüfuzunun artmasını engellemesi oldukça zor görünmektedir. Zira uzun zamandır denge politikasında devreye sokacağı Rusya ya da en azından Rus Monarşisi varoluş mücadelesi vermektedir.⁷⁸⁵

4.1.b. Rusofiller⁷⁸⁶

İngiltere'deki Rusofiller, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve Rusya'ya karşı olumlu bir tutum sergileyen entelektüel, siyasi ve kültürel bir grubu ifade etmektedir. Bu kişiler, Rusya'yı İngiltere'nin bir müttefiki ve Avrasya'daki stratejik bir denge unsuru olarak gören bir bakış açısını temsil etmişlerdir. Rusofiller, İngiliz kamuoyunun genelinde o dönemde yaygın olan Rusya karşıtı tutumlara karşı durarak, Rus kültürüne, edebiyatına ve tarihine derin bir ilgi göstermişlerdir. Bu fikirdeki bazı İngiliz politikacılar, Rusya'nın İngiltere için stratejik bir müttefik olabileceğini düşünmüşlerdir. Bu görüş özellikle, 1907'de Rus-İngiliz Anlaşması'na yol açan Büyük Oyun döneminin sonlarına doğru daha da belirgin hâle gelmiştir. İngiltere'nin Rusya ile iş birliği yaparak Alman yayılcılığına karşı durması gerektiğine inanan bu kesimler, Rusya'yı Avrupa dengesi için hayati bir güç olarak değerlendirmişlerdir. Rusofillik İngiltere'de bir akım, birlik değildi, daha ziyade bireysel düşünce ve girişimler hâlindeydi. Karşılarında ise güçlü bir Rusofobik kitle de vardı.⁷⁸⁷ İngiltere'nin Asya'daki çıkarları, Kırım Savaşı'ndan

⁷⁸⁵ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8609, *Der Stellvertretende Staatssekretär des Auswärtigen Amtes von Mühlberg an den Geschäftsträger in Konstantinopel Freiherrn von und zu Bodman (Telegramm)*, Berlin, den 15. Juli 1905.

⁷⁸⁶ Kültürel, siyasi veya tarihsel bağlamlarda kullanılan bu terim, Rus kültürüne, Rus halkına, Rusya'nın siyasi politikalarına ve ideolojisine sempati duyanlar için kullanılmaktadır.

⁷⁸⁷ Rusofobi hakkında tafsilatlı bilgi için bkz.: J. H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain*, London: Oxford University Press, 1950; G. E. Wheeler, "Russophobia in the western world: A brief case history", *Asian Affairs*, 15:2, 1984, ss. 138-143; S. Öztürk; Y. Cankara, "Rus Dış Politikasının Batı'da Yansıması: Rusofobi", *Journal of Economics and Political Sciences*, 2022, 2(2), ss. 151-165; A. Resis, "Russophobia and the "Testament" of Peter the Great, 1812–1980", *Slavic Review*, 44(04), ss. 681-693.

sonra Rusya'ya karşı derin bir güvensizlik duyan muhafazakâr ve emperyalist kesimler arasında güçlü bir Rus karşıtı duruşa yol açmıştı. Bu nedenle, Rusofiller İngiltere siyasetinde ve kamuoyunda çoğunlukla marjinal bir grup olarak kalmıştır. Ancak, Rusya ve İngiltere'nin 1907'de diplomatik bir yakınlaşma sürecine girmesi, bu grubun etkisini ve itibarını bir miktar artırmıştır.⁷⁸⁸

Bahsettiğimiz kesimin temel düşüncesi, “*Rusya ile İngiltere'nin Asya'da düşman değil rakip olduğu*”na dayanmaktadır. Avrupa'nın, Asya'nın, hülasa dünyanın çıkarı bu iki büyük gücün iş birliğini zorunlu kılmaktadır. Bu iki ülke, iş birliklerini ve savaşmayacaklarını beyan ettikleri anda ne Rusya'nın ne de İngiltere'nin sömürgelerindeki tebaalarının isyanından korkmalarına gerek kalmayacaktır. İki taraf da birbirinin nüfuz alanına saygı gösterirse Asya tamamıyla “medeni” batılılar tarafından ele geçirilecektir. Bu minvalde Asyalıların tüm umudu, Rusya ile İngiltere'nin anlaşmazlığı ve nihayetindeki savaş sayesinde bağımsızlıklarına kavuşmaktır. İki gücün politikacıları buna müsaade etmemelidir.⁷⁸⁹ Her ne kadar İngiltere'de Rusofobik insanlar ve politikacılar çoğunlukta olsa da bu düşüncedeki insanlar da az değildi.

Bunlardan biri olan, Alman İmparatorluğu'nda görev yapan ilk İngiliz büyükelçi, Lord Odo Russell'in, henüz 1876'da yani 1907 anlaşmasından yaklaşık 30 yıl evvel yaptığı şu tespiti ve ifadesi dikkat çekici niteliktedir: “*Rusya, diğer güçlere güvenilmediği durumlarda güvenilebilirdi ve yenileri için ihmal edilemeyecek kadar eski, değerli ve denenmiş bir dosttu.*”⁷⁹⁰ 1907 anlaşmasında da ortaya çıkacak, İngiliz devlet aklı işte bu fikirlere dayanmaktadır. Aslında 1907'de imzalanacak anlaşmanın ayak sesleri XIX. yüzyıldan beri duyulmaktaydı. 1885'te şu satırları kaleme alan, liberal politikacı ve gezi yazarı, William Edward Baxter, Rusya ile İngiltere arasındaki Asya mücadelesini özetlemiştir: “*Orta Asya için Rusya'yla savaşa girme fikri tamamen mantık dışıdır. İki büyük milletin, vahşi kabilelerin bulunduğu bu*

⁷⁸⁸ Rusofili hakkında tafsilatlı bilgi için bkz.: J. Jahangirli; J. Jabarov, “The Historical Evolution of Russophilia in Europe: A Study of the Development and Transformation of Positive Attitudes Towards Russia”, **Eminak**, Vol. 2023, No. 3, ss. 113-133; S. Ripetsky; O. Sereda, “Russophiles”, **Encyclopedia of Ukraine**, Vol. 4, 1993.

⁷⁸⁹ Baxter, **England and Russia in Asia**, s. 31,32.

⁷⁹⁰ **BDOFA**, Part I, Vol. III, *Doc. 319 3025/134 Secret Letter (Lord Odo Russell to the Earl of Derby) 3 Nov. 1876 German policy.*

coğrafyanın da faydasına olacak bir anlaşmaya varmaması için hiçbir sebep yoktur.” 1907 anlaşması, imzalanmadan evvel, 1885’te Baxter tarafından açıkça isimlendirilmiş ve ayrıntılı şekilde betimlenmiştir. Ona göre İngiliz ve Rus devlet adamları, Asya’da birbirlerine daha fazla zarar vermeden ivedilikle bir sınır belirlemelidirler. Bu sınır sayesinde İngiltere, Hindistan’ı kuşku duymayacak bir şekilde güvence altına almalı, Rusya da Türkistan’da dilediğince dolaşabilmelidir.⁷⁹¹

Lord Odo Russell ve William Edward Baxter ile paralel düşüncede olan Amerikalı Eugene Schuyler’in “*Rusları her bir adım attıklarında tehdit etmek ve daha sonra hiçbir şey yapmamak yerine, Rusların güneyde hangi sınırı geçemeyeceğini açıkça belirtmek daha akıllıca ve daha onurlu olacaktır.*” fikri, aslında tam olarak 1907’de yapılan şeydir. Bu isimlerin fikirleri 1907 anlaşmasıyla birlikte âdetâ, resmiyete dökülmüş ve uygulamaya konulmuştur. İngilizlerin Ruslarla anlaşması gerektiğini düşünen kesim, Kuzey’e, Türkistan’a gitmenin hem mantıksız hem de tehlikeli olacağını düşünüyordu. Hindistan’da güvenli bir bölgeyi yöneten ve ticaret yapan İngilizlerin, hiçbir getirisi olmayan bölgelere giderek “yarı-medeni” ırklarla irtibata geçmesinden İngilizlere göre az da olsa medeni olan Ruslarla anlaşma yapmak çok daha makuldü.⁷⁹²

Baxter’in, Rusların insanlık ve Hristiyanlık adına iyi niyetleriyle dolu olan bu eserinin bir propaganda aracı olduğu kanımızca şüphesizdir. Türk ve Müslüman düşmanlığı sebebiyle Hristiyan olan İngilizlerle Rusların anlaşmasının bin bir faydası öne sürülmekte, bu barbar topraklarının medeniyet hâkimiyetine alınması için çabalanmaktadır. Tüm bunların yanı sıra Rusların dünyadaki en barışçıl insanlar oldukları ve onların eğlenirken dahi kabalık yapmadıkları, şiddete eğilim göstermedikleri gibi Rusları övücü radikal düşünceler dahi dile getirilmiştir. İngiliz Hindistanı Ordusu’nda görevli Tümgeneral ve sömürge yetkilisi Sir William Henry Rodes Green, en kötü senaryoda dahi Ruslardan korkulmaması gerektiğini düşünüyordu. Rusya sadece Herat’ı değil tüm Afganistan’ı ele geçirmiş olsa dahi büyük bir maddi kayba sebep olacaktır. Ruslar, bu fakir ve gelişmemiş ülke için çok para harcamak ve bütçede açık vermek zorunda kalacaklardı. Ayrıca ülkedeki

⁷⁹¹ Baxter, a.g.e., s. 14, 43.

⁷⁹² Baxter, a.g.e., s. 32, 33, 53.

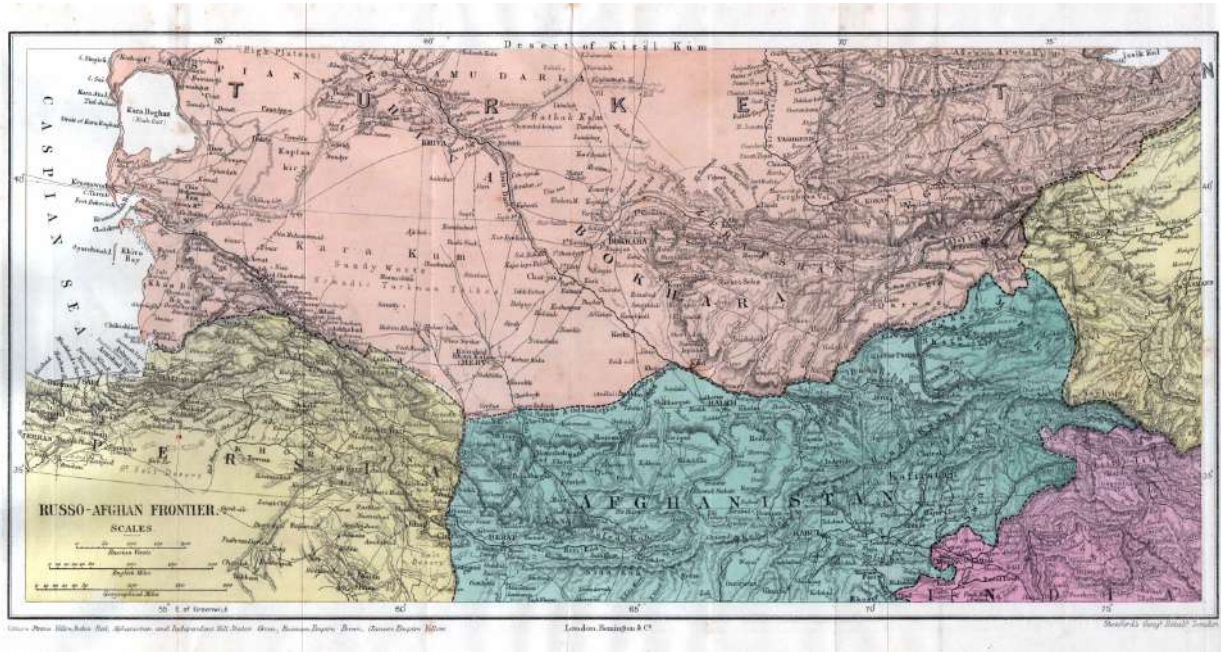

karışıklıklar sebebiyle yönetim anlamında da birçok sorun yaşanacaktır. Bu şartlar altında Ruslar, Afganistan'da İngilizlerin Hindistan'daki yönetiminden daha iyi bir yönetim sergileyemezlerdi. İngilizlerin bu anlamda çekinmesi manasızdı, Hindistanlı yerlilerin, Rusların Afganistan'daki yönetimini kıskanıp da ayaklanma ihtimalleri sıfıra yakındı. Hatta tam tersi, Afganlar Hindistan'daki İngiliz yönetimini kıskanıp İngilizlere sarılacaklar, onları kurtarıcı olarak görmek isteyeceklerdir. İşte bu şartlarda, Tümgeneral Sir William Henry Rodes Green'e göre Rusların Afganistan'a girmesi korkulacak bir durum değildir. Bunun için koca bir imparatorluğun parasını, askerini harcaması ve dış politikasına yön vermesi gereksizdi. Tümgeneralin iddia ettiği rakamlar şunlardır: 1882 yılında Rusya'nın gelirleri 70.371.150 paund iken giderleri 71.115.686 paundu. Ayrıca Rusya 1822'den bu yana 202.990.000 paund dış borç almıştır. Yanı sıra, Rusya'nın 1884'teki kamu borcu da 578.000.000 paunda ulaşmıştır. Rus Demiryollarının 1878 yılındaki gelirleri 75.960.075 rubleyken, bundan 3 yıl sonra 1881'de 20 milyonluk düşüşle 55.034.068 rubleye gerilemiştir.⁷⁹³ Hülasa, Rusların Türkistan macerası Rusya'ya kazançtan çok ağır bir yük hâlini almıştır. Rusların bu hâldeyken Afganistan'a girmeye cesaret etmesi, hatta İngiliz Hindistanı'na göz koyması düşünülemezdi bile.

Lord Odo, Baxter ve Schuyler, bu fikirleri savunurken, daha evvel zikredildiği üzere, onların tam tersini düşünen Rusofobik karşı cenah da vardı elbette. Aşağıda, 1885 yılında yayımlanan Rus-Afgan Sınırı haritası, Rusların Hindistan'ı ele geçirme planlarından bahseden *Hindistan'a Karşı Rus Projeleri: Çar Petro'dan General Skobelev'e* adlı eserde yer almaktadır.

---

⁷⁹³ Baxter, a.g.e., s. 96.

Harita 10: Rus-Afgan Sınırı⁷⁹⁴

Fakat Hindistan'ın ve Afganistan'ın Rus tehdidi altında olması gerçeğine rağmen XVIII. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın ortalarına kadar bakıldığında, Kırım Harbi istisna olmak üzere, Avrupa ve Dünya çapındaki (Napolyon Savaşları, I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı gibi) tüm savaşlarda Rusya, İngiltere'nin yanında olmuş ve İngiltere hepsinden galip çıkmıştır. İşte bu yüzden İngiliz siyasetindeki Rus düşmanlığı, bir paradoks olarak nitelendirilmektedir. Fakat İngiliz-Rus düşmanlığının da haklı dayanakları vardır; Büyük Oyun olarak adlandırılan, Türkistan, Afganistan, Hindistan ve kısmen de İran ile Kafkasya'daki nüfuz ve hakimiyet mücadelelerine dayanmaktadır.⁷⁹⁵

Rusofillerin düşünceleri İngiltere'de pek taraftar bulmasa da tarihî ve siyasi gelişmeler İngiliz politika yapıcılarını da bu düşünceye yaklaştırmıştır. Çünkü Ruslar, Doğu'da Japonlar ile giriştikleri savaşı kaybetmişlerdi, batıdan da yükselen Alman tehdidine karşı en azından Kafkasya ve Türkistan'daki mevcut durumlarını koruma adına İngilizlerle anlaşmak onlara da mantıklı gözüküyordu. İngilizler açısından da Almanların liderliğinde bir Türk-İslam ayaklanması Hindistan'a kadar yayılabilirdi ve

⁷⁹⁴ Henry Sutherland Edwards, **Russian Projects against India: From the Czar Peter to General Skobeleff**, London, 1885, s. i.

⁷⁹⁵ Gleason, **Genesis of Russophobia in Great Britain**, s. 1.

bu potansiyel tehlike göz ardı edilebilecek bir şey değildi. Bu sebeple İngilizler nezdinde de Türkistan'da nüfuz mücadelesinde oldukları ancak Hindistan'a fiilî bir müdahalede bulunmamış ve bulunmayacağını da ifade eden Ruslarla anlaşmak ve mevcut statükoyu korumak herkesin kazanacağı bir anlaşma gibi görünmektedir.

4.2. Anlaşma Süreci ve Müzakereler

1907 anlaşmasından evvel, 1903'te Afganistan ve çevresinde İngiliz-Rus anlaşmazlıklarını nihai çözüme kavuşturacak görüşmeler başlamıştı. Bunda elbette ki Londra'daki, Anglofil Rus Büyükelçisi Alexander von Benckendorf'un etkisi vardır. Zira kendisi, hem Büyük Oyun'u sona erdiren 1907 Rus-İngiliz anlaşmasını hem de I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin çekirdeğini oluşturan İngiltere-Rusya-Fransa üçlü itilafını organize eden isimlerin başında gelmektedir. 1903 yılındaki bu gelişmenin sebebi, birçok etkenin bir araya gelmesidir. Buna rağmen esas mesele Avrupa dengelerinin değiştiğinin hissedilmesi ve İngiltere ile Rusya'nın haricinde Asya'da yeni sömürgecilerin ortaya çıkma potansiyelidir. Ancak görüşmeler, Rus-Japon Savaşı sebebiyle sekteye uğramıştır. Savaş bittikten sonra Alman tehlikesinin giderek artması üzerine görüşmeler 1906'da devam etmiştir.⁷⁹⁶ İngiliz ve Rus temsilciler, Afganistan başta olmak üzere İran ve Tibet sınırlarındaki sorunları çözüme kavuşturmak üzere 1906 Mayıs'ında resmî müzakerelere başlamışlardır.⁷⁹⁷

Ruslar müzakereler sırasındaki taleplerinde o kadar ileri gitmişlerdir ki İngilizlerin, toprak paylaşımı ve sınırlar konusundaki teklifleri kabul etmesinin imkânsız olduğu görülmektedir.⁷⁹⁸ Fakat buna rağmen, Asya'daki Rus-İngiliz anlaşmazlıklarının külliyen ortadan kaldırılması mümkün olmasa da bazı küçük noktalar üzerinde bir anlaşma bile İngiltere için değerli olacaktır. Çünkü zaman ve şartlar İngiltere için elverişlidir. Japonya ile olan ittifakı ona Kuzey Asya'da güçlü bir konum sağlamaktadır. Rusya'nın ise Japon Savaşı nedeniyle zayıf düşmesi Rusları, Asya'da saldırgan bir politika izlemekten yıllarca alıkoyacak gibi gözükmektedir.

⁷⁹⁶ F.O. Embassy Archives, Russia, 181/791 (Very Confidential); Gooch; Temperley, **British Documents on the Origins of the War 1898-1914**, s. 186, 187.

⁷⁹⁷ F.O. 371/125 (Sir A. Nicolson to Sir Edward Grey); Gooch; Temperley, **a.g.e.**, s. 237.

⁷⁹⁸ **Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1): Die Englisch-Russische Entente und der Osten, Kapitel CLXXXIII (Das Werden der Englisch-Russischen Entente 1905-1907, Nr. 8504, *Der Botschafter in Petersburg von Schoen an den Reichskanzler Fürsten von Bülow (Vertraulich), St. Petersburg, den 7. April 1906.*

Londra Büyükelçisi Kont von Metternich, İngiliz Hükümetinin Rusya ile bir anlaşmaya varmak istediğini ancak bunun Almanya'ya karşı bir İngiliz-Rus anlaşması olmadığına dikkat çekmiştir. Bunun aksine İngiliz-Alman ilişkileri geliştirmek isteniyordu. Bilhassa önde gelen liberaller, büyükelçiye, İngiliz-Alman ilişkilerinin iyileştirilmesi konusunda yardım sözü vermiştir.⁷⁹⁹

İngiliz *Standard* gazetesinde yer alan habere göre Türkiye, İran, Afganistan ve Tibet'e ilişkin Rus-İngiliz mutabakatı müzakereleri ileri bir aşamaya gelmiş ve artık sonuçlandırılmak üzereydi. Söylentilere göre Doğu Sorunu'nun, Rusya'nın Kafkas demiryolunu bağlantısını Bağdat demir yoluna kadar uzatması, İstanbul'dan Bağdat'a kadar olan demir yolunun tüm kontrolünün Almanya'ya verilmesi, Bağdat'tan Körfez'e kadar olan hattın ise İngiliz kontrolüne geçmesiyle çözülecektir. Böylece Bağdat Demiryolu'nun kullanımındaki hak ve güç, her ne kadar eşit olmasa da üçe bölünecektir. Şansölye Bülow, Rus-İngiliz sürtüşmesini ortadan kaldırarak genel barışa hizmet ettiği sürece her türlü anlaşmayı memnuniyetle karşılayacaklarına dair beyanına bir şerh düşmüştür. Bu şerh ile Rus Hükümeti'nin Alman çıkarlarını etkileyen konularda Almanlara danışmadan karar vermemesi ve bir oldu bittiye getirilmemesi beklenmektedir. Buradaki mevzubahis, Bağdat Demiryolu sorunudur. Çünkü Bağdat Demiryolu, Sultan'ın imtiyazıyla doğrudan Almanlara tahsis edilen kıymetli bir imtiyazdı.⁸⁰⁰ Almanya, İngilizler ile Ruslar arasındaki anlaşma sebebiyle bu imtiyazın değersizleşmesine veya Almanların elinden alınmasına göz yummayacağını belirtmiştir.

Daha sonraki yıllarda İngiliz-Rus ittifakının mimarı olarak anılacak Aleksandr İzvolski, *Standard* gazetesindeki haberin doğru olmasının mümkün olmadığını söylemiştir. Rusya ve İngiltere sadece Asya meseleleri üzerinde, statüko baz alınarak yeni sürtüşme alanlarından kaçınmak için genel bir mutabakatı müzakere etmekteydi. Bildiği kadarıyla, Bağdat Demiryolundan hiç söz edilmemişti bile. Zira Rusya ve

⁷⁹⁹ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIII, Nr. 8505, Der Botschafter in London Graf von Metternich an den Reichskanzler Fürsten von Bülow (Ganz vertraulich), London, den 26. April 1906.

⁸⁰⁰ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIII, Nr. 8507, Der Reichskanzler Fürst von Bülow an den Botschafter in Petersburg von Schoen (Telegramm), Berlin, den 19. Mai 1906.

İngiltere'nin, Almanya'nın çıkarları ve hakları üzerinde, Almanlarla bir mutabakata varmadan tasarrufta bulunmaları söz konusu olamazdı.⁸⁰¹

Aleksandr İzvolski, esasında İngiltere ile yakınlaşmaya karşı hiçbir sempati beslemiyordu ancak bu onun şahsi ve duygusal tepkisiydi. Bunun yanında bir devlet adamı olarak, bir anlaşmaya varmanın siyasi bir gereklilik olduğunun farkındaydı. Diğer birçok önde gelen Rus gibi o da Japonya'nın Rusya'ya karşı yeni bir savaşa hazırlandığına ve bu nedenle Japonya ile müttefik olan İngiltere ile yakınlaşarak buna karşı korunmak gerektiğine inanıyordu.⁸⁰²

Bakan İzvolski'nin anlaşma hakkındaki düşünceleri dikkat çekicidir:

“Barışın bizim için ne kadar önemli olduğunu anlamak adına, 13.000 kilometrelik bir mesafede savaş yürütmenin ne kadar zor olduğunu, Rusya'nın savaştan ne kadar zayıflamış olarak çıktığını ve savunmamızın ne kadar büyük harcama gerektirdiğini düşünmek gerekir. Sadece (Japon tehdidi altındaki) Vladivostok'un yeterli bir şekilde tahkim edilmesi 250 milyon ruble ile ancak başarılabilir. Rusya'nın artık karşılayamayacağı harcamalar söz konusudur. Şimdi bir de savaşın Rusya içerisindeki duruma etkisini düşünün. Bu kesinlikle çok tehlikeli bir harekete, hatta belki de imparatorluğun dağılma ihtimaline yol açacaktır ki Avrupa'nın bundan hiçbir çıkarı olamaz. Aynı zamanda monarşi de tehlikeye girecektir...⁸⁰³ Her ne pahasına olursa olsun kendimizi Japonya'ya karşı korumalıyız. Japonların çok güçlü olmasına izin vermemek Avrupa'nın çıkarınadır.”⁸⁰⁴

⁸⁰¹ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIII, Nr. 8508, Der Botschafter in Petersburg von Schoen an das Auswärtige Amt (Telegramm-Entzifferung), St. Petersburg, den 20. Mai 1906.

⁸⁰² **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIII, Nr. 8520, Der Erste Sekretär bei der Botschaft in Paris von Flotow an den Vortragenden Rat im Auswärtigen Amt von Jagow (Streng vertraulich-Privatbrief), 10. Dezember 1906.

⁸⁰³ Rus Bakan, burada Avrupalı hanedanların ortak çıkarlarına atıf yapmaktadır.

⁸⁰⁴ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIV (Eine Quadrupelentente zwischen England, Rußland, Frankreich und Japan? 1907), Nr. 8541, Der Geschäftsträger in Petersburg von Miquel an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, St. Petersburg, den 17. Mai 1907.

Devam eden görüşmelerde, Afganistan sınırı ve İran'daki nüfuz alanları meselesi, şüphesiz Asya sorununun en önemli kısmıydı. İngiltere ile İran arasında daha önce yapılan gizli anlaşmaya göre, kuzeyde demir yolu inşa edilmesi hâlinde İngilizler de İran'ın güneyinde demir yolu inşa etme hakkına sahip olacaktı. Aslında İngilizlerin bu anlaşmayla asıl elde etmek istediği, Rusların İran'a demir yolu inşa edip güneye inmesini engellemektir. İstanbul Büyükelçisi Baron von Marschall, Alman Dışişleri Bakanlığı'na İngiltere'nin, her iki tarafın nüfuz alanlarını yatay bir çizgiyle sınırlama, teklifinin Rusya tarafından kabul edilemeyeceğinin kesin bir dille ifade edildiğini iletmiştir. İngiltere Basra Körfezi'nde zaten üstün bir konuma sahipti. Rusya, İran'ın güneyinin İngiliz nüfuzuna ait olduğunu anlaşmayla resmî bir şekilde kabul ederse, İngiltere İran kıyılarında serbestçe hareket edebilecekti. Bu aynı zamanda Rusya'nın Basra Körfezi'ne erişimini de yasal olarak kapatacaktı. Rusya, böyle bir anlaşmaya girmektense, mevcut durumu korumak ve her iki tarafın çıkar alanlarını sınırlandırmaktan kaçınma taraftarıydı.⁸⁰⁵

Mart 1907 itibarıyla İngiliz-Rus müzakereleri Tibet, İran ve Afganistan'ı kapsamakta ve tüm hızıyla devam etmektedir. Görüşmelerde en büyük zorluğu hâlâ daha Afganistan teşkil ediyordu. Rusya'nın bazı korkularının ve hassasiyetlerinin üstesinden gelmesi bekleniyordu.⁸⁰⁶ İngiliz adınaysa pürüz sayılabilecek iki husus vardı. Rus nüfuz bölgesinin Afganistan sınırına çok yakın olması ve başkent Tahran'ın Rus nüfuz bölgesinde bulunması.⁸⁰⁷

Lokal Anzeiger gazetesinin 12 Mart tarihli sayısında, Rus diplomatik kaynaklarından edinilen bilgilere göre, Rusya'nın bir *koalisyon*a katılmasını amaçlayan görüşmeler de yapılmaktadır. İngiltere, Japonya, Fransa ve Rusya arasında Almanya'ya karşı bir koalisyondan söz edilmektedir. Rusya'nın Almanya'ya karşı Japonya ve iki Batılı güce resmen katılmasının Almanlar için ne kadar ciddi bir mesele olacağı aşikârdır. Bu yüzden Dışişleri Bakanlığı Sekreter Yardımcısı von Mühlberg,

⁸⁰⁵ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIII, Nr. 8519, *Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an das Auswärtige Amt, (Vertraulich Telegramm-Entzifferung), Therapia, den 5. Oktober 1906.*

⁸⁰⁶ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIII, Nr. 8525, *Der Botschafter in London Graf von Metternich an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, London, den 19. März 1907.*

⁸⁰⁷ **BDOFA**, Part I, Vol. XIV, Doc. 3 9143(i) *Letter (Sir A. Nicolson to Sir Edward Grey) 10 Mar 1907 Russo-British convention.*

gazetede çıkan haberlerin Petersburg Büyükelçisi von Schoen vasıtasıyla doğrudan İzvolski'ye sunulmasını ve yapacağı yorumlardan bir yargıya varılmasını istemiştir. Eğer iddialar doğruysa, von Mühlberg Rusları tarihe ihanet etmekle, iki devletin anlaşmalarını ve atalarının bağlarını hiçe sayarak Rusya'yı Almanya'nın düşmanlarının tarafına yöneltmekle itham etmektedir.⁸⁰⁸ Almanya'nın Rusya'yı rakibi olarak görmediği, kıta Avrupası'nda Fransa'yı Asya'da ise İngiltere'yi düşman ya da daha naif bir ifadeyle rakip olarak gördüğü bariz bir şekilde ortadadır.

1907 yazına doğru, İngiliz-Rus görüşmelerinde adım adım sona yaklaşılması Almanları tedirgin etmekteydi. Buna bir çare arayan Pekin'deki Alman elçisi von Rex, Almanya'nın Doğu Asya konusunda Amerika ve Rusya ile mutabakata varması gerektiğini düşünüyordu. Hatta Çin'i kendi taraflarına çekmeyi teklif etmiştir. Çin'in devasa büyüklüğü ve 300 milyondan fazla nüfusa sahip bir ülkenin büyük ekonomik potansiyeli Rex'in dikkatini fazlasıyla cezbetmiştir. Bu sebeple Çin'le mümkün olan en kısa sürede ittifaklar yoluyla ticari ilişkiler kurmayı önermektedir. Temel argümanı ise, Doğu Asya'da Almanların kendi başına kalması hâlinde, ekonomik çıkarlarının zaman içinde büyük zarar görecektir.⁸⁰⁹

İngiliz-Rus görüşmelerinin ötesinde, *Lokal Anzeiger*'de iddia edildiği üzere İngiltere, Japonya, Fransa ve Rusya arasındaki müstakbel koalisyon çerçevesinde Ruslar ile Japonlar arasında devam etmekte olan müzakerelerin, Çinlilerin endişelerini arttırdığı düşünülmektedir. Çünkü iki devletin anlaşmasında, Japonya, Güney Mançurya'daki üstünlüğünün tanınması karşılığında Rusya'nın Kuzey Mançurya ve Moğolistan'daki çıkarlarını tanımayı taahhüt edecekti ve bu da Çin İmparatorluğu'nun bir bölümünün daha, yavaş yavaş parçalanmasına yol açacaktı. İşte bu denklemde, Boxer Ayaklanması⁸¹⁰ zamanından beri Pekin'de Almanlara duyulan güven de göz

⁸⁰⁸ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIV, Nr. 8542, *Der Stellvertretende Staatssekretär des Auswärtigen Amtes von Mühlberg an den Botschafter in Petersburg von Schoen (Vertraulich)*, Berlin, den 2. Juni 1907.

⁸⁰⁹ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIV (Anhang: Eine Deutsch-Amerikanisch-Chinesische Entente?), Nr. 8547, *Der Gesandte in Peking Graf von Rex an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, Peking, den 4. Juli 1907*.

⁸¹⁰ Boxer İsyanı, 1900 yılında Çin'den tüm yabancıları atmaya çalışan bir köylü ayaklanmasıdır. Asıl hedefleri Qing Hanedanlığını ve Çin'de önemli bir yere sahip olan Batılıları ortadan kaldırmaktı. Bkz.: The Editors of Encyclopaedia, "Boxer Rebellion", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/event/Boxer-Rebellion>.

önüne alındığında Çinlilerin, Almanlara yakınlaşacağı beklentisi, Tokyo Büyükelçisi tarafından bizzat Şansölye Bülow'a iletilmiştir.⁸¹¹ İngiliz-Rus görüşmeleri Ağustos 1907 itibarıyla artık nihai aşamaya gelmiş ve bunun farkında olan Almanlar, Rus-İngiliz ittifakına alternatif çözümlere yönelmiştir.

Almanların alternatif çözümlere yönelmesi yerinde bir karar gibi gözükmemektedir. Zira müzakereler 1907 Ağustos'unun sonuna kadar sürmüş ve nihayet anlaşmaya varılarak, 31 Ağustos 1907'de St. Petersburg'da Sir Arthur Nicolson ve İzvolski tarafından imzalar atılmıştır.⁸¹²

İngiltere ve Rusya Hükümetleri, İran'ın "bütünlüğüne ve bağımsızlığına" saygı göstermeyi karşılıklı olarak taahhüt etmişler ve bu ülkede mevcut düzenin korunmasını, barış içinde gelişmesini, diğer tüm ulusların ticareti ve sanayisi için eşit avantajların eşit şekilde kalıcı olarak tesis edilmesini arzuladıklarını beyan etmişlerdir. İran'ın "bütünlüğüne ve bağımsızlığına" saygı göstererek nüfuz alanlarına bölünmesini ise şu diplomatik ifadelerle kararlaştırmışlardır: *Her iki gücün, coğrafi ve ekonomik nedenlerle, bir yandan Rusya sınırına, öte yandan Afganistan ve Belucistan sınırlarına bitişik ya da bu sınırlara komşu olan İran'ın bazı bölgelerinde barış ve düzenin korunmasında özel bir çıkarı olduğunu göz önünde bulundurarak, İran'ın bu bölgelerinde iki devletin her türlü çıkar çatışmasını önceleme maksadıyla nüfuz alanları şu şekilde belirtilmiştir; Rus nüfuzu olan yerlerde İngilizler, İngiliz nüfuzu olan bölgelerde Ruslar demiryolları, banka, telgraf, yol, ulaşım vb. konularda siyasal ya da ticari nitelikte hiçbir imtiyazı kendi menfaati için istememeyi ve üçüncü devletlerin uyrukları lehine desteklememeyi taahhüt etmişlerdir.*⁸¹³ Böylece İran, resmen olmasa da fiilen nüfuz alanlarına bölünmüştür.

İngiltere ve Rusya, Tibet meselesinde ise; bu ülkenin toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi ve içişlerine müdahalede bulunmayacaklarını taahhüt edip, iddialarından

⁸¹¹ SdDAAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIV, Nr. 8548, *Der Botschafter in Tokio Freiherr Mumm von Schwarzenstein an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, Tokio, den 5. August 1907.*

⁸¹² *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Vol. III, s. 358; anlaşmanın Fransızca tam metni için bkz.: Gooch; Temperley, *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, s. 618-620. (ek)

⁸¹³ IOR/L/PS/20/260/1 [Convention signed on August 31, 1907, between Great Britain and Russia, containing arrangements on the subject of Persia, Afghanistan, and Thibet], London, 1907, s. 3, 4.

feragat etmiştir. İki taraf da Çin Hükümetinin aracılığı olmadan Tibet ile görüşmeyecektir. Bu şekilde bölgede ne İngiliz ne Rus nüfuzu olmayacaktı. Nihayetinde Tibet, Çin'in egemenliğine bırakılmıştır.⁸¹⁴

En önemli meseleye gelirse: Ruslar, Afganistan'ı kendi nüfuz alanlarında görmediklerini ve görmeyeceklerini taahhüt etmişlerdir. Artık Afganistan'a Rus temsilci, elçi, görevli göndermeyecekler ve Afganistan ile tüm siyasi ilişkiler İngiliz Hükümeti'nin aracılığıyla yürütülecekti. İngilizler de buna karşılık Afganistan'ın siyasi statüsünü değiştirmek niyetinde olmadığını açıkça beyan etmiştir. Afganistan'ın iç işlerine karışmayacak, ne tüm ülkeyi ne de Kabil, Herat, Kandahar gibi herhangi bir bölümünü ilhak ya da işgal etmeye kalkışmayacaktı. Ayrıca, Afganistan'daki mevcut nüfuzlarını sadece barış için kullanacaklarını ve Afganistan'ı Rusya'yı tehdit eden herhangi bir önlem almaya teşvik etmeyeceğini taahhüt etmiştir.⁸¹⁵

Yüz yıllık Büyük Oyun'u sona erdiren bu tarihi anlaşma ve süreç boyunca yapılan müzakereler, diplomasiinin başarılı bir örneği olarak gösterilmektedir. Daha evveli de olmakla birlikte nihai müzakereler yaklaşık bir buçuk yıl sabırla sürdürülmüştür. Ayrıca bu anlaşmanın İngiltere açısından önemini kavramak için Kral Edward'ın yaklaşımını görmek bile yeterli olacaktır. Kral, anlaşmanın imzalanmasını müteakip, Nicolson'un İngiliz diplomatları arasında en üst sıraya yerleştiğini belirtmiştir. Onunla birlikte Rus mevkidaşı İzvolski'nin de büyük çabası ve payı vardı elbette. Çünkü İngilizlerle müzakere ederken bir yandan da Afganistan'ı İngilizlere bırakmak istemeyen ve İran'ı da külliye Rus egemenliği altına almak isteyen Rus yetkilileri de ikna etmesi gerekmiştir.⁸¹⁶ Ancak sonunda ikisi de görevini başarıyla ifa etmiş ve tarihî anlaşma imzalanmıştır.

4.3. 1907 Antlaşmasının Sonuçları

İran ve Afganistan, Büyük Oyun'un merkezinde yer almış ve iki büyük güç olan Rusya ile İngiltere arasında stratejik birer bölge olmuştur. İran, Hindistan yolu üzerindeki konumuyla her iki güç için önemli bir hedefken, Afganistan Hindistan'ın sınır kapısı niteliğinde olduğu için İngiltere tarafından büyük bir öneme sahipti. 1907

⁸¹⁴ IOR/L/PS/20/260/1, s. 5, 6.

⁸¹⁵ Gooch; Temperley, *a.g.e.*, s. 176, 618-620; IOR/L/PS/20/260/1, s. 4, 5.

⁸¹⁶ Fraser-Tytler, *Afghanistan*, s. 176, 177.

Antlaşması ile İngiltere, Afganistan'ı güvenli bir bölge ilan ederek Hindistan'ı koruma altına almış, Rusya ise Afganistan'a herhangi bir müdahale etmeme taahhüdünde bulunmuştur.⁸¹⁷ Ayrıca, bu antlaşma Rusya ile İngiltere'nin Asya'daki tüm anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturmuş ve iki gücü Almanya'ya karşı birleştirmiştir. Bölge nüfuz alanlarına bölünmüş, İngilizler güney İran ve Afganistan üzerinde hâkimiyet kurarken, Rusya Moğolistan, Mançurya ve kuzey İran üzerinde etkili olmuştur. Anlaşma sonucunda, İngiltere Hindistan'ı güvence altına alırken, Rusya Türkistan ve İran'ın kuzeyindeki varlığını İngiltere'ye kabul ettirmiştir. Rusya'nın Asya'dan Avrupa'ya yönelen stratejisi ve 1907'de imzalanan bu anlaşma, iki güç arasında yakınlaşmayı mümkün kılmıştır. Büyük Oyun sürecinde, bölgeye ajanlar gönderilmiş, istihbarat savaşları yaşanmış, yatırımlar yapılmış, riskler alınmış, vekaleten de olsa harp edilmiş ve nihayetinde oyun son bulmuş ve anlaşma noktasına varılmıştır. Böylece, Asya'nın iki güç arasında paylaşılmasıyla Büyük Oyun, kanımızca sona erse de 1907 Antlaşması'nı, Büyük Oyun'un yalnızca ilk perdesinin sonu olarak görenler mevcuttur.

Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey bu anlaşmadan dolayı memnunken Hindistan Genel Valisi Lord Curzon ise yapılan anlaşmaya, imzalanıncaya değin muhalefet etmiştir. Lord Curzon, henüz Hindistan Valisi olmadan önce 1898'de Türkistan, Afganistan, Hazarötesi ve İran'ı "*dünyanın egemenliği için oynanan bir satranç tahtasındaki taşlar*" şeklinde tanımlamış ve kendisi bunu bir itiraf olarak nitelendirmiştir.⁸¹⁸ Mezkûr coğrafyalar Curzon'un deyimiyile, dünya egemenliğinin kaybedilme riskine karşı, Rusya ile pay edilmiştir. Rusların içinde de anlaşmaya soğuk bakanlar vardı. Rusya'nın, 1905'teki Japon Savaşı ve devrim sebebiyle bu anlaşmaya imza attığı göz ardı edilmemelidir. Zira bu sebeple, zorla veya zoraki şekilde kabul edilen anlaşmaya, güvensizlikle birlikte hoşnutsuzluk da mevcuttu.⁸¹⁹

⁸¹⁷ Atuk, a.g.m., s. 109.

⁸¹⁸ Ahmed Rashid, **Taliban - Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia**, London-New Haven: Yale Nota Bene, 2001, s. 145, 146.

⁸¹⁹ SdDAAdAA, **Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIII, Nr. 8535, *Der Geschäftsträger in Petersburg von Miquel an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, St. Petersburg, den 5. September 1907.*

4.3.a. 1907 Antlaşması ve İran

İran'daki İngiliz politikasının temel amacının, İngiliz-Rus iş birliği olduğu gözükmektedir. Zira İngilizlerin bu yöndeki ilk teklifi 1896 yılına dayanmaktadır. Çünkü Rusya'nın kuzeydeki kendi çıkarlarını korumak için müdahale etme noktasındaki bir girişimi, İngiltere'nin Basra Körfezi de dâhil olmak üzere İran'ın güneyindeki daha büyük çıkarlarını korumak için müdahalesine neden olacaktı.⁸²⁰ İşte bu tehlike, İran'da doğal olarak bir denge oluşturmaktaydı. İran için İngiltere ve Rusya arasındaki nüfuz mücadelesi on yıllar boyunca çeşitli şekillerde devam etmiştir: ta ki bir gün bu iki eski düşman aniden uzlaşana kadar. Bu ani uzlaşımın sebebi ise ortaya çıkan yeni bir rakipti: Almanya.⁸²¹

İngilizler ve Ruslar, coğrafi ve iktisadi nedenlerle, bir yandan Rus sınırına, diğer yandan Afganistan ve Belucistan sınırlarına bitişik veya komşu olan İran'ın belirli vilayetlerinde barış ve düzenin korunmasında çıkarları olduğunu karşılıklı olarak kabul etmişlerdir. İran'ın "bütünlüğü"ne ve "bağımsızlığı"na saygı göstermeyi karşılıklı olarak taahhüt ederek, Kaçar Devleti'nin tüm bölgelerinde düzeni, barışçıl gelişmeyi sürdürmenin yanı sıra tüm ulusların ticareti ve sanayisi için eşit avantajlar sağlama vaadiyle, bu topraklar üzerinde anlaşmaya karar vermişlerdir.⁸²²

Basra Körfezi'ndeki statükonun korunmasında yani İngiliz çıkarlarına atıfta bulunan bir maddenin eklenmesi gerekliliği, üzerinde durulan bir mevzu olmuştur.⁸²³ Nihayetinde İngiltere'nin Körfez'de sahip olduğu özel çıkarlara ilişkin olumlu bir beyanda bulunulması uygun görülmemiştir. Fakat Ruslar bununla beraber İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki özel çıkarlarını inkâr etmediklerini açıkça ifade etmiştir.⁸²⁴

⁸²⁰ BDOFA, Part I, Vol. XIII, Doc. 36 6765 Memorandum (Memorandum on the Persian Situation) 12 Apr. 1896 British policy in Persia.

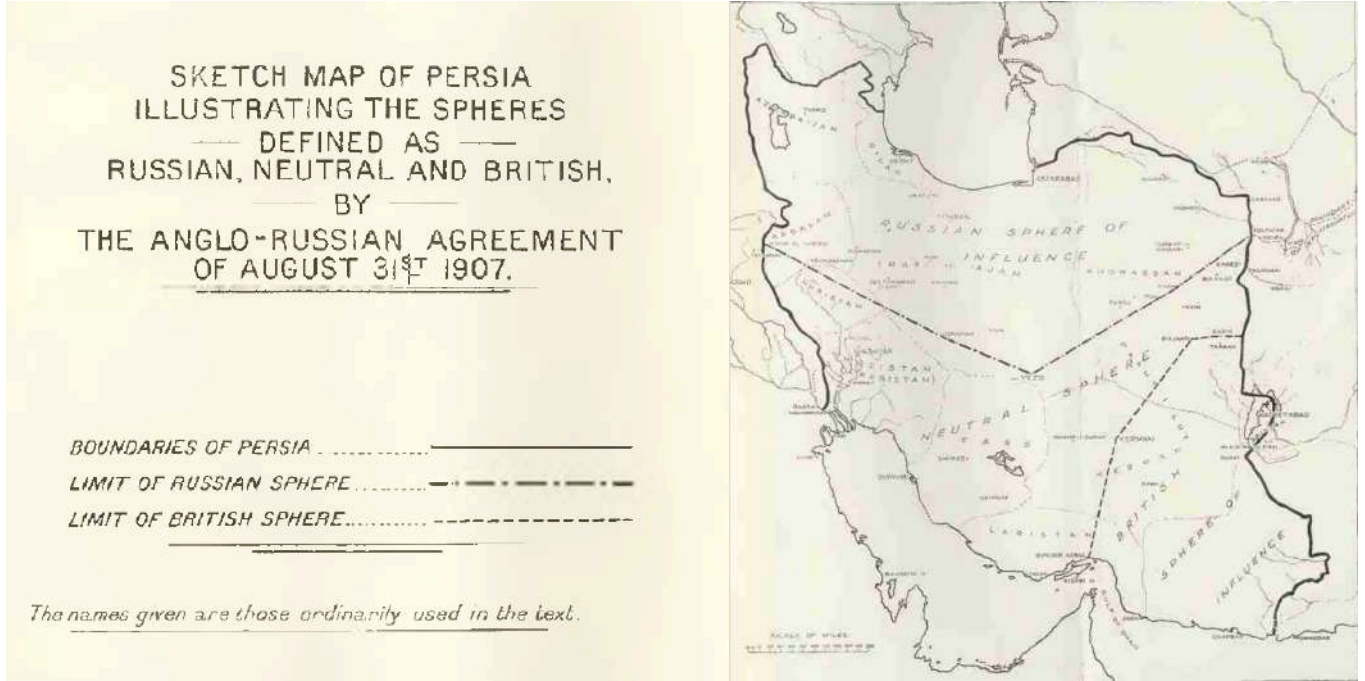
⁸²¹ Tichy, *Afghanistan: Das Tor nach Indien*, s. 56, 57.

⁸²² BDOFA, Part I, Vol. XIV, Doc. 16 9143(i) Draft Convention (Le Texte de Convention, relative aux Affaires de Perse, adopté en principe par les Gouvernements de Grande-Bretagne et de Russie) n.d. Russo-British convention.

⁸²³ BDOFA, Part I, Vol. XIV, Doc. 18 9143(i) Confidential Letter (Sir A. Nicolson to Sir Edward Grey) 24 Jun 1907 Russo-British convention.

⁸²⁴ BDOFA, Part I, Vol. XIV, Doc. 24 9143(i) Letter (Sir Edward Grey to Sir A. Nicolson) 29 Aug 1907 British interests in Gulf.

Bununla beraber anlaşmasının ardından, İran’da Rus demir yolu inşaatına karşı İngiliz muhalefeti de sona ermiştir.⁸²⁵

Harita 11: 1907 Antlaşmasına Göre İran Nüfuz Alanları⁸²⁶

1907 Antlaşmasıyla; İran nüfuz bölgesi olarak 3’e ayrılmıştır. Kuzey bölgeleri Rusya’nın, Hindistan’a yakın olan güney kısmı ise İngiltere’nin nüfuz bölgesi olarak kabul edilmiş, ülkenin orta bölgesi ise deyim yerindeyse tarafsız bir tampon bölge olarak Kaçarlara bırakılmıştır. İngiltere, Kafkasya ve İran’ın kuzeyini Ruslara bırakarak, Hindistan bir yana İran’ın güneyini bile Rus tehdidinden bertaraf etmiştir.⁸²⁷

⁸²⁵ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXVI, Nr. 8673, *Der Botschafter in London Graf von Metternich an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, London, den 26. November 1907.*

⁸²⁶ 31 Ağustos 1907 İngiliz-Rus Antlaşmasına göre İran Haritası yukarıdaki gibidir. İngiliz nüfuzu, Rus nüfuzu ve Kaçar nüfuzuna bırakılan ‘tarafsız’ bölge açıkça belirtilmiştir. Bkz.: Gooch; Temperley, *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, s. 621.

⁸²⁷ Rogers Platt Churchill, *The Anglo-Russian Convention of 1907*, Books for Libraries Press, 1972, s. 45.

Resim 21: Zararsız ve Gerekli Görülen Kedi⁸²⁸

Yüz yıldır İngiliz-Rus mücadelesine sahne olan İran şimdi ise İngiliz-Rus ortak müdahalesinin kurbanı olmuştur. 1907 Antlaşmasıyla birlikte Kaçarlar, bağımsızlıklarını resmen olmasa da fiilen kaybetmiştir. Buna rağmen Kaçar Hanedanlığı 1925'e kadar saltanatını sürdürmüş, karışıklıklar İngiliz destekli askerî darbeye kadar devam etmiştir.

4.3.a.a. 1907 Antlaşması ve Basra Körfezi

Rus-İngiliz anlaşması artık Rus nüfuz alanının kapsamını ortaya net bir şekilde koymuştur. Mevzubahis bölge, Kuzey İran'ın tamamı ve İsfahan da dâhil olmak üzere orta İran'ın önemli bir kısmıdır. Petersburg Maslahatgüzarı Miquel, artık Rusya'nın niyetinin daha da ileri gitmekte, İsfahan'a kadar tam bir iktisadi hâkimiyet kurmayı

⁸²⁸ İngiliz Aslanı (Rus Ayısına): “Baksana! Sen onun kafasıyla oynayabilirsin, ben de kuyruğuyla oynayabilirim ve bu sırada ikimiz de sırtını okşayabiliriz.” Bu sırada İran Kedisi oldukça yerinde bir serzenişte bulunmaktadır: “Bu konuda fikrimin sorulduğunu hatırlamıyorum!” 1907 anlaşması ile İran'ın güneyi İngiliz nüfuzuna, kuzeyi Rus nüfuzuna bırakılmıştı. Orta kısmı ise tarafsız bölge olarak Kaçarların hakimiyetine verilmişti, tam da bu karikatürde tasvir edildiği gibi. Karikatürün orijinal başlığındaki *The Harmless Necessary Cat*, William Shakespeare'in Venedik Taciri adlı eserinde geçen *a harmless necessary cat* sözüne bir atıftır. Zira Shakespeare'in eserindeki bu kedi metaforu, “sevilmese bile gerekli görülen şeyler” için kullanılmaktadır. İngiltere ve Rusya'nın, İran için düşündükleri gibi. Bkz.: *Punch, or The London Charivari*, 2 Ekim 1907.

amaçladığını düşünmektedir. Resmî ağızlar tarafından açıklanamasa da İngiliz-Rus anlaşmasının bu meseleyi de öngördüğü düşünülmektedir. Rus basınındaki Alman karşıtı yazıların, Almanya'nın Rusya'nın hedefinin önündeki tek engel olarak görülmesinden kaynaklandığı çünkü Rusya'nın ne şimdi ne de yakın gelecekte serbest rekabette Almanlara karşı koyamayacağı iyi bilinmektedir. Almanların tüm bu iddia ve tespitlerine rağmen Rusya, yüz yıllık düşmanı İngiltere ile yaptığı anlaşma sayesinde artık rahatlamış ve Almanya ile müzakerelerde koz ona geçmiştir. Rus ve İngiliz nüfuz bölgeleri arasında, üçüncü bir gücün yaklaşabileceği tarafsız bir bölge kalmıştır. Bu da Almanları, İran'a dair hâlâ ümit beslemeye sevk etmiştir. Fakat bu tarafsız bölge en iyi ihtimalle Alman nüfuzuna girse bile Bağdat Demiryolu ile Tahran arasındaki demir yolu bağlantısı Rus nüfuz bölgesinden geçecektir.⁸²⁹

Rusya ile yapılan anlaşmayla kara tarafından istenen güvenliğin sağlanmasından sonra Hindistan'ın deniz tarafından güvence altına alınması, İngiliz-Hindistanı'nı meşgul etmekteydi. Sorunun adı da netti, Basra Körfezi. Bu endişeden ve güvenlik politikasına hâkim kişiler bilmekteydi ki İngiltere hiçbir koşulda Almanya'nın Basra Körfezi'ne ilerlemesine izin vermeyecek ve ne pahasına olursa olsun Bağdat Demiryolu'nun bu bölgeye kadar devam etmesini engelleyecektir. Hatta dönemin Ticaret Bakanı Winston Churchill bir sohbet sırasında, Almanya ile İngiltere arasında herhangi bir anlaşmazlık olmadığı söylendiğinde, hemen şu sözlerle araya girmiştir: *“Mezopotamya var!”*⁸³⁰

4.3.b. 1907 Antlaşması ve Afganistan

İngiliz-Rus anlaşmasının muhtevasında, doğrudan Afganistan'ı ilgilendiren maddeler de vardı. İngiliz Hükümeti, Afganistan'daki siyasi koşulları değiştirme niyetinde olmadığını, Afganistan'da herhangi bir eylemde bulunmayacağını ve Afganistan'ı Rusya'ya karşı tehditkâr bir tutum takınmaya teşvik etmeyeceğini beyan etmiştir. Ayrıca 21 Mart 1905 tarihli Kabil Antlaşması hükümlerine uygun olarak,

⁸²⁹ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXV, Nr. 8591, *Der Geschäftsträger in Petersburg von Miquel an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, St. Petersburg, den 2. Oktober 1907.*

⁸³⁰ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (2): Kapitel CLXXXVII, Nr. 8791, *Der Geschäftsträger in London Wilhelm von Stumm an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, London, den 16. Mai 1908.*

İngiltere, Afganistan topraklarının hiçbir bölümünü ilhak veya işgal etmeyeceğini ve Afganistan'ın yönetimine müdahale etmeyeceğini de taahhüt etmiştir. Rus Hükümeti ise buna binaen Afganistan'ı nüfuz alanının dışında kabul edip ve Afganistan ile siyasi ilişkilerin yalnızca İngiliz Hükümeti tarafından düzenlenmesini taahhüt etmiştir. Ayrıca Afganistan'a kendi temsilcilerini göndermeyecektir. Sınırdaki özel olarak görevlendirilen ya da sınır illerinde yaşayan Rus ve Afgan görevlilerin, siyasi nitelikte olmayan yerel sorunların çözümü için birbirleriyle doğrudan iletişime geçmelerine izin verilecektir. Rusya ve İngiltere, Afganistan'da ticaret yapma konusunda birbirlerine eşit haklar tanımışlardır. İki taraf da İngiliz ve İngiliz Hindistanı ticaretine, temsilcilerine; Rus ticaretine, temsilcilerine ticari faaliyetleri için mümkün olan her türlü kolaylığı sağlamaya çalışacaklardır. Fakat Afganistan'la ilgili bu maddeler İngiltere, Emir'in anlaşmayı onayladığını Rusya'ya bildirdiğinde yürürlüğe girecekti. Afganistan Emiri, İngiltere'nin haddini aştığını ve hakkı olmayan mevzularda el attığından hoşnutsuzluk duyarak ölene dek anlaşmayı onaylamamış. Bu gelişmenin üzerine, İngiltere ve Rusya menfaatleri gereği, anlaşmayı Emir tarafından onaylanmış olarak kabul etmeyi uygun görmüşlerdir.⁸³¹

Afganistan'ın kuzey sınırı da İngiliz mürekkebiyle çizilmişti. 1893'te Durand Hattı, aynı ismi taşıyan anlaşmayla Afganistan'ın kuzey sınırı olarak kabul edilmişti. Şimdi ise 1907'de İngilizler ile Ruslar, Petersburg'da herhangi bir Afgan temsilcinin olmadığı masada anlaşma imzalamışlar, Afganistan'ın genel durumu ve sınırları hakkında ittifak etmişlerdir. İşte Afganistan'ın sınırları da daha sonraki süreçte Orta Doğu ve Afrika ülkelerinin sınırının çizileceği gibi, İngiliz amaçlarına hizmet edecek şekilde kalemle çizilmiştir. Sınır çizilirken hiçbir şekilde coğrafi, tarihî, iklimsel veya etnik unsur göz önüne alınmamıştır. Collin Davies'in bu durum hakkındaki ibretlik tespiti şu şekildedir:

“Bu durumda bilimsel sınır terimi ne manaya gelmekteydi? (...) Etnolojik, askeri ve siyasi ihtiyaçlara cevap verecek şekilde, Hindistan İmparatorluğumuzun Kuzey-Batı sınırını çizmek tümüyle imkânsız

⁸³¹ Bruck, “Beziehungen Afghanistans zu Britisch-Indien”, s. 169, 170; Tichy, **Afganistan: Das Tor nach Indien**, s. 148, 149; İzzetullah Zeki, **Afganistan'da Hâkimiyet Mücadelesi (Doğu ve Batı Çatışması 1809-2019)**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2019, s. 70, 71; Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan'ın Kuruluşu**, Malatya, 2011, s. 177-180.

*olacaktı. (...) Bilimsel sınırlardan kastedilense, Orta Asya'dan gelebilecek herhangi bir muhtemel istila tehlikesine karşı müdafaa hattı olarak kullanılacak stratejik açıdan kusursuz bir sınırdı.”*⁸³²

Davies'in bu tespiti, İngilizlerin Afganistan'a bakışını özetleyen oldukça açıklayıcı bir ifadedir. Hülasa, 1907 anlaşmasıyla Afganistan'daki İngiliz nüfuzu kesinleşirken,⁸³³ Ruslar da Afganistan sınır olmak üzere, işgal ettiği Türkistan'daki etki alanını kabul ettirmiştir.⁸³⁴ Afganistan artık İngiliz nüfuzundaki bir bölge olmasının yanı sıra, Rus Türkistanı ile İngiliz Hindistanı arasında tampon bölge olduğu resmiyet kazanmıştır. Tampon bölge, büyük devletler arasında Asya'daki çekişmeleri sırasında kullanılan bir yöntemdi ve Afganistan bunun tek örneği değildi. Örneğin Siyam, Güneydoğu Asya'da nüfuz çatışması yaşayan İngilizler ile Fransızlar arasında tampon bölge olarak kabul edilmişti.⁸³⁵

İngiltere ile Rusya bir yana, 1907 Antlaşması'nın Afganistan'a da hatırı sayılır faydası olmuştur. Öncelikle “*Filler tepişir, çimenler ezilir*” sözü gereği, Afgan toprakları, en azından bir süreliğine, artık ezilmekten kurtulmuştur. Afgan Emiri 1907'de anlaşmanın ardından Hindistan'ı ziyaret etmiş ve İngiliz Hükümetiyle Afganlar arasında dostluk ilan edilmiştir. Bu politika, dünyada kıyametin koptuğu I. Dünya Savaşı sırasında Afganların tarafsız kalmasını sağlamıştır.⁸³⁶ Ancak bu sükûnet çok uzun sürmeyecek, Afganların bağımsızlık girişimiyle 1919'da III. Afgan-İngiliz Savaşı başlayacaktır.

4.3.c. 1907 Antlaşmasının Almanya'ya Etkisi

Bu anlaşma Rus politikasından çok İngiliz politikasının eseridir. Rusya, iç reformlarını gerçekleştirmek ve mali durumunu iyileştirmek için barış elde etmek amacıyla bu anlaşmaya girmiştir. Yani bir anlamda mecbur kalmıştır. Başta İzvolski olmak üzere Rus diplomatlar ve liberal çevreler, İngiliz dostluğu fikrini Rusya'nın

⁸³² Collin Davies, **The Problem of the North-west Frontier, 1890-1908, with a Survey of Policy Since 1849**, Curzon Press, 1975, s. 16.

⁸³³ Yazıcı, “Afganistan'ın Jeopolitik Önemi”, s. 285.

⁸³⁴ M. Volkan Atuk, “Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C. 15, S. 57, 2018, s. 100, 101.

⁸³⁵ Ali Engin Oba, “Sultan II. Abdülhamit ve Siyam Krallığı”, **Diplomasi ve Tarih**, Kitabevi: İstanbul, 2021, s. 177.

⁸³⁶ Fraser-Tytler, **Afghanistan**, s. 179.

çıkış yolu olarak görmüştür. İngiltere'nin Rusya ile anlaşma konusunda ısrarcı olmasının nedenleri iyi anlaşılmalıdır. Çünkü İngiltere ne askerî ne de siyasi açıdan Rusya kadar zor durumda değildi. Rusya'nın Asya'daki nüfuzunun tehdit edici bir şekilde genişlemesi İngiltere'yi huzursuz etse de hayatî derecede bir sorun teşkil etmiyordu. İngiltere'nin kendisini Rusya'nın, Avrupa meseleleriyle ilgili düşmanca bir tutumuna karşı korumak istemesi en mantıklı çıkarımdır. Avrupa meselesinin çözüme kavuşturulması için evvela Asya'daki gerginliğin giderilmesi gerekiyordu. Hülasa, Tibet, Afganistan ve İran'a ilişkin anlaşma, Asya perspektifinden bakıldığında, kendi başına bir amaç gibi gözükmemektedir fakat dünya politikasına büyük bir çerçeveden bakıldığında, bu anlaşmanın daha büyük ve başka bir amaca hizmet eden bir araç olduğu görülecektir.

1907 anlaşmasının Alman karşıtı bir önlem olduğuna dair varsayımları hem Petersburg hem de Londra'daki hükümet çürütüp, inkâr etmeye çalışmıştır ancak eldeki veriler tam tersini söylemektedir. Anlaşmada her ne kadar Alman haklarına herhangi bir şekilde müdahale etmekten kaçınılsa da dolaylı ya da dolaysız olarak anlaşmadan en çok etkilenen ülkenin Almanya olduğu görülmektedir. Elbette, İran ve Afganistan gibi doğrudan anlaşmanın kapsadığı ülkeler hariç tutulduğunda. Müzakereler süresince İngiltere ve Rusya basını, Almanya'ya karşı düşmanca yazılar yayımlamaktan geri durmamıştır. İngiliz-Rus yakınlaşması fikri, Almanya'ya karşı kışkırtıcı makaleler yoluyla kamuoyuna sevimli gösterilmeye çalışılmıştır. Zira anlaşma aşamasındaki iki büyük gücün arasındaki mücadele en az yüz yıllıktı ve fazlaca biriken nefret ve öfke vardı. Bu iki gücün birleşmesi için ortak bir düşman olması yoksa da oluşturulması gerekiyordu. Bu nedenle, müzakereler ne zaman gecikse, Alman hükümetinin anlaşmaya karşı komplo kurduğuna dair iddialar ortaya atılmaktaydı. Anlaşma imzalandığında yayınlanan bir gazete manşeti: "*İngiltere'yi antlaşmayı imzalamaya Asya'daki hayali tehlikeler değil, Avrupa'da tehdit edici bir gücün büyümesi itti*" şeklindedir.⁸³⁷ Her ne kadar adı verilme de bu güç, şüphesiz ki Almanya'dır. Daha önceki dönemlerde Rusya'da İngiltere'ye karşı daha büyük bir nefret varken, İngiliz-Rus anlaşmasının imzalanmasından bu yana dengeler

⁸³⁷ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIII, Nr. 8537, *Der Geschäftsträger in Petersburg von Miquel an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, St. Petersburg, den 27. September 1907.*

değişmiştir. İngiliz diplomasisi Rus kamuoyunu, “*Cermenlerin Doğu’ya yönelişine*” karşı bir müttefik kazandığına ikna etmeyi ustalıklı başarımıştır.⁸³⁸

Henüz anlaşma imzalanmadan evvel dahi İngiliz-Rus müzakerelerini tedirginlikle takip eden Almanlar, İngilizler ile Ruslar haricinde müttefik aramaya başlamıştı bile. Çünkü Almanların Asya politikasında kendi başına kalması hâlinde büyük bir politika yürütemeyeceği anlaşılmıştır.⁸³⁹ Yaklaşık yüz yıldır Asya’ya hükmeden İngiltere ile Rusya dahi tek başına kalmamak için yüz yıllık rakipleriyle, yani birbirleriyle anlaşmaya varmışlardı. Almanya’nın potansiyel müttefiklerden biri ABD diğeri ise Çin’di.

1907’de ne Avrupalı büyük güçler ne de Amerika, Çin’i bölmeyi düşünmüyordu. En azından, Almanya’nın Pekin elçisi von Rex böyle düşünüyordu. Japonlar, Çin’in modern, iyi örgütlenmiş ve iyi silahlanmış bir devlet hâline gelmeden önce bu ülkeyle ilgilenmesi gerektiğinin farkındaydı. Japonların Çin’deki faaliyetleri, büyük işler peşinde olduklarını hissettirmektedir. Japonların Çin’deki kapsamlı istihbarat faaliyetleri onlara yaklaşık yedi milyon marka mal olmaktadır. Bu iddia, Japonların gizli faaliyetlerini Almanlardan çok daha iyi takip edebilen Ruslara aittir. Böyle bir meblağın ise belirli amaçlar olmaksızın harcanmayacağı barizdir. Von Rex, Japonların nihai hedeflerinin Mikado⁸⁴⁰’nun Pekin’e taşınması bile olabileceğini düşünmektedir. Von Rex’in, Çin’e ve Çinlilere dair tespitleri dikkate şayandır. Çinli devlet adamları, dünyadaki siyasi olaylara kendi çıkarları açısından nasıl bakması gerektiğini anlamıyordu. Halkın büyük çoğunluğu dünyada neler olup bittiğiyle hiç ilgilenmiyordu ve bu nedenle siyasi bir anlayışa sahip değildi. Dünyada bu kadar büyük siyasetler güdülürken ve kıtalar arası savaşlar, anlaşmalar yapılırken Çinliler hâlâ büyük politika yürütmenin ne anlama geldiğine vakıf değildi. Almanlar bunlarla

⁸³⁸ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (2): Kapitel CLXXXVII, Nr. 8739, *Der Botschafter in Petersburg Graf von Pourtales an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, St. Petersburg, den 16. März 1908.*

⁸³⁹ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIV (Anhang: Eine Deutsch-Amerikanisch-Chinesische Entente?), Nr. 8547, *Der Gesandte in Peking Graf von Rex an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, Peking, den 4. Juli 1907.*

⁸⁴⁰ Saray Kapısı anlamındaki Mikado, Japon İmparatoru’nu ve İmparatorluk makamını temsil etmektedir.

birlikte, XX. yüzyıla yakışmayan silahlanması nedeniyle Çin'i henüz siyasi hesaplarına tam teşekküllü bir faktör olarak dâhil edememektedir.⁸⁴¹

Almanlar, ABD ile birlikte, İngiltere'nin, Japonya'nın ve Rusya'nın aksine, Çin'de siyasi değil sadece ekonomik hedefler güttüklerini ve bu nedenle Çin'in doğal dostları olduklarını iddia etmektedir. Bağımsız ve güçlenen bir Çin'de ekonomik imtiyazlar elde etmek giderek zorlaşacaktır. Hatta belki de Çin'in talep ettiği afyon ticaretinin kısıtlanması sonucunda Asya'daki sömürgelerde ve özellikle Hindistan'da ciddi karışıklıklar çıkabilirdi. Bu da sömürgeciler için muazzam bir mali kayıp demektir.⁸⁴² İngiltere bu yüzden Almanya'nın *Weltpolitik*'ine tamamen karşıydı ve onları Asya'dan uzak tutmak istiyordu. Almanlar ise İngilizlere karşı Asya'da tek başına duramayacaklarının farkındaydı. Bu sebeple, son zamanlarda zor şartlar altında olsa da Asya'daki en büyük güçlerden biri olan Rusya'yı Japon-Fransız-İngiliz grubundan tamamen ayırmayı ve Alman-Amerikan-Çin ittifakına katılmaya ikna etmeyi düşünmüşlerdir. Eğer bu başarılabilirse Asya'daki konumlar çok daha elverişli, hatta olağanüstü güçlü olacaktı. Fakat bunun ne kadar imkânsız olduğunun Almanlar da farkındaydı. Çünkü Rusya, açıkça Çin'e hâkim olmak niyetindeydi. Çin'in Rusya ile bir ittifaka girmesi ve bunun bedeli olarak topraklarının bir kısmını ona vermesi beklenemez ve kabul edilemezdi.⁸⁴³

Almanlar bu anlaşmayla, İngiltere'nin Afganistan sebebiyle aslan payını almayı başardığını düşünüyordu. Ticari haklar haricinde, bu ülkenin kendi ilgi (nüfuz) alanının dışında kaldığını açıkça kabul etmiş olan Rusya'nın artık orada ileri sürebileceği hiçbir hakkı yoktur. İngilizlerin, Afganları Rusya'ya karşı

⁸⁴¹ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIV, Nr. 8552, *Der Gesandte in Peking Graf von Rex an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, Peking, den 31. Oktober 1907.*

⁸⁴² İngilizlerin Çin'deki afyon ticareti, dünya dengesini öyle bir değiştirmiştir ki; ticaretleri ve üretimleri doğudan sürekli ürün tedarik etmeyi gerektiren Avrupalılar, Çin'deki afyon ticareti sonucunda ticaret açıklarını kapatabilmiştir.⁸⁴² Bu ticaret öyle bir boyuta ulaşmıştır ki Çin toplumunda iki milyon kişinin Afyon müptelası olması sonrasında Çin İmparatoru 1839'da afyon içilmesini ticaretini yasaklamış ve yabancı tüccarlardan topladığı tonlarca afyonu imha ettirmiştir. İngilizlerin afyon ticaretine büyük bir darbe vuran bu gelişmeler, (1839-1842) I. Afyon Savaşı'na sebebiyet vermiştir. (1856-1860) II. Afyon Savaşı'nın da sonucunda Çin'de afyon ticareti ve kullanımı daha da yaygınlaşmıştır. Bkz. Kürşat Yıldırım, **Çin Tarihi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021, s. 247-252.

⁸⁴³ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIV, Nr. 8556, *Der Gesandte in Peking Graf von Rex an den Reichskanzler Fürsten von Bülow (Geheim), Peking, den 7. Dezember 1907.*

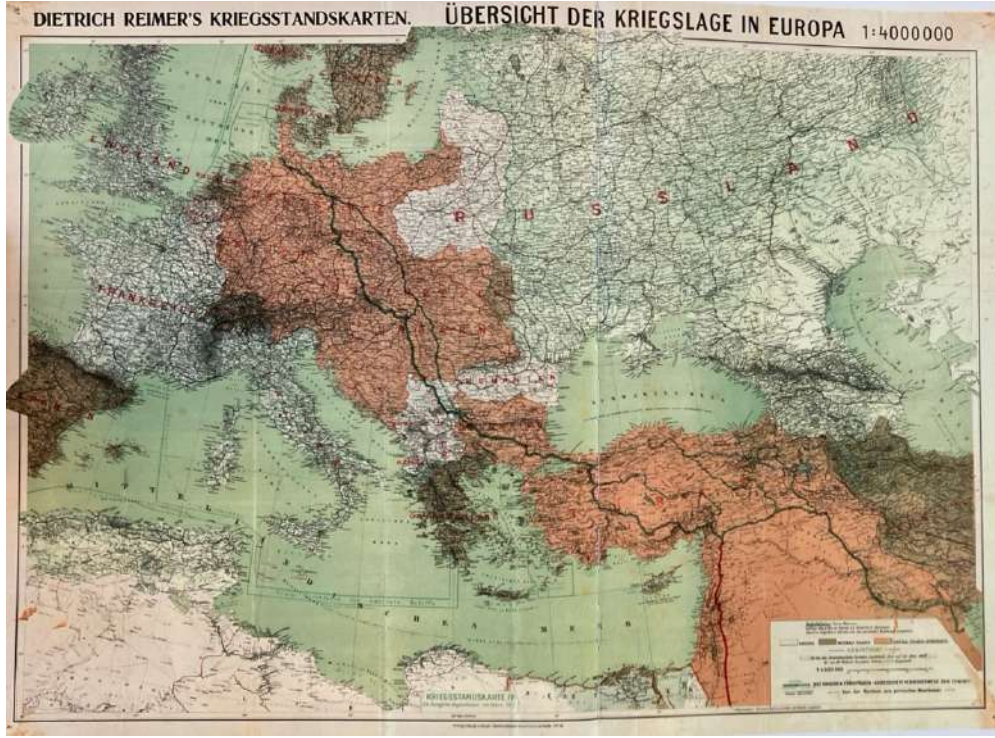
kışkırtmayacağına dair güvence vermesi ise muhtemelen Ruslar için sadece küçük bir teselli niteliği taşımaktadır. Almanlar, bu anlaşmayla Afganistan'ın ve Güney İran'ın İngiliz nüfuzuna resmi olarak geçmesinin, Hindistan'dan Mısır'a uzanan bir Anglo-İslam Dünya İmparatorluğunun kurulmasının habercisi olabileceğinden çekinmektedir. Ayrıca İngiltere, Afganistan'da resmen tanınan ayrıcalıklı nüfuzu ve Rus rekabetine karşı aldığı önlem sayesinde, Hindistan'daki ayaklanma hareketlerine karşı çok daha rahat hareket edebilecektir.⁸⁴⁴

1907'deki İngiliz-Rus anlaşması her ne kadar Alman tehlikesine karşı alınmış bir önlem olsa da diğer yandan Almanların önünü açmış ve eline koz vermiştir. Kaçarların kendilerinin rızası ve bilgisi olmadan ülkelerinin adeta üçe bölünmesi, onları bağımsızlıklarını korumak adına İngiliz ve Ruslardan başka bir kurtarıcı bulmaya itmiştir. Çünkü XIX. yüzyıl boyunca İran'a yönelik Rus ve İngiliz tehditlerini, diğerinin desteğini alarak savurmuştu İran şahları. Ancak şimdi bu iki gücün İran'daki durum üzerinde mutabık kalmaları ve İran'ı üçe bölüp nüfuz alanlarını belirlemeleri tüm dengeleri altüst etmiştir. Bu da Almanya'ya, dolaylı yoldan İngiliz-Rus sömürüsüne karşı katılacak bir Türk-İslam ülkesi daha sağlamıştır.⁸⁴⁵

---

⁸⁴⁴ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (1), Kapitel CLXXXIII, Nr. 8536, *Der Geschäftsträger in Petersburg von Miquel an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, St. Petersburg, den 25. September 1907.*

⁸⁴⁵ Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun - (On Secret Service East of Constantinople)*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Bilgin Yayıncılık, 1995, s. 54.

Harita 12: *Almanya'nın Gerçekleşmeyen Rüyası: Hamburg'dan Hindistan'a Demiryolu*⁸⁴⁶

4.3.ç. 1907 Antlaşmasının Osmanlı'ya Etkisi

1907 İngiliz-Rus görüşmeleri, İngiltere'deki Osmanlı elçisinin aracılığıyla değerlendirilmiştir. Bu anlaşmanın, Afganistan, Hindistan ve Türkistan'daki sınır ve nüfuz meseleleriyle ilgili olduğu, neticede Osmanlı Devleti'ni doğrudan ilgilendiren bir mesele olmadığı belirtilmiştir.⁸⁴⁷ Ancak durum bu kadar basit değildi. Başta Mısır olmak üzere, Türkistan, Basra Körfezi, Almanya ve Bağdat Demiryolu meselelerinden dolayı Osmanlı'yı çok derinden etkileyecek bir gelişmeydi.

1882'den itibaren İngilizler, Mısır'ın hâkimi olduklarına ve böylece Hindistan'a giden yolu kontrol ettiklerine göre, İngiltere'nin İstanbul'u kontrol etmesinde ya da bu şehrin Türk kalmasında artık eskisi kadar mühim bir çıkarı yoktu.⁸⁴⁸ Bunda elbette ki

⁸⁴⁶ Dietrich Reimer, "Die Grossen Europaisch-Asiatischen Verkehrswege Der Zukunft", **Tarihte Türkiye Haritaları**, (ed. Bülent Özükan), İstanbul: Boyut Yayınları, 2018, s. 308, 309.

⁸⁴⁷ Atuk, "Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti", s. 107; **BOA, Y.HUS.** 514/54, M. 18 Eylül 1907.

⁸⁴⁸ **SdDAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (2): Kapitel CLXXXVII, Nr. 8727, *Der Botschafter in Petersburg Graf von Pourtales an den Reichskanzler Fürsten von Bülow (Entzifferung)*, St. Petersburg, den 25. Februar 1908.

Asya meselesinin İngiltere ile Rusya arasında çözülmesi ve Rusya'nın artık İngiltere'nin en büyük rakibi olmamasının büyük bir payı vardır. Zira son yüz yılda İstanbul'a ve boğazlara göz diken en büyük güç onlardı.

Bir zamanlar Osmanlı'nın müttefiki ve bizzat Sultan'ın dostu olan İngilizlerde artık onun şeytani bir deha olduğu, bu nedenle saraydan gelen her şeyin kötü ve zararlı olduğu düşüncesi hâkimdir. Hatta bu düşünce, bir dogma hâline gelmiştir. İstanbul'un ve Osmanlı ittifakının gözden çıkarılması bu düşünceyle paralel ilerlemektedir. Makedonya'da Müslümanların zalim bir baskıcı, Hıristiyanların ise yoksul bir mazlum olduğu fikri, Londra'da hâkim düşüncelerden biridir. Elbette bunun arkasında da Sultan vardır. Eğer bu doğru olsaydı, bir yanda Müslümanlar diğer yanda Hıristiyanlar arasında kanlı olayların yaşanması gerekirdi. Ancak durum böyle değildir. Bilhassa kilise çevreleri Müslümanları kudurmuş kurtlar, Hıristiyanları ise masum kuzular olarak görmekteyken İngiltere'de alternatif görüşler de vardır. Örneğin, *Empire Review* dergisinde, Dicey tarafından kaleme alınan ve Makedonya'ya atıfta bulunduğu yazısında, “*Makedonya'nın sorunlarının Türklerin yanlış yönetiminden değil, Sırp, Bulgar ve Rumenler arasında hüküm süren acı dolu düşmanlıklardan kaynaklandığı gerçeğinin kabul edilmesi gerektiği*”ne dair bir sonuca varmıştır. Fakat Hıristiyan idareciler ve İngiliz hükümet yetkilileri ve hatta İngiliz kamuoyu, Türkleri ve başlarındaki Sultan'ı şeytanlaştırmıştır. Bunu böyle öğrenmişler ve başka türlüünü bilmek istemiyorlardır.⁸⁴⁹

XIX. yüzyılın büyük bir kısmında İngiltere, Osmanlı'nın korunmasında çıkarı olan ve olağanüstü bir durumda güvenebileceği bir güç olarak görülürken öte yandan Rusya ise tüm yüzyıl boyunca esas düşman olarak görülmekteydi. 1907'de ise “dost” ve düşman bir anlaşmaya varmış ve destek umudu azalmıştır. Bu gelişmeler elbette Türk-Alman yaklaşmasının önemli sebeplerindendi. Zira Sultan, Almanya İmparatoru'na ve Almanya'ya olan samimi dostluğunu her fırsatta dile getirmekteydi.⁸⁵⁰ İngiltere, Türklerin “dost”u olmadığından beri Rusya'yı

⁸⁴⁹ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (2): Kapitel CLXXXVII, Nr. 8787, *Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, Pera, den 22. April 1908.*

⁸⁵⁰ SdDAdAA, *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 25 (2): Kapitel CLXXXIX (Die Entrevue in Reval Legenden und Intrigen), Nr. 8827, *General der Infanterie Freiherr von der Goltz an Kaiser Wilhelm II., z. Z. in Kiel, Berlin, den 5. Juli 1908.*

dengeleyecek bir güç yoktu. İngiliz politikası daha fazla Türk karşıtı hâle gelmiş, buna paralel olarak, İngiltere ile Rusya arasında bir zamanlar Kırım Savaşı'na ve Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra Berlin Kongresi'ne yol açan tarihsel husumet de giderek azalmıştır. 1907 anlaşmasının ardından Reval görüşmeleri ile birlikte, bu düşmanlığın ve anlaşmazlığın, kesinlikle ortadan kalktığı izlenimi tüm dünyanın gözleri önünde verilmiştir. Sadece siyasi ve askerî değil, iktisadi alanda bile İngiliz politikası, açıkça Türk İmparatorluğu'nu yoksullaştırmayı amaçlayan Rusya'nın politikasına yaklaşmaktaydı. Bu düşmanlık öyle bir hâl almıştır ki, Londra'dan İstanbul'a vurulan bazı darbelerin aslında Türkleri değil onların Avrupalı dostlarını (Almanları) hedef aldığından şüphelenilmektedir.⁸⁵¹

Çünkü İngilizler, esasında kendilerinin sebep olduğu Türk-Alman yakınlaşmasından dolayı tedirgindi. Almanların Osmanlı'daki siyasi konumlarından korkmakta ve buna müdahale edilmesi gerektiği düşünülmekteydi. Sadece Osmanlı değil İslam dünyasındaki nüfuzunu kullanarak, Mısır ve Hindistan'da İngilizlere zorluk çıkarılacağından korkulmaktadır. Bunlar bilhassa Lord Cromer'in⁸⁵² korkuları olsa da nüfuzlu birçok İngiliz tarafından da paylaşılmaktaydı. İngiltere, bir savaş durumunda, Türk ordusunun Almanya tarafında yer alacağından korkmaktadır. General von der Goltz'un İstanbul'daki varlığı bu anlamda epey dikkat çekmektedir.⁸⁵³ Zira bu korkunun çok da yersiz olmadığı anlaşılacak ve yaklaşık yedi yıl sonra gerçeğe dönüşecektir.

SONUÇ

XIX. yüzyıl boyunca devam eden Büyük Oyun, sıfır toplamlı türden bir oyundu; Birinin mutlak kazanan olacağı, rakibinin de kaybedeceği teoriye dayanan, âdetâ rekabetçi bir müsabakaydı. İngilizler ve Ruslar kendi çıkarlarını korumak adına geniş

⁸⁵¹ **SdDAAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (2): Kapitel CXCI, Nr. 8911, *Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an den Reichskanzler Fürsten von Bülow, Therapia, den 4. September 1908.*

⁸⁵² Mısır'da 24 yıl İngiliz temsilciliği ve başkonsolosluğu (1883-1907) yapan, İngiliz yönetici ve diplomat. Bkz. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "Evelyn Baring, 1st earl of Cromer", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Evelyn-Baring-1st-Earl-of-Cromer>. (25 October 2024)

⁸⁵³ **SdDAAdAA, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914**, Band 25 (2): Kapitel CXCI (Die Jungtürkische Revolution und die Mächte 1908), Nr. 8906, *Aufzeichnung des Botschafters in London Grafen von Metternich, z. Z. an Bord der „Amerika“ (Reinschrift), An Bord des Dampfers „Amerika“, den 14. August 1908.*

çaplı stratejik hamleler yapmış, ancak hiçbir zaman birbirlerine karşı doğrudan güç kullanmamışlar, sıcak çatışmaya girmemişlerdir. Bu boyutuyla Büyük Oyun, askerî gücün hiçbir zaman doğrudan kullanılmadığı, tehditler, blöfler ve karşılıklı önlemler üzerine kurulu, coğrafya itibarıyla bölgesel fakat etkileri nazarında uluslararası bir satranç müsabakası niteliğindedir. Asya'yı paylaşım müsabakasında iki devlet arasındaki tüm sorunun kaynağı esasında Hindistan ve ticaret yolları üzerindeki hakimiyet mücadelesidir. Yoksa hiçbir devlet ve millet İngilizlerin, Rusların düşmanı değildir. Onlar için, kendi milli çıkarlarının önünde duran, engel olan her şey “düşman”dır.

Rusların, Hindistan'a ulaşmak için önlerindeki ilk engel Kafkasya'ydı. İngilizler 1830'lerde Kafkasları Rus istilasına karşı korumaya çalışsa da Rus tahakkümüne terk etmiştir. Bu süre zarfında Doğu Avrupa, İran, Afganistan ve Türkistan'daki gelişmelere bakılacak olursa, İngilizlerin Kafkaslarda güç, emek ve para harcamak yerine Ruslara bıraktıkları anlaşılacaktır. İngilizlerin bu hamlesi, satrançtaki piyon fedasına⁸⁵⁴ benzemektedir. Kafkasya, Ruslar içinse piyon değil âdeta kale gibidir. Bölgeyi ele geçirmek için çok uğraşmış, çok kan dökmüş, çok asker feda etmiş ancak kaleyi ele geçirdikten sonra da bir daha kimseye vermemiştir. 1830'lerde Kafkasya'da başlayan ve Vixen olayı ile İngilizlerin Kafkasya'daki faaliyetleri “resmen” durdurmasını takiben 1839'da ilk Afgan-İngiliz Savaşı'nın başlaması ise esasında çalışmamızın kıvılcımıdır. İngilizler, Afganistan'ı fiilen ele geçirmeye niyetlenmeleri ve İngiliz-Afgan savaşlarıyla birlikte, yaklaşık 100 yıllık bir süreçte Kafkasları gözden çıkarmışlardır. İngilizler ancak 100 yıl sonra, Büyük Oyun'un bitip I. Dünya Savaşı ve yeni bir paradigmanın ortaya çıkışı ile tekrar Kafkaslarda at oynatmaya başlayacaktır. İngilizler bu sıkıntılı yıllarda her cephede birden olmaya çalışmamış, büyük devlet olmasına rağmen deyim yerindeyse “her masada olmak” konusunda imtina etmiş ve Rusya'ya batıda gerekli cevabı vermek için uygun ortamın oluşmasını beklemiştir. Büyük Oyun'un Afganistan'da kızışması (Afgan-İngiliz Savaşları) sebebiyle, Kafkasya ile -bir yüz yıllık süreyle- daha fazla uğraşmamaya karar vermiştir.

---

⁸⁵⁴ Oyunu kazanmak için “değersiz” görülen bir taşın bilerek feda edilmesi.

Fransızlar gibi Kafkasları ele geçirip oradan İran-Türkistan-Afganistan'a yayılma ve Hindistan'ı ele geçirme niyetindeki milletler yerine Rusların eline geçmesi İngilizler için ehven-i şer gibi gözükmemektedir. Kafkasya bölgesinde doğrudan bir müdahaleden kaçınarak burayı Rusların kontrolüne bırakarak "feda" eden İngilizler, Rusların buradan kıta Avrupası'na geçmesine ise -tam manasıyla- şiddetle karşı koymuşlardır. İngilizler, Kafkasya mevzusunu bir süre sonra Doğu Avrupa sorunu olarak bir Avrupa meselesi hâline getirmiş ve diğer Avrupalılarla birlikte Rusya'nın önünü kesmiştir. Kırım Savaşı ve sonrasında yaşananlar tam anlamıyla budur.

İngilizler, Kırım Harbi'nde Rusların batıya yayılmasını engellemek için Avrupalı müttefikleriyle birlikte Osmanlı'yı desteklemiştir. Rusya'nın batıya genişleyip Avrupa'ya girmemesi için doğrudan müdahale ederek Rusya'ya net bir mesaj vermişlerdir. İngilizlerin bu net tavrı ve stratejisi Kafkasya'nın Ruslar için bir "kale" hâline gelmesine yol açmıştır. Zira Ruslar, Kırım Harbi'nin bitiminden bir yıl sonra Kafkasları, Rus toprağı yapmak için çalışmalara başlamışlardır. Nihayetinde de 1864'teki Büyük Çerkes Sürgünü gibi trajik olaylara sahne olmuştur. Ayrıca bu güç denkleminde batıya doğru yayılamayacağını anlayan ve kabullenen Ruslar, Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra tüm güçlerini, odaklarını güneye, Türkistan'a çevirmişlerdir. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Türkistan için savaş ve işgal dönemi olarak geçmiştir.

Kafkasya'yla birlikte günümüzdeki Kuzey Azerbaycan'ı da gözden çıkaran İngilizler, Rusların daha güneye, İran'a inmelerine ise izin vermemeye çalışmıştır. Görülmektedir ki İran, İngiltere için Kafkasya gibi "vazgeçilebilir" bir bölge değildi. Elbette bunda birkaç faktör etkiliydi. Kaçarların, Rus desteğiyle Herat meselesini sürekli zorlaması ve İngiltere'yi hem Hindistan hem de Türkistan meselesinde zora sokması ile Basra Körfezi'nin Hindistan için önemi başat faktörlerden biridir. Bu sebeplerden dolayı İran'ın kontrolü, İngilizler adına stratejik bir zorunluluk hâline gelmiştir.

Kafkasya'yı ele geçiren Rusların, Hindistan yolundaki ikinci adımı Türkistan olmuştur. İngilizler, Rus tehlikesi karşısında Afganistan'da sağlam bir savunma planı oluşturmak ve -Kafkasya'da yaptıkları gibi- Türkistan'da da vakit-enerji-para kaybetmemeyi düşünmüşlerdir. Nihayetinde, İngilizler Büyük Oyun sürecinde

Rusların, Türkistan'a yayılmalarına engel ol(a)mamış burada da kırmızı çizgi olarak Güney Türkistan/Afganistan'ı belirlemişlerdir. Rusların Türkistan'daki aktif faaliyetleri, Hanlıkların arasındaki rekabet ve çatışma, İngilizlerin pasif siyaseti neticesinde, Büyük Oyun'un sonunda Rus nüfuzundaki kuzey ve İngiliz nüfuzundaki güney olarak Türkistan-Afganistan sınırının belirlendiği görülmüştür. Aynı durum İran'da da gözükmemektedir. Rus nüfuzundaki kuzey ve İngiliz nüfuzundaki güney olarak ayrılmış, merkez bölge ise Kaçarların hâkimiyetine bırakılmıştır.

İngilizler ve İngiliz Hindistanı için daha önemli olan coğrafya Hindistan'ın kuzeyi yani Güney Türkistan/Afganistan'dır. Rusların Kafkasya'daki inatçılığı ve kesin politikasının yanı sıra Türkistan ve Afganistan'daki gelişmeler üzerine İngiltere, Büyük Oyun'daki odağını Afganistan'a ve Güney İran'a çevirmiştir. İngiltere "savunma hattı"nı Afganistan ve Güney İran'a kurup daha ekonomik ve işlevsel şekilde Hindistan'ı güvende tutmak istemiştir. 1907'ye kadar Afganistan'da önemli gelişmeler yaşanmış, çetin mücadelelere ve daha çok da katliamlara sahne olmuştur.⁸⁵⁵

Almanya'nın bir büyük devlet olarak ortaya çıkması, Türkistan'da faaliyetlere başlaması ve Türk-Alman yakınlaşması Rus-İngiliz rekabetini bitiren en önemli sebepler olarak karşımıza çıkmaktadır. İngilizler, esasında kendilerinin sebep olduğu Türk-Alman yakınlaşmasından dolayı tedirgindi. Almanların sadece Osmanlı değil İslam dünyasındaki nüfuzunu kullanarak, Mısır ve Hindistan'da İngilizlere zorluk çıkarılacağından korkulmaktaydı.

Dünya siyasetine hızlı bir giriş yapan Almanya, "Weltpolitik" ve "Drang Nach Osten" ile hem Rusları hem İngilizleri tehdit edince anlaşmaları daha kolay olmuştur. Böylece belki de insanoğlunun yüz binlerce yıllık genetik mirası devreye girmiş, ortak düşman olgusu, tehdit altındaki insanları/toplulukları anlaşmaya ve ortak düşmandan birlikte kurtulmaya itmiştir. Bu şekilde İran'da, Türkistan'da ve Afganistan'da nüfuz bölgeleri belirlenmiştir. XIX. yüzyılının Büyük Oyun'u, sona ermiştir.

İngiltere'nin Büyük Oyun'da, Kafkasya, İran ve Türkistan'a yayılma gibi bir amacı zaten yoktu. İngiltere'nin en büyük amacı bu bölgelerde siyasî nüfuz kurarak

⁸⁵⁵ Hatta Afganistan'daki "Büyük Oyun", XX. ve XXI. yüzyıllarda da devam etmiştir: 1919 III. Afgan-İngiliz Savaşı, ardından SSCB'nin daha sonra da ABD'nin Afganistan'ı istilası, son olarak ABD'nin Afganistan'ı terk etmesi ve tüm memleketin idaresini "terör örgütü" olarak gördüğü bir gruba bırakması.

Rusların tamamen ele geçirmesine mâni olmaktı. Yine kurulan nüfuz sayesinde ticari imtiyazlar elde ederek maddi çıkar sağlamak ve bölgeyi Rus akınlarına karşı koyabilmesi adına kalkındırmak ve yine aynı sebeple askerî yardımda bulunmaktı.

Çünkü İngiltere'nin askerî gücünün temeli İngiliz donanmasına dayanmaktaydı. Türkistan'da ve/veya Afganistan'da çıkacak bir savaşta, deniz kuvvetlerinin yardımından mahrum kalacak İngiliz ordularının, Asya'daki en büyük ve güçlü kara birliklerine sahip Rus orduları karşısında ne yapacağı büyük bir muammaydı. Bu durumdaki İngiliz birliklerinin, I. ve II. Afgan Savaşlarında aldığı sonuçlar pek ümit vaat etmemekteydi. Bu durumda İngiltere, yalnızca Afganistan'ı Ruslara kaybetmekle kalmaz *İngiliz Kraliyet Tacının Elması* Hindistan'ı dahi kaybedebilirdi. Bu kayıp, İngiliz İmparatorluğunun çöküşünü başlatabilecek bir gelişme olabilirdi. İngilizler bu yüzden, Asya'da Rusya ile savaşmak yerine, Hindistan merkezinin çevresinde (yarım daire şeklinde) bir İngiliz nüfuz bölgesi kurmaya çalışıyorlardı. Buna karşılık Ruslar ise kendi toprakları olarak gördükleri Kafkasya başta olmak üzere Türkistan'ı bilfiil ele geçirmek İran ve Afganistan üzerinde ise baskı kurarak onları, bizzat savaşmaya cesaret edemedikleri İngilizlerin aleyhine kullanmak istemekteydiler.

Nihayetinde 1907 Antlaşması imzalanmış ve XIX. yüzyıldaki Büyük Oyun sona ermiştir. Oyun'u bitiren bu anlaşmayla birlikte; iki devlet de amacına büyük oranda ulaşmış ve tampon bölgelerin sınırlarını belirleyip uzlaşmışlardır. Büyük Oyun'un mücadele alanlarından İran, Türkistan ve Afganistan'da iki gücün nüfuz alanları belirlenmiştir. İngilizler Kafkasya'yı zaten Ruslara bırakmıştı, şimdi ise Afganistan'ın kuzeyine yani Rusların ele geçirdiği ve artık Rus Türkistanı olarak anılan bölgeye müdahalede bulunmayacaktı. Ruslar ise zaten daha önceden de ima ettikleri gibi Hindistan'daki İngiliz egemenliğini tamamen tanımışlar ve karışmayacaklarını bildirmişler, Afganistan'ın ise âdetta Hindistan'ın bir parçası gibi İngiliz nüfuzunda kalmasını da kabul etmişlerdir. Sonuç olarak Rusya, Kafkasya ve Türkistan'da tam hâkimiyet sağlamış. İngiltere ise Kırım Harbi'yle Avrupa'ya giremeyeceğini sert şekilde belirttiği Ruslara, 1907 anlaşmasıyla Afganistan'ın da İngiliz nüfuzunda olduğunu kabul ettirmiştir. Başka bir deyişle İngilizler, 1856 Paris ve 1907 Antlaşmalarıyla, Rusların yayılabilecekleri sınırları belirlemişlerdir. Ruslar ise yayılmacı politikalarını, İngiliz nüfuz alanlarına denk gelmediği müddetçe, kendileri

açısından başarıyla gerçekleştirmiştir. İngilizler, Hindistan'ı açık şekilde savunmuş ve Afganistan'ı da tampon bölge olarak kabul etmiş, ettirmiş ayrıca İran'ı, bilhassa da Basra Körfezi hinterlandını Rus etkisine girmekten kurtarmıştır. Büyük Oyun olarak adlandırılan, İngiltere ve Rusya'nın jeopolitik ve stratejik çıkarlarını koruma mücadelesi olan bu rekabetin en büyük mağdurları bölge halkları olmuştur. XIX. yüzyılda doğrudan savaş yerine diplomasi, blöf ve tehditlerle yürütülen bu mücadelede Kafkasya, İran, Türkistan ve Afganistan'daki bölge halkları savaşlar, işgaller, sürgünlerle birlikte en büyük hezimetini yaşamış, eziyeti onlar çekmiştir.

Bir yüzyıl boyunca Avrupa'nın ve dünyanın en büyük devletlerinden İngiltere ile Rusya, Büyük Oyun içinde gerginlikler yaşasa da, zaman zaman krizler doruğa çıkıp sıcak çatışmanın kıyısından dönülse de ibretlik bir çıkarım olarak; bu yüzyıl boyunca İngiltere-Rusya arasındaki anlaşmalar ve işbirlikleri, çatışmalardan ve savaşlardan daha fazladır. Bu da büyük devlet olmanın gerekliliği olarak göze çarpmaktadır. Bu devletlerin millî menfaatleri önceleyen politikaları, hırslarının ve öfkelerinin, dolayısıyla savaşın önüne geçmiştir. Hatta XX. yüzyıldaki iki büyük dünya savaşında dahi Rusya, İngiltere'nin düşmanı veya rakibi olmamış bilakis müttefik safında yer almıştır. Hülasa, Büyük Oyun, XIX. yüzyıl dünya siyasetinin dinamiklerini belirleyen ve günümüz uluslararası ilişkilerine de ışık tutan önemli bir stratejik mücadele olarak tarihe geçmiştir.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV KAYNAKLARI/BELGELERİ

a) T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

	<u>Fon</u>	<u>Dosya No</u>	<u>Gömlek No</u>
B.O.A.,	Hariciye Nezâreti - Siyasî	1955	44
_____	Hatt-ı Hümayun	282	16816
_____	İrade Hariciye	147	7750
_____	İrade Hariciye	149	7853
_____	İrade Hariciye	150	7894
_____	İrade Hariciye	150	7906
_____	Yıldız Name-i Hümayun	9	56
_____	Yıldız Hususi Maruzat	514	54

II. YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

A Complete Collection of the Treaties and Conventions, and Reciprocal Regulations, at Present Subsisting Between Great Britain and Foreign Powers, Vol. XII, (compiled from authentic documents, by Edward Hertslet), London, 1871.

АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею (Akti Sabraniye Kafkazskuyu Arheograficeskuyu Komissieyu), Томъ I-XII, ст. Сов. Ад. Берже; Дм. Кобякова, Тифлисъ 1866-1904.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar), Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2005.

British documents on foreign affairs: reports and papers from the Foreign Office confidential print (BDOFA), Part I, From the mid-nineteenth century to the First World War. Series B, The near and Middle East, 1856-1914, Vol. 1-18, general editors Kenneth Bourne; D. Cameron Watt, editor David Gillard, University Publications of America, 1984.

British Documents on the Origins of the War 1898-1914, Vol. IV The Anglo-Russian Rapprochement 1903-7, ed. Gooch, G. P.; Temperley, Harold, London: 1929.

Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914, Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (Federal Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Dosyalar Koleksiyonu), Band 25 (1-2): *Die Englisch-Russische Entente und der Osten*. (hrsg.) J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Thimme, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1927.

Diplomacy in the Near and Middle East (A Documentary Record: 1535-1914), ed. J. C. Hurewitz, Vol. I, New York, 1958.

England and Russia in the East: (A series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia), ed. (Major-Gen.) Sir Henry Rawlinson, London: John Murray, 1875.

Esnâd-ı ez revâbit-ı İnan ba mıntıka-i Kafkas, Vezâret-i Umur-u Hariciye, Defter-i Mütalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdâre-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran, h. 1372.

Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İnan ve Osmanî: Devre-i Kacariye, cild-i evvel (1211-1270), Defter-i Mütalâât-ı Siyasi ve Beynelmilelî vâbeste be Vezâreti Umur-u Hariciye Cumhur-u İslâmî-i İnan, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, Tahran, h. 1369.

IOR/L/PS/20/260/1 [Convention signed on August 31, 1907, between Great Britain and Russia, containing arrangements on the subject of Persia, Afghanistan, and Thibet], London, 1907.

III. KAYNAK ESERLER

ALİ SUÂVÎ, **Hîve fî Muharrem 1290**, İstanbul, h. 1290/ m. 1873.

BAXTER, William Edward, **England and Russia in Asia - (The Imperial Parliament Series)**, London: Swan Sonnenschein, 1885.

BY AN INDIAN OFFICER, **Russia's March Towards India**, Vol. I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894.

CEVDET PAŞA, **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziyâ, h. 1307.

_____, **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, not. haz. Mustafa Zahit Öner, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022.

_____, **Târîh-i Cevdet: (I. Cilt)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

_____, **Târîh-i Cevdet: (II. Cilt-I. Kitap)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

_____, **Tezâkir (1-12)**, yay. Prof. Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1953.

_____, **Tezâkir (13-20)**, Ankara: TTK, 1960.

CURZON, George N., **Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question**, London, 1889.

CZAPLICKA, Marie Antoinette, **The Turks of Central Asia - (in History and at the Present Day, an Ethnological Inquiry Into the Pan-Turanian Problem...)**, London: Clarendon Press, 1918.

DAVIS, Henry William Carless, "The Great Game in Asia (1800-1844)", **Proceedings of the British Academy, 1926**, London: British Academy, 1927.

EDWARDS, Henry Sutherland, **Russian Projects against India: From the Czar Peter to General Skobeleff**, London, 1885.

ELPHINSTONE, Mountstuart, **History of India**, Vol I-II, London: John Murray, 1841.

EVANS, Sir George De Lacy, **On the Practicability of an Invasion of British India - and on the Commercial and Financial Prospects and Resources of the Empire**, London: Richardson, 1829.

GREY, Sir Edward, **Twenty-Five Years 1892-1916**, Vol. 1, New York: Frederick A. Stock Company, 1925.

HAMILTON, Angus, **Afghanistan**, London, 1906.

HUMBOLDT, Alexander von, **Central-Asien**, Berlin: Verlag von Carl J. Klemann, 1844.

IMMANUEL, F., **Afghanistan: Eine politisch-militarische Studie**, Berlin: Verlagsbuchhandlung für Militar und Kriegswissenschaft, 1902.

KAYE, John William, **Lives of Indian Officers, Illustrative of the History of the Civil and Military Services of India**, Vol. II, London, 1867.

KIEPERT, Heinrich, "Turan oder Türkistan", **Erdkunde**, Buch III, West-Asien, Theil VII, ed. Carl Ritter, Berlin: Verlag D. Reimer, 1858.

KOLLEKTIV AVTOROV, **Naši Sosedí v Sredney Azii: Hiva i Turkmeniya**, S. Peterburg, 1873.

KOSTENKO, L. F., **Turkestanskiy Kray. Opit Voyenno-Statističeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voyennogo Okrugá**, Tom I-II-III, S. Peterburg, 1880.

KUROPATKIN, A. N., **Zavoyevaniye Turkmenii (Pohod v Ahal-Teke v 1880-1881 gg.), s Očerkom Voyennih Deystviy v Sredney Azii s 1839 po 1876 g.**, S. Peterburg, 1899.

LESSAR, P. M., **Yugo-Zapadnaya Turkmeniya (Zemli Sarikov i Salorov)**, S. Peterburg, 1885.

MAEVA, N. A., **Russkiy Turkestan: Sbornik Ízdanniy Po Povodu Politekničeskoy Vystavki**, I, 1872, Moskva.

MARKOB, E., **Rossiya v Sredney Azii: Očerki putešestviya po Zakavkazyu, Turkmenii, Buhare, Samarkandskoy, Taškentskoy i Ferganskoy oblastyam, Kaspiyskomu moryu i Volge**, Tom I-II, S. Peterburg, 1901.

MASLOV, A., **Zavoyevaniye Ahal-Teke (Očerki Íz Posledney Ekspeditsii)**, S. Peterburg, 1882.

MEJOV, V. Í., **Turkestanskiy Sbornik: Sočineniy i Statey, Otnosyaščikšya do Sredney Azii Voobše i Turkestanskago Kraya v Osobennosti, Sistematičeskij i Azbučnij Ukazateli**, Tom 1-150, S. Peterburg, 1878.

MAXWELL, Sir H., **Life of Clarendon**, Vol. II, 1913.

RIEBER, Alfred J. (ed), **The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii**, 1857-Paris, 1966.

SAMOYLOVIČ, A. N., **Zapadniy Turkestan: So Vremeni Zavoevaniya Arabami Do Mongolskogo Vladičestva**, S. Peterburg, 1903.

SCHWARZ, Franz Xaver von, **Turkestan, die Wiege der indogermanischen Völker**, Freiburg 1900.

Stielers Hand-Atlas, 1907 ve 1933/35 (versiyonları).

SYKES, P. M., **A History of Persia**, Vol. II, London, 1915.

ŞEMSEDDİN SÂMÎ, **Kamus-ül Alâm**, C. 3-5-6, İstanbul: Mihran Matbaası, 1308-1316 (M. 1891-1898)

The Imperial Gazetteer: A General Dictionary of Geography, Physical, Political, Statistical, and Descriptive, Vol. II, ed. W. G. Blackie, London: Blackie & Son, 1856.

VÁMBÉRY, Arminius, **Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question: A Series of Political**, London: 1874.

VEFİK PAŞA, Ahmet, **Fezleke-i Tarih-i Osmanî**, yay. haz. Şakir Babacan, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.

IV. GAZETELER

Edinburgh, 1838.

Fun, 1880.

Herald, 1838.

Punch, or The London Charivari, 1853, 1856, 1876, 1878, 1885, 1904, 1907.

Reynolds's Newspaper, 1880.

Standard, 1838.

The Graphic, 1878, 1879.

The Illustrated London News, 1878, 1885.

The Times, 1821, 1823, 1856, 1878.

V. HATIRA VE SEYAHATNAMELER

ÂTIF HÜSEYİN BEY, **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri**, haz. Metin Hülagu, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

BAKER, Valentine, **Doğu'nun Bulutları (Bir İngiliz Subayın İran-Türkmen Sınırında Seyahatleri ve Rus Yayılmacılığına Dair Gözlemleri)**, çev. Resul Şahsi, İstanbul: Divan Kitap, 2024.

BELL, James Stanislaus, **Journal of a Residence in Circassia During the Years 1837, 1838, and 1839**, Vol. I-II, London: 1840.

BLOCQUEVILLE, Henri de Couliboeuf de, **Türkmenler Arasında**, çev. Rızâ Akdemir, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

BURNABY, Frederick, **Hive'ye Yolculuk (Orta Asya'da Seyahatler ve Maceralar)**, çev. Didar Arda Şen, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.

BURNES, Alexander, **Travels into Bokhara; being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia, ... in the years 1831, 1832, and 1833**, Vol. I-II, London, 1834.

CHESNEY, Francis Rawdon, **Narrative of the Euphrates Expedition Carried on by Order of the British Government During the Years 1835, 1836, and 1837**, London: Longmans, Green and Co., 1868.

CONOLLY, Arthur, **Journey to the North of India: Overland from England, Through Russia, Persia, and Affghaunistaun**, Vol. I-II, London: 1834.

ДОСТОЕВСКИЙ (Dostoyevski), Ф. М., “Геок-Тепе. Что Такое Для Нас Азия? (Гок-Тере. Çto Takoye Dlya Nas Aziya)”, **Полное собрание сочинений**, Том 21, Ленинград: 1984, сс. 32-40.

ELLENBOROUGH, Lord, **Political Diary, 1828-30**, London: 1881.

GALLENGA, Antonio, **A Summer Tour in Russia**, London: Chapman and Hall, 1882.

ИГНАТЬЕВА, Н., **Миссия в Хиву и Бухару в 1858 году**, Петербург, 1897 (N. Ignatiyev, **Missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g.**, Petersburg, 1897).

KAUDER, E., **Reisebilder aus Persien, Turkestan und der Türkei**, Breslau, 1900.

LECLERCQ, Jules Joseph, **Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya (1890): TransKafkasya-Buhara-Fergana-Tanrı Dağları**, çev. Haktan Birsnel. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.

TEMPLE, Richard, **India in 1880**, London: John Murray, 1880.

TICHY, Herbert, **Afghanistan: Das Tor nach Indien**, Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag, 1940.

VÁMBÉRY, Arminius, **Sketches of Central Asia: Additional Chapters on My Travels, Adventures, and on the Ethnology of Central Asia**, London, 1868.

_____, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, yay. haz. N. Ahmet Özalp, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, İstanbul: Kitabevi, 2019.

_____, **Türkistan'a Seyahat: Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu**, çev. Resul Şahsi, İstanbul: Divan Kitap, 2022.

YATE, Arthur Campbell, **Asya'da İngiltere ve Rusya Karşı Karşıya-Afgan Sınır Komisyonu ile Seyahatler**, çev. Resul Şahsi, İstanbul: Selenge, 2022.

YATE, Charles Edward, **Afgan Türkistanı'nda Rus-İngiliz Rekabeti (Afgan Sınır Komisyonu'ndan Mektuplar)**, çev. Resul Şahsi, İstanbul: Selenge, 2021.

_____, **Horasan ve Sistan**, çev. ve not. Resul Şahsi, Ankara: TTK, 2022.

_____, **Northern Afghanistan or Letters From the Afghan Boundary Commission**, London: William Blackwood and Sons, 1888.

VI. ARAŞTIRMA ve İNCELEME ESERLER

ABAZOV, Rafis, **Orta Asya'nın Muhtasar Tarih Atlası**, çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.

ACTON, Lord, **Tarih Üzerine Bir Ders**, çev. Kerem Başer, Vakıfbank Kültür Yayınları: İstanbul, 2020.

AĞAOĞLU, Azad, çev. ve haz. **Cihan Harbi'nin Eşiğinde Rusya'nın Doğu'daki Hedefleri**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.

AHMETBEYOĞLU, Ali, “Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat”, **Manas Journal of Social Studies**, S. 22, 2009, ss. 1-22.

AKAN, Mertcan, **Bilinmeyenden ‘Öteki’ye: Rusya’nın Kafkasya’yı İşgalinde Oryantalizm Etkisi**, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.

AKBAŞ, Taner, “Travel literature as a political act: Discourse historical analysis of James Stanislaus Bell’s journal of a residence in Circassia”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi SBE, İstanbul: 2019.

AKBULUT, Uğur, **Hindistan Yolu ve İngilizler: Fırat Nehri’nde İlk İngiliz Vapurları**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.

ALAM, Mohammed Badrul, “Hindu Kush”, **Encyclopedia of World Geography**, ed. R. W. McColl, 2005, pp. 413-414.

ALLAN, N. John Roger; MARAINI, Fosco; OWEN, Lewis, “Hindu Kush”, *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Hindu-Kush>.

ANDERSON, M. S., **Doğu Sorunu, 1774-1923**, çev. İdil Eser, İstanbul: 2000.

ARCHBOLD, Kenneth Ora, “A Bear in the Mountains Russian Policy in the Caucasus Region”, **Thesis of M.A.**, The University of Texas, 2012.

ASKEW, William C., “An American View of Bloody Sunday”, **The Russian Review**, Vol. 11(1), 1952, pp. 35-42.

ATKIN, Muriel, **Russia and Iran, 1780-1828**, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980.

ATUK, M. Volkan, “Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C. 15, S. 57, 2018, ss. 99-109.

AY, Zahide, “İslam Öncesi Orta Asya Tarihi Coğrafyasında Bedahşan Bölgesi ve Türk Tarihindeki Yeri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2019, S. 42.1 (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), ss. 153-162.

AYDA, Adile, “‘Türk’ Kelimesinin Menşei Hakkında Bir Nazariye”, **Bellekten**, C. 40, 1976, ss. 239-248.

AYDIN, Fatih Baha, **Payitahtta Bir İngiliz Tüccar (Sir Dudley North'un İktisat Düşüncesi ve Osmanlı Ticarî Hayatına Dair İzlenimleri)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.

AZAP, Eralp Yaşar, **Şah Mat - 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı (Siyaset-Harekât-Lojistik/Organizasyon)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.

BADDELEY, John F., **Russia in the 'Eighties'**, London: Longmans, Green and Co., 1921.

BARNES, Julian, **İngiltere İngiltere'ye Karşı**, çev. Rifat Kırkoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.

BARTHOLD, W., **12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens**, Berlin, 1935.

BLAGA, Rafael, **İran Halkları El Kitabı**, b.y., y.y., 1997.

BEYDİLLİ, Kemal, "Şark Meselesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 38, 2010, ss. 352-357.

BLOCH, March, **Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği**, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

BROBST, John, "Russian Warm Water Ports", **Naval War College Review**, Vol. 47, No. 3 (Summer 1994), pp. 125-126.

BRUCK, W. F., "Beziehungen Afghanistans zu Britisch-Indien", **Weltwirtschaftliches Archiv, Zeitschrift für Allgemeine und Spezielle Weltwirtschaftslehre**, von Bernhard Harms, 6. Band (1915-II), Verlag von Gustav Fischer, 1915, pp. 165-170.

BUZPINAR, Ş. Tufan, "Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği Döneminde Sultan II. Abdülhamid ve İngiltere Büyükelçisi Layard ile Olan İlişkileri (Kasım 1878-Ağustos 1880)", **Belleten**, C. 86, S. 305, 2022, ss. 251-284.

CAŞIN, Mesut Hakkı, **Rus İmparatorluk Stratejisi**, İstanbul, 2006.

ÇELİKBİLEK, Abdül Metin, **Afganistan'da Modernleşme Çabaları**, İstanbul: Demavend, 2023.

CHISHOLM, Hugh (ed.), “Durbar”, **Encyclopædia Britannica**, Vol. VIII. (11th ed.), Cambridge University Press, 1911, ss. 697.

CHURCHILL, Rogers Platt, **The Anglo-Russian Convention of 1907**, Books for Libraries Press, 1972.

ÇELİK, Hüseyin, “David Urquhart”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 42, 2012, ss. 180-181.

ÇİFTÇİ, Ümmü Nur, “Osmanlı Dönemi Kaynaklarından Kamusu’l-Âlam’a Göre Türkistan”, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya, 2023.

ÇOLAK, Fatih, **Alman İmparatorluğu ve Türkistan (1910-1920)**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.

ÇOLAK, Fatih, “Almanya’nın Doğu Siyaseti Çerçevesinde Türkistan’a Bakışı (20. Yüzyıl Başı)”, **Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 9-10 Ekim 2017, İstanbul, ed. Abdulvahap Kara vd., İstanbul: TDBB, 2017, ss. 391-404.

DAVIES, Collin, **The Problem of the North-west Frontier, 1890-1908, with a Survey of Policy Since 1849**, Curzon Press, 1975.

DİLMAÇ, Turhan, **Rusya’nın Ruhu: Efsane ile Gerçek Arasında**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.

DJALILI, Muhammed-Reza; KELLNER, Thierry, **İran’ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.

DOĞAN, Orhan, “Çarlık Rusya’sının Türkistan Orta Asya Siyaseti ile İlgili Önemli Bir Belge”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 11, 2004, ss. 287-302.

DONUK, Abdülkadir, “‘Türkistan Tarihi’ ve Baymirza Hayit”, **Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 9-10 Ekim 2017, İstanbul, ed. Abdulvahap Kara vd., İstanbul: TDBB, 2017, ss. 17-20.

ECO, Umberto, **Tez Nasıl Yazılır?**, çev. Betül Parlak, İstanbul: Can Yayınları, 2020.

EHLERS, Eckart, “Čāh-Bahār”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. IV, Fasc. 6, 1990, ss. 642-644.

EMADI, Hafızullah, “Durand Line and Afghan-Pak Relations”, **Economic and Political Weekly**, Vol. 25, No. 28, 1990, pp. 1515-1516.

ENGEL, Barbara; MARTIN, Janet, **Rusya Tarihi**, çev. Feyyaz Şahin, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2020.

ERASLAN, Cezmi, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.

ERDOĞAN, Aysel, “XIX. Yüzyılda Türkistan’da Yaşanan İngiliz-Rus Anlaşmazlığında Tarafsız Bölge Oluşturma Süreci”, **Türk Tarihine Dair Yazılar-III (Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık’a Armağan)**, ed. Alpaslan Demir, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, ss. 109-128.

ERTEKİN, Ferdi, **İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.

ESKANDARI-Qajar, Manoutchehr, “Between Scylla and Charybdis: policy-making under conditions of constraint in early Qajar Persia”, **War and Peace in Qajar Persia**, ed. Roxane Farmanfarmanian, Abingdon: Routledge Pub., 2008, pp. 21-46.

ESTHUS, Raymond A., “Nicholas II and the Russo-Japanese War”, **The Russian Review**, Vol. 40(4), 1981, ss. 396-411.

FERGUSON, Thomas G., **British Military Intelligence 1870-1914: The Development of a Modern Intelligence Organization**, University Publications of America, 1984.

FINDLEY, C. V., **Dünya Tarihinde Türkler**, çev. Ayşen Anadol, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

FRASER-Tytler, W. K., **Afghanistan - A Study of Political Developments in Central Asia**, London: Oxford University Press, 1950.

GAILLARD, Gaston, **Türkler ve Avrupa**, çev. Zuhâl İnci Baycılı, İstanbul: Kanon Kitap, 2021.

GLEASON, John Howes, **Genesis of Russophobia in Great Britain**, London: Oxford University Press, 1950.

GODKIN, Edwin L. “The Eastern Question”, **The North American Review**, Jan., 1877, Vol. 124, No. 254 (Jan., 1877), pp. 106-126.

GORDIN, Yakov, **Kafkas Atlantisi: 300 Yıl Süren Savaş**, çev. U. Yağanoğlu, İstanbul: CSA Yayınevi, 2014.

GÖKÇE, Mustafa, “Tarihsel Perspektiften Rusya’nın Hazar Denizi’ne Olan İlgisi ve Bölge Politikaları”, **Rusya’nın Doğu Politikası**, ed. Sezgin Kaya, Bursa, 2013, ss. 281-310.

GÖKSOY, İsmail Hakkı, “Hollanda Doğu Hindistan Şirketi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 18, 1998, ss. 232-234.

GÖKTAŞ, Merve Sultan, “Kâmûsü’l Â’lâm’da Geçen Kırım-Kafkasya ile İlgili Maddeler ve Değerlendirmesi”, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya: 2023.

GROTZBACH, Ervin, “Hindu Kush”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. XII, Fasc. III, ss. 312-315.

GUHA, Amalendu, “Growth of Acreage under Raw Cotton in India 1851-1901-A Quantitative Account”, **Artha Vijnana**, C. XV, S. 1, 1973, ss. 1-56.

_____, “Raw Cotton of Western India: 1750-1850”, **The Indian Economic & Social History Review**, C. 9, S. 1, 1972, ss. 1-41.

GÜLTEPE, Necati, “Afganistan: Mazlum Türklerin Ülkesi”, **Afgan Türkistanı: Mazlum Türklerin Ülkesi (Güney Türkistan)**, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2001, ss. 7-30.

GÜRKAN, Emrah Safa, **Bunu Herkes Bilir**, İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

GVOZDETSKY, N. Andreyevich; OWEN, Lewis; BRUK, Solomon Ilich, “Caucasus”, **Encyclopedia Britannica**; <https://www.britannica.com/place/Caucasus>.

HAJIT, Baimirza, **Turkestan Im XX. Jahrhundert**, Darmstadt: Leske Verlag, 1956.

HANILÇE, Murat, **Coğrafi Keşifler**, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.

HAUNER, M. L., “Werner Otto von Hentig, 1886-1984”, **Central Asian Survey**, 3(2), 1984, pp. 138-141.

HAYİT, Baymirza, **Die Wirtschaftsprobleme Turkestans**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968.

_____, **Millî Türkistan Hürriyet Dâvası**, ed. Timur Kocaoğlu, Ankara: AKMY, 2004.

_____, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm’ın Bazı Meseleleri**, İstanbul: TDAV, 2000.

_____, **Turkestan Zwischen Russland und China**, Amsterdam: Philopress, 1971.

_____, “Turkestan - Europas Tor nach Asien”, **Berichte und Forschungen über Turkestan**, Köln: Dreisam, 1997, ss. 70-76.

_____, “Turkestan - Schlüssel zu Asien”, **Berichte und Forschungen über Turkestan**, Köln: Dreisam, 1997, ss. 41-42.

HERNIG, Marcus, **Ferdinand von Richthofen. Der Erfinder der Seidenstraße**, Berlin: Die Andere Bibliothek, 2023.

HOBSBAWM, Eric, **Devrim Çağı 1789-1848**, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2003.

_____, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, çev. Vedat Aslan, Ankara: Dost Kitabevi, 1999.

_____, **Kısa 20. Yüzyıl-Aşırılıklar Çağı 1914-1991**, çev. Yavuz Alagon, İstanbul: Everest Yayınları Kitabevi, 2011.

_____, **Sermaye Çağı 1848-1875**, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2003.

HOPKIRK, Peter, **Büyük Oyun (Orta Asya’da Gizli Savaş)**, çev. Renan Akman, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.

_____, **İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun: (On Secret Service East of Constantinople)**, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Bilgin Yayıncılık, 1995.

HOYER, Katja, **Kan ve Demir – Alman İmparatorluğu’nun Yükselişi ve Çöküşü (1871-1918)**, çev. Sinan Çakır, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024.

JAHANGIRLI, J.; JABAROV, J., “The Historical Evolution of Russophilia in Europe: A Study of the Development and Transformation of Positive Attitudes Towards Russia”, **Eminak**, Vol. 2023, No. 3, ss. 113-133.

KARAKULAK, Mesut, **93 Harbi’nde Rusya’da Osmanlı Esirleri**, İstanbul: Selenge, 2021.

KAYMAK, Erol, “Afgan Türkistan’ı Yahut Güney Türkistan’a Bakış”, **Afgan Türkistanı: Mazlum Türklerin Ülkesi (Güney Türkistan)**, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2001, ss. 129-131.

KAZEMİGHALİNGHİEH, Hormoz, **Sefâretnâme-i Buhâra (Târihi ve Siyâsî Bir Raporun Tercümesi ve Tahlili)**, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.

KEÇECİ, Serkan, “The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, The London Scholl of Economics and Political Science, London, 2016.

KENNEDY, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, çev. Birtane Karanakçı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

KHODARKOVSKY, Michael, **Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı: Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500-1800)**, çev. Mehmet Akif Koç, İstanbul: Selenge, 2021.

KIRIMLI, Hakan, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**, Ankara: TTK, 1996.

KIPLING, Rudyard, **Kim**, çev. Egemen Berkoz, İstanbul: Nesin Yayınevi, 2020.

KLEVEMAN, Lutz, **Yeni Büyük Oyun - Orta Asya'da Kan ve Petrol**, çev. Hür Güldü, İstanbul: Everest, 2004.

KONUKÇU, Enver, “Bâbürlüler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 4, 1991, ss. 400-404.

KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.

_____, **Türkiye ve Rusya**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.

KURAT, Yuluğ Tekin, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)**, Ankara: 1968.

KURTULUŞ, Rıza, “Mezârîşerif”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 29, 2004, ss. 518-519.

KUTAY, Cemal, **Sahte Derviş**, İstanbul, 1970.

KÜLÜNK, F., “İngilizlerin Afganistan'daki Nüfuz Mücadelesine Bir Örnek: Durand Hattı (1893)”, **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 8/1 (Mart 2023), ss. 606-632.

LIVERMORE, Harold V., “Bartolomeu Dias”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Bartolomeu-Dias>.

MACKINDER, H. J., **Tarihin Coğrafi Kalbi**, çev. ve haz. Kadir Yılmaz, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2013.

MARSOT, Afaf Lutfi al-Sayyid, “Evelyn Baring, 1st earl of Cromer”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Evelyn-Baring-1st-Earl-of-Cromer>.

MCGILLEM, Clare D., “Telegraph”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/technology/telegraph>.

MEMMEDOVA, İ., **Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)**, aktaran: Sebahattin Şimşir, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

MERİÇ, Cemil, **Bir Dünyanın Eşiğinde**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

MEYER, James H., **İmparatorluklar Arası Türkler (1856-1914)**, çev. Renan Akman, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

MOYER, R. Charles; LAMY, Robert E, “‘Too Big to Fail’: Rationale, Consequences, and Alternatives”, **Business Economics**, Vol. 27, No. 3, 1992, ss. 19-24.

MIKES, George, **How to be an Alien**, Essex, 2000.

MISRA, J. P., “The Durand Mission and Indo-Afghan Boundary Agreement of 1893”, **Proceedings of the Indian History Congress**, vol. 37, 1976, ss. 433-440.

MORGAN, Gerald, “Myth and Reality in the Great Game”, **Asian Affairs**, 1973, Vol. 4, Issue 1, pp. 55-65.

NAWAZ, Shuja, “Appendix 1: ‘Durand Line’ Agreement, 1893”, **Learning by Doing: The Pakistan Army’s Experience with Counterinsurgency**, Atlantic Council, 2011, pp. 27-28.

NORRIS, J. A., “Anglo-Russian Agreement of 1873”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. II, Fasc. 1, ss. 68.

OBA, Ali Engin, “Sultan II. Abdülhamit ve Siyam Krallığı”, **Diplomasi ve Tarih**, Kitabevi: İstanbul, 2021, ss. 175-192.

ORTAYLI, İlber, **II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981.

ÖZCAN, Azmi, “1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, **İslâm Tetkikleri Dergisi**, C. 9, 1995, ss. 269-280.

ÖZCAN, Kemal, **Dr. Baymirza Hayit’in Türkistan Araştırmaları ve Milli Mücadelesindeki Rolü**, Turan Kültür Vakfı: İstanbul, 1996.

_____, **Kırım Kırım Kırılan Kırım**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.

ÖZCAN, Kemal; Özalp, Görkem Ozan, “Büyük Oyunda Yeni Hamleler ve İngilizlerin Türkistan Siyaseti”. **Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 9-10 Ekim 2017, İstanbul. ed. Abdulvahap Kara vd., İstanbul: TDBB, 2017, ss. 365-378.

ÖZCAN, Kemal; Subaşı, Kübra, “II. Abdülhamit Han döneminde yazılan Kâmûsü'l Â'lâm'a göre Almanya ve Almanlar”, **Türk-Alman İlişkilerine Farklı Disiplinlerden Bakış**, ed. Mehmet Altunkaya; Kemal Demir; Diren Çakılcı, Konya: Palet Yayınları, 2019, ss. 353-379.

ÖZCAN, Kemal; AŞIROV, Tahir, “Türkmenistan’da Göktepe Savunması Anma Günü (12 Ocak 1881)”, **Türklerin ve Akraba Toplulukların Acı Yıl Dönümleri-19. Yüzyıldan Günümüze Sürgünler, Katliamlar, Etnik Temizlik Politikaları ve Soykırımlar**, ed. Mehmet Hacısalihoğlu, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2023, ss. 117-138.

ÖZEL, Taha İ., **İngiliz Doğu Hindistan Şirketi**, İstanbul: Vadi Yayınları, 2021.

ÖZKAN, Murat, **Türkistan’ın Keşif Çağı - Rus Seyyah Burnaşev’in Gözünden Buhara**, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

ÖZKAN, Selim Hilmi, **Avrupa Tarihi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

ÖZTÜRK, S.; Cankara, Y., “Rus Dış Politikasının Batı’da Yansıması: Rusofobi”, **Journal of Economics and Political Sciences**, 2022, 2(2), ss. 151-165.

PAXMAN, Jeremy, **İngilizler: Bir Milletın Psikolojisi**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Ketebe, 2020.

PELSAERT, Francisco, **Cihangir’in Hindistanı**, çev. Emre Ömür, Ankara: TTK, 2022.

PARET, Peter, “Review of *Berlin, Kabul, Moskau: Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik*”, **Central European History**, 37(2), 2004, s. 304-306.

RASHID, Ahmed, **Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia**, London-New Haven: Yale Nota Bene, 2001.

RASTOGI, R. S., “Indo-Pamir and Chitral Relations 1895-1900”, **Proceedings of the Indian History Congress**, vol. 26, 1964, pp. 189-196.

REIMER, Dietrich, “Die Grossen Europaisch-Asiatischen Verkehrswege Der Zukunft”, **Tarihte Türkiye Haritaları**, ed. Bülent Özukan, İstanbul: Boyut Yayınları, 2018.

RESIS, A., “Russophobia and the “Testament” of Peter the Great, 1812–1980”, **Slavic Review**, 44(04), ss. 681-693.

REŞAD, Ali; HAKKI, İsmail, **Bismarck – Husûsî ve Siyasî Hayatı**, çev. Hüseyin Özdemir, yay. haz. Erol Kılınç, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.

RIASANOVSKY, N. V.; STEINBERG, M. D., **Rusya Tarihi (Başlangıçtan Günümüze..)**, çev. Figen Dereli, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014.

RICHMOND, Steven, **Şark'ta İngiltere'nin Sesi: Stratford Canning ve Osmanlı İmparatorluğu ile Diplomasi**, çev. Zeynep Gül; Özgüven Kayırcı, İstanbul: Runik Kitap, 2022.

RICHMOND, Walter, “Circassia: A Small Nation Lost to the Great Game”, **Hidden Genocides: Power, Knowledge, Memory**, ed. Alexander Laban Hinton; Thomas La Pointe; Douglas Irvin-Erickson, London: Rutgers Uni. Press, 2014, ss. 109-125.

RIPETSKY, S.; Sereda, O., “Russophiles”, **Encyclopedia of Ukraine**, Vol. 4, 1993.

ROSE, J. Holland, “Great Britain and the Eastern Question”, **The Journal of International Relations**, Vol. 12, No. 3 (Jan., 1922), pp. 307-319.

_____, “The Struggle With Revolutionary France (1792-1802)”, **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, ed. Sir A. W. Ward; G. P. Gooch, Vol. I (1783-1815), New York, 1922, pp. 216-308.

ROY, Oliver, **Afganistan'da Direniş ve İslam**, çev. Mustafa Kadri Orağlı, İstanbul: Yöneliş, 1990.

ROYAL GEOGRAPHICAL SOCIETY, **The Hindu Kush and passes between the Kabul and Oxus**, Charing Cross, London: Edward Stanford, 1879. Müstakil olarak hazırlanan, haritanın dijital versiyonu için bkz.: <https://www.loc.gov/item/2006627701/>.

QASSEM, Ahmad Shayeq, "Pak-Afghan Relations: The Durand Line Issue", **Policy Perspectives**, Vol. 5, No. 2, 2008, pp. 87-102.

SALİHOĞLU, Hüseyin, **Alman Kültür Tarihi**, İmge Yayınları, Ankara, 1993.

SARAY, Mehmet, "Abdurrahman Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 1, 1988, ss. 163.

_____, "Afganistan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 1, 1988, ss. 401-408.

_____, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", **Tarih Dergisi**, C. 34, 1984, ss. 397-416.

SAVAŞ, M. Melis, **Hindistan Türk Tarihi**, İstanbul: Selenge Yayınları, 2024.

SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876**, Ankara: TTK, 2022.

SAYGILI, Hasip, **1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

SEIGNOBOS, Charles, **Rusya'nın Doğuşundan Çar II. Nikola'ya Rus Hükûmeti**, çev. ve yay. haz. Vefa Kurban, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.

SERGEEV, Evgeny, **The Great Game, 1856-1907: Russo-British Relations in Central and East Asia**, Washington DC: Woodrow Wilson Center Press, 2013.

SCHLAGINTWEIT, Reinhard, "Die politischen Beziehungen zwischen Deutschland und Afghanistan-Rückblick und Ausblick", **Beiträge zur zeitgenössischen Afghanistanforschung**, (Hrsg.) Wilhelm Löwenstein, Bochum, 1997, ss. 23-36.

SCHOLLGEN, Gregor, **Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und Orientalische Frage 1871-1914**, München, 1984.

SHARMAN, J. C., **Zayıfların İmparatorlukları (Avrupa Yayılmacılığının Gerçek Hikâyesi ve Yeni Dünya Düzeninin Kuruluşu)**, çev. Fahrettin Biçici, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021.

STEBBINS, H. Lyman, **British Imperialism in Qajar Iran: Consuls, Agents and Influence in the Middle East**, London and New York: I. B. Tauris, 2016.

TANİLLİ, Server, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası (V. Cilt) - 19. Yüzyıl: İlerlemeler ve Çelişmeler**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Türkistan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 41, 2012, ss. 556-560.

TEKER, Filiz; AŞAN, Muhammet Beşir, “İran’ın Kültürel Bir Antitezi: Turan”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 59, 2023, ss. 317-328.

TEMİZKAN, Abdullah, **Araftaki Kafkasya**, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2018.

_____, “Kuzey Kafkasya’da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 25, Bahar 2010, ss. 77-92.

TEMİZKAN, Abdullah; KHELEJANİ, Ahmad Hesamipour, “Sıradışı Bir Sömürgecilik Teşebbüsü: Kont Voynoviç’in Esterabad’da Rus Kolonisi Kurması”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XVII, S. 1, 2017, ss. 1-8.

The Cambridge History of India, Vol. VI: The Indian Empire, 1858-1918, ed. H. H. Dodwell, Cambridge University Press, Cambridge, 1932.

THE EDITORS OF ENCYCLOPAEDIA, “Boxer Rebellion”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/event/Boxer-Rebellion>.

_____, “Congress of Vienna”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/event/Congress-of-Vienna>.

_____, “Francis Rawdon Chesney”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Francis-Rawdon-Chesney>.

_____, “Mountstuart Elphinstone”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Mountstuart-Elphinstone>.

_____, “Richard Burdon Haldane, 1st Viscount Haldane of Cloan”, **Encyclopedia Britannica**, www.britannica.com/biography/Richard-Burdon-Haldane-1st-Viscount-Haldane-of-Cloan.

_____, “Sir Austen Henry Layard”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Austen-Henry-Layard>.

_____, “Treaty of Tordesillas”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Tordesillas>.

_____, “Turkmenbashi”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Turkmenbashi>.

THOMAS, Hungerford Holdich, “Afghan Turkestan”, **The Encyclopædia Britannica**, (11th ed.), Vol. I, Cambridge University Press, 1910, pp. 319.

TOGAN, Ahmed Zeki Velidi, **Asya Tarihi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

_____, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

TOPSAKAL, İlyas, **Rusya Tarihi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.

_____, “Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri”, **Marmara Türkiyat**, C. 3, S. 2, ss. 33-53.

TORMA, Franziska, **Turkestan-Expedition: Zur Kulturgeschichte deutscher Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930)**, Bielefeld: Transcript Verlag, 2011.

TÜRKEŞ, Alparslan, “Hindistan Sürgününden Afganistan İntibâları”, **Afgan Türkistanı: Mazlum Türklerin Ülkesi (Güney Türkistan)**, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2001, ss. 103-107.

ULUERLER, Sıtkı, “Herat Meselesi ve İran-İngiliz Savaşı’nın (1856-1857) Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, **Turkish Studies**, Vol. 10/1, 2015, ss. 803-824.

UNCU, Cem, **Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Kaçar Hanedanı’nın Dış Politikası**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi, 2018.

_____, “İran’daki Son Türk İktidarı Kaçar Hanedanı Üzerine Siyasi ve Sosyo Ekonomik Bir Değerlendirme”, **The 1st International Conference on Studies in Turkology**, 14-16 Ekim 2016 Barselona, Bildiriler Kitabı, 2016, ss. 41-54.

VAN DIJK, Kees, “Great Britain, Russia and the Central Asian Question”, **Pacific Strife**, Amsterdam University Press, 2015, pp. 147-160.

WALLERSTEIN, Immanuel, **Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık**, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Metis Yayınları, 2021.

WHEELER, G. E., “Russophobia in the western world: A brief case history”, **Asian Affairs**, 15:2, 1984, ss. 138-143.

WHITMAN, Sidney, **Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları**, çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

WOLF, Eric R., **Avrupa ve Tarihsiz Halklar**, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

WORTMAN, Richard, “Nicholas II and the Revolution of 1905”, **Russian Monarchy: Representation and Rule**, Academic Studies Press, 2013, ss. 199-218.

YALÇINÇAYA, Alâeddin, **Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856’dan Günümüze)**, İstanbul: Timaş Yayınları, 1997.

YAPP, Malcolm, “British Perceptions of the Russian Threat to India”, **Modern Asian Studies**, C. 21 S. 4, 1987, ss. 647–665.

_____, “The Legend of the Great Game”, **Proceedings of the British Academy: 2000 Lectures and Memoirs**, Oxford University Press, 2001, pp. 179-198.

YAZICI, Orhan, “Afganistan’ın Jeopolitik Önemi”, **Sosyologca**, S. 3, 2012, ss. 279-290.

_____, “Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul: Tatav Yayınları, 2002, ss. 51-82.

_____, “Emir Abdurrahman Han’ın Afganistan’da Merkezî Otoriteyi Tesis Etme Çabaları”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, C. 7, S. 1, 2010, ss. 95-118.

_____, **Modern Afganistan’ın Kuruluşu**, Malatya, 2011.

YILDIRIM, Kürşat, **Çin Tarihi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

YURDAKURBAN, İsmail, “Meşrutiyetten Devrime Güney Azerbaycan Bağımsızlık Hareketleri (1906-1979)”, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Konya: 2024.

ZEKİ, İzzetullah, **Afganistan’da Hâkimiyet Mücadelesi (Doğu ve Batı Çatışması 1809-2019)**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.

ZIEMKE, Kurt, **Als deutscher Gesandter in Afghanistan**, Berlin: Deutche Verlags-Anstalt, 1939.

VII. İNTERNET ERİŞİMLERİ

<http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-russian-agreement-of-1873>.

<https://blogs.loc.gov/maps/2018/06/the-rise-and-fall-of-the-orange-free-state-and-transvaal-in-southern-africa>.

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/zero-sum?q=zero-sum>.

<https://iranicaonline.org/articles/hindu-kush>.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahman-han>.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/afganistan#1>.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/baburluler>.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hollanda-dogu-hindistan-sirketi>.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/mezariserif>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/sark-meselesi>.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan>.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/urquhart-david>.

<https://maprootdesign.com>. (Volkan Topaloğlu).

<https://www.britannica.com/biography/Alexander-Burnes>.

<https://www.britannica.com/biography/Austen-Henry-Layard>.

<https://www.britannica.com/biography/Bartolomeu-Dias>.

<https://www.britannica.com/biography/Cecil-Rhodes/Effects-of-the-Jameson-raid-on-Rhodess-career>.

<https://www.britannica.com/biography/Evelyn-Baring-1st-Earl-of-Cromer>.

<https://www.britannica.com/biography/Francis-Rawdon-Chesney>.

<https://www.britannica.com/biography/Mountstuart-Elphinstone>.

<https://www.britannica.com/biography/Samuel-F-B-Morse>.

<https://www.britannica.com/event/Boxer-Rebellion>.

<https://www.britannica.com/event/Congress-of-Vienna>.

<https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Tordesillas>.

<https://www.britannica.com/place/Caucasus>.

<https://www.britannica.com/place/Hindu-Kush>.

<https://www.britannica.com/place/Orange-Free-State>.

<https://www.britannica.com/place/Transvaal>

<https://www.britannica.com/place/Turkmenbashi>.

<https://www.britannica.com/technology/telegraph>.

<https://www.britannica.com/topic/Anglo-Japanese-Alliance>.

<https://www.iranicaonline.org/articles/cah-bahar-in-western-sources-written-chahbar-charbar-chobar-name-of-a-town-and-bay-on-the-makran-coast-of-persian-bal>.

<https://www.loc.gov/item/2006627701/>.

<https://www.loc.gov/item/2010587002/>. (Library of Congress).

<https://www.meb.gov.tr/yeni-mufredatta-tarih-egitiminde-koklu-degisiklik/haber/33543/tr>.

<https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw00022/The-Coalition-Ministry-1854>.

<https://www.statista.com/statistics/1066922/population-india-historical/>.

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10402659.2011.548270>.

<https://www.theguardian.com/world/2021/sep/19/the-kaiser-and-the-paperweight-how-cecil-rhodes-helped-inspire-the-first-world-war>.

<https://www.worldatlas.com/articles/highest-mountains-in-afghanistan.html>

www.britannica.com/biography/Alexander-Burnes.

www.britannica.com/biography/Richard-Burdon-Haldane-1st-Viscount-Haldane-of-Cloan.

www.britannica.com/event/Crimean-War. (Britannica).

www.britishempire.co.uk/forces/armycampaigns/indiancampaigns/afghanistan1839/alexanderburnes.htm.

www.nam.ac.uk/explore/crimean-war. (National Army Museum).

www.worldatlas.com/articles/doubly-landlocked-countries.html.

EKLER

Ek 1: "Russia And Turkey", The Times, 22 Aug. 1821.

RUSSIA AND TURKEY.

(From an Evening paper.)

EXTRACT OF A LETTER DATED ST. PETERSBURGH, JULY 24.

"Whether the Emperor Alexander entertained or not, since the last treaty of Paris, previously to, during, or after the Congress of Aix-la-Chapelle, and those of Carlsbad and Laybach, views of future aggrandizement, or whether he was only desirous of insuring the maintenance of peace by the display of an immense military force, it is at least certain that he has been continually augmenting the number of his regular troops, and that by his system of colonization he has evinced that he had a view to instill a martial spirit into the entire population of Russia.

"Russia contains about thirty-eight millions of inhabitants; that is to say, nineteen millions of males. The object of colonization is, that there may be always two in a hundred capable of bearing arms, which, if all the Russian Empire were colonized, would give 380,000 men, exclusive of the regular troops. At present the Emperor can only draw at the utmost, 250,000 men; besides, the Russian nobles, who are proprietors of immense domains, and numerous inhabitants, are opposed to his system, and do not introduce it in their possessions, but think it sufficient to furnish the men they are bound to do for the contingent of the Imperial troops.

"These troops at this moment amount to the alarming number of 912,000 men, exclusively of the colonization forces, the permanent army of Siberia (the number of which is not very accurately known), and the Polish army, which, in truth, amounts only to 25,000 or 30,000 men, and which the Russians hold in sovereign contempt.

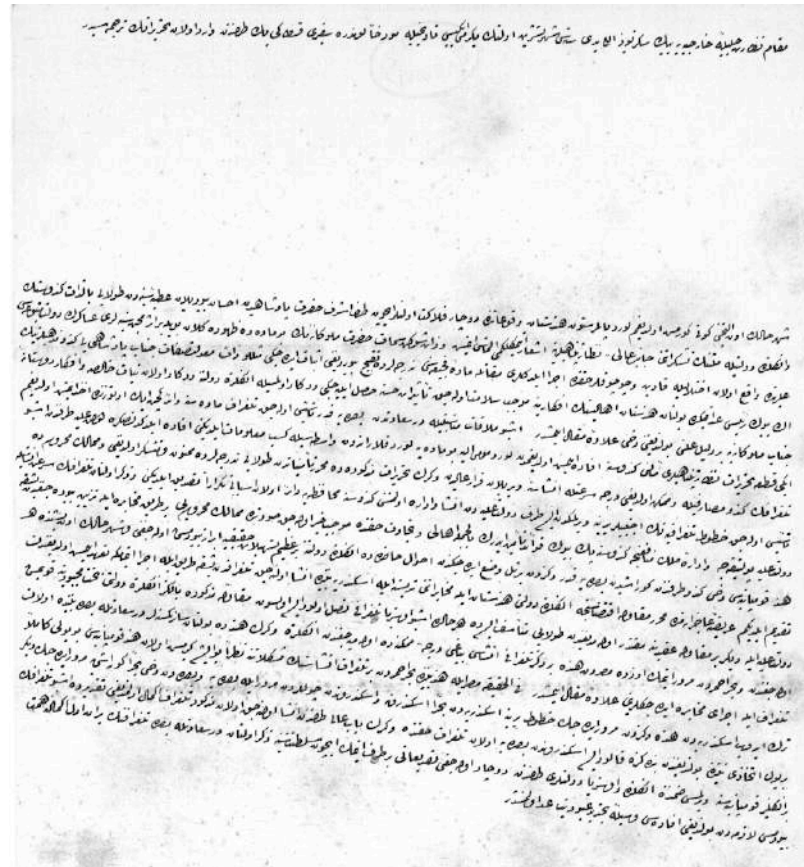
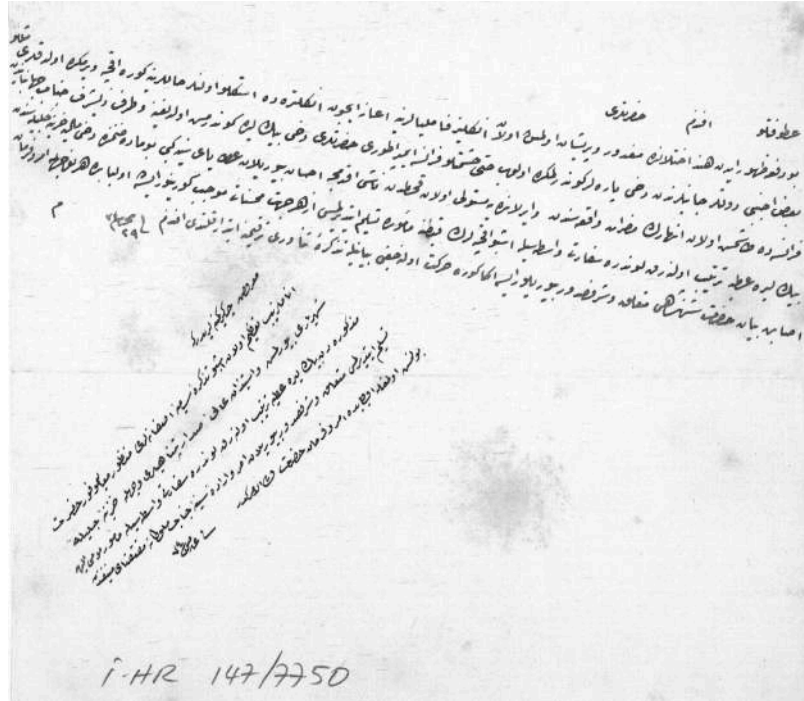
"The 912,000 men at present enrolled under the Russian banners are disposed as follows:—

Ten infantry corps d'armee, each consisting of 54,000 men, and dispersed throughout the various provinces of the empire,	540,000
The corps d'armee under Prince de Wittgenstein, encamped on the frontiers of Turkey,	92,000
The corps d'armee of Gen. Yermaloff, which was thought destined to Piedmont, and which, at the request, it is said, of the Emperor of Austria, continues stationed on the frontiers of Silesia,	112,000
The Imperial Guard, composed of 40,000 infantry and 10,000 cavalry,	50,000
The permanent corps of 54,000 men, which watches Persia,	54,000
A corps d'elite of 14,000 grenadiers	14,000
And, finally, five corps of cavalry, each 10,000 men strong,	50,000

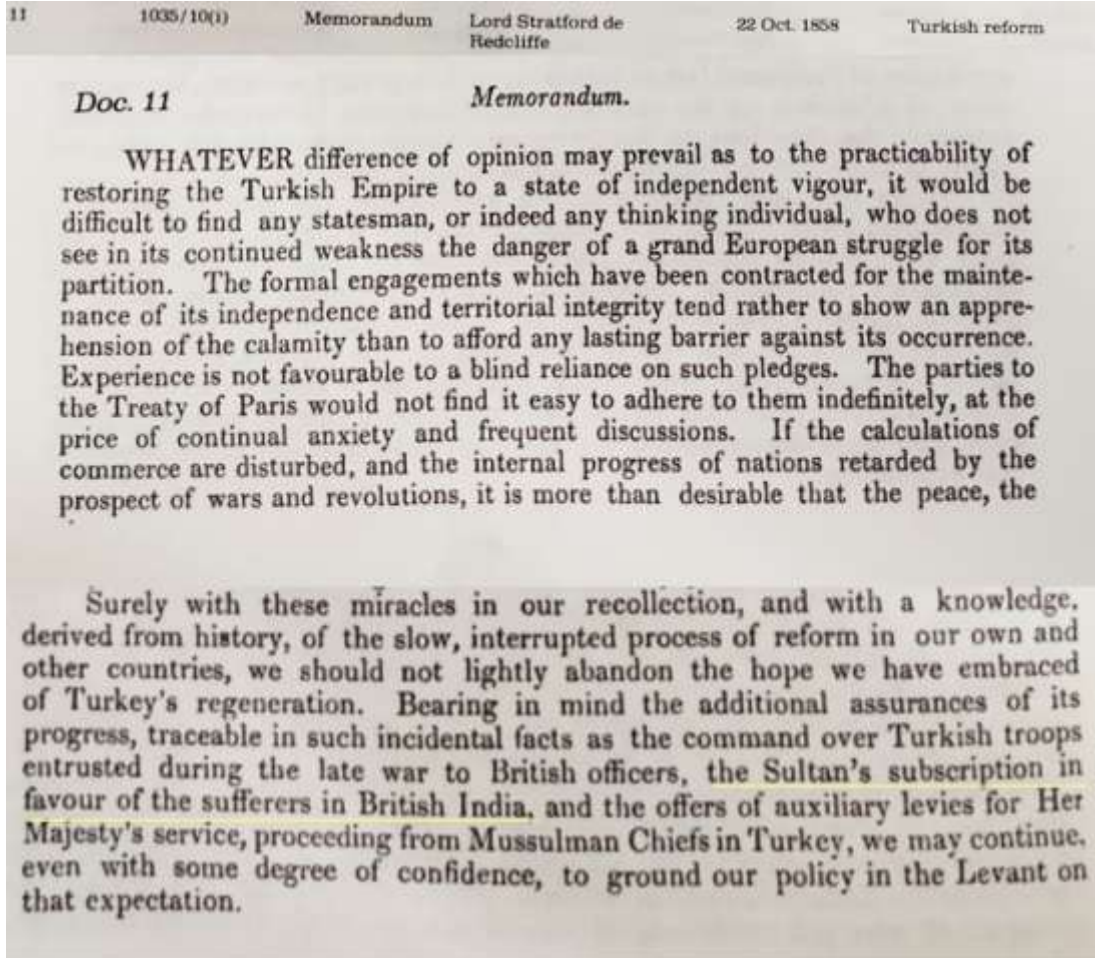
Making an aggregate force of 912,000

"It may be imagined that with such a show of strength the Continental Powers bordering on Russia have no inclination for a rupture with her, and that it is not by those Powers, whose territories would be immediately occupied by the Russian troops, that any opposition could be made to the aggrandizement of Russia in the Turkish States. If the Turks, by the result of the events of a war, should be driven out of Europe, and confined to Asia, it would be the complete destruction of Islamism; the sect of Ali would very soon be the only Mahometan sect, and the Persians would do that for the Turks in Asia which Russia would have accomplished for the Turks of Europe. One thing, which it is important to remark, is, that this immense Russian army is, or would soon be useless, if Russia only aimed at Turkey, and if she had not to fortify herself against the Great Powers; for Russia, in her wars with the Porte, never employed more than 50,000 or 60,000 men. She requires a much less force in the present day, as Turkey has suffered so much by the vigorous defence or the attacks of the Greeks on land, and especially by sea. What induced a belief that war would take place, and that the rupture was threatening on the part of the Porte, was, that the Emperor Alexander required of the Grand Vizier an apology for the conduct shown to his Ambassador; threatening, at the same time, to advance his troops if he had not satisfaction in the interval of eight days, and the eight days elapsed without the required satisfaction being given. Whether motives of prudence—the desire, at least apparent, of only acting in concert with his allies—or perhaps the heat of the season, may hitherto have restrained the ardour of the Russian troops on the right bank of the Pruth, war does not to us appear the less inevitable, and the months of September, October, November, and December, are the most favourable for carrying on hostilities in that country. If the Russians march upon Constantinople, and it is in that quarter that they would begin, it will not be by skirting the borders of the Black Sea (not that the passage of the Pruth, the Dniester, and the Danube can be attended with great difficulty), but they will, in the first place, penetrate by Jassy. They have calculated that it will only take them 23 days' march to reach Constantinople, and they then conceive that the corps of Yermaloff, combined with some Austrian troops, would occupy Wallachia and Moldavia."

Ek 2: Sultan Abdülaziz’in İngiliz Hindistanı’ndaki “mağdur” İngilizlere atiyye gönderdiğine dair Osmanlı belgeleri.

Ek 3: Sultan Abdülaziz'in İngiliz Hindistanı'ndaki "mağdur" İngilizlere para yardımı yaptığına dair İngiliz belgesi.

Ek 4: "Russian Policy In The East", The Times, 5 May 1823.

RUSSIAN POLICY IN THE EAST.

[From the *Allgemeine Zeitung* of the 25th and 26th of April.]
CONSTANTINOPLE, MARCH 26.

The letter from the Reis' Effendi to Count Nesselrode must have long since reached its destination. Many of the Turks flatter themselves that Russia will now deliver up the Asiatic fortresses, which the Porte has so perseveringly demanded, especially as the accounts leave no doubts of the present policy of the Russia Court, and have clearly convinced the Porte of the sincere and noble conduct of the Emperor Alexander. The Russian ambassador at Teheran, M. Mazarevich, a friend of Count Capo d'Istria's, and probably instructed by him, who is supposed to have promoted the Persian war, is recalled, on which the Persian Court, convinced that the Russian Emperor sincerely wished well to the Porte, immediately opened a negotiation for peace with the Porte. Whoever is acquainted with the relations that have subsisted of late years between Persia and Russia, will be sensible of the importance of this step. It was long since conjectured that Persia had commenced the war chiefly at the instigation of the above-mentioned Russian Ambassador; and that the Persian Ministers often said, since the last unfortunate war with Russia, that if an Emperor fond of war reigned in Russia, Persia would be ruined. It should seem, therefore, that Persia began the war with the Porte at the breaking out of the Greek insurrection, partly for its own interest, and partly at the instigation of the Russian Envoy, and that it now acts quite in conformity with the wishes of the Russian Court. This event is a great blow upon the Greeks, as Turkey may now direct its whole force against them. Their fate now depends on their own efforts and the will of Heaven.

Ek 5: 1802'de Rus İmparatorluğu'nun Donanma Bakanı olan Amiral Nikolay Mordvinov tarafından hazırlanan *Asya'yla Ticaret/Hindistan'la Ticaret* raporundan bir kesit.

73. Общее обзорніе торговли съ Азіей.

(Записка адмирала Мордвинова)

Трудолюбіе и торговля, какъ единственныя средства къ удовлетворенію нуждъ и къ содѣланію явни пріятною, составляютъ квинную силу и богатство народовъ. Ободреніе и свобода для нихъ существенно необходимы.

Азія, избылнѣйшая часть свѣта драгоцѣнными произведеніями издревле обращаетъ на себя вниманіе всей Европы. Черезъ торговлю и наипаче съ нею

О торговлѣ съ Индією.

Что торговля съ Индією, отколѣ Европа завлекаетъ знатнѣйшую часть богатствъ своихъ, весьма удобо-возможна для Россіи, въ томъ нѣтъ нислѣбнѣйшаго сомнѣнія. Лучшіе Индійскіе товары, даже драгоцѣнныя металлы и камни, привозимые на Оренбургскую линію, въ Мангышлакъ и Астрабадъ, подтверждаютъ то очевидно. Итакъ, мнѣ кажется, дабы усилить торговлю сію къ чрезвычайнымъ пользамъ Россіи, стоятъ только правительству обратитъ на оную дѣятельное вниманіе. Предпримчивость, ободряемая и возбужденная надеждою великихъ прибытковъ, чего

Бухарію по р. Оксусу и Каспійскимъ моремъ въ Астрахань. Городъ сей былъ хранилищемъ всѣхъ произведеній Индіи, Аравіи и Персіи. Нѣкоторые писатели утверждаютъ, что въ XIV вѣкѣ, когда Генуэзцы владѣли торговлею на Черномъ морѣ, они изъ Астрахани получали всѣ Азіатскіе товары, которые сначала поднимали вверхъ по Волгѣ, потомъ сухо-

*) Повѣствуютъ, что Оксусъ древнѣе, нынѣшній Желонъ (Джейхунъ) или Аму - Дарья впадаетъ нискогда въ Каспійское море, но послѣ яко-бы Татары теченіе онаго отвѣдано въ Аральское море. Сверхъ того на ланд-картахъ древнѣе сего послѣдняго моря вовсе не означалось.

**) Voyages historiques et géographiques dans les pays situés entre la Mer Noire et la Mer Caspienne.

стороны считаю, что твердое основаніе торговли нашей съ Индією необходимо положить должно въ Астрабадъ другаго выгоднѣйшаго и удобнѣйшаго къ тому пункта по всѣмъ соображеніямъ я не знаю. На сей конецъ сдѣлавъ тамъ соответственное предполагаемой цѣли заведеніе, надобно придумать способъ, черезъ который можно было-бы съ полною подробностью развѣдать все, до сего предмета относящееся. Для исполненія того ничего днаго не остается, какъ отрядитъ знющихъ и достойныхъ довѣренности людей къ описанію путей до самаго Индостана одного отъ устья Аму - Дарьи вверхъ по теченію, другаго отъ Астрабада черезъ Хорасанъ и Кандагаръ, а третьяго для

Ek 6: Rus genelkurmayına bağlı bir istihbarat subayı olan Kurmay Yüzbaşı P. A. Rittich'in, Rusça ve İngilizce kaynaklardan yararlanarak hazırladığı *Afgan Sorunu* başlıklı risale.

Doc. 126

Inclosure in Doc. 124.

Summary by Lieutenant-Colonel Napier of a Pamphlet entitled "The Afghan Question:" a Military and Geographical and Political Study by Staff-Captain P. A. Rittich, of the Lifeguard Jaeger Regiment. St. Petersburg 1905.

(Secret.)

THE preface states that at the beginning of the Russo-Japanese war the author, like many other people, feared that it would entail a war with England, and he consequently made a study of Afghanistan as a possible theatre of war. The result of his labours are contained in this brochure. They were first communicated to the society of officers of his own regiment, who suggested that he should repeat his Report to the circle of specialists and people interested in the Afghan question. Hence the pamphlet has been specially printed, with all rights reserved, at the Guards' printing office, as the author did not consider it possible, in view of the peculiar nature of the question, to publish it to the world.

The author's special thanks are conveyed to A. E. Sniesareff for his valuable aid.

"It was clear to all those interested in the Near East that if there had been no Russo-Japanese war there would probably have ensued an Anglo-Russian war, as with all our love of peace we could not have permitted the English to dispose of Persia, Afghanistan, Turkey, and Thibet to the detriment of our vital interests; whereas the English, after the conclusion of the Transvaal war, placed all these questions on the tapis in turn, and they were delayed by us alone. Curzon's idea was to create one whole from Cairo to Shanghai. In detail in Egypt he wishes to unite Cairo by rail with the Red Sea and the Indian Ocean in order to paralyze the Bagdad line, also he proposes to take Arabia away from Turkey and establish its autonomy under the vassalage of India. The Egyptian Khedive is put forward as a candidate for the Chief of the Mussulman races. The idea of a Mahomedan Pan-Islamism at present occupies all the greatest minds of the Near East, and apparently the Persian Shah and the Afghan Ameer have decided to place their spiritual power at the disposal of the Turkish Padishah.

"Of course the realization of this dream is still far distant, as the Mussulman mass is still too inert and undeveloped, and the schism between Shiah and Sunni is still too great. Consequently the Englishman's time has not yet come, and they desire at the present time to fortify the candidature of the Khedive by an enormous gold fund and a brilliant policy, and deprive the Turk of the first place. But they also wish to get possession of the whole Arabian shore, not only commercially and politically, but also strategically, in order to have bases on all sides for all conflicts and combinations. A railway passing through Arabia must turn off from Koweit to the north, go round the Persian Gulf, and from Bushire cross Persia and Afghanistan via Shiraz, Kerman, Nasirabad, and Kandahar to join up with the Indian railway system, which in its turn would unite with the Chinese railways with a port of exit at Shanghai. In this way there will be a grand railway line across the whole Asiatic continent, meeting at Cairo a Trans-African Cairo to Capetown Railway.

"In striking across Persia the English attain their dream of separating the spheres of influence of Russia and England, and at the same time establish themselves on the continent of Persia, finally cutting Russia off from the Gulf.

"Meanwhile, since the time of the Berlin Congress, our public attention has been fixed on the Persian Gulf and the Indian Ocean, and we have dreamed of finding

Ek 7: Petersburg'daki Almanya maslahatgüzarı Miquel'in Almanya Şansölyesine, 1907 Antlaşmasının temel sebebinin Asya'daki gelişmeler değil Avrupa'da yükselen bir gücün (Almanya'nın) olduğunu iddia ettiği resmi yazışma.

Nr. 8537

*Der Geschäftsträger in Petersburg von Miquel
an den Reichskanzler Fürsten von Bülow*

Ausfertigung

Nr. 326 St. Petersburg, den 27. September 1907

Als vor einigen Jahren verlautete, es werde eine englisch-russische Verständigung geplant, und als dies mit Rücksicht auf die günstigere Lage Rußlands vor dem japanischen Kriege und vor der Revolution starken Zweifeln begegnete, da trafen die ersten bestimmteren Nachrichten aus England ein. Dies ist nicht zu verwundern. Denn England hat den Plan ausgedacht, ihn während des japanischen Krieges, der die russische Regierung müde machte, weiter gesponnen und gleich nach dem Friedensschluß wieder aufgenommen. Die sodann erfolgende Zurückweisung des zu früh angesagten Flottenbesuchs* hat England zwar zu größerer Vorsicht veranlaßt, aber keineswegs von seinem Ziele abgelenkt. So ist es bis zum letzten Augenblick geblieben, wo die hiesige englische Botschaft mit Ungeduld die Unterschrift des Herrn Iswolsky erwartete. Das Abkommen ist weit mehr ein Werk der englischen als der russischen Politik. Rußland ist darauf eingegangen, um sich Ruhe zur Durchführung seiner inneren Reformen und zur Besserung der Finanzen zu verschaffen. Namentlich die russischen Diplomaten, unter anderen Herr Iswolsky¹, sowie die hiesigen liberalen Kreise fanden schließlich den Gedanken an die englische Freundschaft so bequem, daß sie mit Eifer diesem Werke ihre Arbeitskraft widmeten.

Demgegenüber kam die Erwägung, daß der andere Kontrahent soeben noch der Bundesgenosse des feindlichen Japan war, nicht in Betracht. Von Rußland in dieser Beziehung die Feinfühligkeit westeuropäischer

* Vgl. Nr. 8512ff.

„England wurde zum Vertrage veranlaßt nicht etwa durch die eingebildeten Gefahren in Asien, sondern durch das Wachsen einer drohenden Macht in Europa“ und „es will im Stillen Ozean und in der Nordsee freie Hand haben“⁴.

Den ersten Glockenschlag zu dem neuen Kurs hat Baron Aehrenthal schon vor Jahresfrist vernommen, und verstimmt über russische Angriffe gegen Österreichs Balkanpolitik, wies er auf die Schwierigkeiten hin, welche Deutschland in Konstantinopel erwachsen könnten. Ob jetzt die Vereinbarungen über Persien Deutschlands dortige Stellung und den Eisenbahnanschluß an die Bagdadbahn erleichtern wird, steht noch dahin. Wie geschickt auch immer der Wortlaut des Vertrages gefaßt sein mag, der Eindruck bleibt nicht aus, daß die Mächte ein Syndikat gegründet haben, mit dem wir zu rechnen haben werden. Dieses Bedürfnis nach engem Zusammenschluß ist ein wenn auch lästiges Kompliment für das deutsche Heer, die deutsche Marine, unsere Kaufmannschaft und die Entwicklungsfähigkeit des deutschen Volkes überhaupt⁵.

Miquel

Randbemerkungen Kaiser Wilhelms II.:

¹ Immer Anglomane gewesen und ist es mehr als je

² richtig

³ ja

⁴ es soll nur kommen es wird über den warmen Empfang überrascht werden

⁵ sehr gut und richtig d. h. also gegen uns im Ganzen.

Schlußbemerkung des Kaisers:

Sehr gut

Ek 8: 1907 Antlaşmasının Fransızca Metni.

APPENDIX I.

FULL TEXT OF CONVENTION BETWEEN THE UNITED KINGDOM AND RUSSIA
RELATING TO PERSIA, AFGHANISTAN, AND THIBET, SIGNED AT
ST. PETERSBURGH, AUGUST 31, 1907.

Convention.

Sa Majesté le Roi du Royaume Uni de la Grande Bretagne et d'Irlande et des Territoires Britanniques au delà des mers, Empereur des Indes, et Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies, animés du sincère désir de régler d'un consentement mutuel différentes questions touchant aux intérêts de Leurs Etats sur le continent Asiatique, ont résolu de conclure des accords destinés à prévenir toute cause de malentendus entre la Grande Bretagne et la Russie par rapport aux dites questions et ont nommé à cet effet pour Leurs Plénipotentiaires respectifs—savoir :

Sa Majesté le Roi du Royaume Uni de la Grande Bretagne et d'Irlande et des Territoires Britanniques au delà des mers, Empereur des Indes :

le Très Honorable Sir Authur Nicolson, son Ambassadeur Extraordinaire et Plénipotentiaire près Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies.

Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies :

le maître de sa Cour Alexandre Iswolsky, Ministre des Affaires Etrangées,

lesquels, après s'être communiqué leurs pleins pouvoirs, trouvés en bonne et due forme, sont convenus de ce qui suit :

Arrangement concernant la Perse.

Les Gouvernements de la Grande Bretagne et de Russie, s'étant mutuellement engagés à respecter l'intégrité et l'indépendance de la Perse et désirant sincèrement la préservation de l'ordre dans toute l'étendue de ce pays et son développement pacifique, aussi bien que l'établissement permanent d'avantages égaux pour le commerce et l'industrie de toutes les autres nations;

considérant que chacun d'eux a, pour des raisons d'ordre géographique et économique, un intérêt spécial au maintien de la paix et de l'ordre dans certaines provinces de la Perse contiguës ou voisines à la frontière Russe, d'une part, et aux frontières de l'Afghanistan et du Beloudjistan, de l'autre; et étant désireux d'éviter tout motif de conflit entre leurs intérêts respectifs dans les provinces persanes dont il a été fait mention plus haut;

se sont mis d'accord sur les termes suivants :

I.

La Grande Bretagne s'engage à ne pas rechercher pour elle-même et à ne pas appuyer en faveur de sujets britanniques, aussi bien qu'en faveur de sujets de Puissances tierces, de concessions quelconques de nature politique ou commerciale—telles que les concessions de chemins de fer, de banques, de télégraphes, de routes, de transport, d'assurance etc.—au delà d'une ligne allant de Kasri-Chirin par Isfahan, Jezd, Khakh et aboutissant à un point sur la frontière Persane à l'intersection des frontières Russe et Afghane, et à ne pas s'opposer, directement ou indirectement, à des demandes de pareilles concessions dans cette région soutenues par le Gouvernement Russe. Il est bien entendu que les localités mentionnées ci-dessus entrent dans la région où la Grande Bretagne s'engage à ne pas rechercher les susdites concessions.

II.

La Russie de son côté s'engage à ne pas rechercher pour elle-même et à ne pas appuyer en faveur de sujets russes, aussi bien qu'en faveur de sujets de Puissances tierces, de concessions quelconques de nature politique ou commerciale, telles que les concessions de chemins de fer, de banques, de télégraphes, de routes, de transport, d'assurance etc.—au delà d'une ligne allant de la frontière Afghane par Gazik, Birdjand, Kermau et aboutissant à Bender-Abbas, et à ne pas s'opposer, directement ou indirectement, à des demandes de pareilles concessions dans cette région soutenues par le Gouvernement Britannique. Il est bien entendu que les localités mentionnées ci-dessus entrent dans la région où la Russie s'engage à ne pas rechercher les susdites concessions.

III.

La Russie s'engage pour sa part à ne pas s'opposer, sans s'être préalablement entendue avec l'Angleterre, à ce que des concessions quelconques soient données à des sujets britanniques dans les régions de la Perse situées entre les lignes mentionnées dans les articles I et II.

La Grande Bretagne prend un engagement identique en ce qui concerne des concessions à donner à des sujets russes dans les mêmes régions de la Perse.

Toutes les concessions existant actuellement dans les régions désignées dans les articles I et II sont maintenues.

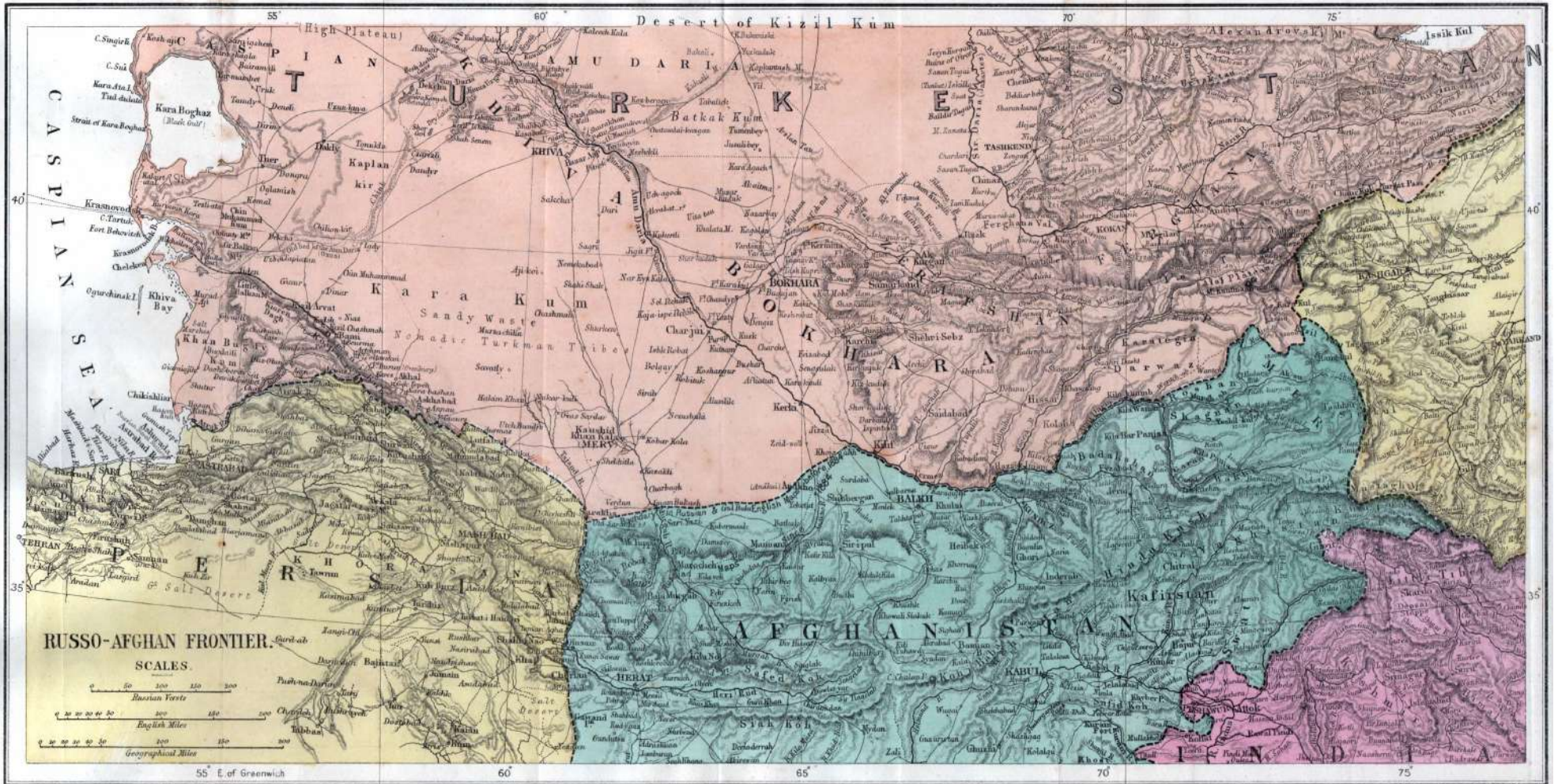
IV.

Il est entendu que les revenus de toutes les douanes persanes, à l'exception de celles du Farsistan et du Golfe Persique, revenus garantissant l'amortissement et les intérêts des emprunts conclus par le Gouvernement du Schah à la Banque d'Escompte et de Prêts de Perse jusqu'à la date de la signature du présent arrangement, seront affectés au même but que par le passé.

Ek 9: Hindistan ile Türkistan Arasındaki Hindukuş Dağları ve Geçitler

Ek 10: Türkistan, Hindistan ve İran'ın Kesişiminde Rus-Afgan Sınırı.

Colours—Panna Yellow, India Red, Afghanistan and Independent Hill States Green, Russian Empire Brown, Chinese Empire Yellow

London, Remington & Co

Stanford's Geogr. Estab. London

ÖZGEÇMİŞ

Eğitim-öğretim hayatına 1997 yılında Gazi Kemal İlköğretim Okulu'nda başladı. Kütahya Lisesi'ni bitirdikten sonra 2009'da Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne başladı ve bir yıl İngilizce hazırlık okumakla birlikte, 2014'te lisans mezunu oldu. Mezuniyetini müteakip, aynı yıl içerisinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsünde yüksek lisans kaydını yaptırdı. 2018'de yüksek lisans tezini savunduktan sonra Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde doktora eğitimine başladı. 2015'ten beri Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih bölümünde Genel Türk Tarihi araştırma görevlisi kadrosundadır. 2024'te aynı üniversitesinin Tömer (Türkçe Öğretim Merkezi) Müdür Yardımcılığı görevini yürütmeye başlamıştır.

İngilizce (iyi seviye), Almanca (orta seviye; okuma ve dinleme, temel seviye; konuşma) ve Rusça (temel seviye; okuma) bilmektedir. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Akademik Çalışmaları

Bildiriler

Cem Uncu, “İran'daki Son Türk İktidarı Kaçar Hanedanı Üzerine Siyasi ve Sosyo Ekonomik Bir Değerlendirme”, **The 1st International Conference on Studies in Turkology**, 14-16 Ekim 2016 Barselona, Bildiriler Kitabı, 2016, s. 41-54.

Cem Uncu, “İngiltere Destekli Bir Askeri Müdahale: İran'ın Son Türk İktidarı Kaçarlara Yapılan 1921 Darbesi”, **27 Mayıs 1960'dan 15 Temmuz 2016'ya Darbeler, Geçmişten Günümüze Darbe Olgusu ve Millet Egemenliği Kültürü Uluslararası Sempozyumu**, 26-28 Mayıs 2017 Aydın, Bildiriler Kitabı, 2017.

Cem Uncu, “Batı Hegemonyasının Pekiştirme Aracı Olarak Tarihyazımı”, **1. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Müslümanlar Kongresi: “Hegemonya-Karşı Hegemonya”**, 5-7 Mayıs 2016 Konya, Bildiriler Kitabı, 2016, s. 161-173.

Cem Uncu, “Historical Origins of Xenophobia in Europe”, **The Effects of Common Values on European Peace**, ed.: Prof. Dr. Osman Aydın, Ahmet Gül, Süleyman Aslan, Ankara, 2017.

Editörlükler

“Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu – II Karamanoğulları Beyliği” **Bildiriler Kitabı**, Konya, 2016.

“Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu – IV Sâhip Ataoğulları ve Turgutoğulları” **Bildiriler Kitabı**, 1-3 Aralık 2017, Afyonkarahisar, Bildiriler Kitabı Editörlüğü, Konya, 2018.

“Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu – V Hamidoğulları Beyliği” **Bildiriler Kitabı**, Editörler: Mehmet Şeker; Behset Karaca; Yakup Kaya; Ali Mıynat; Cem Uncu, Ankara: TTK, 2022.

Yüzüncü Yılında İstiklal Marşı ve Mehmet Akif Ersoy, Editörler: Prof. Dr. Mehmet Birekul; Doç. Dr. Yakup Kaya; Arş. Gör. Cem Uncu, Konya: NEÜ Press, 2023.

Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları, Editörler: Doç. Dr. İncinur Atik Gürbüz; Arş. Gör. Cem Uncu, Konya: NEÜ Press, 2024.

Editör Yardımcısı: **Medeniyet ve Toplum Dergisi**, [2021 (5/1, 5/2), 2022 (6/1, 6/2), 2023 (7/1, 7/2), 2024 (8/1, 8/2, 8/Özel Sayı)].

Kitap Bölümü

“1945-1960 Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (Soğuk Savaş’ta İran-Turan Kader Ortaklığı)”, **1945-1960 Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası**, ed. Doç. Dr. Yakup Kaya; Doç. Dr. Ersin Müezzinoğlu, Konya: NEÜ Press, 2023.

Kitap Tanıtımı

Kırım Dramı, Kemal Özcan, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 51, Güz 2016, ss. 337-340.

Makale

Zeki Uslu; Neşe Uncu; Cem Uncu, “Zur Übersetzung Vom Türkischen Nationalepos Dede Korkut (Dede Korkut Hikâyelerinin Almanca Çevirisi Üzerine - On The German Translation Of The Turkish National Epic: Dede Korkut)”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 36, Kış 2016, s. 339-350.

Projeler

Türk Dünyasından (TDT) Konya'ya Öğrenime Gelen Öğrencilerin Entegrasyonunun Artırılması, Uygulama ve Araştırma Merkezleri Destek Projeleri (UYARMEP), Proje No: 23UYAR21001, 15/07/2023-14/10/2024, Proje Yürütücüsü: Doç. Dr. Yakup Kaya, Yardımcı Araştırmacılar: Doç. Dr. İncinur Atik Gürbüz; Arş. Gör. Cem Uncu; Arş. Gör. Semih Söğüt; Öğr. Gör. Merve Gönlühoş Elmas; Rabia Sönmeztekin; Gülistan Ersöz.

Bilimsel Yayıncılıkta Veri Yönetimi Optimizasyonu ve Araştırma Çıktılarının Analizi, Uygulama ve Araştırma Merkezleri Destek Projeleri (UYARMEP), Proje No: 23UYAR20002, 31/10/2023-30/10/2025 (devam etmekte), Proje Yürütücüsü: Dr. Öğr. Üyesi Fatih KALECİ, Araştırmacılar: Prof. Dr. Ertuğrul USTA; Doç. Dr. Pembe OLTULU; Doç. Dr. Makbule Bilge AKBULUT; Dr. Öğr. Üyesi Büşra YİĞİTOL; Arş. Gör. Cem UNCU; Öğr. Gör. Elanur KALECİ.